

Δίκη

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT FOLYÓIRATA

TANULMÁNYOK I.

Berlin 1938: Aus den Lehrjahren des Elemér Pólay

A jeles humanista gondolkodó és kodifikátor, Andrés Bello

A nyugati jogtörténeti kutatások kezdetei Japánban

TANULMÁNYOK II.

Eugenische Eheberatung in der deutschen und ungarischen Gesetzgebung bis 1945

Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940

Az 1939 és 1945 közötti Szlovák Köztársaság államfői tisztsége

Magyar magánjogászok tudományos írásai Németországban (1920–1944)

Private Law Publications in Hungary between 1920–1944 with Special Regard to the Influence of German Law

Beiträge ungarischer Strafrechtswissenschaftler in Deutschland und in Ungarn (1933–1944)

Schriften über Bildung und Kulturpolitik in der Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch

Zoltán Magyarys Schüler im nazionalsozialistischen Deutschland (1933–1944)

MŰHELYTANULMÁNYOK

Az erőszakos közösülés és a kapcsolódó bűncselekmények dogmatikai alapkérdései (1878–1989)

A spanyol jogszokáskutatás első időszaka

Fegyverek a középkori igazságszolgáltatásban

Judicial Independence in Pakistan

AD HOC

„Száz plusz Tíz”. A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport jubileumi kötetéről

„A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében és az NS-rendszerben“

Tudományos ülés
Budapest, 2021. október 7.

2021/2

TARTALOM

TANULMÁNYOK I.

JAKAB Éva: Berlin 1938: Aus den Lehrjahren des Elemér Pólay

HAMZA Gábor: A jeles humanista gondolkodó és kodifikátor, Andrés Bello és a magánjogi (polgári jogi és kereskedelmi jogi) kodifikáció Chilében

SATO, Dan: Egy sikertelen kísérlet. A nyugati jogtörténeti kutatások kezdetei Japánban

TANULMÁNYOK II. („A jogfőszűtás elmélete és gyakorlata a Hortby-korszak második felében és az NS-rendszerben” c. tudományos ülés előadásai. Budapest, 2021. október 7.)

ABRAM, Helen Ahlke: Der Arzt als „Verwalter des Rassengutes“? Eugenische Eheberatung in der deutschen und ungarischen Gesetzgebung bis 1945

ALBRECHT, Timo Marcel: Das deutsch-ungarisches Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts

HALÁSZ Iván: Az 1939 és 1945 közötti Szlovák Köztársaság államfői tisztsége

HERGER Csabáné: Magyar magánjogászok tudományos írásai Németországban (1920–1944)

KRAUSZ Bernadett: Private Law Publications in Hungary between 1920–1944 with Special Regard to the Influence of German Law and the Restriction of Rights

LEHOTAY Veronika: Beiträge ungarischer Strafrechtswissenschaftler in Deutschland und in Ungarn (1933–1944)

NIKLAJ Patrícia Dominika: Schriften über Bildung und Kulturpolitik in der Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest (1940–1944)

SCHWEITZER Gábor: „Der Name Euer Gnaden ist mittlerweile ein Begriff auch im Dritten Reich, der alle Türen öffnet.” Zoltán Magyar's Schüler im nationalsozialistischen Deutschland (1933–1944)

MŰHELYTANULMÁNYOK

FÓDI Violetta: Az erőszakos közösülés és a kapcsolódó bűncselekmények dogmatikai alapkérdései az 1878–1989 közötti időszakban és szabályozási előzményei

MATLA Gabriella: A spanyol jogszokáskutatás első időszaka: Serrano, Unamuno Espejo gyűjtései

SISKA Péter: Fegyverek a középkori igazságszolgáltatásban

ZULFIQAR, Rida: Judicial Independence in Pakistan

AD HOC

NIKLAJ Patrícia Dominika: „Száz plusz Tíz”. A Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport jubileumi kötetéről

A címlapon: Márkus Dezső (1862–1912) bíró, jogtudós

Δίκη (díké) = szokás, jog, igazságosság, szóbeli közvád, perbeszéd, ítélet, büntetés

Δίκη

A MÁRKUS DEZSŐ ÖSSZEHAJONLÍTÓ JOGTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ:

HERGER Csabáné – SCHWEITZER Gábor

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ANTAL Tamás (Szeged) – BÉLI Gábor (Pécs) – DZIADZIO, Andrzej (Krakkó) – KÉPES György (Budapest) –

KORSÓSNÉ DELACASSE Krisztina (Pécs) – LEHOTAY Veronika (Miskolc) –

SZABÓ Béla (Debrecen) – STEPPAN, Markus (Graz) – STIPTA István (Budapest) – TAUCHEN, Jaromír (Brünn)

OLVASÓSZERKESZTŐ:

NIKLAJ Patrícia Dominika – KRAUSZ Bernadett

7622 Pécs 48-as tér 1.

Kiadó: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Felelős kiadó: FÁBIÁN Adrián dékán

ISSN 2631-1232 DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.

A mű szerzői jogilag védett.

Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva.

JAKAB Éva

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.01

Prof. Dr., DSc

Universität Szeged

Károli-Gáspár-Universität, Budapest

Berlin 1938: Aus den Lehrjahren des Elemér Pólay¹

Berlin 1938: From the Apprenticeship Years of Elemér Pólay

The study by the Hungarian Romanist Elemér Pólay on the 'NS legal concept and Roman law' is to be regarded as a valuable source of contemporary and scientific history. The author offers a good overview of Nazi legislation that objectively informs Hungarian readers then and now, but he takes a critical look at some of the results of this legislation as well. Pólay demonstrates the endangered situation of Roman law: he courageously fights for the importance of the discipline to which he has felt called since his youth. His arguments in the context of his stay in Berlin and his contacts with Paul Koschaker also deserve international interest. If one compares Koschaker's 'Krise des römischen Rechts' ('Crisis of Roman Law') with Pólay's 'NS Legal Concept and Roman Law', striking parallels, but also differences, can be identified. Pólay makes arguments that can also be found in Koschaker's writing. These indirect allusions show that Pólay was integrated in Koschaker's seminary, knew his opinion, and internalized it. However, Pólay also sharply criticized Nazi legal figures. It is likely that Pólay was encouraged by him to put these thoughts on paper and that he witnessed relevant critical debates in Koschaker's environment. In Pólay's lines, Koschaker's convictions as a private individual should be echoed, although Koschaker, as a Berlin professor, did not dare to advocate these theses in public.

Keywords: *Elemér Pólay, Paul Koschaker, Roman law in the interwar Germany, national socialist legal concept*

1. Paul Koschaker und seine Schüler

Am 19. April 1879 in Klagenfurt geboren, begab sich *Paul Koschaker* beinahe selbstverständlich (wie so viele Kärntner bis heute) zum Studium nach Graz.² Zunächst immatrikulierte er sich für Mathematik, aber bereits nach wenigen Semestern wechselte er zur Rechtswissenschaft. Das römische Recht wurde damals von *August Teves* und *Gustav Hanausek* betreut; sie dürften das Interesse des jungen *Koschaker* für diese Disziplin geweckt haben.³ Auch *Leopold Wenger* wirkte als Privatdozent zu dieser Zeit in Graz: Es ist bekannt, dass *Koschaker* im Jahre 1901 seine Vorlesung „*Ergebnisse der Papyrusforschung*“ besuchte.⁴ 1903 beendete er sein Studium bei *Hanausek* mit dem

¹ Die Grundlage des Manuskripts erschien in STEPPAN – HOLCMAN – HERGER (Hg.), Festschrift Gernot Kocher zum 80. Geburtstag 177–193.

² BEGGIO, Koschaker 33–35.

³ WESENER, Koschaker 273.

⁴ WESENER, Koschaker 273–274; NEUMANN, Koschaker in Tübingen 23.

doctor utriusque iuris (sub auspiciis imperatoris); anschließend ging er nach Leipzig, um seinen Forschungshorizont bei *Ludwig Mitteis* zu erweitern. Er habilitierte sich 1905 in Graz mit einer prozessrechtlichen Arbeit (*Translatio iudicii*. Studien zum römischen Zivilprozess, Graz 1905). Es folgte bereits 1908 ein Ruf an die Universität Innsbruck als *extraordinarius*, aber bald darauf bot ihm die Deutsche Universität Prag den Lehrstuhl eines *ordinarius* an, deshalb entschied er sich für Prag.⁵ Im akademischen Jahr 1914–1915 findet man *Koschaker* bereits am Lehrstuhl für Römisches und Bürgerliches Recht in Frankfurt a.M., wo er aber auch nicht lange verweilte. 1915 nahm er einen Ruf an die Universität Leipzig an, wo er zum Ordinarius für Deutsches Bürgerliches Recht ernannt wurde. Leipzig bot eine anregende akademische Umgebung für seine beginnende Forschungen zum Keilschriftrecht.⁶ Er traf auf exzellente Kollegen, mit denen ihn eine fruchtbare Zusammenarbeit verband (etwa *Benno Landsberger*). Zwei weitere Rufe (Wien 1925 und München 1926) zeigen, dass er im deutschsprachigen Raum allgemein anerkannt war. Die Ablehnung dieser Rufe ist wiederum ein Zeichen seines allgemeinen Wohlbefindens in der motivierenden Atmosphäre der Leipziger Universität, der er treu bleiben wollte.

Leider wurde dieses ‚*wissenschaftliche Idyll*‘ durch die Tagespolitik bald zerstört. Immer mehr Kollegen wurden wegen ihrer jüdischen Abstammung entlassen, oft auch ins Ausland gejagt.⁷ *Koschaker* schreibt: „*Das Nationalsozialismus hat das alles zerstört ... Ich fuhr nach Berlin, um mich beim Reichsminister zu beschweren.*“⁸ Seine Beschwerden blieben wirkungslos, aber es wurde ihm ein gerade vakanter Lehrstuhl angeboten: Der Lehrstuhl für Römisches Recht und Vergleichende Rechtswissenschaft an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin.⁹ Es handelte sich um den legendären Lehrstuhl, den *Friedrich Carl von Savigny* von 1810 bis 1842 innehatte. Den konnte er nicht ausschlagen, im Jahre 1936 wechselte er nach Berlin.

Dort hat er bald ein „*Seminar für Rechtsgeschichte des Orients*“ gegründet, um Studenten und Nachwuchswissenschaftler mit seiner neuen Forschungsrichtung vertraut zu machen. Daran war besonders neu und reizvoll, dass er die Altorientalistik mit der Entwicklung des altgriechischen und des römischen Rechts immer wieder in Verbindung brachte.¹⁰ Seine Seminare wurden auch von ausländischen Gästen fleißig besucht. Man findet in der Teilnehmerliste Namen, die später die römischrechtliche Forschung in Europa für Jahrzehnte geprägt haben, etwa *Antonio Guarino* oder *Emilio Betti*.¹¹

Koschaker hat gehofft, dass er in der Reichshauptstadt ein starkes Zentrum für Altorientalistik aufbauen könne. Sein Anliegen wurde jedoch vom Reichsministerium nicht gefördert – 1940 wurde das Seminar endgültig aufgelöst.¹² Er selbst erinnert sich später mit Bitterkeit an die Berliner Jahre: „*Persönlich habe ich mich in Berlin nicht wohl gefühlt. ... Dazu kam die an der Universität der Reichshauptstadt besonders intensive Nazifizierung, die mich noch mehr vereinsamte als die*

⁵ Die Universität Prag gehörte damals zu den besten Universitäten des deutschsprachigen Raumes.

⁶ KOSCHAKER, Forschungen 188–201; PFEIFER, Keilschriftrechte und historische Rechtsvergleichung 11.

⁷ Vgl. dazu etwa ERNST, Schulz, 105 ff. Über das Leben und Werken namhafter Romanisten unter totalitärer Herrschaft berichtet das von *Kaius Tuori* geführte Großprojekt „*Reinventing the Foundations of European Legal Culture 1934-1964*“.

⁸ KOSCHAKER, Selbstdarstellung 117.

⁹ BEGGIO, Koschaker 64–67.

¹⁰ RIES, Koschaker 608 ss.; VARVARO, La ‚antike Rechtsgeschichte‘ 303–315.

¹¹ LABRUNA, Antonio Guarino 1–24 und 25–72.; MAZZOLA, Elenco 1–24 und 25–72.

¹² NEUMANN, Koschaker in Tübingen 23–24.

*Größe der Stadt für sich.*⁴³ Seine Enttäuschungen führten dazu, dass er 1941 einen Ruf an die Eberhard-Karls-Universität Tübingen angenommen hat.

2. Ein treuer Schüler aus Ungarn

Elemér Pólay, der bedeutendste und auch international bekannteste ungarische Romanist der Nachkriegszeit, ist 1915 in Zombor (Südungarn) geboren. Nach den Pariser Friedensverträgen musste seine Familie alles verlassen und fliehen; ein neues Zuhause fand sie in Miskolc (Nordostungarn).¹⁴ *Pólay* hat auch sein juristisches Studium in Miskolc, an der Evangelischen Rechtsakademie absolviert und das Rigorosum aus Staats- und Rechtswissenschaften an der Erzsébet-Universität in Pécs abgelegt (*doctor utriusque iuris*).¹⁵ Unmittelbar nach seinem Ius-Studium konnte er mit einem Stipendium seiner *alma mater* eine Forschungsreise nach Deutschland antreten. Seine Destination war Berlin, wo er sich an der Friedrich-Wilhelms-Universität namhaften Professoren des römischen Rechts und der Wirtschaftsgeschichte anschloss.¹⁶ Er war regelmäßiger Teilnehmer der Vorlesungen und Seminare von *Paul Koschaker* und *Werner Sombart*. Kurz nach seiner Rückkehr veröffentlichte er einen 87-Seiten starken Aufsatz mit dem Titel „*A német nemzeti szocialista jogfelfogás és a római jog*“ [Das deutsche nationalsozialistische Rechtskonzept und das römische Recht].¹⁷

3. Krisenjahre für das römische Recht

Es ist bekannt, dass das römische Recht bereits früh von der NSDAP ins Visier genommen wurde. Dazu hat das Parteiprogramm (Punkt 19) von 24. Februar 1920 den Ton angegeben: „*Wir fordern Ersatz für das der materialistischen Weltordnung dienende römische Recht durch ein deutsches Gemeinrecht*“.¹⁸ Es wurde immer wieder verlangt, dass das römische Recht von den Universitäten zurückgedrängt werden soll, um einem neuen, aus germanischen Wurzeln herrührenden „*Gemeinrecht*“ Platz zu machen.¹⁹ Das zu schaffende neue Recht sollte die Werte und Ziele der NSDAP vertreten und die Grundlage der juristischen Ausbildung und Forschung bilden. Die im Parteiprogramm artikulierte Drohung gewann nach 1933 eine neue, gefährliche Dimension, die sich Jahr für Jahr in konkreten Anordnungen an die Universitäten manifestierte. Im Januar 1935 wurde an den deutschen Universitäten ein neuer Studienplan eingeführt, der von *Eckhardt* ausgearbeitet wurde.²⁰ Die markanten Parolen stammten aus seiner Feder: „*Noch immer lebt die deutsche Rechtswissenschaft in den Gedankengängen des römisch-gemeinen Rechts..., die geistige Grundhaltung wird heute*

¹³ KOSCHAKER, Selbstdarstellung 118. Zu den Säuberungen an den Juristischen Fakultäten s. vor kurzem ERNST, Schulz 105 ff.

¹⁴ JAKAB, Roman law 165–166.

¹⁵ P. SZABÓ, A Debreceni Tudományegyetem 46.

¹⁶ JAKAB, Tudós és kora 17–32.

¹⁷ PÓLAY, A német nemzeti szocialista jogfelfogás és a római jog.

¹⁸ BEGGIO, Koschaker 224 ff.

¹⁹ PIELER, Das römische Recht 428 ff., 435 ff.; STOLLEIS, Fortschritte der Rechtsgeschichte 178 ff.

²⁰ ECKHARDT, Studium der Rechtswissenschaft.

noch durch das Pandektensystem bestimmt. Diesem System gilt unser Kampf.“ Das römische Recht blieb zwar noch im Unterricht, aber mit stark reduzierter Stundenzahl.²¹

Der deutsche „Zeitgeist“ zeigte seine Auswirkungen auch in der ungarischen Hochschullandschaft. Damals wurde das römische Recht an den ungarischen Universitäten noch zwei Semester lang in jeweils acht Wochenstunden gelesen. Damit nahm es einen wesentlichen Anteil der Juristenausbildung ein. Vertreter der ungarischen Romanistik versuchten gegen den Wind zu ankämpfen – ihre Überzeugung von der Bedeutung des römischen Rechts haben sie in den Jahren 1936–1941 in mehreren Publikationen kundgetan (Nándor Óriás, Kálmán Személyi, Albert Kiss).²² In den Tagen vom 10. bis zum 16. Dezember 1936 wurde ein Nationaler Kongress über Hochschulunterricht veranstaltet, wo das römische Recht hart angegriffen wurde. Allein der Auftritt von Gábor Vladár (dem späteren Justizminister) konnte das römische Recht vorübergehend retten.²³ Er reagierte mit Kritik auf den starken deutschen Einfluss und wies auf dessen Verankerung in tagespolitischen Parolen hin; er warnte nachdrücklich vor einer überstürzten Nachahmung. Der Einfluss des nationalsozialistischen Konzepts erreichte auch auf anderen Kanälen Ungarn. Die Akademie für Deutsches Recht pflegte intensive Kontakte zu den ungarischen Juristen. Es wurde auch eine „Arbeitsgemeinschaft für deutsch-ungarische Beziehungen“ ins Leben gerufen, um ‚rechtsvergleichende‘ Forschungen zu motivieren.²⁴ Im Juni 1935 traf eine reich bestückte Delegation deutscher Juristen in Budapest ein, um unter der Leitung von Walter Raeké²⁵ die nationalsozialistischen Ideen populärer zu machen.

4. Reflexionen – Koschaker und Pólay

Die zunehmenden Angriffe der NSDAP auf das römische Recht haben Paul Koschaker dazu bewegt, im Dezember 1937 einen Vortrag zu dieser Problematik an der Akademie für Deutsches Recht anzukündigen.²⁶ Die schriftliche Fassung dieses Vortrags wurde 1938 im ersten Band der Schriften der Akademie für Deutsches Recht veröffentlicht (herausgegeben vom Präsidenten der Akademie für deutsches Recht, Reichsminister Dr. Frank, Gruppe „Römisches Recht und fremde Rechte“). Die von Koschaker „Kampfschrift“ genannte 87 Seiten starke Studie führt unter dem Titel „Die Krise des römischen Rechts und die romanistische Rechtswissenschaft“ eine lange Liste von gut überlegten Argumenten an, die für die Erhaltung des römischen Rechts in Studienplan und Forschung plädieren.

Mehrere Romanisten, vor allem junge Dozenten, begeisterten sich damals für die NS-Rechtsauffassung. Koschaker versuchte jedoch – im Rahmen des Möglichen – dagegen und für die

²¹ FRASSEK, Steter Tropfen 294 ff.

²² ÓRIÁS, A római jog 7–8; SZEMÉLYI, Keresztény eszmék; KISS, A római jog receptiója – insbesondere ab S. 9. Vgl. auch PÓLAY, A római jog oktatása 17–18.

²³ VLADÁR, Előszó IV.

²⁴ HERGER, Az igazságosság 99. erwähnt Zoltán Magyary, Ö Mikecz, István Oswald, József Stolpa, Géza Töreky, Gábor Vladár und László Radocsay.

²⁵ Raeké war Reichstag-Abgeordnete, und Präsident des Deutschen Anwaltsvereins, vgl. HERGER, Az igazságosság 97–98. Er hat sich insbesondere in der rassistischen Säuberung der deutschen Anwaltskammer hervorgetan.

²⁶ Die Akademie für Deutsches Recht wurde von Hans Frank 1933 in München gegründet und existierte bis 1945. Sein deklariertes Ziel war „die Neugestaltung des deutschen Rechtslebens zu fördern und in Verbindung mit den für die Gesetzgebung zuständigen Stellen das nationalsozialistische Programm auf dem gesamten Gebiet des Reiches zu verwirklichen“.

römischrechtliche Tradition einzutreten. Im Rahmen des Möglichen, weil er ja den Berliner Lehrstuhl bekleidete und seit 1936 auch unter die (arisierten) Herausgeber der Zeitschrift für Savigny Stiftung, Romanistische Abteilung, aufgenommen wurde.²⁷ Infolge seiner Ämter durfte er ja keinen allzu scharfen Ton anstimmen.

Er kritisiert das Parteiprogramm oder den Studienplan Eckhardts keineswegs offen. Auf einer abstrakten, von der Tagespolitik abgehobenen Ebene bewertet er die Lage des römischen Rechts, um die nationale und internationale Bedeutung des Faches zu betonen. „*Was bedeutet das römische Recht und die römische Rechtswissenschaft dem heutigen und insbesondere dem deutschen Juristen?*“ – lautet die zentrale Frage seiner Ausführungen.²⁸ Die Argumentation setzt bei der Reichskammergerichtsordnung von 1495 ein, aber die Akzente des traditionellen Kanons werden etwas verlegt. Nach Koschaker war nicht die damalige Rezeption des *ius commune* das wichtigste Element für das Fortleben des römischen Rechts. Ausschlaggebend war eher die ‚Romidee‘, der politische und kulturelle Beitrag des Imperium Romanum zur Entstehung der Staats- und Rechtsordnungen von Europa. „*Die Romidee reicht in die Völkerwanderungszeit zurück. Das römische Imperium war nicht bloß eine Herrschaft über willkürlich zusammengeballte Völker, es war vielmehr ein Herrschaftssystem, das, in Jahrhunderten aufgebaut, die Kulturwelt des Altertums umfasste.*“²⁹ Das antike Rom stiftete ein wichtiges politisches Konzept. Das Imperium hat ein Herrschaftssystem aufgebaut, das die ganze „Kulturwelt“ der Antike in ein großes Reich integrierte. Diese ‚Romidee‘ blieb auch nach dem Fall Roms der Inbegriff von Staatskunst: Auch Byzanz und das Heilige Römische Reich Karl des Großen haben sich danach definiert. „*Zwei Säulen, die freilich im Lauf der Geschichte vielfach auseinander und gegeneinander strebten, waren es, die dieses Europa als das Gebiet der abendländischen Christenheit trugen: die Kirche und das Kaisertum.*“³⁰ Das fränkische Reich und Karl der Große wurden oft *regnum Europae* bzw. *rex Europae* genannt. Die abendländische Kultur wurde vom antiken Konzept von Kirche und Kaisertum geprägt. Auch wenn sich auf diesem Bild später Risse zeigten, blieb die ‚Romidee‘ die Grundlage der gemeinsamen europäischen Kultur. „*Die Grundlage der europäischen Kultur ist das, was die historische Forschung heute die Romidee nennt, unter welchem Namen sie alle Einwirkungen der Reichs- und Weltkultur des römischen Imperiums auf die Völkerwelt des Abendlandes zusammenfasst.*“³¹

Die politische ‚Romidee‘ habe zwar ihren direkten Einfluss im 20. Jh. eingebüßt, aber die kulturelle ‚Romidee‘ sei weiterhin das zentrale Element der europäischen Identität geblieben. *Urbs sacra, caput mundi, Roma mater* – nicht nur die Kirche, sondern auch die antike Philosophie, Medizin und Naturwissenschaft hätten die Basis für die moderne Welt gebildet. Selbst das römische Recht sei eine kulturelle Erscheinung, die unsere europäische Staats- und Rechtssysteme bis heute prägt.³² Die moderne Rechtswissenschaft sei auf die ersten Versuche eines systematisierten Rechtsdenkens- und Unterrichts zurückzuführen.³³ Von den Humanisten

²⁷ Zur ‚Gleichschaltung‘ der Savigny Zeitschrift vgl. FINKENAUER, Die Savigny-Zeitschrift im Nationalsozialismus 3 ff. und 11–12.

²⁸ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 1; vgl. auch GIARO, Koschaker sotto il Nazismo 159 ff.

²⁹ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 10.

³⁰ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 9.

³¹ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 13.

³² KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 13.

³³ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 15.

Frankreichs und der Niederlande sei dieses Erbe weitergepflegt worden, um seinen Höhepunkt schließlich in der deutschen Pandektistik zu erreichen. Bereits *Savigny* sei vor allem an einer systembildenden Dogmatik interessiert gewesen, als er auf dem römischen Recht aufbaute: „Die Rechtsgeschichte als solche war überhaupt nicht ihr primäres Ziel, sondern nur ein Mittel zu einem anderen Zwecke, nämlich zur Erkenntnis und zum Verständnis des geltenden Pandektenrechts.“³⁴ *Savigny* betonte, dass der Unterricht des römischen Rechts auch in den Ländern mit kodifiziertem Privatrecht unentbehrlich sei, weil die einzelnen Rechtsinstitute in ihrer Entwicklungstiefe aus den antiken Quellen erschlossen werden könnten: „Das *Corpus Iuris* war der historischen Rechtsschule nicht bloß ein geschichtliches Dokument zur Erforschung der Vergangenheit, sondern immer noch ein geltendes Gesetzbuch.“³⁵ Die historisch-vergleichende Betrachtung des geltenden Rechts erziehe zu einer kritisch-kreativen Einstellung, die zur Weiterbildung des geltenden Rechts unerlässlich sei. Die Pandekten-Bücher von *Jhering*, *Puchta*, *Dernburg* und *Windscheid* (den *Koschaker* einen „zweiten *Ulpian*“ nennt) erlangten einen wohlverdienten Weltruhm und übten einen großen Einfluss auf die kontinentale und angelsächsische Rechtswissenschaft aus.³⁶ Zweifelsohne habe die Pandektistik ihre unmittelbare Bedeutung für die Rechtspflege mit Inkrafttreten des BGB verloren. „Der Pandektenwissenschaft, scheinbar an ihrem Höhepunkt ihrer Entwicklung, war in der Tat das Rückgrat gebrochen...“³⁷ Deshalb suchte die Forschung nach neuen Wegen – die sich jedoch für die Rolle des römischen Rechts im Universitätsbetrieb oft eher kontraproduktiv erwiesen. *Koschaker* hält aus diesem Aspekt die Interpolationen-Forschung, aber auch *Leopold Wengers* „antike Rechtsgeschichte“ für Sackgassen. Sogar *Ludwig Mitteis*‘ „Reichsrecht und Volksrecht“³⁸, das die lokalen Rechte der östlichen Provinzhälfte in die Forschung als gleichwertige Phänomene einbezieht, sei nach *Koschaker* aus dem Blickwinkel des Unterrichts eher negativ zu bewerten (obwohl *Koschaker* in Leipzig *Mitteis*‘ begeisterter Schüler war und ihn sein Leben lang schätzte).³⁹ *Koschaker* hebt hervor, dass durch die allzu historischen, die Dogmatik beiseite schiebenden wissenschaftlichen Schulen das römische Recht in eine „splendid isolation“ gedrängt wurde: Die romanistische Forschung sei von „ernsten Krankheitskeimen“ befallen.⁴⁰ Allein die Romanisten Italiens hätten den richtigen Weg beibehalten – meint *Koschaker*.

Aber die Abkehr vom römischen Recht sei eine gefährliche Richtung. Nach dem neuen Studienplan förderten die deutschen Fakultäten keine Rechtswissenschaft im wahren Sinne des Wortes, kein kreatives Denken mehr – es würden bloß „Praktiker“ ausgebildet.⁴¹ Der Staat interferierte immer stärker im Interesse der „Ausbildung eines Berufsbeamtentums“ jenseits von wissenschaftlichen Ansprüchen: „Nimmt man noch hinzu nationale Strömungen, die das römische Recht als Feind unseres nationalen Rechts ansehen, Punkt 19 des nationalsozialistischen Parteiprogramms, der 'Ersatz für das der materialistischen Weltordnung dienende römische Recht durch ein deutsches Gemeinrecht' fordert.“⁴² Nach

³⁴ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 24 ff.

³⁵ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 26.

³⁶ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 30.

³⁷ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 42.

³⁸ MITTEIS, Reichsrecht und Volksrecht 1891.

³⁹ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 42–43.

⁴⁰ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 46 ff.

⁴¹ KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 63.

⁴² KOSCHAKER, Die Krise des Römischen Rechts 72–73.

Koschaker greife das Parteiprogramm eigentlich gar nicht das römische Recht an, sondern die kapitalistisch-liberale Auffassung der neuzeitlichen Kodifikationen, deren Regeln jedoch überwiegend aus dem römischen Recht abgeleitet wurden. Vom NS-Propaganda werde jedoch die kulturhistorische Bedeutung und die Mutterrecht-Funktion des römischen Rechts auf eine gefährliche Weise verkannt. „*Wir leben heute in einer Zeit der Umwertung der Werte. Aber wenn ich recht sehe, so gehört zu den Werten, die heute noch Bestand haben, die europäische Kulturgemeinschaft.*“⁴³

Kurz darauf, im Jahre 1939, erschien eine lange Studie in der Fachzeitschrift „*Miskolci Jogélet*“ [Miskolcer Rechtsleben]⁴⁴, in der *Elemér Pólay* (damals 24 Jahre alt, frisch nach dem Studium und dem Aufenthalt in Berlin) *Koschakers* Anliegen auf Ungarisch aufgreift. Es fällt jedoch auf, dass darin weder *Koschakers* „*Kampfschrift*“ noch andere Schriften des Berliner Professors zitiert werden. Man würde vor allem Verweise auf „*Die Krise des römischen Rechts*“ erwarten. Warum blieben die aus? Es liegt die Vermutung nahe, dass *Koschakers* Aufsatz vor *Pólays* Rückkehr noch nicht gedruckt war.

Trotz mangelnder ausdrücklicher Zitate bestätigt die Lektüre, dass *Pólay* darin seine Erfahrungen, Kenntnisse und Eindrücke der Berliner Zeit (geprägt auch vom *Koschakers* Seminar) zusammenfasste.

In der Einleitung zitiert *Pólay Wilhelm Coblitz* (Reichsamt): Die NSDAP wolle für das deutsche Volk ein neues Recht schaffen.⁴⁵ Das römische Recht sei aber kein Produkt des deutschen Volksgeistes, vielmehr ein fremdes Recht – deshalb solle es verdrängt und ersetzt werden.

Pólay rollt die Überlieferungsgeschichte des römischen Rechts auf: Es stammt aus dem Imperium Romanum und verbreitete sich später durch das *ius commune* in ganz Europa. In Deutschland sei es mit der Reichskammergerichtsordnung von 1495 eigentlich zum organischen Teil des Privatrechts geworden (Rezeption). Seit dem 16. Jh. seien die Rechtsfiguren des römischen Rechts in der deutschen Rechtsordnung absorbiert worden. Kann man Rechtsinstituten, die so tief in der nationalen Rechtsordnung verankert sind, noch fremdes Recht nennen?

Ein weiterer Einwand des Parteiprogramms war die übertrieben materialistische Weltordnung des römischen Rechts, die nur individuelle Interessen berücksichtigt. Die NSDAP wolle hingegen „*Gemeinnutz vor Eigennutz*“ stellen und ein neues, der Gemeinschaft dienendes „*Gemeinrecht*“ erarbeiten.⁴⁶ Die wörtlichen Zitate wurden von *Pólay* aus dem von *Wilhelm Coblitz* und *Hans Frank* veröffentlichtes „*Handbuch*“ referiert.⁴⁷ Anschließend berichtet er von der NS-Gesetzgebung (129–134) und von den Grundlinien des NS-Staates (134–155).

⁴³ Professoren ‚arischen Ursprungs‘ wurden von der Partei meistens nicht verfolgt – falls sie sich bloß mit Unterricht und Forschung befasst haben. Vgl. FINKENAUER, Die Savigny-Zeitschrift im Nationalsozialismus, 3. Es wurde auch von *Koschaker* bestätigt: „*Keinem Romanisten [wurde] wegen seiner Wissenschaft von der Regierung ein Haar gekrümmt, selbst wenn er öffentlich Hymnen an das römische Recht sang*“ – KOSCHAKER, Europa und das römische Recht 314.

⁴⁴ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás.

⁴⁵ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 125, 127. Die einleitenden Worte von *Coblitz* in COBLITZ – FRANK, Handbuch VII 1 (Zitat nach *Pólay*).

⁴⁶ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 127.

⁴⁷ FRANK – COBLITZ, Handbuch.

Für das vorliegende Thema sind vor allem die Abschnitte von Interesse, die Reminiszenzen an *Koschakers* „*Kampfschrift*“ erwecken, oder – über *Koschakers* Schrift hinaus – das sNS-Rechtskonzept kritisieren. An *Koschakers* Studie erinnert der weit gespannte geschichtliche Bogen, der das Fortleben des römischen Rechts vom 12. Jh. an aufgerollt. Auch von *Pólay* wird betont, dass das *ius commune* die wichtige Grundlage für die Entstehung der europäischen Rechtswissenschaft bilde. Diese Rechtswissenschaft habe zwar in der Rechtsbildung und Rechtsanwendung der deutschen Städte kaum Spuren hinterlassen, aber das Gelehrtenrecht des Reichs wurde weitgehend von ihr geprägt. Hier zitiert *Pólay* sogar *Carl Adolf Schmidt*: „*Das Volk wehrte sich mehrere Jahrhunderte lang mit größter Energie gegen das Eindringen des römischen Rechts, beugte sich aber schließlich vor der Erkenntnis, dass, da dasselbe nun einmal als Recht des Heiligen römischen Reichs und Deutschland gelte, auch die Berufung der Romanisten in die Gerichte eine zwar traurige, aber unabweisliche Konsequenz dieser Geltung sei, und das römische Recht drang jetzt rascher und tiefer als in den übrigen Ländern in die gerichtliche Praxis ein.*“⁴⁸ Obwohl *Schmidt* immer wieder den Widerstand des ‚*germanischen Volksgeistes*‘ gegen das römische Recht betont, anerkennt er trotzdem das Phänomen des ‚*Eindringens*‘ römischrechtlicher Vorstellungen in das deutsche Recht. Für *Pólay* dient diese Auffassung als Argument dafür, dass Volksgeist und römischrechtliche Tradition nebeneinander gedeihen können. Die enge Verknüpfung des römischen Rechts mit der Reichsidee galt damals als herrschende Lehre, die auch in *Koschakers* Schrift verwertet wurde. *Pólay* unterstreicht damit, dass neben dem abgehobenen Pandektenrecht auf der lokalen Ebene immer auch die althergebrachten germanischen Rechtsideen weiterlebten.⁴⁹ Die beiden parallelen Rechtsmassen hätten bis zum Inkrafttreten des BGB friedlich nebeneinander existiert.⁵⁰ Mit dem BGB sei zwar das Konzept der Rechtseinheit verwirklicht worden – aber der Nationalsozialismus wolle gerade dieses für das ganze Reich einheitliche Privatrecht abschaffen.

Auch *Pólay* benützt das Argument, dass die NS-Angriffe eigentlich nicht dem „*reinen römischen Recht*“ gelten, sondern den daraus geschaffenen liberal-kapitalistischen Grundsätzen des geltenden Rechts.⁵¹ Sollten die NS-Ziele durchgesetzt werden, würde sich Deutschland von der europäischen Kultur völlig abkoppeln – wieder ein Gedanke, der *Koschakers* Ausführungen aufgreift.⁵² *Pólay* fügt kritisch hinzu, dass von dem angekündigten ‚*neuen deutschen Privatrecht*‘ bis dato bloß die Grundprinzipien bekannt gegeben worden, aber eine umfassende Gesetzgebung ausgeblieben sei.

Anschließend versucht *Pólay* die schlimmsten NS-Angriffspunkte zu entkräften.⁵³ Hier werden Argumente angeführt, die man in *Koschakers* Schrift vergeblich sucht. Der Kontext der Entstehung spricht jedoch dafür, dass *Pólay* auch dieses Gedankengut (zumindest teilweise) aus *Koschakers* Seminar mitgenommen hat. Es liegt nahe, dass die kritischen Einwände gegen das NS-Rechts- und Unterrichtskonzept dort öfters diskutiert wurden. Was *Koschaker* in Berlin nicht zu schreiben wagte, hat der Schüler *Pólay* in Ungarn in Druck gegeben. Im Folgenden sollen dafür einige Beispiele aus *Pólays* Aufsatz vorgestellt werden.

⁴⁸ Carl Adolf Schmidt, 150 (Zitat nach PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 158).

⁴⁹ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 158–159.

⁵⁰ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 160.

⁵¹ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 160.

⁵² PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 161.

⁵³ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 162 ff.

Der Autor hebt hervor, dass im römischen Recht der Personen die Rechtssubjekte (die freien Bürger) von ihrem gesellschaftlichen Status unabhängig allgemein gleichberechtigt waren, während das NS-Recht nach rassistischen und wirtschaftlichen Kriterien differenziert (diskriminiert und privilegiert).⁵⁴ Gegen den Vorwurf des sozialen Desinteresses verweist er darauf, dass die *res Mancipi* – die wichtigsten Produktionsmittel der Bauernwirtschaft – bereits im archaischen Recht einen besonderen Schutz genossen.⁵⁵ Die NSDAP griff insbesondere den römischen Eigentumsbegriff an, weil er ‚*unmoralisch breit*‘ sei; insbesondere die Verfügungsbefugnisse des Eigentümers seien beinahe unbegrenzt gewesen.⁵⁶ Das Reichserbhofgesetz habe hingegen eine vollkommen neue Form des Eigentums eingeführt, ein ‚*Gemeinschafts- und Pflichtgebundenes Sondereigentum*‘.⁵⁷ Das Wesentliche daran sei ‚*eine verantwortliche und sozialrechtlich beschränkte eigene Zuständigkeit des Gemeinschaftsgliedes*‘.⁵⁸ Pólay bezieht hier ausdrücklich auch gegen Wieacker Stellung, indem er auf die Widersprüche in dessen Eigentumstudien verweist.⁵⁹ Er bestreitet auch die *sui generis*-Neuheit des Erbhofeigentums: Es handle sich nach ihm auch hier um ein Eigentum im Sinne des römischen Rechts, jedoch mit außerordentlich vielen Einschränkungen.⁶⁰

Pólay nimmt auch das Schuldrecht ins Visier. Die NS-Schriften behaupteten, dass das römische Recht einen übertriebenen Individualismus vertrete, der insbesondere in der Willens- und Erklärungstheorie zum Ausdruck komme. Man solle auch das Konzept der Obligation dem Gemeinschaftsgedanken unterordnen; die Wirksamkeit des Vertrags solle von dessen Vereinbarkeit mit dem Gemeinschaftsinteresse abhängig gemacht werden.⁶¹ Das liberale römische Recht habe dem Gläubiger eine Monopolstellung eingeräumt und den Schuldner zum Sklaven degradiert.

Pólay hinterfragt, ob der Gemeinschaftsgedanke und der Schuldnerschutz wirklich neue Ideen seien. Er betont, dass ähnliche rechtspolitische Auffassungen und Bestrebungen bereits im römischen Recht bekannt waren.⁶² Als Paradebeispiele nennt er die Gesetzgebung gegen Wucherzinsen und die *datio in solutum*. Beide Themen hatten ihn bereits in seinen Studienjahren beschäftigt.⁶³ Nach dem Berliner Aufenthalt greift er jene Forschungen erneut auf, um die soziale Komponente des römischen Rechts in umfassenden Studien nachzuweisen.⁶⁴ Beide Schriften zeigen den Einfluss Koschakers: Es fallen vor allem die Einbeziehung des Keilschriftrechts und die rechtsvergleichende Betrachtung im Sinne der ‚*antiken Rechtsgeschichte*‘ auf. In diesen Aufsätzen zitiert Pólay reichlich auch Koschakers Schriften. Es würde jedoch den Rahmen dieses Beitrags sprengen, auf diese Ausführungen hier näher einzugehen.

⁵⁴ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 168.

⁵⁵ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 174; vgl. auch KASER, Gemeinschaftsordnung; KASER, Eigentum.

⁵⁶ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 177 – er zitiert den Ausdruck von Lange.

⁵⁷ WIEACKER, Eigentumsverfassung 1446 ff.; RÜTHERS, Die unbegrenzte Auslegung 177–178. Vgl. ISENSEE, KIRCHHOF, Handbuch § 173.

⁵⁸ WIEACKER, Bodenrecht 36; WIEACKER, Eigentumsverfassung 1449. Vgl. SCHUBERT, SCHMID, REGGE, Akademie für Deutsches Recht XV.

⁵⁹ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 184–185.

⁶⁰ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 185.

⁶¹ PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 190 ff.

⁶² PÓLAY, A nemzeti szocialista jogfelfogás 191.

⁶³ BRUCKNER, Miskolci évek 197.

⁶⁴ PÓLAY, Datio in solutum; PÓLAY, A kamat.

Aus den Früchten der nächsten Jahre soll noch auf Pólay's Habilitationsschrift aus 1944 hingewiesen werden: „*A praetor szerepe a római magánjog fejlődésében*“ [Die Rolle des Prätors in der Entwicklung des römischen Privatrechts]. Das prätorische Edikt wurde von Cicero *lex annua* genannt, weil die Richtlinien der Jurisdiktion von den neugewählten Magistraten bei ihrem Amtsantritt Jahr für Jahr überprüft, verbessert, ergänzt und neu verheißen wurden. Pólay kommentiert das Phänomen als „*Gemeinschaftsakt*“: Der jeweilige Prätor habe dabei die durch Dekrete gelenkte Praxis berücksichtigt, also eigentlich die Überzeugung des Volkes zur Geltung gebracht.⁶⁵ Es handle sich um einen gemeinsamen Akt von Volk und Magistrat, der den Willen beider in Harmonie vereint. Nach der Lektüre von Pólay's *Kampfschrift* von 1939 scheint dieser Gedanke ebenfalls in die *Verteidigungsstrategie* zu passen, die der Autor gegen die NS-Vorwürfe entwickelt hat.

4. Fazit

Am Schluss soll erneut hervorgehoben werden, dass Pólay's Studie über das *NS-Rechtskonzept und das römische Recht* als eine wertvolle Quelle der Zeit- und Wissenschaftsgeschichte zu betrachten ist. Einerseits bietet der Autor einen guten Überblick über die NS-Gesetzgebung, der die ungarischen Leser von damals und heute objektiv informiert. Andererseits setzt er sich mit einigen Resultaten dieser Gesetzgebung kritisch auseinander. Seine Einwände etwa gegen den *neuen* Eigentumsbegriff oder das *neue* Schuldrecht greifen führende deutsche Theoretiker des NS-Rechts an.

Pólay führt die gefährdete Lage des römischen Rechts vor Augen: Er kämpft mutig für das Fach, wofür er sich seit seiner Jugend berufen fühlt.

In Pólay's Schrift sind Argumente anzutreffen, die im Kontext seines Berliner Aufenthalts und seiner Kontakte zu Koschaker auch internationales Interesse verdienen. Stellt man Koschakers *„Krise des römischen Rechts“* mit Pólay's *NS-Rechtskonzept und das römische Recht* nebeneinander, können auffällige Parallelen, aber auch Abweichungen festgestellt werden. Pólay führt Argumente an, die auch in Koschakers Schrift anzutreffen sind. Diese mittelbaren Anspielungen zeigen, dass Pólay in Koschakers Kreisen verkehrte, seine Meinung kannte und auch verinnerlichte. Pólay übt jedoch auch scharfe Kritik an NS-Rechtsfiguren – bei Koschaker fehlt eine ähnliche Kritik. Es liegt trotzdem nahe, dass Pólay durch ihn ermutigt war, diese Gedanken auf Papier zu bringen, und dass er einschlägige kritische Debatten in Koschakers Umfeld miterlebt hat. In Pólay's Zeilen dürfte Koschakers Überzeugung als Privatmann widerhallen – obwohl Koschaker als Berliner Professor diese Thesen öffentlich nicht zu vertreten wagte.

Literaturverzeichnis

BEGGIO, Tommaso: Paul Koschaker (1879–1951). Rediscovering the Roman Foundations of European Legal Tradition. Heidelberg 2018

BRUCKNER, Győző: Miskolci évek. In: DOBOSSY, István – STIPTA, István (Hg.): A miskolci jogakadémia múltja és

⁶⁵ PÓLAY, A praetor szerepe 166–167.

- kultúrmunkássága, Miskolc 1996
- ECKHARDT, Karl August: *Das Studium der Rechtswissenschaft*. Hamburg 1935
- ERNST, Wolfgang: Fritz Schulz (1879–1957). In: BEATSON, J. — ZIMMERMANN, R. (Hg.): *Jurists Uprooted. German-speaking Émigré Lawyers in Twentieth-century Britain*. Oxford 2004, 105–203
- FINKENAUER, Thomas: *Die Romanistische Abteilung der Savigny-Zeitschrift im Nationalsozialismus*. ZRG RA 134/2017, 1–48
- FRANK, Hans – COBLITZ, Wilhelm: *Nationalsozialistisches Handbuch für Recht und Gesetzgebung*. München 1935
- FRASSEK, Ralf: *Steter Tropfen höhlt den Stein – Juristenausbildung im Nationalsozialismus und danach*, ZRG GA 117/2000, 294–361
- GIARO, Tomasz: *Paul Koschaker sotto il Nazismo: un fiancheggiatore 'malgré soi'*. *Iuris vincula. Studi in onore di Mario Talamanca*, Vol. IV. Napoli 2001, 159–188
- HERGER, Csabáné: *Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban (1920–1944)*. *Jura* 1/2019, 94–103
- ISENSEE, Joseph – KIRCHHOF, Paul: *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Band 8. München 2010
- JAKAB, Éva: *Tudós és kora: Pólay Elemér életútjáról*. *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae*. LII/2015, 17–32
- JAKAB, Éva: *Roman law and socialism. Life and work of a Hungarian scholar, Elemér Pólay*. In ERKKILÄ, V. – HAFERKAMP, H.-P. (Hg.): *Socialism and legal history. The histories and historians of law in socialist East Central Europe*. Helsinki 2021, 165–183
- KASER, Max: *Römisches Recht als Gemeinschaftsordnung*. Tübingen 1939
- KASER, Max: *Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht*. Weimar 1943
- KISS, Albert: *A római jog receptiója a germán jogban, s annak hatása az európai jogfejlődésre*. Szeged 1937
- KOSCHAKER, Paul: *Forschungen und Ergebnisse in den keilschriftlichen Rechtsquellen*. ZRG RA 40/1929, 188–201
- KOSCHAKER, Paul: *Die Krise des Römischen Rechts und die romanistische Rechtswissenschaft*. *Schriften der Akademie für deutsches Recht, Gruppe Römisches Recht und fremde Rechte*, Nr. 1. München – Berlin 1938
- KOSCHAKER, Paul: *Selbstdarstellung*. In: GRASS, N. (Hg.): *Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*. Milano 1951, 344–350
- KOSCHAKER, Paul: *Europa und das römische Recht*. München 1966
- LABRUNA, Luigi: *Antonio Guarino*. Napoli 2015
- MAZZOLA, Rosaria: *Elenco degli scritti storico-giuridico di Antonio Guarino*. *Index* 42/2014, 1–24
- MITTEIS, Ludwig: *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Reichs*. Berlin 1891
- NEUMANN, Georg: *Paul Koschaker in Tübingen (1941–1946)*. *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 18/2012, 23–36
- ÓRIÁS, Nándor: *A római jog tanulásának mai jelentősége*. Eger 1936
- PFEIFER, Guido: *Keilschriftrechte und historische Rechtsvergleichung – methodengeschichtliche Bemerkungen am Beispiel der Eviktionsgarantie in Bürgschaftsform*. In: SCHMIDT-RECLA, Adrian – SCHUMANN, Eva – THEISSEN, Frank (Hg.): *Sachsen im Spiegel des Rechts. Ius commune Propriumque*. Köln – Weimar – Wien 2001, 11–36
- PIELER, Peter E.: *Das römische Recht im nationalsozialistischen Staat*. In: DAVY, Ulrike – FUCHS, Helmut – HOFMEISTER, Herbert – MARTE, Judith – REITER, Ilse (Hg.): *Nationalsozialismus und Recht*. Wien 1990, 427–444
- PÓLAY, Elemér: *Datio in solutum*. Miskolc 1938
- PÓLAY, Elemér: *A német nemzeti szocialista jogfelfogás és a római jog*. Miskolc 1939
- PÓLAY, Elemér: *A kamat a római jogban*. Miskolc 1943
- PÓLAY, Elemér: *A praetor szerepe a római magánjog fejlődésében*. Miskolc 1944
- PÓLAY, Elemér: *A római jog oktatása a két világháború között Magyarországon*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Juridica et Politica* tom. XIX. Fasc. 2/1972, 3–23
- RIES, Gerhard: *Koschaker Paul*. *Neue deutsche Biographie (NDB)*, Band XII. Berlin 1980
- RÜTHERS, Bernd: *Die unbegrenzte Auslegung. Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus*.

Tübingen 2012

SCHUBERT, Werner – SCHMID, Werner – REGGE, Jürgen (Hg.): Akademie für Deutsches Recht (1933–1945).

Protokolle und Ausschüsse, Band III. 7. Berlin – New York 1995

STOLLEIS, Michael: „Fortschritte der Rechtsgeschichte“ in der Zeit des Nationalsozialismus. In: STOLLEIS, Michael – SIMON, Dieter: Rechtsgeschichte im Nationalsozialismus. Tübingen 1989, 177–197

SZABÓ P., Béla: A Debreceni Tudományegyetem jogi karának szerepe Brósz Róbert és Pólay Elemér pályakezdésében. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae tom. LII, ann. 2015, 33–46

SZEMÉLYI, Kálmán: Keresztény eszmék hatása a római kötelmi jog kifejlődésére. Szeged 1939

VARVARO, Mario: La 'antike Rechtsgeschichte', la 'Interpolationsforschung' e una lettera inedita di Koschaker a Riccobono. AUPA 54/2010—2011, 303–315

VLADÁR, Gábor: Előszó. In: CSÁNK, Béla: Jogászi hivatások a Harmadik Birodalomban. Budapest 1941

WESENER, Gunter: Paul Koschaker (1879–1951). Begründer der altorientalischen Rechtsgeschichte und juristischen Keilschriftforschung. In: ACHAM, K. (Hg.): Rechts-, Sozial- und Wirtschaftswissenschaften aus Graz. Wien – Köln – Weimar 2011, 273–285 ,WIEACKER, Franz: Zum Wandel der Eigentumsverfassung. DJZ 1934, 1446

WIEACKER, Franz: Bodenrecht. Hamburg 1938

Hamza Gábor

DOI: 10.15170/Dike.2021.05.02.02

Prof. Dr. iur. DDr. h. c., az MTA rendes tagja

ELTE ÁJK

A jeles humanista gondolkodó és kodifikátor, *Andrés Bello* és a magánjogi (polgári jogi és kereskedelmi jogi) kodifikáció Chilében¹

The Outstanding Humanist Thinker and Codificator, Andrés Bello and the Codification of Private Law (Civil Law and Commercial Law) in Chile

The author of this article analyzes the process of codification of private law (civil law and commercial law) in the light of the thought of Andrés Bello (1781–1865), the humanist thinker and expert of codification in Chile. The intellectual background of Andrés Bello, born in Venezuela, comprised history, philosophy, linguistics, literature, mainly poetry, education as well as law. It also deserves to be mentioned that Bello was the first rector of the State University of Chile founded in 1842. According to the idea of Andrés Bello Roman law (ius Romanum or ius civile) constituted the background of legal education as well as the primary source of the codification of private law in Chile. The author of the study points out that Bello had no legal education. In the field of philosophy he was substantially influenced by the scholastic tradition. In his works he put special emphasis on morality in compliance with the plurisecular tradition deeply rooted in natural law (derecho natural). This article provides also an insight into the partial influence of the German Historical School of Law (Historische Rechtsschule) on the law related ideas of Andrés Bello. The author emphasizes the decisive influence of Johann Gottlieb Heineccius on Andrés Bello. Andrés Bello was regarded as a major authority regarding his principles of international public law both in Europe and in most countries of Latin America. He spent 19 years in the United Kingdom, in London. His work Principios de Derecho de Gentes, published in 1832 was with no doubt fundamental in particular as far as sovereignty of State was concerned. Andrés Bello was a committed advocate of the Solidaridad americana pointing out the specific features i.e. characteristics of the Spanish speaking states in America. In the field of the codification of private law (civil law and commercial law) in Chile the role of Andrés Bello was determinant. The first step towards codification was the consolidation of the law of the country. The process of consolidation ended in 1833 when the first constitution of Chile was promulgated and came into effect. During the second period, encompassing the period between 1834 and 1838, Andrés Bello took into consideration the French Civil Code, the Austrian General Civil Code and the Civil Code of canton Bern (Switzerland) prepared by Samuel Ludwig Schnell. During the third period (from 1838 through 1849) Andrés Bello contemplated the structure and the contents of the draft Civil Code of Chile. It has to be noted that on the territory of Chile several compilations, namely the Breviarium Alaricianum, the Fuero Juzgo, the Fuero Real, the Siete Partidas, as well as the Ordenamiento de

¹ A tanulmány korábbi kutatási eredmények felhasználásával és kiegészítésével 2021-ben a 138899 számú OTKA projekt keretében készült.

Alcalá were implemented. Moreover, the Nueva Recopilación, promulgated in 1567, the Recopilación de las Leyes de las Indias, promulgated in 1680 as well as the Novísima Recopilación, promulgated in 1805 were in effect. The author of the article emphasizes that the Civil Code of Chile prepared by Andrés Bello influenced the codification of civil law in most countries of Latin America. Therefore, as the author puts it, Andrés Bello can be regarded as a 'father of codification of civil law' in Latin America. The Civil Code of Chile was completed in 1855 and promulgated by the National Congress in the following year. The Civil Code of Andrés Bello came into effect in 1857. The Code is still in effect, with minor amendments i.e. modifications. The Civil Code of Chile follows partly the French Civil Code. However, the Código de la República de Chile, albeit does not contain a General Part (parte general), differs from the French model regarding its structure. Compiling the Code, Andrés Bello took into consideration the Spanish legal dogmatics based mainly on Roman law traditions (acervo jurídico romano). He also availed himself of the doctrine developed by the representatives of the German Pandectist Legal Science with particular regard to the thoughts of Friedrich Carl von Savigny (1779–1861). Several legal institutions regulated in the text of the Civil Code of Chile testifies the influence of the works of Jean Domat (1625–1696), Robert-Joseph Pothier (1699–1772), Merlin, Favard de Langlande, Jean-Etienne-Marie Portalis ((1745–1807), Raymond Théodore Troplong, Pardessus and Carl Salomo Zachariae von Lingenthal (1769–1843). Andrés Bello took into consideration first of all the French Civil Code, the Austrian General Civil Code (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, ABGB), the Louisiana Civil Code, the Prussian General Land Code (Allgemeines Landrecht) as well as the Dutch Civil Code (Burgerlijk Wetboek), promulgated in 1838. In the last part of his study the author emphasizes that the Civil Code of Chile does not contain a General Part (Parte General). The structure of the Civil Code of Chile is as follows: the Preliminary Title (Titulo preliminar), containing general dispositions, the Law of Persons, the Rights In Rem, The Law of Succession (Law of Inheritance) and the Law of Contractual Obligations.

Keywords: *Andrés Bello as expert of linguistics, Andrés Bello as philosopher, concept of constitution, concept of State, sovereignty, Andrés Bello as specialist of Roman law, Civil Code of Chile, Commercial Code of Chile, codification as process of consolidation of the legal system, colonial law, Roman law as source of the Civil Code of Chile, European civil codes as sources of the Civil Code of Chile, European legal science and the Civil Code of Chile, Historical School of Law, influence of the Civil Code of Chile in Japan and in Latin America*

1. Bevezető

Andrés Bello (1781–1865), a nemzetközi hírnévnek örvendő chilei jogtudós, kodifikátor és jeles humanista neve és munkássága kevéssé ismert Európában. Latin-Amerika, pontosabban Dél- és Közép-Amerika legtöbb országában azonban a jogtudomány és a jogalkotás (kodifikáció) területén kifejtett tevékenysége kiemelkedő, sőt egyenesen meghatározó volt. Igen széleskörű, nem csak a jogtudomány (*ciencia jurídica*) területére szorítkozó munkássága számos vonatkozásban a 21. század harmadik évtizedében is aktualitással

rendelkezik és iránymutató a jogtudomány, elsősorban a magánjogi kodifikáció és a társadalomelmélet területén.

2. Andrés Bello tudományos nézeteiről

A Caracasban, Venezuelában született, de élete döntő részét Chilében töltő *Andrés Bello*² a tudomány és a művészet több területén is maradandót alkotott.³ Élete az irodalom és a jogtudomány vonzásában telt. *Andrés Bello* a *Silvas Americanas* néven ismert költeményeiben új irányokat mutatott a 19. században még lényegében egységesnek tekinthető latin-amerikai költészet számára, de jelentős művek szerzője volt a filozófia, filológia és a pedagógia területén is. *Andrés Bello* nevéhez fűződik 1842-ben az első chilei (állami) egyetem alapítása is, Santiago de Chilében,⁴ melynek első rektora lett. Kétségtelen, hogy *Andrés Bello* szellemi beállítottságánál, indíttatásánál fogva alapvetően – bár egyetemi (akadémia) szinten, azaz formálisan jogi tanulmányokat nem folytatott – jogász, jogtudós (*jurisconsulto*) is volt.

Nem áll ellentétben a fentiekkel az, hogy *Andrés Bello*-nak mint filozófusnak is vitathatatlanul kiemelkedően jelentős az életműve. *Bello* átfogó világgéppel (*Weltanschauung*) rendelkező filozófus volt, akinek a világról és az életről alkotott koncepciója kiindulópontot jelentett tevékenysége valamennyi területén. Klasszikus, bár nem doktriner természetű tanulmányait a skolasztikus tradíció erős hatása jellemezte, jóllehet annak túlhajtott formalizmusától egyértelműen elhatárolta magát. Filozófiája Isten (*Dios*) ismeretére épült, s jogfogalma szintén istenképében gyökerezett, mert számára Isten nem csupán teremtő akarat, de rendező értelem is egyben. Az erkölcsi rend (*ordenamiento moral*) törvényeit *Andrés Bello* meggyőződése szerint Isten ültette az ember lelkiismeretébe és szívébe; az igazság nézete szerint Isten kifejeződése. A természetjog (*derecho natural*) talaján állt, melynek végső bázisa a Legfőbb Lény.

1832-ben kiadott, nemzetközi joggal foglalkozó, *Principios de Derecho de Gentes* című művében hangsúlyozza, hogy a nemzetek (*naciones*), mivel egymástól függetlenek, magatartási szabályaikat az okoknak és okozatoknak az Univerzum fizikai és erkölcsi rendjében megfigyelhető kapcsolatából vezethetjük le, amelyeket viszont a Legfőbb Lény állított föl. Ebben a művében hangsúlyozza az amerikai, pontosabban az amerikai kontinens nemzeti közösségének (*comunidad*) vitathatatlanul jogos igényét az önállóságra, az önálló, autonóm, sőt szuverén állami létre. Kiemeli továbbá az amerikai nemzetek, népek, etnikumok közösségének eltérő sajátosságait az európai nagyhatalmakétól. Felfogása szerint ez a sajátos jegyekkel, vonásokkal rendelkező ún. *Solidaridad americana*.

² *Andrés Bello* 1829-ben érkezett Chilébe. Haláláig a fővárosban, Santiago de Chile-ben élt. A chilei állampolgárságot a Kongresszustól kapta, érdemei elismeréseként. Fontos utalni arra, hogy *Andrés Bello* szerkesztője volt a nagy tekintélyű chilei hivatalos lapnak, az *El Araucano*-nak.

³ *Andrés Bello* munkásságának kivételesen gazdag bibliográfiájára nézve lásd VAISSE, Bibliografía de don Andrés Bello.

⁴ A római jog jelentőségére nézve a latin-amerikai egyetemeken a 19. században összefoglalóan lásd.: STEGER, Weltzivilisation und Regionalkultur.

Bello joggal, jogtudománnyal kapcsolatos munkásságában kiemelkedő szerepet kap a római jog (*derecho romano*) intézményeinek, konstrukcióinak és elveinek elemzése. A jeles argentin jogtörténész, *Miguel Luis Amunátegui* szerint *Bello*-t bírálókat érte a római joghoz való – tegyük hozzá, nem csupán „tendenciaszerű” – feltétlen ragaszkodása miatt. Ez azonban nem vethető a szemére, hiszen a választott hazájában, korának Chiléjében hatályos spanyol (koloniális) jog – *derecho colonial* – heterogén jellegére, természetére tekintettel nélkülözhetetlen volt a jogász hivatásra aspirálóknak, hogy megismerjék az antik római jogalkotás racionális és koherens rendszerét. Bár dicséretesnek és megalapozottnak tartjuk *Miguel Luis Amunátegui* szándékát, ennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy a római jogi oktatás *Andrés Bello* koncepciójában nem egyedül a magánjog területén megvalósuló kodifikáció előtti civiljogi jogalkotás bonyolult, sokszor áttekinthetetlen rendszerének átfogó átalakítását, megreformálását szolgálta. *Bello* szerint ugyanis a római jog tanulmányozása elengedhetetlen a jogász tudat formálása és a leendő jogászoknak a tudomány útján való eligazítása szempontjából.⁵

Kétségtelen az, hogy a német történeti jogi iskola (*Historische Rechtsschule*) hatott⁶ *Andrés Bello* nézeteinek formálódására, világnézetének alakulására. Egyetértünk ugyanakkor *Hessel Edward Yntema* (1891–1966) ama nézetével, miszerint *Bello* bár megismerkedett a történeti jogi iskolával, azonban ennek tanait a maguk egészében, „*in complexu*” nem fogadta el. *Andrés Bello* felfogását *Hessel Edward Yntema* szerint sajátos módon alapvetően *Johann Gottlieb Heineccius* (1681–1741) rendszere nyomán alakította ki.⁷

Bello páratlanul gazdag, igen szerteágazó jogi *oeuvre*-jében a nemzetközi jog elvei a 19. század első felében rendkívüli aktualitással rendelkeztek, mivel ebben az időben nyerték el függetlenségüket a latin-amerikai államok. Összes művei sorában négy kötetbe gyűjtve adták ki e tárgyba vágó műveit. Az első kötet *Andrés Bello* alapművét (*Principios de Derecho Internacional*), a második kötet londoni diplomáciai és chilei kancelláriai működéséhez – Londonban összesen 19 évet töltött el – kapcsolható anyagokat tartalmazza, míg a harmadik és a negyedik kötet külügyminisztériumi főtisztviselői tevékenységének tulajdonítható feljegyzések, tájékoztatók, vélemények gyűjteményét foglalja magában. Munkássága közvetlenül vetette meg Latin-Amerikában a nemzetközi jog alapját. Közvetett hatása hosszú időn át fennmaradt, mint kétségtelenül a legtiszteltebb tekintélyé a nemzetközi (köz)jog terén az egész kontinensen.⁸

⁵ Vö. BRAVO LIRA, *Derecho romano y codificación civil*.

⁶ A történeti jogi iskolára és annak hatására nézve lásd az újabb magyar szakirodalomból: FÖLDI – HAMZA, *A római jog története és intézményei*.

⁷ *Johann Gottlieb Heineccius* hírneve a több, mint 150 kiadást (részben átdolgozást és fordítást) megért Intitúció-tankönyvén alapul. Lásd az irodalomból: LUIG, *Die Anfänge der Wissenschaft vom Deutschen Privatrecht*.

⁸ SAMTLEBEN: *Andrés Bello*. *Rebels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*.

3. Andrés Bello kodifikátori tevékenységéről

Kiemelkedő jelentőségű *Andrés Bello*-nak a chilei polgári törvénykönyvvel (*Código civil de la República de Chile*) kapcsolatos tevékenysége.⁹ Itt kívánunk utalni arra, hogy Chile területén a spanyol hódítást követően eleinte a római jog hatását tükröző kompilációkat (*Breviarium Alaricianum*, *Fuero Juzgo*, *Fuero Real*, *Siete Partidas*, *Ordenamiento de Alcalá* stb.) alkalmaztak, de hatályosult a spanyol jog részletes kodifikációját jelentő, 1567-ben kihirdetett *Nueva Recopilación* is. Hatályos volt ezen felül az 1680-ban kihirdetett és a kolóniákon alkalmazott *Recopilación de las Leyes de las Indias*, akárcsak az 1805-ös, IV. Károly (1788–1808) spanyol uralkodó által kihirdetett *Novísima Recopilación*.¹⁰

Hangsúlyozandó, hogy *Bello* kodifikációról alkotott felfogása már a kezdettől fogva nem volt végleges és pontos, azaz precízen definiálható. Mi is elfogadjuk a 2022-ben elhunyt jeles chilei romanista, *Alejandro Guzmán Brito* megállapítását, miszerint *Bello* három, egymást követő fázisban jutott a jogi „konszolidációtól” a valódi, modern értelemben vett kodifikációig. Chile formailag 1810-ben, ténylegesen azonban csak évekkel később, 1818-ban vált független, szuverén állammá. Az első, 1833-ig terjedő szakaszban, amely kezdetét a Chile számára jó félévszázadon át a békés, töretlen fejlődés jogi kereteit biztosító alkotmány elfogadása jelentette, *Andrés Bello* a kodifikációt, mint a hatályos jog pusztá rendezését, konszolidációját gondolta el, összegyűjtve és technikailag „megtisztítva” a joganyagot. A második, 1834-től 1838-ig terjedő, legjelentősebbnek tekinthető szakaszban a konszolidációt összekapcsolta az átfogó reform szükségességével, támaszkodva a már létező, hatályos európai kódexek – így elsősorban a francia *Code civil*, az osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* (ABGB)¹¹ és nem utolsósorban, svájci relációban, a neves jogtudós, *Samuel Ludwig Schnell* (1775–1849) által szerkesztett Berni Magánjogi Törvénykönyv (1824–1830)¹² – nyújtotta tapasztalatokra. Az 1838–1849 közötti harmadik periódusban továbbfejlesztette és kifejtette a már korábban formálódó, inkább csak csíráiban, embrionális módon jelentkező (mutatkozó) elgondolásait. A kodifikációs munkálatok során *Andrés Bello*-t a legteljesebb nyitottság, párbeszédre, dialógusra való készség, s a társadalmi valóság, realitás folyamatos figyelemmel kísérése és figyelembevétele jellemezte.¹³ E kódexet számos állam sajátjaként fogadta el. A kódex továbbá az egész dél-amerikai kontinens jogfejlődésére oly nagy hatást gyakorolt, hogy *Bello*-t joggal tekinthetjük egész Latin-Amerika civiljogi törvényhozójának, kodifikátorának.

⁹ *Andrés Bello* kodifikátori tevékenységét átfogóan elemzi a nemzetközi hírnévnek örvendő chilei romanista, *Alejandro Guzmán Brito*. Lásd GUZMÁN BRITO: *Andrés Bello Codificador*.

¹⁰ Lásd összefoglalóan: BERNAL – DE JESÚS LEDESMA: *Historia del derecho romano y de los derechos neorromanistas*.

¹¹ Lásd BRAVO LIRA, *Puntales de la codificación en el Viejo y en el Nuevo Mundo* (1797–1855).

¹² Az osztrák ABGB-t követő, az ún. *berni csoport* kantonjainak kódexei közé tartozó Berni Magánjogi Törvénykönyvre nézve lásd HAMZA, *Az európai magánjog fejlődése* 125.; HAMZA, *Entstehung und Entwicklung der modernen Rechtsordnungen und die römischrechtliche Tradition* 236–249. és újabban HAMZA, *Origine e sviluppo degli ordinamenti giusprivatistici moderni in base alla tradizione del diritto romano* 238.

¹³ *Andrés Bello* a chilei polgári jog kodifikálásának, hosszú időn, 15 éven át tartó nagy munkáját 1840-ben kezdte meg.

Az 1855-ben elkészült, a törvényhozás (*Congreso*) által a következő évben, 1856-ban kihirdetett és 1857-ben hatályba lépett chilei polgári törvénykönyv, amely csekély módosításokkal ma is hatályban van, tartalmilag részben a francia *Code civil*-t követi.¹⁴ A *Código de la República de Chile*, bár nem tartalmaz általános részt (*parte general*), szerkezeténél fogva eltér a francia mintától, modelltől.¹⁵ A kódex összeállításánál *Andrés Bello*, aki a római jogot is művelte, tekintettel volt a római jogi hagyományokat („*acervo jurídico romano*”) követő spanyol jogi dogmatikára és magánjogi kódex-tervezetre,¹⁶ éppúgy, mint a német pandektisztika, pandektatudomány – elsősorban *Friedrich Carl von Savigny* (1779–1861) – tanaira. Ezen felül kimutatható a kódexben szabályozott jogintézményekben *Jean Domat* (1625–1696), *Robert-Joseph Pothier* (1699–1772), *Merlin*, *Favard de Langlande*, *Jean-Etienne-Marie Portalis* (1745–1807), *Raymond Théodore Troplong*¹⁷, *Pardessus* és *Carl Salomo Zachariae von Lingenthal* (1769–1843) munkáinak hatása is.¹⁸ Figyelembe vette – többek között – a francia *Code civil*-t, az osztrák ABGB-t (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*), a *Louisiana Civil Code*-ot, a porosz *Allgemeines Landrecht*-et, és az 1838-ban elfogadott holland *Burgerlijk Wetboek*-ot. A kódex Általános Részt (*Parte General*) nem tartalmaz. A kódex struktúrája a következő: az általános rendelkezéseket tartalmazó *Titulo preliminar*, a családi jogi viszonyokat is szabályozó személyi jogi rész, a dologi jogi rész, az öröklési jogi rész, amelyhez kapcsolódnak az élők közötti ajándékozást szabályozó szakaszok, és végül a szerződéses kötelek.

Andrés Bello összességében véve kivételesen eredeti művet alkotott, amely az állandóan változó társadalmi-gazdasági viszonyok ellenére ma is, a hatálylépésétől számított jó másfél évszázaddal később is jól alkalmazható törvénytű a joggyakorlatban.¹⁹ Említést és komoly figyelmet érdemel, hogy a chilei kódex tulajdonjogot definiáló 582. szakasza nem egyszerűen a francia *Code civil* 544. szakaszának fordítása. *Bello* a tulajdon (*propiedad*) abszolút jellegét túlzottan tartva, annak korlátait hangsúlyozva definiálja a tulajdont.²⁰

Ez a törvénykönyv struktúrája és terminológiája alapján alapvető iránymutatásul, modellként szolgált 1860-ban Ecuador, 1871-ben Venezuela, 1887-ben Kolumbia, majd több közép-amerikai ország – így Nicaragua (1867 és 1909 között), Guatemala, Honduras, Salvador és Panama – magánjogi kódexének előkészítésénél, illetve szerkesztésénél.²¹ A *Bello* által szerkesztett *Código civil* hatott továbbá az argentin,

¹⁴ VISO, Del derecho romano al Código de Don Andrés Bello 3077–3082.

¹⁵ Lásd GUZMÁN BRITO, Historia Literaria del Código civil de Chile.

¹⁶ *Andrés Bello* különös figyelemmel volt *Florencio García Goyena* (1783–1855) 1851-ben elkészült, és a következő évben közzétett tervezetére, a *Concordancias, motivos y comentarios del Código civil español-ra*.

¹⁷ Lásd TROPLONG, Le droit civil expliqué. *Andrés Bello Troplongnak* e többkötetes, a francia *Code civil*-t értelmező művét használja fel a *Código civil* szerkesztésénél.

¹⁸ Lásd BRAVO LIRA, Beziehungen zwischen der europäischen und iberamerikanischen Kodifikationen.

¹⁹ Lásd a régebbi szakirodalomból: ALESSANDRI: De los Bienes és LIRA: El Código Civil y el Nuevo Derecho.

²⁰ Lásd AMUNÁTEGUI PERELLÓ, The Definition of Property in Andrés Bello's Code and the Limits of Use against the Rights of Others 107–118.

²¹ A Chilei Magánjogi Törvénykönyv hatására nézve lásd HAMZA, Az európai magánjog fejlődése; NELLE, Entstehung und Ausstrahlungswirkung des chilenischen Zivilgesetzbuches von Andrés Bello; HAMZA, Le développement du droit privé européen. Le rôle de la tradition romaniste dans la formation du droit privé européen 181.; HAMZA, Entstehung und

Dalmacio Vélez Sársfield szerkesztette polgári törvénykönyvre, valamint az uruguayi és a paraguayi *código civil*-ek megalkotására.²² Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy *Bello* kódexét a kitűnő római jogász és kodifikátor, *Augusto Teixeira de Freitas* (1816–1883) is figyelembe vette a brazíliai polgári törvénykönyv alapjául szolgáló *Esboço de Código Civil* szerkesztésénél.²³ Feltétlenül említést érdemel továbbá az, hogy a chilei *Código civil* hatással volt az 1898-ban elfogadott japán polgári törvénykönyvre is.²⁴

A chilei kereskedelmi törvényt, amelynek szerkesztésében *Andrés Bello* szintén komoly szerepet vállalt, 1865-ben hirdették ki, és 1867-ben léptették hatályba. Ez az eredeti alkotásnak tekinthető kereskedelmi törvénykönyv nagy hatással volt az 1869. évi panamai, az 1877. évi guatemalai, az 1882. évi ecuadori, az 1887. évi kolumbiai, az 1888. évi hondurasi, valamint az 1904. évi salvadori kereskedelmi törvényre. Ezt a *Código de comercio*-t 1983-ban átfogó módosításnak vetették alá. Megjegyzendő, hogy a gazdasági társaságok jogát egy önálló, 1981-ből származó törvény (*ley*) szabályozza.

4. Andrés Bello tudományos munkásságáról

Joggal önálló, átfogó elemzés tárgyát képezhetné *Andrés Bello* államszervezői tevékenysége, amelyet mint a kormány (*gobierno*), állam (*estado*) nagy tekintélynek örvendő főtisztviselője, szenátora, egymást követő elnökök komoly befolyással rendelkező tanácsadója, konzultánsa fejtett ki. Ilyen irányú igen aktív működésének anyagát összegyűjtött műveinek két kötete tartalmazza.

Az első kötet *Andrés Bello* szenátusban kifejtett munkájához kapcsolható. Szenátorként több jogterület reformmunkálataiban is közreműködött. A második, *Textos y mensajes* című kötet, amelynek összeállítása *Guillermo Felis Cruz* kutatásainak eredménye, a ténylegesen *Bello* által szerkesztett, de a vezető politikusok által szignált (jegyzett) anyagokat, elaborátumokat tartalmazza.

Fontosak és ma is aktuálisak *Andrés Bello*-nak a maximális törvénytisztelet (*reverentia legis*, illetve *reverentia legum*) fontosságát elemző, a kodifikációs munkálatok köréből való, a *Jeremy Bentham* (1748–1832) hatását tükröző büntetőjogi és büntetésvégrehajtási munkái. Ezek közül különösen figyelemre méltóak *Andrés Bello*-nak az igazságszolgáltatást és az eljárásjogot vizsgáló írásai. *Bello* politikai és közigazgatási nézeteivel kapcsolatban ki kell emelnünk, hogy *Andrés Bello* jogi és társadalmi gondolatainak egyik, talán legfontosabb és bizonyos aspektusaiban legaktuálisabb része az, ami az ún. politikai joggal (*derecho político*), a politikai szociológiával, filozófiával, és a közigazgatással, az állami adminisztrációval kapcsolatos.

Entwicklung der modernen Privatrechtsordnungen und die römischrechtliche Tradition 650–653.; HAMZA, Origine e sviluppo degli ordinamenti giusprivatistici moderni in base alla tradizione del diritto romano 587–591.

²² Lásd a gazdag szakirodalomból összefoglalóan: GUZMÁN BRITO, La codificación civil en Iberoamérica.

²³ *Augusto Teixeira de Freitas* 1860 és 1864 között szerkesztette a terjedelmes, 4908 artikulusból álló *Esboço*-t, amely végül is befejezetlen mű (tervezet) maradt. Lásd összefoglalóan: Augusto Teixeira de Freitas e il Diritto Latinoamericano.

²⁴ Lásd AMUNÁTEGUI PERELLÓ: Andrés Bello y el Código civil japonés? 313–323.

Feltétlenül kiemelendő, hogy *Bello* felfogásában az alkotmányfogalom egyszerre etikai-jogi és politikai-társadalmi tartalmú. *Andrés Bello* ugyanis az alkotmányt (*constitución*) olyan alapvető szövegnek tekinti, amelynek szorosan kapcsolódnia kell a korszak társadalmi valóságához. Alapjául kell továbbá szolgálnia az ország törvényhozási rendszerének, a hatóságok gyakorlatának és az állampolgárokhoz (*ciudadanos*) való viszonyának. Az alkotmánynak továbbá *Andrés Bello* nézete szerint egyensúlyt kell teremtenie a szilárd kormányzat és a szabadságjogok érvényesülésének, érvényre juttatásának követelményei között.

Andrés Bello társadalomfejlődéssel kapcsolatos gondolatait vizsgálva különösen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy *Bello* (ön)életrajza egyik fejezetének „*A szociológus*” címet adta, ami miatt őt még életében komoly kritika, sőt egyenesen támadás érte. A kifejezés csakis abban a jelentésében értendő, hogy *Bello* számos műve társadalmi üzenetet hordoz és gondolatait az objektíve felfogott társadalmi realitás (*realidad social*) tanulmányozásának, alapos vizsgálatának szentelte, kiemelve például a mezőgazdaság szerepét a térség, a dél-amerikai kontinens népeinek kialakulásában, ethnogenezisében.

Megállapíthatjuk, hogy annak ellenére sem találkozunk *Andrés Bello*-nál a marxizmusra való utalással, hivatkozással, hogy a marxista gondolkodók művei a 19. század derekán kétségtelenül már a Chilében élő, alkotó gondolkodók körében is ismertek voltak. *Bello* ugyanakkor jogos aggalommal szemlélte a hagyományos, tradicionális társadalmi kereteket szétromboló, megsemmisítő ipari kapitalizmus (*capitalismo industrial*) mind nagyobb mértéket öltő térnyerését, előretörését. *Andrés Bello* meggyőződéssel vallotta, hogy a túlságosan nagy vagyoni egyenlőtlenség (*desigualdad patrimonial*) súlyos, kibékíthetetlen társadalmi ellentétek, bajok egyik – tegyük hozzá – ha ugyan nem a legjelentősebb) forrása, előidézője.

Andrés Bello árnyalt, ma is hasznosítható elemzést ad a dél-amerikai kontinens koloniális múltjáról és jelenéről: „*Ha valamit örököltünk a spanyoloktól, az nem más, mint minden külföldi uralom engesztelhetetlen gyűlölete.*” – írja igen szemléletesen és meggyőzően. Innen eredeztethető a függetlenség (*independencia*) és szabadság (*libertad*) közötti megkülönböztetése. Latin-Amerikában azonban *Andrés Bello* nézete, felfogása szerint a függetlenség és a szabadság konfliktusban van egymással. „*A szabadsághoz függetlenség kellett, és a függetlenség bajnoka diktátorrá lett, s az kellett, hogy legyen*” — írja *Simón Bolívar*-ról (1783–1830) az elkötelezett humanista és enciklopédikus műveltségű jogtudós és államférfi *Andrés Bello*.

Simón Bolívar-t és *Andrés Bello*-t lényegében ugyanaz a kérdés, probléma foglalkoztatta: mely intézményrendszer képzelhető el és realizálható az új, függetlenségüket, szuverenitásukat frissen elnyert latin-amerikai államok számára. *Simón Bolívar* zseniális megérzéseivel, intuitív módon próbálta megválaszolni ezt a kérdést. *Andrés Bello*-nak, mint a magánjog (*derecho privado*) nagyhatású, nemzetközileg is elismert és nagyra értékelt kodifikátorának és jeles római jogásznak lehetősége volt arra, hogy három évtizeden át tartó, fáradhatatlan, megszakítás nélküli munkával feleljen rá.

Felhasznált irodalom és források

- Augusto Teixeira de Freitas e il Diritto Latinoamericano. Roma 1988
- ALESSANDRI, Arturo: De los Bienes. Santiago de Chile 1937
- AMUNÁTEGUI PERELLÓ, C. F.: Andrés Bello y el Código civil japonés? Andrés Bello and the Japanese Civil Code? Revista Chilena de Derecho 2012/39. sz. 313–323.
- AMUNÁTEGUI PERELLÓ, C. F.: The Definition of Property in Andrés Bello's Code and the Limits of Use against the Rights of Others. Osaka University Law Review 2010/57. sz. 107–118.
- BERNAL, Beatriz – DE JESÚS LEDESMA, Jozé: Historia del derecho romano y de los derechos neorromanistas (De los orígenes de la alta edad media). Mexico 1992
- BRAVO LIRA, Bernardino: Beziehungen zwischen der europäischen und iberoamerikanischen Kodifikationen. Zeitschrift der Savigny-Stiftung 1986/103. sz.
- BRAVO LIRA, Bernardino: Derecho romano y codificación civil. De los dos grandes modelos europeos, austríaco (1797) y francés (1804), al código de Chile (1855). In: Sesquincentenario del código civil de Andrés Bello. I. k. Santiago de Chile 2005
- BRAVO LIRA, Bernardino: Puntos de la codificación en el Viejo y en el Nuevo Mundo (1797-1855). Tres grandes modelos: von Martini an Austria, Portalis en Francia y Bello en Chile. In: GUZMÁN BRITO, Alejandro (szerk.): El código civil de Chile (1855—2005). Santiago de Chile 2007
- FÖLDI András – HAMZA Gábor: A római jog története és intézményei. 25. átdolg. és bőv. kiad. Budapest 2021
- GUZMÁN BRITO, Alejandro: Andrés Bello Codificador. Valparaiso 1982
- GUZMÁN BRITO, Alejandro: Historia Literaria del Código civil de Chile. Santiago de Chile 2005
- GUZMÁN BRITO, Alejandro: La codificación civil en Iberoamérica. Santiago de Chile 2000
- HAMZA Gábor: Entstehung und Entwicklung der modernen Privatrechtsordnungen und die römischrechtliche Tradition. Budapest 2009
- HAMZA Gábor: Le développement du droit privé européen. Le rôle de la tradition romaniste dans la formation du droit privé européen. Budapest 2005
- HAMZA Gábor: Origine e sviluppo degli ordinamenti giusprivatistici moderni in base alla tradizione del diritto romano. Santiago de Compostela 2013
- HAMZA Gábor: Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján. Budapest 2002
- LUIG, Klaus: Die Anfänge der Wissenschaft vom Deutschen Privatrecht. Ius Commune 1967/1. sz.
- LIRA, Pedro: El Código Civil y el Nuevo Derecho. Santiago de Chile 1944
- NELLE, Dietrich: Entstehung und Ausstrahlungswirkung des chilenischen Zivilgesetzbuches von Andrés Bello. Frankfurt am Main 1988
- SAMTLEBEN, Jürgen: Andrés Bello. Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht. 1982/46.
- STEGEGER, Hanns-Albert: Weltzivilisation und Regionalkultur. Die Bedeutung des Römischen Rechts für die lateinamerikanische Universität im 19. und 20. Jahrhundert. Erlangen 1989
- TROPLONG, Raymond-Theodore: Le droit civil expliqué. Paris 1835
- VAISSE, E.: Bibliografía de don Andrés Bello. In: FELIÚ, G.: Estudios sobre Andrés Bello. Santiago de Chile 1966
- VISO, Luis René: Del derecho romano al Código de Don Andrés Bello. In: Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino. VI. kötet. Napoli 1984

SATO, Dan
egyetemi tanár
Kiotói Egyetem

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.03

**Egy sikertelen kísérlet
A nyugati jogtörténeti kutatások kezdete Japánban¹**

A Failed Attempt. Sketch from the Early Stages of Western Legal History Research in Japan

This paper sketches out the early phase of the academic discipline ‘Western (or European) Legal History’ in Japan through the case of Satoshi Nishimoto, who was one of the first scholars to specialise in this discipline. Nishimoto studied in Germany during the National Socialists era. Following his return to Japan, he published a series of papers which were influenced by national socialistic ideology. Due to the fact that the subjects of these papers seemed to have no relation to European legal history, he was unable to gain much recognition as a legal historian. However, it seems that these papers were an attempt to introduce the research methodology prevalent in Germany at the time of his studies, namely that of legal history as either serving politics or needing to be combined with geopolitics. In any case, his attempt ended in failure.

Keywords: *geopolitics, national socialism, Germanic legal history, national socialistic legal science, Karl Haushofer, Claudius Freiherr von Schwerin, Otto Koellreutter, Kyoto Imperial University*

I. Bevezetés

Az elmúlt években a japán jogtörténészek egyes kutatócsoportjai között erőteljes szakmai vita alakult ki a „háborús időszak jogának” témakörében, amelyet úgy tűnik, hogy a nemzetiszocialista rendszer időszakának igazságszolgáltatására és tudományos életére irányuló német kutatások befolyásoltak. Mivel ezek a viták gyakran a múlttal való „leszámolásként” is értelmezhetők, ahogy ez Németországban is történt, rendkívül óvatosan kell közelíteni a témához, mindenekelőtt azért, mert az érintettek közül sokan még ma is élnek, de természetesen ez az óvatosság az érintettek halálát követően is nélkülözhetetlen.

Az utóbbi időben erőteljes figyelem irányult a háborús időszak jogtudósainak munkássága, és több ezzel a témával foglalkozó tanulmánykötet is megjelent. Ezek a kiadványok természetesen azokat a jogtudósokat mutatják be elsősorban, akik az akkor hatályban lévő joggal foglalkoztak,

¹ A tanulmányt magyar nyelvre fordította: *Dujic Dejan*, a fordítást az eredetivel egybevetette: *Herger Csabáné*.

míg azoknak a tevékenysége, akik jogtudományi alapozó tárgyakat oktattak, és itt elsősorban a jogtörténészekre kell gondolnunk, szinte teljes egészében feltáratlan maradt.²

Mindennek számos oka volt: ami az európai jogtörténetet illeti, oknak tekinthető, hogy Japánban a második világháború végéig nagyon kevés kutató foglalkozott ezzel a tudományterülettel.³ Mivel Japán az európai jogrendszert vette át, külföldi jogok ismerete a modernizáció korának kezdetétől fogva nélkülözhetetlen volt a japán jogtudomány kialakulásához. Ezért az európai mintán alapuló modern jogi oktatás bevezetésével egy időben a római jog a japán jogi oktatás szerves részévé vált. Ami azonban az európai jogtörténetet, illetve az egyes európai országok jogtörténetét (a szűk értelemben vett európai jogtörténetet) illeti, ez csak később került be az oktatásba, illetve a kutatók érdeklődési körébe. Elsőként a *bikaku-hōseishi*, azaz az összehasonlító jogtörténeti tanszéket állították fel, melynek – a neve ellenére – sem volt semmi köze az összehasonlító jogtörténet-tudományhoz. Sokkal inkább egy olyan tantárgy oktatásáról volt szó, amelynek a szerepe a japán jogtörténet tantárgy kialakításához szükséges ismereteket megszerzésében mutatkozott meg. *Kuriu Takeo* az első generációhoz tartozott. Később a *bikaku-hōseishi* olyan tantárggyá vált, amelynek a feladata önmagában az európai jogtörténet kutatása lett, de csak attól az időponttól kezdődően, amikortól már a japán jogtörténet tantárgy önállósodott. Ennek a változásnak köszönhetően a tanszék új neve *seiyō-hōseishi*, azaz nyugati jogtörténeti tanszék lett.⁴

A háború végéig Japánban csak két császári egyetem rendelkezett jogi karral, nevezetesen a tokiói és a kiotói. A többi császári egyetemen Sendaiban, Fukuokában és Keijóban, a mai Szöulban, amely akkor még japán gyarmati terület volt, bölcsészettudományi karok működtek, és a bölcsészképzés keretében adtak lehetőséget a jogi tanulmányok folytatására. Arra azonban igazán kevés szakember vállalkozott, hogy európai, illetve római jogtörténettel foglalkozzon. Természetesen a hatályos jog kutatói, különösen a polgárjogászok, időnként visszanyúltak a régi német, vagy pontosabban germán joghoz, melyet a japán jog anyajogának tekintettek.

Az alábbi tanulmány a japán jogtörténészek második világháború alatti munkásságát kívánja bemutatni. A Kiotói Egyetem, melynek e tanulmány szerzője is oktatója, a Tokiói Egyetem után a második legrégebbi császári egyetem és hosszú idő óta rendelkezik jogtörténeti tanszékkel.⁵ Kiotóban a nyugati jogtörténeti tanszéket, a már említett *bikaku-hōseishi*-t 1907-ben állították fel. A tanszék érdemi átalakításának terve 1921-ben, amely elsősorban *Takeo Kuriu*-hoz köthető, azt eredményezte, hogy 1926 óta Kiotóban is oktattak nyugat-európai jogtörténetet. A kezdeti

² ONO – DEGUCHI – MATSUMOTO, Die Rechtswissenschaft unter dem Kriegsregime in Japan. A könyv második fejezete összesen 16 neves jogtudóst mutat be az 1931 és 1952 közötti időszakból a közjog, a magánjog, a büntetőjog, valamint a gazdasági, illetve a szociális jog területéről. Feltűnő, hogy egyetlen jogtörténész sem szerepel közöttük. A kötetet Savigny Zeitschrift egyik szerkesztője mutatta be. Lásd MATSUMOTO, Die Rechtswissenschaft unter dem Kriegsregime in Japan 389–420. A háborús rezsim hatására kibontakozó kereskedelmi jogról lásd ITO, Keizai-hō no rekishi.

³ A német kutatások eredményei némiképp ellentétben állnak a japán kutatás állásával. Természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy az európai jogtörténet tantárgy Japánban nem volt olyan mértékben „használatos”, mint a germán jogtörténet kutatása a nemzetiszocialista rendszerben. Példaként említhetnénk a Szász Tükör elismert kutatóját, *C. A. Eckhardt*-ot, vagy a híres „Újkori magánjogtörténet” szerzőjét, *Franz Wieacker*-t. Mindketten az úgynevezett kieli iskola képviselői közé tartoztak. Munkásságukat és tevékenységüket az 1933 és 1945 közötti időszakban többször vizsgálták már, lásd KOHLHEPP, Franz Wieacker und die NS-Zeit 203–223. Egyébként számos ismert jogtörténész, mint *Hans Thiele*, *Wilhelm Ebel* vagy *Claudius Freiherr von Schwerin*, akiről a későbbiekben még lesz szó, csatlakozott az NSDAP-hoz.

⁴ Az európai jogtörténet tantárgy oktatásáról Japánban, különösen a kezdeti szakaszra vonatkozóan lásd HARADA, Wagakuni ni okeru gaikoku-hōshigaku no hattatsu 294–307.; KUBO, Seiyō-hōseishi 227–234. Rövid áttekintést találhatók a témáról német nyelven a következő műben: SATO, Der Sachsenspiegel in der japanischen Forschung 9–22.

⁵ A nyugati jogtörténet oktatására felállított tanszékek tevékenységéről Japánban a második világháború végéig lásd IWANO, Wagakuni ni okeru hōshigaku no ayumi 225–312.

időszakban az előadásokat más tanszékek professzorai tartották egymást váltva anélkül, hogy szakspecifikus oktatókat alkalmaztak volna. 1933-ban bíztak meg először jogtörténészt Kiotóban a nyugati jogtörténet tantárgy oktatására, méghozzá *Takeo Kuriut*, a Tōhokui Császári Egyetem (Sendai) nyugati jogtörténetre szakosodott professzorát. Állandó alkalmazottat azonban erre a tantárgyra ahogy eddig, úgy ekkor sem vettek fel. A császári Kiotói Egyetem jogi karának első ügynevezett rendes oktatója lett 1929-ben. Tanulmányomban a Japánban éppen ebben az időszakban kibontakozó nyugati jogtörténet-tudományt az ő tevékenységének a bemutatásával illusztrálom a háborús évekre vonatkozóan.

2. Nishimoto tudományos pályafutása a németországi látogatása előtt

Satoshi Nishimoto 1904-ben született Kiotóban.⁶ Minden tanulmánya, beleértve az egyetemi képzést is, Kiotóhoz kötötte. Jogi tanulmányait 1923-ban kezdte meg az itteni császári egyetemen, és még azelőtt letette a mai jogi államvizsga elődjének tekinthető, ügynevezett felsőfokú közszolgálati vizsgát az igazságügyi szakon, hogy 1925-ben jogi tanulmányait abszolválta volna. A diploma megszerzését követően 1927-ben *joshu*, azaz tudományos segédmunkatárs lett ugyan ezen a jogi karon.

A *joshu* rendszert azért hozták létre, hogy az ígéretes és kiváló friss diplomások köréből a kiotói jogi kar jövőbeli professzorait kiképezhessék.⁷ A saját nevelés egy formájáról volt szó, bármiféle nepotista háttér nélkül. Mivel *Satoshi Nishimoto* tudományos segédmunkatársként történő kinevezéséig állandó oktatója nem volt a jogtörténeti tanszéknek, rá hárult a feladat, hogy meghatározza a nyugati jogtörténet tantárgy jellegét és irányultságát a kiotói jogi fakultáson. A formálszerződésekről készített első, 1928-ban publikált tanulmányához olyan tudósok műveit használta fel, mint *von Amira*, *Brunner-Heymann* vagy *von Schwerin*.⁸

Nishimoto 1929. április 10-én kapta meg docensi kinevezését.⁹ Az 1932/33. tanév őszi félévében rendkívüli előadást tartott „*A kamatjoggal történeti kritikája*” címmel,¹⁰ míg a tavaszi félévtől kezdődően (1933) a nyugati jogtörténet tantárgy tárgyfelelőse és előadója lett.¹¹ A Nyugati Jogtörténeti Tanszéket 1935-től vezette.

Az, hogy rendes előadásait nyugati jogtörténetből 1933-ban megkezdhette, a *Kyōdai-ügynek*¹² volt köszönhető. A belügyminisztérium *Yukitoshi Takigawanak*, a császári Kiotói Egyetem büntetőjogot előadó professzorának, számos publikációját betiltotta, az oktatási és kulturális

⁶ Hivatalos életrajzi adatait (Curriculum vitae and list of works of Prof. Satoshi Nishimoto) a következőkben külön említés nélkül hivatkozunk meg.

⁷ A toborzásnak azonban más módszerei is voltak. Példának okáért *Kanetomo Tanakat*, akiről később még lesz szó, először *joshuként* toborozták, nem sokkal később elbocsátották, majd ügynevezett különlegesen kiválasztott ösztöndíjasként újra felvették a Kiotói Egyetem jogi karára. Lásd IWANO, Wagakuni ni okeru hōshigaku no ayumi 282.

⁸ NISHIMOTO, Geruman-hō niokeru keiyaku seiritsu no hōshiki 141–151.

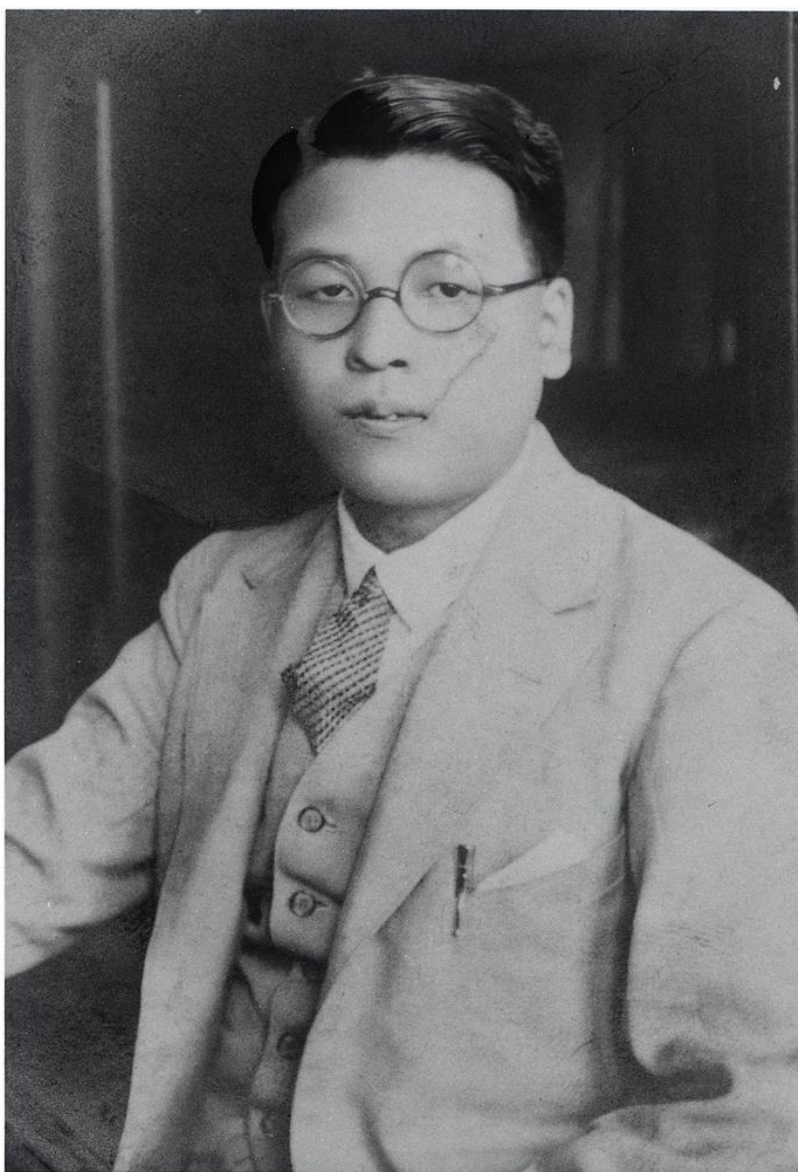
⁹ ZKUK 100. szám, 1929. április 29., 1.

¹⁰ „Hírek”, KLR 28-5., 180. Ezt követően *Nishimoto* docens 1932. október 24-től kezdődően hat alkalommal kapott felkérést rendkívüli előadás tartására.

¹¹ ZKUK 187. szám, 1933. szeptember 21., 1. *Nishimoto* volt a német alkotmányjog tantárgy előadója is.

¹² A japán egyetemek történetében ez az esemény újra és újra vitákat generál. Lásd NISHIYAMA, What was the Takigawa Affair? 51–74.; MATSUO, Takigawa jiken; ITO, Takigawa Yukitoshi; Kyoto University History Commission, Kyoto daigaku hyaku nen shi 374; MARSHALL, Academic Freedom and the Japanese Imperial University 147–157. Az ügy kibontakozása *Takigawa* Tokióban tartott előadásának köszönhető, melynek a tartalmát anarchista nézőpontból minősítették. Ugyanakkor több igazságügyi tisztviselőt is letartóztattak kommunista nézeteik miatt. *Takigawa* viselkedése ellenérzéseket szült a kormánytagokban. A betiltásra hazaárulásnak tekintett tanaira, valamint házasságtörése hivatkozva került sor.

ügyekért felelős miniszter pedig felfüggesztette az állásából, ami nagyszabású tiltakozó kampányt váltott ki. Valamennyi oktató, beleértve az egyetem rendes professzorait is, felmondást nyújtott be.¹³ *Kuriu*, aki ekkor a nyugati jogtörténet megbízott oktatója volt, szintén a tiltakozás keretében mondta fel a jogviszonyát.¹⁴ Később néhányan, köztük *Nishimoto* is – a kar jóhírének a megőrzése érdekében – mégis a maradás mellett döntött, ami azt eredményezte, hogy ő lett a nyugati jogtörténet előadója.¹⁵ A jogi kar tehát megmaradt, de ez az esemény széthúzáshoz vezetett a kar oktatói között, és az ellenségeskedés hosszabb időn át, még a háborút követően is megmutatkozott.

1. kép: *Satoshi Nishimoto* (Forrás: Kiotói Egyetemi Levéltár)

Nishimoto több tanulmányt készített az európai látogatása előtti időszakban. Néhány vegyes műfajú írása részben könyvismertetés is volt. Műveihez nagymértékben használta fel az európai jogtörténészek munkáit, azaz önálló kutatásokra nem vállalkozott, és ezeket az írásokat

¹³ ZKUK különkiadás, 1933. május 27.; ZKUK 186. szám, 1933. augusztus 5., 2.

¹⁴ ZKUK különkiadás, 1933. május 27.

¹⁵ Mivel az érintettek visszaemlékezéseiben *Nishimotot* ritkán említették, úgy tűnik, nem játszott jelentős szerepet a tiltakozásban.

tanulmánykötetbe fűzve is közzétette. Ez a nyugati jogtörténészként végzett kutatási tevékenység a korabeli tudományos elvárásoknak teljes mértékben megfelelt.

Pályafutása kezdeti éveiben a kamattal foglalkozott. *Risoku-hō no henssen* (A kamattal való változásai) című 1930-ban publikált tanulmányában a kamatszédre vonatkozó normákat vizsgálta a középkortól a kora újkorig, különös tekintettel a keresztény erkölcsstanra. A témáról több ízben is írt a kiotói jogi kar folyóiratában,¹⁶ majd ezeket a rövidebb műveket tanulmánykötetben is megjelentette 1937-ben *Risoku hōshi ron* (A kamattal történetéről) címmel, amely – az addigi európai kutatási eredmények bemutatásával és mélyreható értékelésével – igen kedvező fogadtatásra talált Japánban, ahol a nyugati jog története ebben az időszakban még éppen csak kibontakozóban volt.

Ezek után a germán korszak jogrendjének egyes elemeivel foglalkozott, többek között a tulajdon kérdésével a Lex Salicában, a dolgok fogalmával általában véve a germán jogban, a hűbéri rendszerrel, majd a germán társaság-fogalommal. A középkori városi jogot is kutatta: valószínűleg ő volt az első (jog)történész, aki Japánban bemutatta a „városi levegő szabaddá tesz”¹⁷ jogi tételt. Ismertette későbbi müncheni témavezetője, *Claudius Freiherr von Schwerin* tankönyvét,¹⁸ de *von Schwerin* hatása „A római jog recepciójának újbóli vizsgálata” című írásában is világosan felismerhető,¹⁹ melyben nem a középkor végén megfigyelhető jogátvitelre, hanem a római jog korábbi hatására fókuszált. *Nishimoto* vizsgálatai során arra jutott, hogy a germán jogot tiszta formájában az északi germán jogi kultúra őrizte meg leghosszabb ideig.²⁰

A fenti konkrét jogtörténeti témákon kívül *Nishimoto* életművében a nyugati jogtörténet-tudomány módszertanának kérdése is megjelent.²¹ *Petrascsek* nyomán²² úgy foglalt állást, hogy a jogtörténet és a jogpolitika azonos jellegű tudományok, mivel mindkettő változásainak folyamatában vizsgálja a jogot. Ebből a szemléletmódból fakadt az, hogy a jogtörténet-tudomány művelését a jogpolitika szolgálatának tekintette, ahogy ennek *Seiyō hōseishi kōgi* (Nyugati jogtörténeti előadások) című, 1936-ban Tokióban kiadott tankönyvében is kifejtette. A tankönyv két részből állt: az első, általános részben a germán, illetve a német jogforrásokat mutatta be, míg a második részben a német magánjogfejlődéssel foglalkozott. Ezt az szerkezetet azzal indokolta, hogy a modern japán jog túlnyomórészt a német jogot átvételén alapult, és a magánjog az, amelyet – a jogrend legősibb területeként – a legnagyobb rendezettséget mutatja fel. Összességében megállapítható, hogy tankönyve *Schröder*, *Brunner* és *von Schwerin* írásain alapult. Bár a mű megjelenését követően a szerző hangsúlyozta, hogy ő írta az első nyugati jogtörténeti tankönyvet Japánban, a társadalom- és gazdaságtörténészek igen kritikusan fogadták azt.²³

Amint az eddigiekből egyértelműen kitűnik, *Nishimoto* jogtörténeti kutatásait nagyban inspirálta *Claudius Freiherr von Schwerin* müncheni jogtörténész munkássága. Ezért egyértelmű volt

¹⁶ Írása 1945-ig szinte kizárólag a császári Kiotói Egyetem jogi karának a folyóiratában (*Hōgaku ronsō*=KLR) jelentek meg. Ilyen időkből, amikor csak néhány jogi szakfolyóirat létezett, fontos szerepük volt a császári egyetemek lapjainak. Ilyen volt például a *Kokka gakkai zasshi*, a Politikai és Társadalomtudományi Társaság folyóirata, amely 1887 óta császári Tokiói Egyetemen jelent meg, a *Hōgaku kyōkai zasshi*, a Jogtudományi Társaság folyóirata, amely 1884 óta ugyancsak a császári Tokiói Egyetemen jelent meg, a *Hōsei kenkyū*, ami 1931 óta a császári Kyūshū Egyetemen, valamint a jogi és politikatudományi kérdésekkel foglalkozó *Hōgaku*, ami 1932 óta a császári Tōhoku Egyetemen jelent meg. Ezek a szakfolyóiratok a jó híréket a mai napig megőrizték.

¹⁷ NISHIMOTO, Shifū jiyū no gensoku 31–55.

¹⁸ NISHIMOTO, V. Schwerin, Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte 132–136.

¹⁹ NISHIMOTO, Rōma hō keiju no saikentō 29–57.

²⁰ NISHIMOTO, Rōma hō keiju no saikentō 57.

²¹ NISHIMOTO, Sieyō hōseishi kenkyū no hōhō ni tsuite 1–27.

²² NISHIMOTO, Sieyō hōseishi kenkyū no hōhō ni tsuite 11, 1. lábjegyzet. Lásd hozzá PETRASCHEK, System der Rechtsphilosophie 313.

²³ Lásd MIYASHITA recenzióját a *Kokumin keizai zasshi*, valamint NAKAYAMA recenzióját a *Shirin* hasábjain.

számára, hogy külföldi kutatóévei színhelyül Münchent válassza. 1936. november 9-én a japán oktatási és kulturális ügyekért felelős minisztérium úgy döntött, hogy *Nishimoto*t európai tanulmányútra küldi, melynek következtében a következő év áprilisában feleségével együtt útra kelt.²⁴ Jogtörténeti szemlélete ezt követően radikálisan megváltozott.

3. Nishimoto németországi kutatásai

3.1. Áttekintés

Bár *Nishimoto* külföldi kutatóévei alatt végzett tevékenységét hivatalosan nem dokumentálták, a tőle és ismerőseitől származó megnyilvánulások alapján mindez rekonstruálható. Feleségével valószínűleg Marseilleben léptek európai földre, majd innen utaztak Párizson keresztül Berlinbe. Ott ismerkedett meg Japán németországi nagykövetével, *Kintomo Mushanokōji* úrral.²⁵ A japán nagykövetség közvetítésével találkozhatott *Hans Frank* igazságügyért felelős miniszterrel. Később *Nishimoto* Münchenbe költözött. Ott a Német Jogtörténeti Tanszék akkori tanszékvezetőjének, *Claudius Freiherr von Schwerin*nek a támogatásával a német jogfejlődéssel foglalkozott, de két szemeszteren át rendszeresen látogatta *Karl Haushofer* előadásait és szemináriumait is, akit *Mushanokōji* közvetítésével ismert meg, sőt *Haushofer* az otthonába is meghívta.²⁶

Müncheni tartózkodása egy évig és nyolc hónapig tartott. Ez idő alatt *von Schwerin* segítségének köszönhetően részt vehetett a Német Jogtörténeti Konferenciáján, *Haushofer* közvetítésével pedig a Geopolitikai Konferencián. 1939-ben Franciaországon keresztül az USA-ba utazott, bejárta az amerikai kontinentet, majd így tért vissza Kiotóba 1939. június 18-án.²⁷

Kutatói tanulmányútja során saját szemszögből figyelte meg az európai országokat. Tagadhatatlan, hogy *Nishimoto* eszmecseréje a fent említett két professzorral nagy hatással volt további kutatásaira, ahogy erről később lesz még szó. A tudományos találkozókön kívül azonban volt egy még nagyobb esemény, amely meghatározó élmény volt a számára: találkozója a Führerrel.

3.2. Találkozás Adolf Hitlerrel

Nishimoto és *Hitler* találkozásáról két különböző beszámoló létezik. Az egyiket maga *Nishimoto*, a másikat pedig a barátja írta. Mindkét írás *Hitler Osteria Bavaria* nevű törzsvendéglőjét nevezi meg a találkozás helyszínéül. A két történet azonban némileg különbözik egymástól.

Nézzük először a barátja verzióját. *Ichisada Miyazaki*, aki akkoriban a japán oktatási és kulturális ügyekért felelős minisztérium megbízásából Franciaországban végzett kutatótevékenységét, meglátogatta *Nishimoto*t Münchenben, ahol a vendéglátó házaspárral az Osteria Bavaria egyik asztalánál foglalt helyet. Ugyanezen a napon *Hitler* Münchenbe és annak környékén tett látogatást, kedvenc éttermébe is betért. Mint minden érdeklődő, a japán vendégek

²⁴ Lásd a *The Asahi Shimbun* című napilap 1936. november 10-i tudósítását; valamint KLR 35-5, 189. A Meiji-restauráció óta a japán kormány számos fiatal tudóst küldött Európába és az USA-ba, hogy megismerjék az ottani legújabb fejleményeket. Minden tartózkodási költséget, valamint az oda- és visszaút költségeit a japán oktatási és kulturális ügyekért felelős minisztérium finanszírozta.

²⁵ *Kintomo Mushanokōji* ezt a tisztséget 1934-től töltötte be. Ő volt az, aki Japánt az antikomintern paktum aláírásakor képviselte 1936-ban.

²⁶ NISHIMOTO, Chiseigaku to sono hōhō 1–35, 33f.

²⁷ „Hírek”, KLR 41-1, 179.

is odasiettek, hogy lássák *Hitlert*. Szerencséjükre személyesen üdvözölhették őt, és még néhány szót is váltottak vele.²⁸

Nishimoto elbeszélése némileg másképp hangzik, ezért nyitott kérdés marad, hogy ugyanarról az eseményről van-e szó. Az ő beszámolója szerint törzsvendége volt a müncheni étteremnek, amely egyúttal a nemzetszocialista munkáspárt tagjai számára szimbolikus jelentőségű találkozóhelyeként volt ismert. Az étteremvezető közbenjárásának volt köszönhető, hogy tiszteletben álló vendégként *Nishimoto* és felesége lehetőséget kaptak egy külön teremben az audienciára. Hogy ezért kifejezze a köszönetét, még aznap ellátogatott a párt müncheni központjába, és erről a japán oktatási és kulturális ügyekért felelős minisztériumnak is beszámolt – áll *Nishimoto* feljegyzésében.²⁹

3.3. Két tanító

Nishimoto azonban nem csak *Adolf Hitlerrel* való találkozása révén került kapcsolatba az NSDAP-val, hanem a tanárai révén is, akiknek a „lábainál ült” és akik az NSDAP felé erős elkötelezettséget mutattak. *Claudius Freiherr von Schwerin* 1934 óta a nemzetszocialista jogászszövetség (*Bund Nationalsozialistischer Deutscher Juristen* – BNSDJ), valamint a nemzetszocialista jóléti társaság (*Nationalsozialistische Wohlfahrt* – NSV) tagja volt, mint ahogy 1935-ben a külföldön élő németek népszövetségéhez (*Volksbund für das Deutschtum im Ausland*) és a nemzetiszocialista diákok harci segélyező egyesületéhez (*Nationalsozialistischen Studentenkampfbilfē*) is csatlakozott. Ezek után az NSDAP-be 1937. május 1-jén lépett be.³⁰

Ami *Haushofert* illeti, már az NSDAP hivatalos megalakulását megelőzően is megérintette annak eszmeisége. 1919-ben találkozott *Rudolf Hess*-szel, akivel szoros barátságot kötött. Míg *Hess* csatlakozott a nemzetiszocialistákhoz, *Haushofer* nem szimpatizált *Hitlerrel*, távol tartotta magát tőle. A sikertelen *Kapp*-puccs után *Hitler* börtönbe került, ahol többek között *Haushofer* Japánról írt könyveit olvasgatta. Ezekből olyan inspirációt nyert, amelyeknek köszönhetően később, külpolitikai terveiben fontos szerepet szánt Japánnak.³¹ *Haushofer* ebben az időben maga is elutazott Japánba egy hivatalos ügynek köszönhetően, és Kiotóban is járt. Később több művet is írt Japánról, és ezeknek köszönhetően elismert Japán-szakértő lett. Különösen szoros kapcsolat fűzte a berlini japán nagykövetséghez, és ennek köszönhette azt, hogy egyre több japán tudós látogatta meg Münchenben. Ezek közé tartozott *Nishimoto* is: 1937. július 1-jén *Mushanokōji* nagykövet levélben kérte *Haushofert* arra, hogy *Nishimotot* támogassa.³²

Abban az időben *Haushofer* nagy tiszteletnek örvendett Japánban. Társalapítója és elnöke volt a kultúrpolitikai tevékenységet folytató Német Akadémiának (*Deutsche Akademie*), ami 1934 és 1937 között Münchenben működött. Mivel azonban a felesége fele részben zsidó származású volt, soha nem lépett be az NSDAP-ba. *Nishimoto* 1942-ben megjelent esszéjében megemlítette *Haushofer* asszonyt, aki jól értett japánul, és megjegyezte, hogy ő és férje jól vannak. Fiát, *Albrechtet* azonban bebörtönözték, mert 1944. július 20-án részt vett *Adolf Hitler* elleni merényletben, és a következő év április 24-én börtönében gyilkolták meg.³³ *Haushofer* és más családtagjai ugyanekkor a dachau

²⁸ MIJAZAKI, Meguriai 3.; MIJAZAKI, Hitorā tono meguriai 335–337.

²⁹ Minderről 1976-ban számolt be nagy büszkeséggel. NISHIMOTO, Hōshiron minpōgaku 3.

³⁰ SIMON, Schwerin, Claudius Freiherr von 77–79.

³¹ SPANG, Karl Haushofer Re-examined 139–157, itt különösen 144.

³² SPANG, Karl Haushofer und Japan 407., 177. lábjegyzet.

³³ MICHEL, Haushofer, Albrecht 120–121.

koncentrációs táborban raboskodtak.³⁴ *Nishimoto*nak németországi látogatása idején azonban bizonyára a leghalványabb fogalma sem volt ezekről a kényes családi körülményekről, hiszen hazatérése után maga is terjesztette a zsidókról szóló negatív kijelentéseket.

3.4. Európa és annak jogtörténete, ahogy azt *Nishimoto* megélte

Nishimoto 1937 májusától 1939 januárjáig, összesen 20 hónapig tartózkodott Németországban. Ottléte alatt a következő események tanúja volt Európában: megtörtént Ausztria Németországhoz való „csatolása” 1938 márciusában, majd ugyan ennek az évnek az őszén Szudéta-vidék bekebelezése a kristályéjszaka eseményei, a következő év márciusában pedig a felállították a Cseh-Morva Protektorátust, de *Nishimoto* tanulmányútja idején bontakozott ki a náci rezsím inváziós politikája és a zsidóüldözés is. Hogyan élte meg szemtanúként a korszak német jogtörténet-tudományának alakulását? Erről közvetlenül Japánba való visszatérése után a következőképpen vallott: „*Mostanra már a német jogtörténet-tudomány teljes összhangban van a nemzeti politikával. Ezért a nemzeti politikától eltérő német jogtörténet aligha képzelhető el. Mivel a Német Birodalom az NSDAP etnikai-nacionalista pártprogramjának megfelelően az egész német népet az országhatáron kívül egy fedél alá kívánja vonni, a politikai-földrajzi kutatás elengedhetetlen. A geopolitikai igényeket kielégítve és a pártprogramot teljes mértékben támogatva a jogtörténet-tudomány hallatlan mértékben előrébe került. Mivel ebben a helyzetben a jogtörténet összekapcsolódik a geopolitikával, az a tendencia figyelhető meg, hogy a jogtörténet eltér természetes kutatási területétől, nevezetesen a múlttól, és a kutatás a jelentől a jövőig tartó időszakra is kiterjed. (...) A németországi jogtörténetírás egyértelműen politikai-földrajzi tendenciákat mutat. Az idei márciusi ünnepek alatt (1939) például „a német Kelet kutatása” mottóval rendezték meg az össznémet jogtörténetész-találkozót.³⁵ A konferencia helyszíne a nemzetiszocialisták keleti előrenyomulásának stratégiai bázisa, Boroszló (Breslau) volt, elnöke pedig a müncheni professzor, von Schwerin. És éppen a jogtörténészek voltak azok, akik abban az évben és az azt megelőző évben tudományosan alátámasztották Csehszlovákia romba döntését. Ezt az eseményt azszal igazolták, hogy Csehország a középkorban Németországhoz tartozott. Ily módon a történelem hozzájárul a politikához, a jogtörténet a politikai programhoz, a német jogtörténet pedig a Német Birodalom politikájához. Ez a nemzetiszocialista Németország hírbéd tudományos és politikai irányzata.*”³⁶ Külföldi kutatóévének tapasztalata *Nishimoto* jogtörténeti szemléletmódját a későbbiekben jelentős mértékben formálta.

3.5. A japán jogtudomány változásai

Amíg *Nishimoto* külföldön tartózkodott, Japánban egyre inkább viharos időszak következett be, ahogyan ez már Németországban is megtörtént. Előbb 1937 júliusában a Marco Polo hídhöz kötődő incidens következtében Kína és Japán között totális háború bontakozott ki, majd 1938 novemberében meghirdették az „Új rend Kelet-Ázsiában” programot.

Ezek a politikai fejlemények természetesen a japán tudományos világot is megérintették. Japán vezető jogtudósai már az NSDAP hatalomra kerülésétől fogva tanulmányozták a náci rezsím politikai helyzetét és gazdaságpolitikáját. A *Nachisu no hōritsu* (A náci rezsím törvényei) című

³⁴ MÄRZ, Haushofer, Karl 121–122.

³⁵ Ezt a konferenciát valójában 1938-ban kellett volna megtartani, de 1939-re halasztották, majd a háború miatt elmaradt. Lásd hozzá STOLLEIS, Deutscher Rechtshistorikertag 990–992. hasáb. Mivel *Nishimoto* már januárban elhagyta Németországot, és Amerikába költözött, valószínűleg nem tudott arról, hogy az említett konferenciára nem került sor.

³⁶ NISHIMOTO, Hansu Furanku „Geruman hō” tekusuto oyobi honyaku 158–168, itt különösen 158.

tanulmánykötet, amelyet a neves polgárjogász, *Sakae Wagatsuma* szerkesztett, ilyen légkörben került az olvasóközönség elé 1934-ben. Beszédese az előszó sorai: „Megdöbbenő, hogy az új német rezsim ily nagy sebességgel kiterjedt jogalkotási tevékenységre volt képes, ráadásul jogtechnikai hibák nélkül. A nemzetiszocialista rendszer politikai programját kivétel nélkül a törvényes eszközökkel valósították meg. Ezért elengedhetetlen a náci törvényhozás átfogó ismerete ahhoz, hogy a rendszer politikáját megítéljük. És pontosan ebben a szellemben készült el kötetünk.”³⁷

Az 1939 és 1941 közötti években neves professzorok közreműködésével, a gazdasági és a politika élet jeles személyiségeinek a támogatását élvezve fordították le japán nyelvre a *Lammers és Pfuntner* szerkesztésében Berlinben 1939-ben kiadott *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates* (A nemzetiszocialista állam alapjai, felépítése és gazdasági rendje) című sorozatot. A japán kiadáshoz az előszót *Fumimaro Konoe* miniszterelnök írta. A fordítással a cél az volt, hogy az Európában új rendet teremtő Németországot a fejlődő, „nagy kelet-ázsiai jóléti térség” megteremtésére töre Japánnal összehasonlíthassák. Példa lehet erre, hogy a német mintát követve *Hidebaru Sonda* munkajogász 12 kötetes sorozatot jelentetett meg *Nihon kokka kagaku taikai* (A japán államtudomány rendszere) címmel, melyben három kötet (5-7.) a jogtudománnyal foglalkozott.³⁸

Mint látható, a náci rendszer jogtudománya nagy érdeklődést váltott ki egész Japánban, ahogy ez Kiotóban is megfigyelhető volt. Ennek illusztrálására az alábbiakban a *Hōgaku ronsō* (Kiotói Jogi Szemle) és a *Kyōto teikoku daigaku shimbun* (Császári Kiotói Egyetem Folyóirata) segítségével adható rövid áttekintés, mely alapján az 1940-es évek első felének légköre is kitapinthatóvá válik.

Éppen *Nishimoto* külföldi tartózkodása idején látogatott el *Otto Koellreutter* müncheni jogászprofesszor német-japán csereprogram keretében a császári Tokiói Egyetem jogi karára. Olyan látogatás volt ez, amelyre „minden japán közjogász régóta vágyott”.³⁹ *Koellreutter* 1939. február 25-én „A 20. század állama” címmel Kiotóban is tartott előadást a Német Kultúra Intézetében, majd ugyanebben a városban március 25-én „A tudomány szabadsága” címmel a Német-Japán Kulturális Társaságban.⁴⁰ A helyi jogi kar figyelmét *Koellreutter*nek „A nemzetiszocializmus és a német jog”, valamint „A nemzetiszocialista Németország funkcionális autonómiája” című előadásai is felkeltették.⁴¹ Ezeket később lefordították és közzétették a Kiotói Jogi Szemlében.⁴² *Koellreutter* ekkor még mindig hűséges támogatója volt a náci rendszernek. Kiotóban úgy mutatták be, mint „a nemzetiszocialista közjog kimagasló ismerőjét, miután ellenfele, *Carl Schmidt* 1936 körül kegyvesztetté vált”.

Japán oldalról a meghívás hátterében minden bizonnyal a náci rendszer jogtudománya iránti nagyfokú érdeklődés állhatott. *Satoru Kuroda*⁴³ nagy örömmel várta *Koellreutter* látogatását, aki egykori riválisához, *Carl Schmidthez* képest „száz százalékban nemzetiszocialistának volt mondható”.⁴⁴ A náci jogtudományának egyre növekvő befolyása azonban nem csak közjog területén, hanem a magánjogászok körében is megfigyelhető volt. *Bunjiro Ishida*, aki 1935 óta a polgári jog professzora

³⁷ SAKAE, Nachisu no hōritsu, Bevezető.

³⁸ A kötetben a Kiotói Egyetem két jogászprofesszora is szerepelt: *Kenji Maki*, a japán jogtörténet művelője, aki „Japán saját joga” címmel tartotta meg tudományos beszédét, valamint *Bunjiro Ishida* polgári jogász, aki „A kortárs tulajdonjog alapelveiről” szolt. Bár egy fejezetet a kínai jogtörténetről is tervbe vettek, a tokiói *Noboru Niida* „Kínai jogtörténet” című írása nem jelenhetett meg, hiszen a sorozat a nyugati jogtörténetet mutatta be.

³⁹ ZKUK 295. szám, 1939. május 5., 5.

⁴⁰ ZKUK 293. szám, 1939. március 5., 3.

⁴¹ ZKUK 295. szám, 1939. május 5., 5.; KLR 40-6, 144.

⁴² KOELLREUTTER, Nachisu doitsu ni okeru shokubun jichisei 1–14.

⁴³ *Kurodat* a háború után végleg menesztették a közszolgálatból.

⁴⁴ ZKUK 287. szám, 1938. november 5., 1. *Koellreutter* japán látogatása során tartott előadásait később lefordította és kiadta ŌGUSHI, Otto Koellreutter, Shin kokka kann.

volt, „a kortárs magánjogi tudományosság unikumaként” okozott szenzációt, és mint írták róla, „erőteljes kritikával viszonyult a korábbi magánjogi rendszerhez, és egy totalitárius rendszert propagált”.⁴⁵ 1939. október 26-án „Elmélkedések az új rendről” címmel tartott lángoló beszédében a francia forradalmat követően kialakult polgári társadalom „régí rendjének” eltörlésére szólított fel, és arra bátorította hallgatóságát, hogy totalitárius értelemben ne önmagáért (az individuum javára), hanem a közösségért éljen.⁴⁶

Hasonló tendencia a jogtörténészek körében is megfigyelhető volt. *Kenji Makin*ak, a japán jogtörténet professzorának munkásságára a *Kokoku-shikan*, a *Tenno*-központú történelemszemlélet nyomta rá a bélyegét. A kari tanács ebben az időszakban szűkítette több tantárgy tematikáját, és „gyakorlati szempontokra” hivatkozva felállította a *Tōyō hōseishū*t, a Keleti Jogtörténeti Tanszéke, mint a kelet-ázsiai tanulmányok megtestesítőjét.⁴⁷ *Kingo Kobayakawa* pedig, aki addig a japán jogtörténettel foglalkozott, 1941-től a kínai jogtörténet oktatását végezte.

3.6. Nishimoto tevékenysége a hazatérését követően Japán kapitulációjáig

Nishimoto jó két év elteltével, 1939. június 15-én érkezett haza. Három nappal azután, hogy Yokohama kikötőjébe japán földre lépett,⁴⁸ már visszatért az egyetemre is.⁴⁹ Közvetlenül ez után interjú adott az egyetemi újságnak, ahol az európai hangulatról beszélt, különösen pedig a németek Japánhoz való hozzáállásának megváltozásáról.⁵⁰ A tudomány helyzetéről nem esett szó.

Nishimoto, aki az újságok szerint „ígéretes tudósa volt a tehetséghiánytól még mindig szenvedő Japán tudományos életnek”, 1940. március 30-án kapta meg rendes egyetemi tanári kinevezését.⁵¹ Kortársa, Hogy mennyire szakemberhiány mutatkozott a nyugati jogtörténet művelése tekintetében és milyen hangulat volt a meghatározó, az *Keikichi Hadara* szavaiból is kiderült: *Hadara* négy személyt nevezett csak meg e tudományág képviselőjeként: *Takeo Kuriut* Tōhokuból, *Masabata Kubot* Tokióból, *Masayasu Kanazawat* a Waseda Egyetemről és végezetül *Nishimotot*.⁵² *Nishimoto*val kapcsolatban *Hadara* felsorolta főbb műveit, mint a nyugati jogtörténettel foglalkozó tankönyvét (1936) és a kamatjog fejlődésével foglalkozó írását (1937), de ugyanakkor egyértelműen kifejezésre juttatta azt az elvárást is, hogy *Nishimoto* az új generációhoz tartozó jogtörténészekhez (*Kanazawa*, *Kubo*) hasonlóan forrásközpontúan kutatótást folytasson.

Nishimoto 1939 után jogtörténeti tanulmányokat igazából már nem is írt. Ehelyett inkább aktuális politikai kérdésekkel foglalkozott. Ha tett is hagyományos jogtörténeti utalásokat, azok csak arra szolgáltak, hogy tudományos támogatást adjon a nemzetiszocialista célkitűzésekhez. Az alábbiakban a hazatérése utáni műveit tartalmuk szerint csoportosítjuk.

⁴⁵ ZKUK 296. szám, 1939. május 20., 1.

⁴⁶ ZKUK 304. szám, 1939. november 5., 5.

⁴⁷ ZKUK 309. szám, 1940. február 5. Ezzel egyidőben négy új tantárgyat vettek fel a tanrendbe: az üzleti jogot, az iparirányítási jogot, a szociális jogot és egy filozófiai bevezető kurzust.

⁴⁸ Asahi Shimbun, 1939. június 15., reggeli kiadás, 2.

⁴⁹ KLR 41–1, 179.

⁵⁰ ZKUK 299. szám, 1939. július 14., 1. *Nishimoto* a következőképpen elemezte a helyzetet: korábban a német állam jó kapcsolatokat ápolt a Kínai Köztársasággal. Miután azonban *Hitler* a Reichstagban 1938 februárjában úgy nyilatkozott, hogy Japán segítsége elengedhetetlen a Szovjetunió legyőzéséhez, megváltozott a Kínával szembeni politika. A Cseh-Morva Protektorátus felállítását követően a német vezetés felismerte, hogy milyen hasznos lehet Japán, és a japán nép bizalma is ugrásszerűen megnőtt a náci rendszer iránt.

⁵¹ ZKUK 311. szám, 1940. április 2., 1.

⁵² HADARA, Waga kuni ni okeru gaikoku hōshigaku no hattatsu 294–307. *Kubo* a háború után feljegyzett emlékirataiban azt írta, hogy akkoriban a szűkebb értelemben vett nyugati jogtörténetnek (a római jog művelőit figyelmen kívül hagyva) mindössze három kutatója volt, *Kanazawa*, *Nishimoto* és ő maga, mivel *Kuriu* már korábban elhunyt. Lásd KUBO, Seiō hōshigaku no tenbō 53–80., itt 59.

3.6.1. A német tudományos élettel foglalkozó írások

Külföldi kutatóéveinek első tudományos gyümölcse a német jogtörténet-tudomány állásáról szóló beszámoló, a *Hansu Furanku, Geruman-hō. Tekusuto oyobi honyaku* című mű volt, amely a KLR-ben jelent meg.⁵³ Ahogy már szóba került, *Nishimoto* szemtanúja lehetett annak, hogy a német jogtörténeti szemléletmód az említett időszakban meglehetősen összhangba került a politikával, és a kutatások során nagy jelentőséget tulajdonítanak a geopolitikai helyzetnek. A történeti kutatásoknak olyan virágkora volt ez, amelyet korábban még nem lehetett tapasztalni. *Nishimoto* korábbi tudományos meggyőződését mindez csak megerősítette. Szerinte a jogpolitika, pontosabban a törvényhozás tana a jogtörténeti eredmények tükörképe volt, és ezzel a nézetrel a német jogtörténet-tudomány nyilvánvalóan teljes mértékben egyetértett.⁵⁴ A *Hans Frank* vezetésével létrehozott művet *Nishimoto* úgy méltatta, mint ami létrejöttét „a náci rendszer korszellemének köszönheti”. Ugyanakkor jogtörténeti szempontból nagyra értékelte *von Schwerin* közreműködését is. Persze előfordultak közte és a politikusok között nézeteltérések is, melyek okát *Nishimoto* abban a „*túlzott visszafogottságban*” látta, ahogy *von Schwerin* a politikai közegben viselkedett.

Nishimoto beszámolt a Német Jogi Akadémia (*Akademie für Deutsches Recht*) alapításáról és annak céljáról, valamint tudományos tevékenységéről is, amelyet igen nagyra értékelt.⁵⁵ Rámutatott arra, hogy a középkori jog kutatása nagy intenzitással folyt Németországban, míg a római jogi elemzések célja csak a germán jog tisztaságának feltárása volt. Hogy miért nem teljesen álltak le a római jogi kutatásokkal, annak oka a germán jog rendszerezettségének csekély voltában rejlett. Ezt a rendezettséget a római jogi fogalmak és kategóriák segítségével igyekeztek megteremteni. Ezt a módszert *Nishimoto* analóg módon a japán viszonyok tekintetében is alkalmazta: mivel Kelet-Ázsiában a nyugati jog számos eleme megtalálható, a „*kelet-ázsiai új rend kialakítása*” szükségessé teszi a nyugati jog átfogó vizsgálatát, hasonlóan ahhoz, ahogy Németországban is eszközjelleggel fordultak a korszakban a római joghoz.⁵⁶

A Japánba való hazatérést követő első tanulmány mondanivalója mindössze ennyi volt. Mindezek alapján nem igen lehet figyelmen kívül hagyni azt a teljes változást, ami *Nishimoto* motivációját tekintve a németországi tartózkodás után bekövetkezett, az NSDAP iránti rajongása pedig a további kutatásaira is rányomta a bélyegét.

3.6.2. A zsidóságról

Nishimoto második tanulmánya a hazatérését követően közel 90 oldalnyi terjedelemben a „*Zsidóság jogtörténeti vizsgálata*” címmel jelent meg.⁵⁷ A hét fejezetből álló mű az első fejezetben a zsidók jogi, vallási és gazdasági helyzetével, valamint sajátosságaival foglalkozott, megállapításait földrajzi értelemben az egész földre kiterjesztve. Ezután a zsidóság történetét foglalta össze az ókortól a

⁵³ NISHIMOTO, Hansu Furanku „Geruman hō” tekusuto oyobi honyaku.

⁵⁴ NISHIMOTO, Hansu Furanku „Geruman hō” tekusuto oyobi honyaku 338. A szerző szerint a jogtörténet tanulmányozása a dolgok természeténél fogva alapvetően nacionalista, ezért valójában nem más, mint az állam politikája. Lásd ugyanitt 340.

⁵⁵ NISHIMOTO, Hansu Furanku „Geruman hō” tekusuto oyobi honyaku 163.

⁵⁶ NISHIMOTO, Hansu Furanku „Geruman hō” tekusuto oyobi honyaku 340.

⁵⁷ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 39–74. és 101–152. A továbbiakban a zsidók kelet-ázsiai helyzetével csak annyiban foglalkozunk, amennyiben az *Nishimoto* gondolatmenetének az értelmezéséhez szükséges. Lásd a témáról többek között BANDŌ, Nihon no yudaya-jin seisaku; MARUYAMA, Taiheiyo sensō to shanghai no yudaya nanmin; SEKINE, Nihon senryō ka no Shanghai yudaya-jin gettō; MAUL, Warum Japan keine Juden verfolgte; MEDZINI, Under the Shadow of the Rising Sun.

modern korig, különös tekintettel a zsidók jogállásának alakulására (II-V. fejezetek), méghozzá azzal a szándékkal, hogy hasznos tanácsokat szolgáljon a zsidókkal való bánásmódra vonatkozó intézkedések jövőbeli kidolgozásához.⁵⁸

A VI. fejezet a zsidók helyzetét mutatta be a háború alatti évek Európájában, melynek kapcsán részletesen kifejtette az NSDAP faji programját. Úgy értékelte mindezt, hogy az európai zsidók üldözése az olaszországi és németországi zsidóellenes politika következménye. Mivel az európai országok megtagadták a zsidó menekültek befogadását, nagy számban özönlöttek Kelet-Ázsiába, különösen „*Kelet-Ázsia Jeruzsálemébe*”, Sanghajba. Emiatt foglalkoztatta az a kérdés, hogy Japánnak, amely épp a „*kelet-ázsiai új rend*” megalkotásán dolgozik, hogyan kellene kezelnie a zsidókat érintő ügyeket.⁵⁹

Japán éppen felügyelete alá helyezte „*a kínai kontinenst*” – folytatta *Nishimoto* a gondolatmenetét. Valójában Japán megtagadhatná a zsidók beutazását, mivel köztudottan veszélyes hontalan személyekként kell rájuk tekinteni. Viszont Japán kegyelméből és irgalmasságából továbbra is beutazhatnak. Ennek a kegyes bánásmódnak megvan azonban a maga oka: a zsidó pénzügyi tőke pozitív hatással lehetne a kínai gazdaságra. A zsidókkal szembeni nagylelkű bánásmód Japán nemzetközi pozíciója szempontjából is nagyon fontos szerepet játszott. Különösen igaz volt ez Japán és a „*zsidók paradicsomának*” tekintett USA tekintetében. Amerika Japán ellenes érzülete csak akkor csillapodott, amikor az USA elismerte, hogy Japán zsidókkal szembeni toleráns politikát folytat. 1939 augusztusától azonban már itt is megtiltották az újabb menekültek beutazását, mivel már az eddig érkezettek száma is meghaladta a Sanghaji Nemzetközi Menekülttábor befogadóképességét. Mivel azonban zsidó népesség már régóta létezett Kínában, így például Harbinban,⁶⁰ Japánnak továbbra is foglalkoznia kellett ezzel a kérdéssel.

A fent leírt helyzet vonatkozásában *Nishimoto* javaslatokat is tett. Véleménye szerint a Japánban folyó nyugati jogtörténeti kutatások nem voltak még olyan szinten, hogy kielégítő információt nyújthassanak a tudomány és a gazdaság számára. Ezért ajánlatosnak tartotta a zsidó népességre vonatkozó kutatások kiszélesítését, beleértve a jogtörténeti kutatásokat is, ahogy ez Németországban vagy Amerikában is jellemző volt.⁶¹

Ezután áttért a jogalkotás kérdéskörére, és rámutatott arra, hogy Japán nem kerülheti el a döntést arról, hogy milyen bánásmódban részesíti zsidó lakosait.⁶² Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, folytatta a gondolatmenetet, hogy a zsidóktól milyen „veszély” származik. A veszélyt ő a „zsidók hontalanságában” látta, abban, hogy saját államuk nincs, viszont nagymértékű pénzügyi tőkével rendelkeznek. Ezzel ravaszságuk révén uralják a gazdaságot, ezáltal pedig veszélyeztetik az államot. Következtetése az volt, hogy e veszély teljes tudatában Japánnak megfelelő jogalkotói lépéseket kell eszközölni.⁶³

Nishimoto bemutatta „*A zsidókkal való bánásmód irányelvei*” című tervezetét is. Mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy Japánnak meg kell védenie a kelet-ázsiai zsidók életét és tulajdonát. Ezen kijelentését azonban nem humanitárius elgondolkodás motiválta, hanem az a politikai stratégiai, hogy a „*zsidók paradicsomának*” tekintett USA Japán-politikáján enyhítsenek.⁶⁴ Másrészt úgy vélte,

⁵⁸ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 50.

⁵⁹ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 137.

⁶⁰ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 134f. Harbinban szilárd zsidó közösség volt, és 1937-ben ebben a városban rendezték meg először a Távolsági Zsidó Közösségek Kongresszusát.

⁶¹ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 136.

⁶² NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 137.

⁶³ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 137ff.

⁶⁴ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 144ff.

hogy szigorú szabályozásokra van szükség a zsidókkal szemben. Ehhez elengedhetetlen szerinte, hogy a rendőrök „*alapvető ismeretekkel*” rendelkezzenek a zsidókról. Kifejtette, milyen módon lehet megkülönböztetni a zsidókat a többi embertől. Olyan jellemzőkre hivatkozott, mint a megjelenés, a nyelvtudás, a viselkedés, a foglalkozás, az utónév és a vezetéknev, ezeknél a stigmatizáló elemeknél a széles körben elterjedt és megalapozatlan pusztá közhiedelmek szintjét nem meghaladva. Annak érdekében, hogy a zsidók gazdasági dominanciáját a kínai kontinensen ellenőrizni lehessen, *Nishimoto* egy manipulált valutarendszer bevezetését is szorgalmazta.⁶⁵ Végezetül még egyszer hangsúlyozta, hogy az a hozzáállás, amelyet Japán a zsidó néppel szemben tanúsít, nagy hatással van az amerikai közvéleményre. Ezért a zsidók jólétének és anyagi javaiknak a biztosítása lenne a legokosabb és a legegyszerűbb módja annak, hogy az USA barátságos hozzáállása Japánhoz megmaradjon.⁶⁶

Nishimoto szándéka a tanulmányával az volt, hogy a japánoknak bemutassa a zsidó nép sajátosságait, hiszen – érintkezési pontok hiányában – a legtöbb japánnak lényegében fogalma sem volt erről. *Nishimoto* jogtörténeti írást szándékozott készíteni, a tanulmányhoz használt „források” azonban sokkal inkább csak az akkoriban elterjedt antiszemita nézetek ismétlései voltak.⁶⁷ A zsidók hasznosságának hangsúlyozása a nemzetközi szinten „tárgyalási aduásként” és a kontinentális tőkegazdaság előmozdítójaként lényegében megfelelt annak, ami a korszakban a zsidósággal foglalkozó szakemberek körében elterjedt volt. Tanulmánya nagyrészt az álnevet viselő *Kjyō Utsunomiya* könyvén alapult:⁶⁸ *Koreshige Inuzuka*, ahogy valójában hívták, a japán Császári Haditengerészet egyik tisztje volt. Érdeklődésének központjában az úgynevezett *Fugu*-terv, a zsidók migrációjával foglalkozó elképzelés állt.⁶⁹ Álneven írt antiszemita cikkei a *Kokusai seikei gakkei*, a Nemzetközi Gazdaságpolitikai Kutatás elvezetésű, részben állami intézet lapjában jelentek meg, amely a zsidósággal kapcsolatos kutatásokra specializálódott. Említésre méltó *Nishimoto* tanulmányának az értékelésekor végezetül az is, hogy abban az időben számos antiszemita írást adtak ki Japánban, és ezek a „*Kelet-ázsiai Jogrendszer Szemináriumban*”, amely a professzor intézetéhez tartozott, nagy részt megtalálhatók voltak.⁷⁰

3.6.3. Totalitarizmus

Nishimoto egyik 1940-ben megjelent írása azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy „*milyen módon kell alakítani a jogrendszert, ha az új politikai világnézet az új vezetési elvhez kívánják igazítani*”.⁷¹ Véleménye szerint akkor, ha a fennálló rendszerben egyelőre nem ismert rendszert igyekeznek a fennállónak az intézményrendszerére alapítva és azt felhasználva létrehozni, akkor az ehhez használt eszközt „*legális forradalomnak*” lehet nevezni. *Nishimoto* szerint ilyen reformáció volt az, amikor a náci

⁶⁵ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 146ff. *Nishimoto* szingapúri tartózkodása után 1937 májusában emlékiratot írt a látogatásáról. Akkoriban ez a városállam még angol uralom alatt állt. Megemlítette, hogy egy boltban az eladónő nagyon rosszul bánt vele, mire megkérdezte tőle, honnan származik. Bár a nő ausztrálnak vallotta magát, megjegyezte, hogy a külseje alapján zsidónak gondolná. ZKUK, 344. szám, 1942. március 5., 3.

⁶⁶ NISHIMOTO, Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū 152.

⁶⁷ A „zsidó veszélyről” alkotott véleményét erősen befolyásolták az akkoriban elterjedt összeesküvés-elméletek, többek között „*A cion bölseinek jegyzőkönyve*” című antiszemita pamflet. Az 1930-as években uralkodó antiszemita gondolkodásról Japánban lásd MARUYAMA, 1930 nendai ni okeru nihon no han yudaya shugi 411–438, melyhez angol nyelvű összefoglalót is csatoltak (544–545).

⁶⁸ UTSUNOMIYA, Yudaya mondai to nihon.

⁶⁹ TOKAYER – SWARTZ, The Untold Story of the Japanese and the Jews during World War II.

⁷⁰ Lásd továbbá NISHIMOTO, Tōa to yudayajin mondai. Kyōeiken kensetsu ni okeru ichi kadai 2.

⁷¹ NISHIMOTO, Gōhō teki kaikaku 1–13.

rendszer a liberalizmusból etatizmust épített ki. Ezt a típusú reformot azért tekintette hatékonynak és konstruktívnak, mert nem volt szükséges hozzá a régi rendszer lerombolása.

A legális forradalom történelmi példájaként a feudális jogrend és a városi jog kialakulását hozta fel, és ezzel hasonlította össze a náci rendszer kibontakozását. *Nishimoto* rámutatott, hogy az NSDAP a hatalom kisajátítását az alkotmányos rend adta lehetőségekkel élve valósította meg, és ez olyan eredménnyel járt, amire a régi rend létrehozói nem is számítottak. Illegális eszközökről szó sem volt, sőt a párt a programja megvalósításakor mindig a valós politikai helyzethez igazodott. Értékelése szerint az ilyen „*legális forradalom*” pozitív jelenség, és a tudománynak azt támogatnia kell a maga eszközeivel.

1941-től kezdve egy sor hasonló tartalmú tanulmányt publikált a professzor, amelyek részleteire itt nem szükséges kitérni.⁷² Ezek közös vonása volt, hogy első pillantásra tipikus jogtörténeti írásnak tűntek, de valójában szerzőjük arra törekedett, hogy a totalitárius berendezkedést középkori előzményekre vezesse vissza.

Nishimoto elkötelezettsége a totális állam irányába a japán politikai élet tényleges változásaival magyarázható, melynek a szelleméhez ő nagyon is jól tudott alkalmazkodni. 1942-ben a „*Diákok a háború alatt*” című cikksorozatba készített egy írást. Ebben többek között azt állította, hogy a német egyetemek a zsidó származású tudósok elűzése következtében nem hanyatlani kezdtek, ahogy ezt széleskörben feltételezték, hanem éppen ellenkezőleg, fellendülést mutattak. Méltatta a hazájukért kiálló német diákokat, kiemelte *Hitler* nagyságát, és nagyra értékelte a német tudományos közösséget, amely támogatta őt. Végezetül kifejezte teljes meggyőződését a Harmadik Birodalom végső győzelméről.⁷³

3.6.4. Geopolitika

Mint fentebb említettük, *Nishimoto* részt vett *Haushofer* egyetemi előadásán is a németországi tartózkodása idején. Hazatérését követően geopolitikai munkába kezdett: „*A Csendes-óceán problémái*” című tanulmánya 1941-ben a császári Kiotói Egyetem folyóiratában jelent meg,⁷⁴ majd 1942-ben a Kiotói Jogi Szemlében publikálta a „*Geopolitika és annak módszerei*” című írását.⁷⁵ Úgy vélte, hogy a geopolitikai jelenségek kulturális természetűek, és ezért történeti vizsgálatot igényelnek. Ilyen megközelítéssel hasonlította össze az úgynevezett Nagy-Kelet-Ázsiai Jóléti Szféra kiépítésének folyamatát a németországi „*Új Európai Rend*” elképzelés megvalósításával. *Nishimoto* gondolkodásmódjában tehát a geopolitika és a jogtörténeti kutatás szorosan összekapcsolódott.

Érdekes, hogy a tanulmánya végén, a 171. oldaltól „*a geopolitika előfutárait*” is bemutatta. Míg *Friedrich Ratzel* (1844–1904) munkásságát nem tartotta nagyra, mivel geopolitikai eredményeinek összefoglalásával még adós maradt, addig két olyan geopolitikust is megnevezett, akik müncheni tartózkodása alatt nagyon aktívak voltak: az egyik a nagy teoretikus, *Haushofer*, a másik pedig a gyakorlat embere, *Hitler*. Őt nem csak a legmelegebb szavakkal dicsérte, hanem antiszemita nézeteivel is egyetértett.

⁷² NISHIMOTO, Chūsei nōmini no hōritsu jō no chū 1–32.; NISHIMOTO, Toshi jiyūshugi no hihan 1–23; NISHIMOTO, Geruman no zentaishugi shakaisoshiki 1–25.

⁷³ ZKUK 342. szám, 1942. január 20., 1.

⁷⁴ NISHIMOTO, Probleme um den Pazifik. Pazifik aus dem politgeographischen Gesichtspunkt betrachtet 2. Lásd hozzá SPANG *Haushofer und Japan* 660. (31. jegyzet). A szerző rámutatott arra, hogy megírja ezeket a cikkeket. *Haushofer* előtt megígérte, hogy megírja ezeket a cikkeket.

⁷⁵ NISHIMOTO, Chiseigaku to sono hōhō 1–35.

Ebben az időszakban a *Haushofer*-féle geopolitika virágkorát élte Japánban. Több geopolitikai tudományos munkacsoport is működött Tokióban, de a császári Kiotói Egyetemen is volt egy hasonló csoport. *Nishimoto* nem tartozott ugyan ehhez, de írásaival igyekezett a jogtörténetéhez kapcsolódó geopolitikáját népszerűsíteni.⁷⁶ Antiszemita beállítottsága valószínűleg az ilyen irányú érdeklődésével függött össze. Ezzel *Nishimoto* a jogtörténetet, mint történeti tudományt, az aktuális politikai helyzetre vonatkozó gyakorlati tudománnyá alakította át.

3.6.5. Valláspolitika

A Marco Polo hídnál történt incidens óta japán professzorok rendszeresen megfordultak Kínában azzal a céllal, hogy ebben a kritikus korszakban formálják a tudományos életet és az állami programot szolgáló tudományos nézeteket erősítsék. *Nishimoto* 1940 júliusának végétől egy hónapra Mandzsúriába utazott, hogy tanulmányozza a vallás és a politika kapcsolatát.⁷⁷ A terepkutatás eredményét később a Kiotói Jogi Szemlében publikálta.⁷⁸

Nishimoto 1943-ban a muszlimok közötti politikai változásokkal is foglalkozott,⁷⁹ bár nem az iszlám szakértője, hanem a nyugati jogtörténet szakavatott kutatója volt. Akkoriban azonban a „Nagy-Kelet-Ázsiai Jóléti Térség” kiépítése erőteljesen folyt, ami az iszlámmal kapcsolatos kutatásokat is fellendítette Japánban.⁸⁰ *Nishimoto* azonban a zsidókérdéssel kapcsolatosan foglalkozott az iszlámmal. Úgy vélte, célszerű iszlám-kutatásokat folytatni, mivel „a Nagy-Kelet-Ázsiai Jóléti Térségnek” nagyszámú iszlám vallású lakója van. De volt egy másik oka is ennek a hozzáállásnak: a muszlimokra úgy tekintett, mint aki Japán szövetségeseivé válhatnak. A központi hatalmakat, Németországot és Olaszországot, összekötötték az iszlám világgal a zsidóellenes nézetek, és hogy ez a baráti kapcsolat fenntartható legyen, szükségesnek mutatkozott az, hogy az iszlámról szóló információk terjedjenek a lakosság körében.

3.7. A háború utáni évek

Japán 1943 óta totális háborút vívott. Ez év októberében megkezdtek a diákok behívását katonai vagy munkaszolgálatra a gyárakba, ami az egyetemi életet is kerékbe törte. A jogi karokon is akadozott az oktatás, és az előadások értelemeszerűen csak azok számára voltak elérhetőek, akiket egészségügyi okokból nem lehetett katonai vagy gyári szolgálatra behívni. A behívottak száma az

⁷⁶Az 1930-as évek utáni magdeburgi jog vizsgálata jól példázza a geopolitika és a jogtörténet közötti kapcsolatot. Lásd MARKMANN, Zur Geopolitik des Magdeburger Rechts 384–393. *Markmann* egy geopolitikai intézet létrehozását tervezte, és felvette a kapcsolatot *Haushoferrel*. Vö. SPANG, *Haushofer és Japán* 260. (31. jegyzet). *Haushofer* japán ismeretségi köréhez tartozott *Junyū Kitayama* is, aki akkoriban vezető szerepet játszott a német-japán kulturális csereprogramban. *Kitayama* révén *Markmann* a kiotói egyetem jogi karának, számos művet adományozott a magdeburgi jogról. Ez a téma azonban *Nishimoto* érdeklődését nem keltette fel. *Kitayama*ról lásd KOLTERMANN, *Der Untergang des Dritten Reiches im Spiegel der deutsch-japanischen Kulturbewegung* 18. (8. jegyzet); OGAWA, *Ōshū ni okeru senzen no nihongo kōza* 181ff.

⁷⁷ZKUK, 316. szám, 1940. július 5., 1.

⁷⁸NISHIMOTO, *Manshū-koku shūkyō-ron* 1–31. Itt a szerző a mandzsúriai fő vallásokkal foglalkozott, illetve utalt a judaizmus fokozott szabályozására. NISHIMOTO, *Rama kaikaku* 1–34. Ebben a tanulmányban a tibeti buddhizmus bemutatására vállalkozott.

⁷⁹NISHIMOTO, *Kaikyōto no seijiteki dōkō* 229–271.

⁸⁰Ekkor állították fel a Kiotói Egyetem jogi karán *Toa hōsei kenkyū-shitsut*, azaz Kelet-Ázsiai Jogi és Politikai Szemináriumot. Ez a szeminárium a tág értelemben vett Nagy-Kelet-Ázsiai Jóléti Térséghez megteremtéséhez kívánt tudományos eszközökkel hozzájárulni. A szeminárium terjedelmes könyvgyűjteményekkel rendelkezett az iszlám témájában.

oktatók körében is fokozatosan növekedett,⁸¹ és ennek következtében az 1944 novemberi lapszámmal a Kiotói Jogi Szemle megszűnt.⁸² Japán 1945. augusztus 15-én kapitulált, ami számára a háború végét jelentette.

Az kiotói jogi fakultás újjáépítésével visszatértek a professzorok, akiket az úgynevezett *Kyōdai*-ügy következtében bocsátottak el. Ugyanekkor nyolc professzor, akik a háború alatt is aktívak maradtak, most lemondtak a katedrájukról.⁸³ Megkezdődött a tisztogatás is, amely során többek között *Nishimoto* is megfosztották az állásától.⁸⁴ *Nishimoto* ezért 1946-tól ügyvédként dolgozott.

A főparancsnokság (GHQ = *General Headquarters*) által irányított tisztogatás a közhivatalokból való kizárást jelentette azok esetében, akik bizonyos szervezetekben töltöttek be tisztséget, illetve akik militarista vagy ultranacionalista írók, újságírók vagy tudósok voltak. *Nishimoto* ilyen tudósnak tekintették, ezért menesztették az állásából,⁸⁵ bár ő a vádat megalapozatlan tartotta.⁸⁶ 1952-ben menesztését visszavonták, és ugyanennek az évnek az áprilisában az 1950-ben magánegyetemként felállított Kinki Egyetem jogi karának oktatója lett az oszakai prefekturátusban.

Az 1949. évi felsőoktatási reformnak köszönhetően az egyetemek száma robbanásszerűen megnőtt. Ennek volt köszönhető az, hogy *Nishimoto* hamarosan meghívást kapott az egyik újonnan alapított, magánkézben lévő intézmény, a Meijō Egyetem Jog- és Gazdaságtudományi Karára. Professzortársai között hozzá hasonlóan több olyan személy is volt, akit korábban menesztettek.⁸⁷ Bár ismét katedrához jutott, említésre méltó tudományos teljesítményt jogtörténészként ekkortól kezdve nem hagyott maga után. Lelkesen írt a kari folyóiratba, viszont legtöbb írásában aktuális politikai kérdésekkel vagy a jogtörténet-szerű témákkal foglalkozott úgy, azonban a kellő tudományos megalapozottság hiányzott, vagy elavult nézeteken nyugodott.⁸⁸ *Nishimoto* 1955-ben Kwansai Gakuin Egyetemen kapott tudományos címet,⁸⁹ melynek elnyerésére érdekes módon 1937-ben publikált *Risoku hōshi ron* című könyvét nyújtotta be.⁹⁰

A második világháború alapították meg a *Hōseishi-gakkaï*t, azaz a Japán Jogtörténeti Társaságot. *Nishimoto* nem volt tagja ennek a társaságnak, mert akkoriban még el volt tiltva a közszolgálatától. Később azonban csatlakozott ehhez az egyesülethez, de az a szakmai hírnév, amelyet jogtörténészként szerzett, addigra már a múlté lett. Az utánpótlásnevelés feladatát Japánban elsősorban neves állami egyetemek, másodsorban néhány, még a háború vége előtt alapított magánegyetem látta el. *Nishimoto* életének ebben a szakaszában távol állt ezektől a neves egyetemektől. Ennek megfelelően nem hagyott tanítványt maga után, aki továbbítte volna

⁸¹ KLR 51-1/2, 85.

⁸² A folyóirat 1946 júliusában indult újra. Lásd KLR 52-1, 64.

⁸³ Lásd a fenti 12. lábjegyzetet.

⁸⁴ A Kiotói Egyetem 100 éve (11. jegyzet), Források, II, Kiotó 2000, 494. és azt követő oldalak.

⁸⁵ Sōri-chō kanbō kansa-ka (szerk.), *Kōshoku tsuihō kakusho. Gaitō-sha meibo* (A közhivatalokból kizártak katalógusa), Tokió 1948, 437, 2. sz.

⁸⁶ NISHIMOTO, *Hōshi ron minpō-gaku* 3.

⁸⁷ *Toyo'o Ōhgunshū*, aki *Koellreutter* bemutatója vált ismerté, 1945-ben kizárták a közhivatalokból. Miután egy ideig ügyvédként praktizált, 1954-től a Meijōi Egyetem professzora lett.

⁸⁸ Egyik recenzense állapította meg, hogy a vizsgált tanulmányban *Nishimoto* nem követte figyelemmel a legújabb tudományos eredményeket, ami azonban azzal is magyarázható, hogy az újonnan alapított jogi karok kutatási elvárásai nem voltak összehasonlíthatóak a császári egyetemekével. Lásd HAYASHI, *Rezensio* 181.

⁸⁹ *Nihon hakushi roku* 21.

⁹⁰ Az úgynevezett *ronbun hakushi* (doktori disszertáció) a doktori cím megszerzésének korábban tipikus, ám manapság egyre ritkább módja Japánban. Általában nincs témavezető, és a pályázónak közvetlenül kell benyújtania a rendszerint már közzétett munkáit gyűjteményes formában vagy monográfiaként.

tudományos örökségét. Néhány írás felmaradt arról, hogy különböző kollokviumokon előadott, de – ahogy az tőle várható volt – ezeken az alkalmakon a zsidósággal vagy a nemzetiszocializmussal kapcsolatos témákat választott. Ezért említette meg nekrológírója, hogy „*buzgalmában időnként átlépte a szokásos határt, és így a moderátorra maradt a feladat, hogy leállítsa*”.⁹¹

4. Összegzés

Nishimoto életműve a nyugati jogtörténeti kutatások kezdeti szakaszára esett a korabeli Japánban. Joggal lehetne felületes képnek tekinteni a fenti életrajzi vázlatot, ha egyszerűen egy nemzetiszocialista korszellem által eltalált külön tudós életútját mutatná csak be.

Japánban a 19. század utolsó évtizedeitől kezdődően gyors ütemben haladt előre az európai jogrendszer átvétele. Teljesen természetes volt, hogy a tudósok Európába utaztak, és onnan a legújabb trenddel tértek haza. Az idők folyamán a jogászképzés tárgyainak kialakult a saját tudományos rendszere, amelyet immár japán jognak nevezhetünk. A nyugati jogtörténet helyzete azonban egészen más volt. Ezt a tudományágat az 1920-as években hozták létre Japánban, és nem létezett olyan korábbi modell, amelyre támaszkodhatott volna. Ilyet csak külföldön lehetett találni.

Abban az időben, de bizonyos mértékig még ma is igaz ez, általános jelenség volt a német jogtudományi trend figyelemmel kísérése még akkor is, ha az adott kutató Japánban tevékenykedett. Az NSDAP hatalomátvételét követően pedig a vezető japán jogtudósok még inkább érdeklődést mutattak a nemzetiszocialista rendszer politikája, gazdaságirányítása és jogrendje iránt.

Nishimoto tehát nem kivétel volt, persze ez a tény önmagában nem elégséges magyarázat arra a jelentős különbségre, amely németországi tartózkodása előtt és után született írásai között megfigyelhető. Tagadhatatlan, hogy kutatásait befolyásolhatta a korabeli könyvhiány is, hiszen a külföldi irodalom behozatala a háború miatt rendkívül nehézkes volt.⁹² Stílusváltása azonban inkább a jogtörténet „tudományának” a korabeli Japánban betöltött státuszával magyarázható.

Az az időszak, amikor *Nishimoto* megkezdte a tudósi pályáját, a nyugati jogtörténet tanulmányozásának kezdeti szakasza volt Japánban. Ebben a fázisban a fő feladat abban állt, hogy az európai jogtörténeti ismeretek Japán számára is elérhetővé váljanak. Ez azt jelentette, hogy az európai kutatók véleményét folyamatosan követték, és nehezen volt elképzelhető az, hogy valaki eredeti kutatási eredményt mutasson fel. A japán tudósok éppen azért utaztak Európába, hogy onnan hazahozzák a novumokat. *Nishimoto* emellett magával hozott egy sajátos módszert is, nevezetesen a reálpolitikát szolgáló jogtörténetet.

Ha csak a japán jogtörténetet kutatta volna, az általa választott irány nem okozott volna jelentős mértékű problémákat. Ő viszont csak a külföldi jogtörténetre koncentrált, így nem igazán volt várható, hogy eredményeit a reálpolitika hasznosítsa. A maga részéről ehhez a hasznosításhoz tehát „*zsidókutatásainál*” járult hozzá. Mivel a zsidóság az európai üldözés következtében nagy számban menekült Kelet-Ázsiába, a velük való bánásmód mikéntje Japán saját ügyévé vált, és *Nishimoto* ezt kívánta jogtörténeti és geopolitikai interdiszciplináris kutatásaival előmozdítani.

⁹¹ YUEYAMA, Prof. Dr. Satoshi Nishimoto 364–365.

⁹² KUBO, Seiyō hōshigaku no tenbō 233. A mandzsúriai incidens óta a kormány korlátozta a könyvek behozatalát, hogy elkerülje az aranytartalékok kiáramlását. Ezt a korlátozást 1941-ben átmenetileg enyhítették, lásd ZKUK 330. szám, 1941. május 20., 1. A csendes-óceáni háború kitörése (1941) után azonban szinte lehetetlenné vált a könyvek behozatala nemcsak az Egyesült Királyságból, az USA-ból, valamint Franciaországból, hanem Németországból is. Lásd AG, Maruzen 100 nen shi II. kötet, 1059.

Míndeközben azonban nem voltak mélyreható ismeretei a zsidóságról, és geopolitikai szakember sem volt, hanem mások kutatására támaszkodott.

Bemutatta tehát az európai eredményeket, és ezek mellett próbálkozott eredeti kutatásokkal. Ezt a kísérletet bizonyos mértékig el lehetett ismerni. Nehéz azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a politikát szolgáló jogtörténetnek van egy módszertani szempontból végzetes hibája: a lehető legrosszabb modellt, a nemzetiszocializmust vette alapul. Ezért aztán *Nishimoto* „kísérlete” is értelemszerűen kudarcot vallott.⁹³

A háború befejezése után a nyugati jogtörténet-tudomány jelentős fellendülést élt meg Japánban. Ennek az alapjait azok a jogtörténészek készítették elő, akik a háború alatt főként Tokióban foglalkoztak nyugati jogtörténettel, távol tartva magukat az ideológiától vagy a politikától, és a legfontosabb források fordítására koncentráltak.⁹⁴

Felhasznált irodalom és források

- Asahi Shimbun [Napilap]
Dōshisha hōgaku [Dōshisha Jogi Szemle = DJSZ]
Kyoto teikoku daigaku shimbun [a Császári Kiotói Egyetem Folyóirata = ZKUK]
Hōgaku-ronsō [Kiotói Jogi Szemle = KLR]
Meijō-Hōgaku [Meijō Egyetemi Szemle = MESZ]
AG, Maruzen (szerk.): Maruzen 100 nen shi [Mazuren 100 éve]. Tokió 1980
BANDŌ, Hiroshi: Nihon no yudaya-jin seisaku. 1931-1945. Gaikō shiryōkanbunsho „Yudaya-jin mondai” kara [Japán zsidópolitikája 1931–1945. A Zsidóügyek Diplomáciai Levéltárának dokumentumai]. Tokió 2002
HARADA, Keikichi: Wagakuni ni okeru gaikoku-hōshigaku no hattatsu [A nyugati jogtörténet fejlődése Japánban]. In: Tokyō teikoku daigaku gakujutsu taikan. [Áttekintés a császári Tokiói Egyetemről. A Jogtudományi Kar és a Gazdaságtudományi Kar]. Tokió 1942
HAYASHI, Tsuyoshi: Recenzió. Hōseishi kenkyū [Jogtörténeti Szemle] 1968/18. sz. 181.
ITO, Takao (szerk.): Keizai-hō no rekishi [A gazdasági jog története]. Tokyō 2020
ITO, Takao: Takigawa Yukitoshi. Nanji no michi wo ayume [Yukitoshi Takigawa életrajza]. Kyōto 2003
IWANO, Hideo: Wagakuni ni okeru hōshigaku no ayumi (1873–1945) [A jogtörténeti kutatás változásai Japánban (1873–1945)]. DJSZ 1987/1–2. sz. 225–312.
KITAYAMA, Junyū – KOLTERMANN, Till Philip: Der Untergang des Dritten Reiches im Spiegel der deutsch-japanischen Kulturbegegnung 1933–1945. Wiesbaden 2009
Kommission für Universitätsgeschichte Kyōto (szerk.): Kyōto daigaku hyaku nen shi. Sōsetsu hen [A Kiotói Egyetem 100 éve]. Kiotó 1998
KOHLEPP, Ralf: Franz Wieacker und die NS-Zeit. ZRG RA 2005/122. sz. 203–223.
KOEHLREUTTER, Otto: Nachis doitsu ni okeru shokubun jichisei [Funkcionális autonómia a nemzetiszocialista Németországban]. Ford.: ŌGUSHI, Toyoo. KRL 1939/41-1. sz. 1–14.
KUBO, Masahata: Sei-yō-hōseishi [A nyugati jogtörténet]. In: Kommission für Geisteswissenschaften (szerk.): Geisteswissenschaften in Japan. Über- und Ausblick. Tokyō 1949, 227–234.
KUBO, Masahata: Sei-yō hōshigaku no tenbō [Európai jogtörténeti tanulmányok Japánban]. In: Hōgaku Kyōkai zasshi 1972/89-8. sz. 53–80.
MARKMANN, Fritz: Zur Geopolitik des Magdeburger Rechts. Zeitschrift für Geopolitik 1935/XII. sz. 384–393.
MARUYAMA, Naoki: 1930 nendai ni okeru nihon no han yudaya shugi [Antiszemitizmus és Japán az 1930-as években]. In: Bulletin of the Institute of Middle Eastern Studies 3. 1988, 411–438.
MARUYAMA, Naoki: Taiheiyō sensō to shanghai no yudaya nanmin [A Csendes-óceáni háború és a zsidó menekültek Sanghajban]. Tokió 2005
MARSHALL, Byron K. Academic Freedom and the Japanese Imperial University 1868–1939. Chicago 1992

⁹³ Manapság már alig hivatkoznak *Nishimoto* műveire. E tanulmány szerzője megvizsgálta, hogyan kezelik a japán történelemtankönyvek a „városi levegő szabadabbá tesz” jogi tételt: *Nishimoto* vonatkozó tanulmányát veszik alapul, mivel valószínűleg ő volt az első, aki ezt a jogi tételt Japánban ismeretette. A kamatjog történetéről szóló könyvét azonban csak kivételesen idézik.

⁹⁴ A Nyugati Jogtörténeti Tanszéket Kiotóban a világháborút követően *Kanetomo Tanaka*, a római jog professzora másodállásban vezette 1947-ig. Míg *Nishimoto* az állami program végrehajtását szolgáló tanulmányokat készített, *Tanaka* a jusztinianuszi törvényt, valamint görög és római jogtörténeti szakirodalmat ültetett át Japán nyelvre.

- MÄRZ, Josef: Haushofer, Karl. Neue Deutsche Biographie 8. 1969, 121–122.
- MAUL, Heinz Eberhard: Warum Japan keine Juden verfolgte. Die Judenpolitik des Kaiserreiches Japan während der Zeit des Nationalsozialismus (1933–1945). München 2007
- MATSUMOTO, Naoko: Die Rechtswissenschaft unter dem Kriegsregime in Japan: 1931–1952. ZRG GA 2020/137. sz. 389–420.
- MATSUO, Takayoshi: Takigawa jiken [A Takigawa-botrány]. Tokyo 2005
- MEDZINI, Meron: Under the Shadow of the Rising Sun: Japan and the Jews during the Holocaust Era. Boston 2016
- MICHEL, Ursula: Haushofer, Albrecht. Neue Deutsche Biographie 8. 1969, 120–121.
- MIYASHITA, Kōkichi: Rezension. Kokumin keizai zasshi [Gazdasági és Üzleti Szemle]. 1936/61-5. sz. 132–134.
- MIYAZAKI, Ichisada: Meguriai [Találkozás]. In: Mainich-Shimbun [Esti Kiadás], 1978. december 14., 3.
- MIYAZAKI, Ichisada: Hitorā tonō meguriai [Találkozás Hitlerrel]. In: Doppo gin, Tokió 1986, 335–337.
- NAKAYAMA, Jīchi: Rezension. Shirin [Történelmi Szemle]. 1936/21-4. sz. 192–194.
- Nihon hakushi roku [A japán doktorok katalógusa]. Tokió 1956
- Nishimoto, Satoshi életrajzi adatai és publikációs jegyzéke. MESZ 1970/1–2. sz. 339–347.
- NISHIMOTO, Satoshi: Geruman-hō niokeru keiyaku seiritsu no hōshiki [A szerződések létrejötte a germán jogokban]. KLR 19–3, 141–151.
- NISHIMOTO, Satoshi: Shifū jiyū no gensoku [A városi levegő szabaddá lesz]. KLR 1935/33-4. sz. 31-55.
- NISHIMOTO, Satoshi: Von Schwerin, Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte, 1934. KLR 1935/33-6 sz. 132–136.
- NISHIMOTO, Satoshi: Rōma hō keiju no saikentō [A római jog recepciójának vizsgálata]. KLR 1936/35-4. sz. 29–57.
- NISHIMOTO, Satoshi: Sieyō hōseishi kenkyū no hōhō ni tsuite [A nyugati jogtörténet kutatási módszeréről]. KLR 1936/34-5. sz. 1–27.
- NISHIMOTO, Satoshi: Yudaya minzokusei no hōshiteki kenkyū [A zsidóság jogtörténeti vizsgálata]. KLR 1939/41-3. sz. 39–74. és 1939/41-4. sz. 101–152.
- NISHIMOTO, Satoshi: Chiseigaku to sono hōhō [Geopolitika és annak módszertana]. KLR 1942/47-2. sz. 1–35.
- NISHIMOTO, Satoshi: Hōshiron minpōgaku [A magánjog történeti értelmezése]. Kiotó 1976
- NISHIMOTO, Satoshi: Hansu Furanku „Geruman hō” tekusuto oyobi honyaku [Hans Frank (szerk.): Germanenrechte. Text und Übersetzungen]. KLR 1939/41-2. sz. 158–168.
- NISHIMOTO, Satoshi: Gōhō teki kaikaku [A magánjog jogtörténeti értelmezése]. KLR 1940/43-2. sz. 1–28. és 1940/43-3. sz. 1–13.
- NISHIMOTO, Satoshi: Chūsei nōmini no hōritsu jō no chi. Geruman-hō oyobi doitsu-hō wo chūshin to shitaru kenkyū [A középkori paraszt jogállása. Tanulmány a germán és a német jog köréből]. KLR 1941/44-3. sz. 1–32.
- NISHIMOTO, Satoshi: Toshi jiyūshugi no hih an [A városi liberalizmus kritikája]. KLR 1941/44-4. sz. 1–23.
- NISHIMOTO, Satoshi: Geruman no zentaishugi shakaisoshiki [A germán totalitárius társadalmi szerveződés]. KLR 1941/45-4. sz. 1–25.
- NISHIMOTO, Satoshi: Die Probleme um den Pazifik. Pazifik aus dem politgeographischen Gesichtspunkt betrachtet. ZKUK 330. sz., 1941. május 20., 2.
- NISHIMOTO, Satoshi: Manshū-koku shūkyō-ron [A mandzsúriai vallásokról]. KLR 1940/43-5. sz. 1–31.
- NISHIMOTO, Satoshi: Rama kaikaku [A lama reform]. KLR 1940/43-6. sz. 1–34.
- NISHIMOTO, Satoshi: Kaikyōto no seijiteki dōkō [A muszlimok politikai irányultsága]. KLR 1942/48-1. sz. 229–271.
- NISHIYAMA, Shin: Was war die Takigawa-Affäre? In: Osaka shiritsu daigaku kiyō [Osaka Városi Egyetem Közlönye]. 2016/9. sz. 51–74.
- OGAWA, Yomiko: Ōshū ni okeru senzen no nihongo kōiza. Jittai to haikai [A japán nyelvi tanszékeke Európában a II. világháború végéig]. Tokió 2010
- ONO – DEGUCHI – MATSUMOTO (szerk.): Die Rechtswissenschaft unter dem Kriegsregime in Japan: 1931–1952. Tokyo 2016
- PETRASCHEK, Karl: System der Rechtsphilosophie. Freiburg i.Br. 1932
- SATO, Dan: Der Sachsenspiegel in der japanischen Forschung. In: LÜCK, Heiner (szerk.): Von Sachsen-Anhalt in die Welt. Der Sachsenspiegel als europäische Rechtsquelle. Signa Ivris 14. Halle/Saale 2013, 9–22.
- SEKINE, Maho: Nihon senryō ka no „Shanghai yudaya-jin gettō. „Hinan” to „kanshi” no hazama de [A shanghai gettō a japán megszállás idején]. Kiotó 2010
- SIMON, Wolfgang: Schwerin, Claudius Freiherr von. In: Neue Deutsche Biographie 24., 2010, 77–79.
- Sōri-chō kanbō kansa-ka (szerk.): Kōshoku tsuihō kakusho. Gaitō-sha meibo [A közhivatalokból elbocsájtottak katalógusa]. Tokió 1948
- SPANG, Christian W.: Karl Haushofer Re-examined. Geopolitics as a Factor of Japanese-German Rapprochement in the Inter-war Years? In: SPANG, Christian W. – WIPPICH, Rolf-Harald (szerk.): Japanese-German Relations, 1895–1945. War, Diplomacy and Public Opinion. London – New York 2006, 139–157.
- SPANG, Christian W.: Karl Haushofer und Japan. Die Rezeption seiner geopolitischen Theorien in der deutschen und japanischen Politik. München 2013
- STOLLEIS, Michael: Deutscher Rechtshistorikertag. Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, 2. kiadás, I.

- kötet, 2008, 990–992. hasáb.
- TOKAYER, Marvin – SWARTZ, Mary: The Fugu Plan: the Untold Story of the Japanese and the Jews during World War II. New York 1979
- UEYAMA, Yasutoshi: Nekrológ. Prof. Dr. Satoshi Nishimoto. Hōseishi kenkyū [Jogtörténeti Szemle]. 1983/33. sz. 364–365.
- UTSUNOMIYA, Kiyō: Yudaya mondai to nihon [A zsidókérdés és Japán]. Tokió 1939
- UTSUNOMIYA, Kiyō: Tōa to yudayajin mondai. Kyōeiken kensetsu ni okeru ichi kadai [Kelet-Ázsia és a zsidókérdés. A Jóléti Szféra kiépítésének egy megoldandó feladata]. ZKUK 1942/349, 1942. június 20., 2.

ABRAM, Helen Ahlke

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.04

Doktorandin, wissenschaftliche Mitarbeiterin

Georg-August-Universität Göttingen

**Der Arzt als „Verwalter des Rassengutes“?
Eugenische Eheberatung in der deutschen und ungarischen Gesetzgebung
bis 1945**

Doctors as “Administrators of the Hereditary Property”? Eugenic Marriage Counselling in German and Hungarian Legislation until 1945

Throughout the first half of the 20th century, people were encouraged to choose their spouses based on heredity, race, and health in order to rid the “racial corpus” of “inferior” genetic material and to strengthen the genetic material of future generations. In the course of the eugenic and racial-hygienic discourse in Germany and Hungary, as well as in many other European countries and the USA, legal measures such as the compulsory exchange of health certificates before marriage, accompanied by bans on “unhealthy” or “inferior” marriages, were discussed by population policy. Subsequently, various pieces of legislation were passed that mandated marriage counselling as a basis for further eugenic measures, both selection and promotion. Starting on a voluntary basis, marriage counselling became compulsory in Germany from 1933 and in Hungary from 1941. The following article first looks at the different stages of legislations before discussing the differences and similarities between the German and Hungarian laws. The focus is on the question of whether doctors were used in both countries as “administrators of the hereditary property” and whether it is possible to speak of a mutual influence of the legislation. The legal comparison reveals that the legislations differed considerably in essential points.

Keywords: *marriage counselling, eugenics, race hygiene, biopolitics, “Third Reich”, marriage health law, marriage restrictions, marriage fitness certificates, legal comparison*

1. Einleitung

Der nachfolgende Beitrag beschäftigt sich mit der eugenischen Eheberatung in Deutschland und in Ungarn von ihren Anfängen bis zu ihrer gesetzlichen Durchführung. Der Schwerpunkt der Betrachtung liegt hierbei auf den Entwicklungen in Deutschland seit Beginn des 20. Jahrhunderts und dem deutsch-ungarischen Austausch bis 1945. Nachdem kurz auf die gesellschaftlichen Ausgangslagen in Deutschland und Ungarn sowie die geführten Diskurse eingegangen wird, werden die verschiedenen Stadien bis zur gesetzlichen Etablierung einer verpflichtenden Eheberatung in beiden Ländern dargestellt. Gefragt werden soll hierbei nach den erb- bzw. rassenhgienischen Gründen, Zielen und der Bedeutung der Eheberatung in beiden Ländern. Nahm der Arzt, welcher die

Eheberatung durchführte, in Deutschland und in Ungarn die Rolle eines „Rassengutverwalters“¹ ein? Schließlich wird interessant sein, zu diskutieren, inwieweit es zu Interaktionen und Verflechtungen bei der Einführung der eugenischen Eheberatung in den Ländern kam und ob von einer gegenseitigen Beeinflussung gesprochen werden kann.

Die Geschichte der Rassenhygiene und Eugenik ist für Deutschland bereits in weiten Teilen aufgearbeitet worden und in den letzten Jahren konnten bestehende Forschungslücken geschlossen werden.² Hinsichtlich der einzelnen eugenischen Maßnahmen in Deutschland wurden insbesondere die Zwangssterilisationen nach dem Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses³ (GzVeN) von 1933 untersucht.⁴ Mit der eugenischen Eheberatung wurde sich vor allem im Rahmen historischer und sozialwissenschaftlicher Arbeiten mit der Frage nach der Rolle der Gesundheitsämter im Nationalsozialismus auseinandergesetzt,⁵ eine umfassende rechtliche Betrachtung steht jedoch noch aus. Für die Aufarbeitung der ungarischen Eugenik- und Rassenhygienebewegung sind besonders die Publikationen von *Marius Turda* zu erwähnen.⁶ Zudem beschäftigte sich *Gábor Szegedi* ausführlich mit der Eheberatung in Ungarn zwischen 1920 und 1952.⁷

2. Eugenische Eheberatung in Deutschland

2.1. Anfänge

„Als Ergänzung zu Maßnahmen mehr physischer Art, wodurch erblich Belastete aus dem Volke herausgenommen werden, damit sie keinen Nachwuchs haben, ist die wichtigste Maßnahme, durch Eheberatung eine Veränderung der Fortpflanzung zugunsten der Erbgesunden zu erreichen. [...] Eine echte Eheberatung wäre es somit, wenn die jungen Menschen, noch ehe sie die Herzensneigung zu einem andern Menschen pflegen, für sich die Frage beantworten

¹ Der Begriff wird in Anlehnung an GROBER, Die Behandlung von Rassenschäden 49 (85) verwendet, welcher dem beratenden Arzt diese Rolle in einem Artikel von 1912 zumaß. *Julius Grober* war Professor für Innere Medizin an der Universität Jena und engagierte sich im rassenhygienischen Diskurs. Er wird teilweise als „Jenaer Urgestein der Rassenhygiene“ bezeichnet und bot 1934 Vorlesungen zur Eugenik für Mediziner an. ZIMMERMANN, Rassenhygiene in Forschung und Lehre an der Medizinischen Fakultät Jena vor 1933 242 (244).

² Umfassend zur Geschichte KAISER – NOWAK – SCHWARTZ, Eugenik, Sterilisation, „Euthanasie“, Politische Biologie in Deutschland 1895–1945; KROLL, Zur Entstehung und Institutionalisierung einer naturwissenschaftlichen und sozialpolitischen Bewegung; SCHWARTZ, Sozialistische Eugenik; WEINDLING, Health, race and German politics between national unification and Nazism; WEINGART – KROLL – BAYERTZ, Rasse, Blut und Gene; WEISS, The Race Hygiene Movement in Germany 8–68. Aus der neueren Forschungsliteratur können z.B. HERMS, Zwischen „schädlichen Einflüssen“ und „wertvollen Erbströmen“; KRAVETZ, Women doctors in Weimar and Nazi Germany; LULAY, Eugenik und Sozialismus; PETER, Der Einbruch der Rassenhygiene in die Medizin; SOTKE, Feminismus, Sexualreform, Eugenik zu Beginn des 20. Jahrhunderts; TRUS, Die „Reinigung des Volkskörpers“, genannt werden.

³ Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933, RGBl. I 1933, 529.

⁴ Wegweisend bei der Aufarbeitung der Zwangssterilisationen in Deutschland ist v.a. die Monografie von *Bock*. Siehe BOCK, Zwangssterilisation im Nationalsozialismus.

⁵ Unter anderem CZARNOWSKI, Das kontrollierte Paar, Ehe- und Sexualpolitik im Nationalsozialismus 66.; KLAUTKE, Rassenhygiene, Sozialpolitik und Sexualität 293–312; MESNER, Geburten/Kontrolle 42.; NITSCHKE, Die „Erbpolizei“ im Nationalsozialismus; VOSSEN, Johannes: Gesundheitsämter im Nationalsozialismus 137, 263.

⁶ TURDA, „A new religion“? 303–325; TURDA, The First Debates on Eugenics in Hungary 185–221; TURDA, The Biology of War 238–264.; TURDA, In Pursuit of Greater Hungary 558–591; TURDA, Eugenics and nation in early 20th century Hungary; TURDA, The history of East-Central European Eugenics. Ferner können DEMÉNY, From eugenics and “race protection” 498–507.; SZAMOSI, The Legacy of Eugenic Discourses in the History of Hungarian Medicine, genannt werden.

⁷ SZEGEDI, Veszélyes kapcsolatok 286–306; SZEGEDI, Good Health is the best Dowry; SZEGEDI, A jó egészség a legjobb hozomány? 242–253.

[...] ließen, ob sie die notwendige Eignung für die Ehe besitzen – auch unter dem Gesichtspunkt einer gesunden Nachkommenschaft“⁸

Dieses Zitat von *Hermann Muckermann* (1877–1962), ein prominenter Eugeniker der Weimarer Republik, gibt bereits Aufschluss darüber, dass sich hinter der eugenischen Eheberatung weniger eine Anlaufstelle für noch unentschlossene Heiratswillige oder womöglich eine Paartherapie verbarg, sondern vielmehr ein Instrument zur Überwachung und Kontrolle des Fortpflanzungsverhaltens in der Gesellschaft. Mit der vorstehenden Textstelle warb *Muckermann* für die Ziele der eugenischen Eheberatung. In der Tat wurde die Eheberatung als „*Auskunft und Rat über Ehe-tauglichkeit und ihre Erhaltung*“ von Ärzten gegenüber Verlobten verstanden.⁹ Beratungen hinsichtlich Geburtenregelung und Eheschlichtung waren hiervon ausdrücklich ausgenommen.¹⁰ Als ehetauglich¹¹ galten Paare, welche nicht entmündigt und frei von erblichen oder ansteckenden Krankheiten waren.¹² Mit der ärztlichen Untersuchung und der Ausstellung der Ehetauglichkeitszeugnisse sollte erreicht werden, das Verantwortungsbewusstsein der Bevölkerung gegenüber kommenden Generationen zu wecken und – durch zustimmendes oder abschlägiges Votum des Arztes – erzieherisch auf die Gattenwahl einzuwirken. Die Eheberatung galt in der Weimarer Republik als eines von drei probaten Mitteln, mit welchen die Verhütung der Erzeugung minderwertigen Nachwuchses mit Hilfe der Ärzteschaft erreicht werden sollte. Als weitere Maßnahmen sollten zum einen die Verwahrung minderwertiger Rechtsbrecher nach dem Strafrecht sowie zum anderen die Unfruchtbar-machung Unterwertiger, welche als solche vom Arzt diagnostiziert wurden, zur Anwendung kommen.¹³ Diese Überzeugung setzte sich im Nationalsozialismus fort. Hier galt die Eheberatung als Ausgangspunkt sämtlicher eugenischer Maßnahmen.

Das Bestreben, Minderwertige von der Fortpflanzung auszuschließen, begründete sich in der Annahme, dass das deutsche Volk körperlich, geistig und sittlich dem Untergang geweiht sei. Substanziert wurde diese Intention durch Berechnungen darüber, in welchem ungleich höheren Maße sich Unterwertige im Vergleich zum wertvollen Teil der Bevölkerung fortpflanzten und die Staatskasse durch die öffentliche Fürsorge belasteten.¹⁴ Der Fortbestand des Volkes sollte von der Erbgesundheit seiner Angehörigen abhängen und daher nur von solchen Familien erfüllt werden, deren Gründer ehegesund, also zur Erzeugung erbgesunder Nachkommen geeignet, waren.¹⁵ Durch den Eingriff in das Fortpflanzungsverhalten sollte das Geburtenverhältnis in wertvollen und minderwertigen Familien quantitativ umgekehrt werden, um den vermeintlichen Degenerationsprozessen entgegenzuwirken. Während die Notwendigkeit einer Eheberatung im theoretischen Diskurs bereits seit Längerem anerkannt worden war,¹⁶ erfolgte der Übergang von der Theorie zur

⁸ MUCKERMANN, Ursprung und Entwicklung der Eheberatung 1 (3).

⁹ NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2125 (unpag.).

¹⁰ NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2174, Bl. 48.

¹¹ Nachfolgend werden nicht nur Eigennamen und Gesetzesbezeichnungen, sondern auch NS-spezifische Begriffe als Mittel zur Distanznahme durch Kursivdruck kenntlich gemacht.

¹² SCHMITZ-BERNING, Vokabular des Nationalsozialismus 162.

¹³ Vortrag des Med. Geh. Rats Dr. *Gerlach* vom 20. November 1927 im Verein der Medizinalbeamten des Staates Braunschweig, NLA WO 127 Neu Nr. 3198 (unpag.).

¹⁴ Vortrag des Med. Geh. Rats Dr. *Gerlach* vom 20. November 1927 im Verein der Medizinalbeamten des Staates Braunschweig, NLA WO 127 Neu Nr. 3198 (unpag.); WEINGART – KROLL – BAYERTZ, Rasse, Blut und Gene 53.

¹⁵ STUCKART – SCHIEDERMAIR, Rassen- und Erbpflege in der Gesetzgebung des Dritten Reiches 91.

¹⁶ So forderten etwa schon die Mediziner *Wilhelm Schallmayer* (1857–1919) und *Alfred Ploetz* (1860–1940), die als Gründungsväter der deutschen Eugenik- und Rassenhygienebewegung gelten, in ihren ersten Schriften die Einführung einer

Praxis in Deutschland erst in den 1920er Jahren.¹⁷ Die Maßnahme der Eheberatung wurde im Rahmen der fächerübergreifenden Debatte um Rassenhygiene und Eugenik diskutiert. Der Diskurs hierzu setzte schon um 1900 ein und ist in Zusammenhang mit den Dynamiken in der Bevölkerungsentwicklung, welche von den sozialstrukturellen Umwälzungen und Urbanisierungsprozessen im Zuge der Industrialisierung geprägt waren, zu betrachten.¹⁸ Zudem befeuerte das Ende des Ersten Weltkriegs mit seinen verheerenden Folgen unter anderem hinsichtlich des Bevölkerungsrückganges den Diskurs.¹⁹ Um den sich zuspitzenden Umständen entgegenzutreten, wurden soziale Fragen, wie demografischer Wandel, Krankheit, Armut und Kriminalität, in eugenischen und rassenhygienischen Fachkreisen als medizinisch-wissenschaftliche Probleme diskutiert und nach Lösungsansätzen gesucht.²⁰ Sowohl für Eugeniker als auch für Rassenhygieniker war dabei die Frage zentral, ob die negative Bevölkerungsentwicklung und die sozialen Devianzen in der Gesellschaft auf biologische und gesellschaftliche Ursachen zurückzuführen seien und welche Handlungsspielräume beständen, um diesen degenerativen Mechanismen entgegenzuwirken.²¹ Symptomatisch für die *Minderwertigkeit* der Erbanlagen sollten dabei nicht nur Geistes- und Nervenkrankheiten sowie Erb- und Geschlechtskrankheiten, sondern auch soziale und sexuelle Abweichungen oder schwache (Kultur-)Begabungen sein.²²

In der Weimarer Republik wandelte sich die Eugenik bzw. Rassenhygiene schließlich von einer bloßen wissenschaftlichen Debatte zu einer konkreten soziopolitischen Praxis.²³ Hierbei griffen die vier sozialmoralischen Leitmilieus, das katholische, protestantische, das sozialdemokratische sowie das völkische Milieu,²⁴ eugenische und rassenhygienische Konzepte auf, interpretierten diese allerdings auf unterschiedliche Weise. Auf diesem Wege hatte sich das Gedankengut der Rassenhygiene und Eugenik bis 1933 bereits in der Gesellschaft und Politik etabliert und professionalisiert, bevor es zu einem der Kernpunkte nationalsozialistischer Rassen- und Bevölkerungspolitik avancierte.

eugenischen Eheberatung, PLOETZ, Grundlinien einer Rassen-Hygiene; SCHALLMAYER, Ueber die drohende körperliche Entartung der Culturmenschheit; SCHALLMAYER, Vererbung und Auslese im Lebenslauf der Völker.

¹⁷ FETSCHER, Der gegenwärtige Stand der Ehe- und Sexualberatung 325.

¹⁸ RÜDIN, Der neue Reichstag und rassenhygienische Aufgaben 139.; SODEN, Die Sexualberatungsstellen der Weimarer Republik 13; WEINGART – KROLL – BAYERTZ, Rasse, Blut und Gene 50.

¹⁹ WEINGART – KROLL – BAYERTZ, Rasse, Blut und Gene 229.

²⁰ FISCHER-RADIZI, Debatten um Geburtenregelung 47.

²¹ HERMS, Zwischen „schädlichen Einflüssen“ und „wertvollen Erbströmen“ 105.

²² GÜTT – LINDEN – MABFELLER, Blutschutz- und Ehegesundheitsgesetz 65.; TOMKOWIAK, „Asozialer Nachwuchs ist für die Volksgemeinschaft vollkommen unerwünscht“ 33 (36). Das GzVeN normierte in § 1 Abs. 2, dass als *erbkrank* zu gelten habe, wer an Schizophrenie, manisch-depressivem Irresein, erblicher Fallsucht, Huntingtonscher Chorea, erblicher Blind- oder Taubheit, schweren körperlichen Missbildungen oder schwerem Alkoholismus litt. Die Zweite Durchführungsverordnung vom 26.07.1933 über die Gewährung von Ehestandsdarlehen ergänzte dies durch Infektionskrankheiten und sonstige das Leben bedrohende Krankheiten (RGBl. I, 540). Schließlich schrieb ein Erlass des Reichsinnenministers 1939 vor, dass auch asoziale Sippen für die Gesamtbewertung der Ehestandsdarlehensanwärter ausschlaggebend sein sollten (RGesBl. 1939, 70 f.).

²³ SCHWARTZ, Sozialistische Eugenik 194.

²⁴ FAHLBUSCH – HAAR – PINWINKLER, Handbuch der völkischen Wissenschaften VI.

2. 2. Eugenische Eheberatung in der deutschen Gesetzgebung

Die eugenische Eheberatung kann als eine Schnittstelle zwischen positiven (fördernden) und negativen (auslesenden) Maßnahmen auf dem Gebiet der Eugenik bezeichnet werden. Wie eng verwoben die Eheberatung mit anderen eugenischen Maßnahmen, bspw. der Unfruchtbarmachung, war, zeigt sich an den Schicksalen von Betroffenen, welche sich auf Anraten des Arztes im Zuge der Eheberatung und in der Erwartung, dass einer Heirat nach erfolgter Sterilisation nichts mehr im Wege stehe, auch schon vor 1933 freiwillig sterilisieren ließen²⁵ oder aber bei Personen, die in Folge der Eheberatung auf Grundlage des GzVeN sterilisiert wurden, nachdem ihre erbbiologischen Daten dem Gesundheitsamt bekannt geworden waren.²⁶ Die Eheberatung stellte dabei die erste gesetzlich vorgeschriebene Maßnahme dar, um *Untaugliche* von der Ehe und Fortpflanzung fernzuhalten²⁷ und zugleich „*Menschen mit überdurchschnittlich guten Erb- und Rasseigenschaften nicht nur zur Gründung einer Familie, sondern zur Erzeugung einer großen Kinderzahl [zu] raten*“.²⁸ 1933 folgte die Etablierung der bereits erwähnten Zwangssterilisationen als negativeugenische Maßnahme. Darüber hinaus wurden 1935 mit dem Gesetz zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes (Ehegesundheitsgesetz) eugenische Eheverbote etabliert und die Eheberatung wurde nun zur Pflicht. Der materiellen Förderung „gesunder“ und kinderreicher Ehen dienten Anpassungen der Beamtenbesoldung, geänderte Steuerregelungen sowie die Einführung von Ehestandsdarlehen und Kinderbeihilfen.²⁹

2. 2. 1. Gesetzliche Verankerung bis zum Ende der Weimarer Republik

Die gesetzliche Verankerung der Eheberatung verlief in mehreren Schritten. Die erste entscheidende Gesetzesänderung in Hinblick auf die eugenische Eheberatung stellte eine reichsgesetzliche Regelung von 1920, die Modifizierung des Personenstandsgesetzes³⁰, dar. Das Änderungsgesetz legte in Art. 1 Nr. 4 fest, dass den Verlobten beim Aufgebot von den Standesbeamten zukünftig gem. § 45 Abs. 5 ein Merkblatt über die Wichtigkeit der Erbgesundheit und die richtige Partnerwahl – gerade in Hinblick auf die Nachkommenschaft – auszuhändigen sei. Vorbereitet wurde diese Gesetzesänderung u. a. durch drei Petitionen, welche schon zwischen 1908 und 1913 eine

²⁵ So z.B. dokumentiert in: NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2125, Bl. 18 (28).

²⁶ Hierzu ausführlich BOCK, Zwangssterilisation im Nationalsozialismus 204.

²⁷ GROBER, Die Behandlung von Rassenschäden 49 (84); NEVERMANN, Über Eheberatung 16.

²⁸ GÜTT – LINDEN – MABFELLER, Blutschutz- und Ehegesundheitsgesetz 125.

²⁹ Besoldungsgesetz vom 16. Dezember 1927, RGBl. I, 249 ff.; Gesetz über die Neunundzwanzigste Änderung des Besoldungsgesetzes vom 19. März 1937, RGBl. I, 342 ff.; Steueranpassungsgesetz vom 16. Oktober 1934, RGBl. I, 925 ff.; Gesetz über die Förderung der Eheschließungen, geregelt in Abschnitt 5 des Gesetzes zur Verminderung der Arbeitslosigkeit vom 1. Juni 1933, RGBl. I, 323 (329 f.); Verordnung über die Gewährung von Kinderbeihilfen an kinderreiche Familien vom 15. September, RGBl. I, S. 1160.

³⁰ Änderungsgesetz zum Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Eheschließung vom 11. Juni 1920 (nachfolgend: PStG 1920), RGBl. I, 1209 f.

Ergänzung des Personenstandsgesetzes von 1875³¹ gefordert hatten.³² Verlobte sollten danach beim Aufgebot je eine Bescheinigung in beglaubigter Form, dass sie in ehegesundheitslicher Hinsicht und mit Blick auf die geplante Eheschließung vom Arzt beraten wurden, vorlegen. Darüber hinaus wurde in diesen Petitionen auch der Austausch eines am Ende der Beratung ausgestellten Gesundheitszeugnisses zwischen den Verlobten gefordert. Ein Eheverbot für kranke Personen sollte sich aus dieser Pflicht jedoch noch nicht ergeben. Weiter griff die Berliner Gesellschaft für Rassenhygiene³³ die Forderung nach der Einführung einer Eheberatung „zur möglichst Hintanstellung rassenschädigender ehelicher Verbindungen“ in den von ihr entwickelten Leitsätzen „zur Frage der Gesundheitszeugnisse“ von 1917 auf.³⁴ Die Leitsätze ähnelten inhaltlich den bereits 1914 von der Deutschen Gesellschaft für Rassenhygiene veröffentlichten Leitsätzen „zur Geburtenfrage“.³⁵ Das Merkblatt nach dem Personenstandsgesetz legte den Brautleuten bzw. ihrem Vormund oder sonstigen Elternvertretern nahe, ihren Gesundheitszustand vor der Ehe durch einen Arzt „ernstlich prüfen“ zu lassen.³⁶ Eine behördliche Überprüfung, ob die Beteiligten tatsächlich einen Arzt zur bevorstehenden Hochzeit befragten, fand noch nicht statt.³⁷ Dennoch entfaltete das Aufgebotsmerkblatt nach Auffassung der Rechtsprechung Rechtswirkungen. So entschied das Kammergericht Berlin in einem Urteil vom 9. Juli 1920, dass die hartnäckige Verweigerung der Vornahme der ärztlichen Untersuchung oder der Bekanntgabe des Untersuchungsergebnisses an den anderen Verlobten einen wichtigen Grund zum Rücktritt von dem Verlöbnis darstelle; selbst, wenn der sich weigernde Verlobte gesund sei.³⁸ Es ergebe sich zudem eine Schadensersatzpflicht in Folge der Entlobung nach §§ 1298, 1299 BGB a.F.³⁹ Darüber hinaus herrschte die Ansicht vor, dass auch einem Vormund, welcher seine Eheeinwilligung ohne Arztzeugnis gab, eine Schadensersatzpflicht wegen schuldhafter Pflichtverletzung i. S. d. § 1833 BGB a.F. drohe, wenn das Mündel nach der Heirat alsbald

³¹ Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Eheschließung vom 6. Februar 1875, RGBl. I, 23 ff. Das Personenstandsgesetz von 1875 wurde durch das Personenstandsgesetz vom 3. November 1937 (RGBl. I, 1146 ff.) abgelöst. Dieses regelte u.a., dass der Standesbeamte die Verlobten von der Pflicht zur Beibringung eines Ehefähigkeitszeugnisses nicht befreien könne, § 5 Abs. 3 S. 4.

³² Die Petitionen gingen 1908 und 1911 von dem Apotheker *Arthur Breitfeld* sowie 1913 dem Deutschen Monistenbund aus. Die Petitionen von 1911 und 1913 sind abgedruckt in: FETSCHER, Der gegenwärtige Stand der Ehe- und Sexualberatung 325, 326. Es sei darauf hingewiesen, dass in der zeitgenössischen Literatur Uneinigkeit darüber besteht, wann und durch wen die Petitionen eingereicht wurden. Bei *Nevermann* heißt es etwa, der Deutsche Monistenbund habe 1908 und 1910 jeweils eine Petition mit dem Antrag auf inhaltliche Ergänzung des § 45 PStG beim Reichstag eingereicht, *Arthur Breitfeld* wird nicht erwähnt. NEVERMANN, Über Eheberatung 3.

³³ Die Berliner Gesellschaft für Rassenhygiene wurde im Juni 1905 von *Alfred Ploetz* und dem Ethnologen *Richard Thurnwald* gegründet. Sie stellte die erste rassenhygienische Vereinigung überhaupt dar. Zusammen mit einer weiteren Ortsgruppe in München bildete die Berliner Gesellschaft für Rassenhygiene den deutschen Ableger der gleichzeitig gegründeten Internationalen Gesellschaft für Rassenhygiene. Ziel der Internationalen Gesellschaft für Rassenhygiene war, laut Satzung, die „Förderung der Theorie und Praxis der Rassenhygiene unter den weißen Völkern“ (§ 1). 1910 wurde schließlich die Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene gegründet, welche im Zuge der öffentlichen Debatte um Geburten- und Bevölkerungsfragen 1912 auch zu einer politisch aktiven Vereinigung wurde. Wissenschaftliches Organ der Gesellschaft war das Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie, welches bereits 1904 ebenfalls von *Alfred Ploetz* gegründet worden war. PLOETZ, Gesellschaften mit rassenhygienischen Zwecken 277.; WEINGART – KROLL – BAYERTZ, Rasse, Blut und Gene 201.

³⁴ LENZ, Leitsätze zur Frage der Gesundheitszeugnisse 396.

³⁵ LENZ, Leitsätze zur Frage der Gesundheitszeugnisse 397.

³⁶ Merkblatt für Eheschließende, zitiert nach: FETSCHER, Der gegenwärtige Stand der Ehe- und Sexualberatung 325 (332).

³⁷ SCHUBART, Das Aufgebotsmerkblatt und seine Rechtswirkungen 1114.

³⁸ Urteil vom 9. Juli 1920, JW 1920, 979.

³⁹ SCHUBART, Das Aufgebotsmerkblatt und seine Rechtswirkungen 1114.

angesteckt werde, weil der Bräutigam bereits zum Zeitpunkt der Eheschließung mit einer Geschlechtskrankheit infiziert gewesen sei.⁴⁰ Und schließlich sollte das Merkblatt für Verlobte mit (früheren) Geschlechtskrankheiten eine „*Gewissensschärfung*“ darstellen und – bei Missachtung – eine deliktische Schadensersatzpflicht wegen schuldhafter Ansteckung herleiten.⁴¹ Ab 1927 konnte das Merkblatt sogar eine strafrechtliche Verfolgung nach dem Geschlechtskrankheitengesetz⁴² begründen.

Grundlage der Entwicklung in der Weimarer Republik war Art. 119 Abs. 2 S. 1 der Weimarer Reichsverfassung vom 11. August 1919. Dieser legte fest, dass die Reinerhaltung, Gesundheit und soziale Förderung der Ehe Aufgabe des Staates und der Gemeinden seien. Dieser Artikel diente in der Folge als rechtliche und argumentative Grundlage zur Einrichtung von Eheberatungsstellen.⁴³ „*Gesundheit*“ wurde in Art. 119 Abs. 2 S. 1 dabei im hygienischen Sinne mit konkretem Verweis auf die Eheberatung verstanden.⁴⁴ Allerdings gab die Norm noch keine Richtlinien für eine künftige Gesetzgebung vor, sondern kennzeichnete lediglich „*erstrebenswerte Ziele*“ und wies die Umsetzung dem Staate und den Gemeinden zu. Damit kam der Regelung als Programmsatz vor allem Symbolcharakter zu.⁴⁵

Ein halbes Jahr vor Erlass des Personenstandsänderungsgesetzes, im Frühjahr 1919, sprach sich zudem der Reichsgesundheitsrat in Leitsätzen für die zwangsweise ärztliche Untersuchung beider Ehebewerber sowie die Beibringung eines Gesundheitsattests beim Aufgebot aus. Ziel sollte sein, „*körperlich oder geistig für die Ehe und die Zeugung gesunder Kinder Untaugliche von der Eheschließung*“ fernzuhalten und so zur „*Verhütung einer Rasseverschlechterung*“ beizutragen. Zur Untersuchung und Ausstellung der Gesundheitszeugnisse sollten bestimmte Ärzte als „*Eheberater*“ abgestellt werden. Gegen die Entscheidung des Eheberaters sollte die Anrufung einer höheren Instanz zugelassen sein. Damit griff der Reichsgesundheitsrat die Postulate der Eingaben zwischen 1908 und 1917 auf. Sollte sich der Gesetzgeber noch nicht zur zwangsweisen Eheberatung entschließen können, so empfahl der Reichsgesundheitsrat jedenfalls die Einrichtung öffentlicher Eheberatungsstellen.⁴⁶ Insgesamt blieb die Änderung des Personenstandsgesetzes 1920 also hinter den vorangegangenen Forderungen zurück: Weder wurde die zwangsweise Beratung der Verlobten vor der Eheschließung angeordnet noch etablierte das Gesetz öffentliche Eheberatungsstellen. Auch die Durchführung der Eheberatung wurde nicht auf bestimmte Ärzte beschränkt. Die Gesetzesänderung kann insofern als politischer Minimalkonsens bezeichnet werden.⁴⁷ Zu weiteren gesetzlichen Maßnahmen kam es bis 1933 in diesem Kontext auf Reichsebene nicht mehr.

⁴⁰ ZEILER, Eheeinwilligung und Schadensersatzpflicht.

⁴¹ SCHUBART, Das Aufgebotsmerkblatt und seine Rechtswirkungen 1114.

⁴² Gesetz zur Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten (RGBl. I 1927, 61 ff.), welches in § 6 festlegte, dass mit Gefängnis bis zu drei Jahren bestraft werde, wer eine Ehe eingehe, obwohl er wisse oder den Umständen nach annehmen müsse, dass er an einer mit Ansteckungsgefahr verbundenen Geschlechtskrankheit leide und dies dem anderen Teil verschweige. Die Verfolgung fand nur auf Antrag statt, welcher zurückgenommen werden konnte, und verjährte innerhalb eines halben Jahres.

⁴³ FETSCHER, Der gegenwärtige Stand der Ehe- und Sexualberatung 325 (334).

⁴⁴ WIERUSZOWSKI, Artikel 119, Ehe, Familie, Mutterschaft 72 (89).

⁴⁵ WIERUSZOWSKI, Artikel 119, Ehe, Familie, Mutterschaft 72 (89).

⁴⁶ Leitsätze des Reichsgesundheitsrates vom 26. Februar 1920, dem sog. *Hirtsiefer-Erlass* als Anlage I angefügt, u.a. abgedruckt in: NEVERMANN, Über Eheberatung 85 (87).

⁴⁷ KESPER-BIERMANN, „Ehegesundheit“ als bevölkerungspolitisches Problem 123 (124).

Auf Länderebene hingegen markierte der sog. Hirtsiefer-Erlass des preußischen Volkswohlfahrtsministers *Heinrich Hirtsiefer* (1876–1941) vom 19. Februar 1926 einen weiteren wichtigen Schritt bei der Etablierung der eugenischen Eheberatung in Deutschland.⁴⁸ Dieser verfügte – in Ermangelung reichsgesetzlicher Regelungen – die Einrichtung von öffentlichen Eheberatungsstellen zur freiwilligen Untersuchung und ärztlichen Prüfung der gesundheitlichen Eheeignung der Ehebewerber in Preußen. Hierzu sollten nicht nur beamtete Ärzte, sondern auch erfahrene praktische Ärzte infrage kommen, welche über die wissenschaftlichen und praktischen Kenntnisse auf dem Gebiet der Vererbungslehre verfügten. Eine zwangsweise Beratung mit dem Ziel des Austauschs von Gesundheitsattesten, wenngleich dies ein Beschluss des preußischen Landtages vom 22. Dezember 1922 empfahl,⁴⁹ ließ sich hingegen in Preußen nicht durchsetzen. Allerdings sollte der Druck auf die Brautleute erhöht werden, indem der Erlass festlegte, dass der Standesbeamte die Brautleute beim Aufgebotsantrag zu fragen hatte, ob die Ehebewerber Heiratszeugnisse ausgetauscht hätten und die Antwort des Paares in das Verhandlungsprotokoll einzutragen hatte.⁵⁰ Zudem wurden in den preußischen Standesämtern Plakate angebracht, mit welchen in kurzen belehrenden Hinweisen auf die Bedeutung der Eheberatungsstellen hingewiesen wurde.⁵¹ Die preußische Gesetzgebung hatte Vorbildcharakter. Im Anschluss kam es auch in anderen Regionen zur Einrichtung von Eheberatungsstellen durch Ländergesetzgebung, bspw. in Sachsen, Braunschweig sowie in den Hansestädten. In Süddeutschland wurde der Gedanke einer amtlichen Eheberatung hingegen kaum umgesetzt.⁵² Die Einführung auf Länderebene hatte zur Folge, dass die Eheberatungsstellen in der Art des Aufbaus wie ihrer Tätigkeit erhebliche Verschiedenheiten aufwiesen und sich zunächst vor allem in einer Erprobungsphase befanden. Am 12. Juni 1927 erfolgte daher die Gründung der Vereinigung öffentlicher Beratungsstellen, um die Durchführung der Eheberatung zu fördern und für eine „geeignete Verwertung des gesammelten Materials der Eheberatungsstellen“ Sorge zu tragen.⁵³ Für die Durchführung der Eheberatung wurden Untersuchungsbögen nach Berliner Vorbild verwendet, welche neben einer Anamnese auch das Ausfüllen einer Sippschaftstafel vorsahen, um so mögliche Erbgänge von Krankheiten nachvollziehen zu können und den Erbwert von Familien zu bestimmen.⁵⁴

Bis 1933 hatten sich damit in ganz Deutschland Strukturen einer kommunalen Eheberatung herausgebildet, welche allerdings auf freiwilliger Basis beruhten und deren Angebot nicht immer gut angenommen wurde. So wurden einige Beratungsstellen vorerst wieder geschlossen.⁵⁵ Damit das abschlägige Votum des Arztes rechtliche Konsequenzen nach sich ziehen konnte, war eine

⁴⁸ RdErl. des Preußischen Ministers für Volkswohlfahrt vom 19.2.1926, betr. Einrichtung ärztlich geleiteter Eheberatungsstellen in Gemeinden und Kreisen – I M I 535 –, Amtsblatt des Preußischen Ministers für Volkswohlfahrt 1926 (7), 299 ff. S. außerdem: NEVERMANN, Über Eheberatung 10.; FETSCHER, Der gegenwärtige Stand der Ehe- und Sexualberatung 325 (335).

⁴⁹ FETSCHER, Der gegenwärtige Stand der Ehe- und Sexualberatung 325 (334).

⁵⁰ NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2174 Bl. 10.

⁵¹ Verfügung des Preußischen Ministers für Volkswohlfahrt vom 22. Oktober 1928, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2174 (unpag.).

⁵² MUCKERMANN, Ursprung und Entwicklung der Eheberatung 1 (12); NEVERMANN, Über Eheberatung 54.; REYER, „Rassenhygiene“ und „Eugenik“ im Kaiserreich und in der Weimarer Republik 113 (125).

⁵³ Schreiben der *Vereinigung öffentlicher Eheberatungsstellen* an das Braunschweigische Staatsministerium vom 31. August 1927, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2174 Bl. 1.

⁵⁴ NLA WO 127 Nr. 3198 (unpag.).

⁵⁵ SODEN, Die Sexualberatungsstellen der Weimarer Republik.

Zivilklage oder eine Anzeige nach dem Geschlechtskrankheitengesetz erforderlich. Für eine Eingriffsmöglichkeit von Amts wegen fehlte es an einer Rechtsgrundlage. Insofern blieb es dem freien Ermessen der Brautleute überlassen, ob sie den erbetenen ärztlichen Rat befolgten, diesen ignorierten oder ob sie überhaupt Rat einholten. Zusammenfassend lässt sich der Zeitraum bis zum Ende der Weimarer Republik als die Phase freiwilliger Eheberatung beschreiben.

2. 2. 2. Gesetzgebung im Nationalsozialismus

Ab 1933 kam es zu einer Verschärfung der gesetzlichen Regelungen und zu einer Erweiterung des Anwendungsbereichs der Eheberatung. Die Machtübernahme der Nationalsozialisten ermöglichte die Umsetzung der Maximalforderungen, welche in der Weimarer Republik an den Mehrheitsverhältnissen und der Opposition konkurrierender Interessengruppen gescheitert waren.⁵⁶ Parallel scheint eine Popularisierung der Eheberatung stattgefunden zu haben. So ist einem Rundschreiben des Reichsinnenministers an die Landesregierungen von 1935 zu entnehmen, dass „*mehrfach auf Vergnügungs- und Rummelplätzen Lichtbildervorträge über Fragen der Erb- und Rassenpflege*“ gehalten wurden.⁵⁷

Als wichtige strukturelle Gesetzesänderung in Hinblick auf die Eheberatung ist das Gesetz zur Vereinheitlichung des Gesundheitswesens vom 3. Juli 1934 zu nennen. Dieses reformierte das Gesundheitswesen – und damit auch die Einrichtung der Eheberatungsstellen – und systematisierte die Eheberatung. So etablierte es das Gesundheitsamt in § 1 als staatliche Sonderverwaltung und bestimmte in § 3 Abs. 1 Nr. 1 lit. b, dass zukünftig die Gesundheitsämter für die Erb- und Rassenpflege einschließlich der Eheberatung zuständig seien. Damit einher ging das Verbot für außeramtliche Beratungsstellen, weiterhin die Bezeichnung „*Eheberatungsstelle*“ zu führen und eine Eheberatung zur Beurteilung der Eheauglichkeit oder -eignung vorzunehmen.⁵⁸ Somit lag die eugenische Eheberatung ausschließlich in öffentlicher Hand. Die näheren Regelungen zur Durchführung der Eheberatung wurden mit der Dienstordnung für die Gesundheitsämter⁵⁹ (DO) erlassen. §§ 52–53 legten fest, dass die Amtsärzte in den Gesundheitsämtern bei allen Fragen, die die Erbgesundheit und Rassenreinheit der Familie oder des Einzelnen betrafen, der Bevölkerung beratend zur Seite stehen sollten, § 52 Abs. 1 S. 3. Dies betraf vor allem zur Heirat Entschlossene, aber auch bereits Verheiratete, § 52 Abs. 2 DO.⁶⁰ Körperlich und seelisch Untaugliche sollten durch die Beratung von der Ehe abgehalten werden, um unerwünschtem Nachwuchs – in Ergänzung des GzVeN – vorzubeugen, § 52 Abs. 3 DO. Als Eheberater wurden dabei nur solche Ärzte bestellt,

⁵⁶ KLAUTKE, Rassenhygiene, Sozialpolitik und Sexualität 293 (302 f.); so auch GÜTT – RÜDIN – RUTKE, Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933 nebst Ausführungsbestimmungen 5.

⁵⁷ Schreiben des Reichs- und Preußischen Ministers des Innern vom 12. November 1935, IV A 7788/1079 a, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2176, Bl. 39.

⁵⁸ Erlass des Reichs- und Preußischen Ministers des Innern vom 15. Juni 1936, IV A 4713/1075 b, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2176, Bl. 60.

⁵⁹ Dritte Durchführungsverordnung zum Gesetz über die Vereinheitlichung des Gesundheitswesens (Dienstordnung für die Gesundheitsämter – Besonderer Teil), abgedruckt in: Beilage zur Nr. 14 des Reichsministerialblatts vom 1. April 1935, 327 ff.

⁶⁰ So auch: Grundsätze für die Errichtung und Tätigkeit der Beratungsstellen für Erb- und Rassenpflege, Runderlass des Reichs- und Preußischen Minister des Innern vom 21. Mai 1935 – IV f 3060/1075 b, Anlage 1, abgedruckt in GÜTT – MOEBIUS, Der öffentliche Gesundheitsdienst 128 (131).

die „über ein ausreichendes Wissen auf dem Gebiet der Erb- und Rassenpflege verfüg[t]en und auf dem Boden der nationalsozialistischen Weltanschauung [standen]“, § 52 Abs. 4 DO. Die in den Gesundheitsämtern gesammelten Unterlagen über die erbgesundheitlichen Untersuchungen sollten darüber hinaus in einer erbbiologischen Kartei gesammelt werden, § 53 Abs. 1 S. 1 DO, um nicht zuletzt die „wissenschaftliche Erbforschung“ zu unterstützen. Zentral für die Arbeit der Eheberatungsstellen sollten die Fragen sein, ob beide Ehepartner gesund waren, oder ansteckende, das Leben oder die Zeugungsfähigkeit bedrohende Krankheiten bestanden, ob aus der Ehe Nachwuchs zu erwarten sei und inwieweit der Nachwuchs an durch die Eltern weitergegebenen Erbkrankheiten leiden werde.⁶¹ Der beratende Arzt sollte bei der Konsultation stets das „Gesamtwohl des Volkes im Auge behalten“ und „sich zum Beschützer der erbgesunden Familie [...] machen“.⁶² Durch die Bündelung der Beratung in allen einschlägigen Fragen betreffend die Erb- und Rassenpflege in einer Stelle sollte nun ermöglicht werden, weitreichende Erbforschungen anzustellen und die Begutachtung der Betroffenen zu optimieren. Beispielsweise sollte durch das Anlegen der erbbiologischen Kartei die vollständige Erfassung der Sippen und ihrer erbgesundheitlichen Verfassung möglich sein.⁶³ Hierzu bediente man sich weiterhin Untersuchungsbögen, welche im Aufbau jenen aus der Weimarer Republik stark ähnelten und wie seinerzeit durch Sippschaftstafeln ergänzt wurden. Neu waren die Karten für die erbbiologische Kartei. Diese erbbiologische Kartei ermöglichte es auch, wie eingangs bereits angedeutet wurde, Zwangssterilisationen in die Wege zu leiten.

Inhaltlich erweiterte sich der Anwendungsbereich der Eheberatung bereits ab 1933. Neben der freiwilligen Eheberatung, welche weiterhin bestehen blieb und als „besonders geeignet“ beschrieben wurde, um „den Beratungsstellen das Vertrauen der Volksgenossen in besonderem Maße zu sichern“⁶⁴, wurde nun auch die zwangsweise Untersuchung normiert. Das abschlägige ärztliche Votum konnte damit weitreichende Konsequenzen für Verlobte bedeuten. Den Ärzten in den Beratungsstellen wurde die Rolle einer „Gesundheitspolizei“ zugeordnet, die darüber wachten, dass die vom Staat „zum Schutz der Bürger getroffenen Hygienemaßnahmen“ eingehalten würden.⁶⁵ Dabei stand die Beurteilung der *Erbgesundheit* der zu Beratenden weiterhin im Mittelpunkt der Tätigkeit der Beratungsstellen.⁶⁶

Einen Anfang, seitens der Brautleute ein voreheliches Gesundheitsattest verpflichtend einzufordern, machte die Einführung der Ehestandsdarlehen im Sommer 1933. In § 5 Abs. 1 der Zweiten Durchführungsverordnung⁶⁷ wurde festgelegt, dass zur Beantragung eines Ehestandsdarlehens der ärztliche Nachweis zu erbringen war, dass das Paar weder an Erb-, Infektions- oder Geisteskrankheiten noch an sonstigen das Leben bedrohenden Krankheiten litt, sie also ehegeeignet waren. Der Begriff der Ehe-eignung war dabei restriktiver als jener der Ehe-tauglichkeit, so

⁶¹ GÜTT – MOEBIUS, Der öffentliche Gesundheitsdienst 137.

⁶² Grundsätze für die Errichtung und Tätigkeit der Beratungsstellen für Erb- und Rassenpflege, Runderlass des Reichs- und Preußischen Minister des Innern vom 21. Mai 1935 – IV f 3060/1075 b, Anlage 1, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2176, Bl. 16.

⁶³ Grundsätze für die Errichtung und Tätigkeit der Beratungsstellen für Erb- und Rassenpflege, Runderlass des Reichs- und Preußischen Minister des Innern vom 21. Mai 1935 – IV f 3060/1075 b, Anlage 1, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2176, Bl. 16.

⁶⁴ Erlass des Reichs- und Preußischen Ministers des Innern vom 29. November 1937, IV A 10881/1075 a, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2176, Bl. 79.

⁶⁵ SCHEUMANN, Bekämpfung der Unterwertigkeit 87.

⁶⁶ Erlass des Reichs- und Preußischen Ministers des Innern betr. Beratungsstellen für Erb- und Rassenpflege vom 21. Mai 1935, IV F 3060/1075 b, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2175, Bl. 15.

⁶⁷ Zweite Durchführungsverordnung über die Gewährung von Ehestandsdarlehen vom 26. Juli 1933, RGBl. I, 540.

mussten sich die Antragsteller bei der ärztlichen Untersuchung als „*frei von jeglichem für die Nachkommenschaft bedenklichen Erbübel erweisen*“ – sprich, auch frei von Infektionskrankheiten und anderen das Leben bedrohenden Krankheiten sein und auch in sozialer und politischer Hinsicht einen einwandfreien Lebenswandel führen.⁶⁸ Die ärztliche Beurteilung fand anhand eines hierfür extra vorgesehenen Untersuchungsbogens statt.⁶⁹ Das Urteil des Eheberaters konnte Ehepaaren die Möglichkeit versperren, durch die staatliche Förderung ihrer Ehe fehlende Haushaltsgegenstände anzuschaffen, einen eigenen Hausstand zu gründen oder – in Ermangelung ausreichender finanzieller Mittel – überhaupt eine Ehe einzugehen. Dabei wurde den Ärzten ein Ermessensspielraum zum Interessenausgleich verschiedener politischer Ziele zugebilligt.⁷⁰ Nicht zuletzt durch die große Beliebtheit, welcher sich die Ehestandsdarlehen erfreuten,⁷¹ erweiterten sich der Einflussbereich und die Einwirkungsmöglichkeit der Eheberater auf die Familienbildung und das Fortpflanzungsverhalten im Volk erheblich. Indes stellte diese Regelung einen weichen Übergang von der freiwilligen zur obligatorischen Eheberatung dar, da sie für die Eheleute nur bindend war, wenn sie sich für ein Ehestandsdarlehen bewarben.

Ab 1935 konnte die Beurteilung des Eheberaters schließlich ein Eheverbot auslösen. Das Ehegesundheitsgesetz, welches als Ergänzungsgesetz zum Blutschutzgesetz galt,⁷² regelte in § 1 und § 2 der Ersten Durchführungsverordnung⁷³, dass vor der Eheschließung ein Austausch von Ehetauglichkeitszeugnissen obligatorisch sei. Obwohl der Austausch von Ehetauglichkeitszeugnissen bis 1945 nur in Zweifelsfällen angeordnet wurde, § 8 Abs. 2 Ehegesundheitsgesetz,⁷⁴ festigte diese Regelung erneut die Vormachtstellung des Eheberaters im Gesundheitsamt in Fragen der Erb- und Rassenpflege. Auch erfolgte hiermit die endgültige Normierung einer verpflichtenden Eheberatung, deren Wahrnehmung nicht länger von der Entscheidung der Brautleute abhing. Um sicherzustellen, dass Zweifel an der Ehetauglichkeit der Paare aufgedeckt wurden, hatten die Standesämter jedes Aufgebot an die Gesundheitsämter zu melden. Diese hatten im Anschluss zu prüfen, ob bereits Unterlagen vorhanden waren, welche die Ehetauglichkeit infrage stellen konnten,

⁶⁸ NEUREITER, Über die Bedeutung und den Geltungsbereich der Begriffe „Ehetauglichkeit“ und „Eheignung“ 862; vgl. auch Fn. 22.

⁶⁹ Erlass des Reichsfinanzministers betr. Ehestandsdarlehen vom 8. Januar 1934, RGesBl. 1934, 162 f.

⁷⁰ Rundschreiben des Reichsministers des Innern, betr. Richtlinien für die ärztlichen Untersucher der Ehestandsdarlehensbewerber vom 16. März 1934, II 1072/26.2, RGesBl. 1934, 269 ff.

⁷¹ Den offiziellen Zahlen des Statistischen Reichsamtes zufolge wurden zwischen 1933 und 1942 insgesamt 1.859.621 Ehestandsdarlehen im alten Reichsgebiet ausgezahlt. Die Zahlen finden sich abgedruckt in der *Wirtschaft und Statistik*, herausgegeben vom Reichsstatistikamt, aus den Jahren 1934–1943.

⁷² GÜTT – LINDEN – MABFELLER, Blutschutz- und Ehegesundheitsgesetz 23. Das Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre vom 15. September 1935, kurz Blutschutzgesetz, enthielt das Verbot der Eheschließung sowie des außerehelichen Geschlechtsverkehrs zwischen „*Juden und Staatsangehörigen deutschen oder artverwandten Blutes*“, §§ 1 I, 2. Wer als Staatsangehöriger anzusehen war, bestimmte das Reichsbürgergesetz vom 15. September 1935, welches den „*Reichsbürger*“ definierte. Zusammen mit dem Reichsflaggengesetz, ebenfalls vom 15. September 1935, bildeten diese drei Gesetze die sog. Nürnberger Gesetze, mit welchen die Nationalsozialisten ihr antisemitisches Programm gesetzlich verankerten. Ausführlich zu den Nürnberger Gesetzen: ESSNER, Die „Nürnberger Gesetze“.

⁷³ RGBL. I 1935, 1419 ff.

⁷⁴ Gem. § 8 Abs. 2 Ehegesundheitsgesetz und § 3 Erste Durchführungsverordnung war der Nachweis, dass der Ehe kein Ehehindernis wegen mangelnder Ehegesundheit entgegenstand nur in Fällen zu erbringen, in denen der Standesbeamte begründete Zweifel an dem Vorliegen der Ehegesundheit hatte. Hierbei kam dem Standesbeamten ein Ermessensspielraum zu; GÜTT – LINDEN – MABFELLER, Blutschutz- und Ehegesundheitsgesetz 150.

§ 369 Abs. 2 Dienstanweisung für die Standesbeamten von 1938.⁷⁵ Zwar konnten Betroffene gegen die Versagung und Zurücknahme des Eheauglichkeitszeugnisses Beschwerde beim Erbgesundheitsgericht einlegen, § 11 Erste Durchführungsverordnung, allerdings erstreckte sich die Nachprüfung nicht nur darauf, ob die Versagung des Zeugnisses aus dem vom Gesundheitsamt angegebenen Grunde berechtigt war, sondern allgemein darauf, ob ein Ehehindernis nach § 1 Ehegesundheitsgesetz überhaupt vorlag.⁷⁶ Damit konnte das Gericht auch zu dem Ergebnis kommen, dass zwar nicht das im Bescheid angegebene Ehehindernis, jedoch ein anderes vorliege, welches ein Eheverbot i. S. d. Ehegesundheitsgesetzes begründe. Ein Antrag auf ausnahmsweise Befreiung von den Vorschriften des Ehegesundheitsgesetzes⁷⁷ wurde zunächst von den in den Gesundheitsämtern zuständigen Stellen bearbeitet und der Arzt nahm erneut Stellung, bevor die Anträge an die höhere Verwaltungsbehörde oder den Reichsinnenminister zur Entscheidung übersandt wurden.⁷⁸ Durch die Etablierung der Beschwerdemöglichkeit vor Gericht wurde auch die letzte Forderung aus Zeiten der Weimarer Republik, gegen die Entscheidung des Eheberaters die Anrufung einer höheren Instanz zuzulassen, umgesetzt.

Die gesetzlichen Regelungen ab 1933 führten dazu, dass dem Eheberater das Amt eines erbbiologischen Weichenstellers zukam. Ihm oblag weitgehend die Entscheidung darüber, wer sich fortpflanzen durfte und wer nicht. So bildete die Eheberatung die Grundlage aller wesentlichen Maßnahmen zur Kontrolle und Überwachung der Fortpflanzung innerhalb des Volkes und damit zum Ausschluss der Minderwertigen von derselben. Nicht zuletzt durch die Verwaltung der erbbiologischen Kartei kam dem beratenden Arzt hierbei das Amt eines „*Rassengutverwalters*“ zu.

2. 3. Fazit

In den obigen Ausführungen ist deutlich geworden, dass der Grundkonsens einer zwangsweisen Eheberatung durch Ärzte als Ausgangspunkt der Entscheidung darüber, wessen Fortpflanzung als eugenisch wünschenswert zu gelten hatte, bereits in der Weimarer Republik gebildet wurde. Der Übergang zur nationalsozialistischen Gesetzgebung erfolgte insofern nahtlos. Dennoch beförderten erst die Regelungen ab 1933 den Eheberater zum „*Verwalter des Rassengutes*“, wie es allerdings schon 1912 gefordert worden war.⁷⁹ Es kam nicht nur zu einem Ausbau der Entscheidungskompetenzen und Einflussmöglichkeiten des ärztlichen Eheberaters, sondern vor allem zur Systematisierung der Auswertung erbbiologischer Daten durch die erbbiologische Kartei, welche im Zuge der Eheberatung angelegt wurde. Damit war die Eheberatung nicht nur ausschlaggebend für die Verhängung von Eheverboten nach dem Ehegesundheitsgesetz oder für die Verweigerung von Ehestandsdarlehen, sondern zog insbesondere auch weitreichende Folgen in Bezug auf die Anordnung von Unfruchtbarmachungen nach dem GzVeN nach sich.

⁷⁵ Reichsministerium des Innern (Hrsg.), Dienstanweisung für die Standesbeamten und ihre Aufsichtsbehörden (DA.), Dezember 1938.

⁷⁶ Nichtveröffentlichter Erlass des Reichs- und Preußischen Minister des Innern vom 25. Januar 1936, IV A 8908/1075 a, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2176, Bl. 5.

⁷⁷ Geregelt im Erlass des Reichs- und Preußischen Minister des Innern vom 11. Februar 1936, IV A 11335/1075 a, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2176, Bl. 10.

⁷⁸ Erlass des Reichs- und Preußischen Minister des Innern vom 11. Februar 1936, IV A 11335/1075 a, NLA WO 12 Neu 13 Nr. 2176, Bl. 10.

⁷⁹ GROBER, Die Behandlung von Rassenschäden 49 (85).

3. Eugenische Eheberatung in Ungarn

Auch in Ungarn beschäftigte die Frage der Einführung einer eugenischen Eheberatung die Bevölkerungspolitiker. Ähnlich wie in Deutschland verstand man unter Eheberatung (*házassági tanácsadás*) die Bereitstellung ärztlichen Rates vor der Eheschließung verbunden mit einer körperlichen Untersuchung der Verlobten⁸⁰ und grenzte sie von der Sexualberatung (*szexuális tanácsadás*) ab.⁸¹ Anders als in Deutschland existierte die Eheberatung aber in zwei unterschiedlichen Ausprägungen. Während einige die ärztliche Eheberatung als Mittel zur Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten im Volk sahen, was in Deutschland unter die Sexualberatung fiel,⁸² verfolgten andere mit der Eheberatung eugenische Ziele.⁸³ In der Forschungsliteratur wird diese Konzeption der ungarischen Eheberatung als deutsches „Importprodukt“ bezeichnet.⁸⁴

3. 1. Anfänge

Als Motor des Diskurses dienten in Ungarn ebenfalls die gegenläufigen Sterbe- und Geburtenraten und Verluste in der Bevölkerungszahl durch die Abwanderung von Landsleuten seit Ausgang des 19. Jahrhunderts. Im Zuge des Ersten Weltkrieges wurden schließlich die territorialen Verluste mit Abschluss des Vertrags von Trianon vom 4. Juni 1920 zum ausschlaggebenden Faktor. Ungarn wurde, seinem Selbstverständnis nach, als Insel im „slawischen Ozean“ wahrgenommen und die Angst vor dem Niedergang der Nation (*nemzetihalál*) grassierte auch hier.⁸⁵ Um den Nachbarstaaten zahlenmäßig überlegen zu sein und so die verlorenen Territorien mit der notwendigen Triebkraft zurückzugewinnen zu können, erkannte man in eugenischen und rassenhygienischen Kreisen eine hohe Rate *wertvoller* Geburten als unerlässlich für das Fortbestehen des ungarischen Volkes.⁸⁶ Insofern beabsichtigten auch die ungarischen Rassenhygieniker und Eugeniker im damaligen Diskurs mit der Eheberatung die „Abhilfe und Hebung der Volkszahl und -güte“ im eugenischen Sinne sowie die „Rassenerhaltung“.⁸⁷

Bereits vor 1920 gab es eugenische Bestrebungen, wenngleich der Diskurs zu dieser Zeit über eine wissenschaftliche Auseinandersetzung noch nicht hinausging.⁸⁸ Mit Beginn des 20. Jahrhunderts wurde diese Diskussion, ebenso wie in Deutschland, zunächst vor allem von Medizinerinnen geführt. Die unterschiedlichen eugenischen und rassenhygienischen Konzepte, welche sich in der wissenschaftlichen Elite ansiedelten,⁸⁹ lösten 1911 eine breite Kontroverse (*engenika-vita*) über die wissenschaftliche Adaption und Popularisierung der ungarischen Eugenik in der Zeitschrift

⁸⁰ SZEGEDI, A jó egészség a legjobb hozomány? 242.

⁸¹ Anders als die Eheberatung erlangte die Sexualberatung in Ungarn keine größere Aufmerksamkeit, SZEGEDI, Veszélyes kapcsolatok 286 (288).

⁸² SODEN, Die Sexualberatungsstellen der Weimarer Republik 82.

⁸³ SZEGEDI, A jó egészség a legjobb hozomány? 242 (245).

⁸⁴ SZEGEDI, Veszélyes kapcsolatok 286 (290).

⁸⁵ SZEGEDI, Veszélyes kapcsolatok 286 (294).

⁸⁶ SZEGEDI, Veszélyes kapcsolatok 286 (294).

⁸⁷ HOFFMANN, Bericht über den Vortrag von Josef Madzsar 229.

⁸⁸ TURDA, The Biology of War 238 (239).

⁸⁹ TURDA, The First Debates on Eugenics in Hungary 185 (189).

Huszadik Század („Zwanzigstes Jahrhundert“) aus.⁹⁰ Im Zentrum dieser Auseinandersetzung stand die Frage, ob die ungarische Eugenik sich am Ausland orientieren oder eine eigene Richtung einschlagen solle.⁹¹ Während die erste Ansicht – u. a. in Anlehnung an die deutschen Entwicklungen – einen biologischen Blickwinkel einnahm, war die zweite Ansicht stark national ausgerichtet und nahm eine sozialpolitische Perspektive ein.⁹²

Nicht nur hinsichtlich der Ausrichtung eugenischer Regularien, sondern auch begrifflich existierten unterschiedliche Ansichten. So sprachen prominente Vertreter der Bewegung⁹³ teilweise von „*fajegészségtan*“ (wortwörtlich übersetzt „*Rassengesundheitslehre*“) und setzten dies mit der deutschen Rassenhygiene gleich. Die praktische Umsetzung der ungarischen Rassenhygiene wurde so dann als „*fajegészségügy*“ bezeichnet, was mit „*praktischer Rassenhygiene*“ bzw. „*Rassenpflege*“ übersetzt werden kann.⁹⁴ Andere bevorzugten hingegen die Bezeichnung „*eugenika*“ (Eugenik).⁹⁵ Inhaltlich bildete die Eheberatung nicht die einzige Maßnahme, über deren Einführung beraten wurde. Ein weiterer Diskussionsgegenstand war die Zwangssterilisation bestimmter Personengruppen, bspw. Schwerverbrecher, als negativeugenische Maßnahme,⁹⁶ welche letztlich allerdings nicht eingeführt wurde.⁹⁷

Der internationale Austausch diente Eugenikern und Rassenhygienikern als Vorbild und Legitimationsgrundlage, um den „*Wissenschaftszweig*“⁹⁸ im Inland zu verifizieren.⁹⁹ In Ungarn hatte dieser wissenschaftliche Austausch mit Deutschland eine lange Tradition.¹⁰⁰ Zudem hatte Deutschland in Ungarn den Ruf, sich besonders eingehend mit der Frage der Notwendigkeit einer Eheberatung auseinandergesetzt zu haben.¹⁰¹ Auch unterhielten namhafte Rassenhygieniker Verbindungen zu deutschen Rassenhygienikern oder hatten in Deutschland studiert.¹⁰² Hinzu kam, dass

⁹⁰ BOKOR, Testtörténetek 70.

⁹¹ TURDA, The First Debates on Eugenics in Hungary 185 (186, 192.); SZEGEDI, Veszélyes kapcsolatok 286 (290).

⁹² TURDA, The First Debates on Eugenics in Hungary 185 (197).

⁹³ Hier ist insb. der Diplomat *Géza von Hoffmann* (1885–1921) zu nennen. *Géza von Hoffmann* war der einzige ungarische Rassenhygieniker, welcher nicht nur großen Einfluss auf den inländischen, sondern auch auf den internationalen Diskurs nahm. Er wurde von deutschen Rassenhygienikern als „*der rühmlichste Vorkämpfer praktischer Rassenhygiene in Europa*“ beschrieben. In einem Nachruf heißt es zudem, die Sache der Rassenhygiene habe mit ihm einen der begeistertsten, tatkräftigsten und erfolgreichsten Vorkämpfer verloren. Der Diplomat und Rassenhygieniker *von Hoffmann* bezog deutsche und amerikanische Eugenik- bzw. Rassenhygienekonzepte in den ungarischen Kontext ein. Sein bekanntestes Werk ist die „*Rassenhygiene in den Vereinigten Staaten von Nordamerika*“ von 1913, in welchem er einen ausführlichen Überblick über die nordamerikanische eugenische und rassenhygienische Gesetzgebung gibt. Zudem informierte *von Hoffmann* zwischen 1912 und 1921 im *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie*, dem prominenten Organ der *Deutschen Gesellschaft für Rassenhygiene*, regelmäßig über die Entwicklungen auf dem Gebiet der Rassenhygiene in Ungarn. Nachruf im ARGB 1922, 99; TURDA – WEINDLING, Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe 1.

⁹⁴ HOFFMANN, Fajegészségtan és eugenika 653.

⁹⁵ HOFFMANN, Eugenika 560.; TURDA, The First Debates on Eugenics in Hungary 185 (201).

⁹⁶ SCHÄFER, Sterilisatio és castratio a büntetőjog szolgálatában.

⁹⁷ SZEGEDI, Good Health is the best Dowry 101, 166.

⁹⁸ Rassenhygiene und Eugenik wurden damals als Wissenschaftszweig anerkannt und an den Universitäten gelehrt. Heute werden Rassenhygiene und Eugenik als völkische Wissenschaft angesehen, s. hierzu FAHLBUSCH – HAAR – PINWINKLER, Handbuch der völkischen Wissenschaften.

⁹⁹ KESPER-BIERMANN, „Ehegesundheits“ als bevölkerungspolitisches Problem 123 (125).

¹⁰⁰ TURDA – WEINDLING, Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe 9.

¹⁰¹ CSERBA, A házassági tanácsadás intézménye külföldön és hazánkban 3.

¹⁰² Hier kann z. B. *Pál Teleki* genannt werden, welcher gemeinsam mit *von Hoffmann* als prominenter Rassenhygieniker für eine internationale Ausrichtung der ungarischen Bewegung stand und die spätere Gesetzgebung mit beeinflusste. *Teleki*, ungarischer Ministerpräsident zwischen 1920–1921 und 1939–1941, erhielt seinen intellektuellen Impetus von dem deutschen Rassenhygieniker *Alfred Ploetz* (Fn. 16), welcher für beinahe 20 Jahre die Rolle seines Mentors einnahm

Deutschland auf dem Gebiet der Eugenik schon früh Forschungsk Kooperationen mit dem Ausland einging.¹⁰³ Dies erklärt, warum man sich in Ungarn im Zuge der Gesetzgebungsarbeiten in den 1930er Jahren modellhaft mit der deutschen Gesetzgebung und Praxis zur eugenischen Eheberatung auseinandersetzte.¹⁰⁴

Die Anschauungen über die Relevanz eugenischer Forderungen in Ungarn gehen auseinander. Einerseits wird die Ansicht vertreten, dass eugenische bzw. rassenhygienische Ideen vor dem Hintergrund der negativen Effekte des Ersten Weltkrieges erfolgreich lanciert werden konnten¹⁰⁵ und sich die Rassenhygiene bzw. Eugenik bis 1919 zu einer staatlich anerkannten und geförderten Aufgabe in Ungarn entwickelte. So wurde auch von Zeitgenossen konstatiert, dass „*kein Staat auf dem europäischen Festlande – vielleicht Schweden ausgenommen – die rassenhygienischen Forderungen in die Tat umzusetzen so sehr geneigt ist wie Ungarn*“.¹⁰⁶ Andererseits findet sich die Aussage in der heutigen Forschungsliteratur wieder, dass es sich bei der rassenhygienischen bzw. eugenischen Initiative in Ungarn um eine nur langsam aufstrebende Bewegung handelte, welche in den 1920er Jahren einen Rückschlag erlitt und bis zuletzt keine Priorität in der Gesundheitsfürsorge genoss. Begründet wird dies zum einen mit dem Einfluss der katholischen Kirche auf die Politik, welche eine radikale Eugenikgesetzgebung ablehnte.¹⁰⁷ Zum anderen verstarb die erste Generation ungarischer Rassenhygieniker¹⁰⁸ in den frühen 1920er Jahren, ohne dass eine neue Generation nachrückte. Schließlich wird angeführt, dass die Bekämpfung von Infektions- und Geschlechtskrankheiten – gerade vor dem Hintergrund erschöpfter finanzieller Ressourcen in Trianon-Ungarn – gegenüber eugenischer *Erbbpflege* in der Politik einen größeren Stellenwert einnahm und daher vorrangig behandelt wurde.¹⁰⁹ In diesem Sinne wurde 1938 die ernüchternde Bilanz gezogen, dass es, im Vergleich zum Ausland, in Ungarn bislang bis auf einen Gesetzesentwurf zu keiner gesetzgeberischen Maßnahme auf dem Gebiet der Eugenik gekommen sei. Vielmehr sei die einzige Gesellschaft, welche sich bislang mit Eugenik beschäftigt habe, seit langer Zeit inaktiv und die unzusammenhängend erscheinenden Essays seien mehr schädlich als förderlich für das „*große Ziel*“ der Eugenik.¹¹⁰

3. 2. Ungarische Gesetzgebung

In Ungarn wurden erste Vorstöße in Hinblick auf die Einrichtung einer Eheberatung in den 1910er Jahren unternommen. So finden sich Berichte über eine Petition der Naturwissenschaftlichen Gesellschaft (*Természettudományi Társaság*) von 1913, in welcher diese für voreheliche

und mit welchem *Teleki* in regelmäßigem Austausch stand. *Teleki* steht u. a. für die Einführung antisemitischer Gesetzesregelungen, wie den „*Numerus Clausus*“ 1920 oder das „*Zweite Judengesetz*“ von 1939. Inwiefern er in die Gesetzesgenese des Ehegesetzes von 1941 involviert war (vgl. hierzu weiter unten unter 3.2.), ist hingegen unklar SZEGEDI, Good Health is the best Dowry 96.

¹⁰³ TURDA – WEINDLING, Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe 9.

¹⁰⁴ CSERBA, A házassági tanácsadás intézménye külföldön és hazánkban.

¹⁰⁵ TURDA, The Biology of War 238, 240.

¹⁰⁶ HOFFMANN, Rassenhygiene in Ungarn 55 (56).

¹⁰⁷ Wegweisend war die Enzyklika *Casti connubii* von Papst Pius XI. vom 31. Dezember 1930 über die christliche Ehe, in welcher das staatliche Eingreifen in die Ehe aus eugenischen Gründen abgelehnt wurde.

¹⁰⁸ Hierzu zählten u. a. der Diplomat *Géza von Hoffmann* (Fn. 93), der Politiker und spätere Ministerpräsident *Pál Teleki* (Fn. 102) und der Mediziner und Biologe *Stefan von Apáthy*, hierzu: SZEGEDI, Good Health is the best Dowry 92.

¹⁰⁹ SZEGEDI, Good Health is the best Dowry 101.

¹¹⁰ NIKITIS, Nemzeti Családvédelem 11., zit. n. SZEGEDI, Good Health is the best Dowry 104.

Gesundheitsuntersuchungen eintrat.¹¹¹ Auch eine Denkschrift von 1916, welche dem zuständigen parlamentarischen Ausschuss übergeben und dem Justizminister vorgelegt wurde, soll schon eine Pflicht zur Beibringung eines Gesundheitsattests vor der Eheschließung und ein Eheverbot für Personen mit ansteckenden Geschlechtskrankheiten gefordert haben.¹¹² In der Folge kam es jedoch zunächst zu keiner gesetzlichen Umsetzung, welche sich auf die gesamte Bevölkerung bezog.

1917 erging eine ministerielle Verordnung des Königlichen Ungarischen Landeskriegsfürsorgeamtes, welche die Verteilung von Merkblättern für Heiratswillige anordnete. Die Verordnung erkannte nicht nur die Bedeutung der Rassenhygiene an, sondern machte sie auch zur Aufgabe der Kriegsbeschädigtenfürsorge, indem sie anordnete, dass die Kriegsbeschädigtenfürsorge nicht nur beabsichtige, „*die Notlage des heutigen Geschlechtes zu lindern*“, sondern auch „*jene quantitativen und qualitativen Schäden zu beheben, die der Krieg dem Volkskörper zugefügt hat. Da die besten unseres Volkes gefallen oder verstümmelt sind, muß den Zurückgebliebenen, und unter diesen wiederum den Allerbesten, beigebracht werden, daß die Aufzucht einer größtmöglichen Zahl von Nachkommen eine vaterländische Pflicht ist. Die Rücksichtnahme auf eine in ihrer Güte und Menge ausreichende Nachkommenschaft ist daher das wichtigste Erfordernis der vorausblickenden Kriegsfürsorge*“.¹¹³ Dem Landeskriegsfürsorgeamt unterstanden zahlreiche Nachbehandlungsanstalten, Fachschulen, Kurorte, Fürsorgestellen, Arbeitsvermittlungsstellen und es wurde mit verschiedenen staatlichen und privaten Anstalten bzw. Vereinen zusammengearbeitet.¹¹⁴ Damit erreichte der Runderlass eine Vielzahl von Stellen im Land, wobei der Schwerpunkt zu dieser Zeit noch auf Aufklärungsarbeit und Werbetätigkeit lag. In der Folge wurden rassenhygienische Schulungen für die zuständigen Beamten durchgeführt und Bücherempfehlungen zur Weiterbildung herausgegeben. Um die Aufklärung der Kriegsbeschädigten voranzutreiben, wurden in den Anstalten des Landeskriegsfürsorgeamtes Tafeln mit rassenhygienischen Merksprüchen angebracht und als illustrierte Merkblätter in Schulen, Vereinen und Anstalten verteilt. Die rassenhygienischen Merksprüche betrafen mitunter auch die Ehe und die Notwendigkeit einer ärztlichen Eheberatung vor der Eheschließung. Zudem warnten die Krankenkassen vor ungeheilten Geschlechtskrankheiten und warben mit der unentgeltlichen Untersuchung der Eheschließenden auf ihre Ehetauglichkeit.¹¹⁵ Der Stefanie-Bund für Mutter- und Säuglingsschutz sensibilisierte dahingehend, dass die Verehelichung der Kindesmutter mit dem Kindesvater nicht in allen Fällen erstrebenswert sei, da die Verehelichung minderwertiger Personen unerwünscht sei.¹¹⁶ Die Eheberatung lag damit zunächst in der Hand freier Träger und erfolgte freiwillig.¹¹⁷

Zu weiteren Regelungen kam es vorerst nicht. Zwar hatte der ungarische Ärzteverband dem Minister für Volkswohlfahrt bereits 1925 in einer schriftlichen Ausarbeitung drei verschiedene

¹¹¹ HOFFMANN, Eugenika 91 (105.); SZEGEDI, Good Health is the best Dowry 95.

¹¹² HOFFMANN, Bericht über den Vortrag von Josef Madzsar 253.

¹¹³ Rundschreiben an sämtliche Anstalten und Arbeitsvermittlungsämter des Kgl. Ung. Landeskriegsfürsorgeamtes vom 1. Oktober 1917, abgedruckt bei HOFFMANN, Rassenhygiene in Ungarn 55 (60 f.).

¹¹⁴ HOFFMANN, Rassenhygiene in Ungarn 55 (60).

¹¹⁵ HOFFMANN, Rassenhygiene in Ungarn 55–67.

¹¹⁶ HOFFMANN, Rassenhygiene in Ungarn 55 (66); CSERBA, A házassági tanácsadás intézménye külföldön és hazánkban 50.

¹¹⁷ Einer der wichtigsten Akteure der freiwilligen Eheberatung war *Teileia*, der erste Verband mit dem Ziel der Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten. Diese setzte sich bereits seit der Zwischenkriegszeit für eine Eheberatung ein, welche die Brautleute über die Gefahren von Geschlechtskrankheiten aufklären und sie hierauf untersuchen sollte, SZEGEDI, Good Health is the best Dowry 33.

Möglichkeiten zur Einführung einer eugenischen Eheberatung vorgelegt, der Erfolg dieser Denkschrift blieb jedoch aus.¹¹⁸ Dies führte dazu, dass sich die Einführung einer verbindlichen Eheberatung vor der Eheschließung auch in den 1930er Jahren noch in den Kinderschuhen befand und kontrovers diskutiert wurde.¹¹⁹ 1933 fand schließlich eine Ministerkonferenz statt, auf welcher *Gyula Gömbös*, Ministerpräsident Ungarns von 1932 bis 1936, zustimmte, dass die Frage der geistigen und körperlichen Selektion angegangen werden müsse, da die Stärke der Rasse für die Entwicklung der Nation von größter Bedeutung sei. Im Verlaufe der Sitzung kam man überein, dass die voreheliche Gesundheitsuntersuchung unter dem Gesichtspunkt der Rasseentwicklung ein geeignetes Mittel darstelle. Der Innenminister berief in der Folgezeit eine Sitzung ein, um über die Implementation von vorehelichen Gesundheitsuntersuchungen in einem Eugenikgesetz zu beraten. Die Ausfertigung eines solchen Entwurfs wurde dem Ausschuss zur Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten überwiesen. Der Entwurf sah in § 11 die Pflicht zur vorehelichen Untersuchung auf übertragbare oder erbliche Krankheiten vor, welche spätestens 10 Tage vor der Hochzeit vorzunehmen war. Der Standesbeamte war dazu angehalten, sich ein entsprechendes Gesundheitszeugnis vorweisen zu lassen. Die Missachtung der Vorschrift sollte mit bis zu drei Monaten Gefängnis bestraft werden.¹²⁰ Die Regelung wurde jedoch in letzter Minute aus dem Entwurf des Gesetzes zur Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten gestrichen und das Justizministerium übernahm die Ausarbeitung einer entsprechenden Regelung im Rahmen eines neuen Ehegesetzes. 1938 legte *László Radocsay*, damaliger ungarischer Justizminister, sodann einen Gesetzesentwurf vor. Vererbare Geisteskrankheiten kamen in diesem Entwurf nicht mehr vor. Allerdings sah der Entwurf einerseits die Möglichkeit vor, die Ehe anzufechten, wenn einer der Ehegatten schon zum Zeitpunkt der Eheschließung an einer Geisteskrankheit gelitten hatte und dies dem anderen Teil nicht bekannt war. Andererseits wurde das existierende Hindernis, die Ehe aufzulösen, wenn einer der Ehegatten während der Ehe an einer unheilbaren Geisteskrankheit erkrankte, aufgehoben. Außerdem sah der Entwurf die Einführung von Ehestandsdarlehen vor, für deren Beantragung sich die Ehegatten einer ausführlichen Untersuchung unterziehen mussten.¹²¹ Die Regelungen dieses Gesetzesentwurfs lassen Parallelen zur deutschen Gesetzgebung erkennen. So normierte § 37 des deutschen Ehegesetzes von 1938¹²² die Möglichkeit, dass ein Ehegatte die Aufhebung der Ehe begehren konnte, wenn Umstände vorlagen, die ihn bei Kenntnis der Sachlage und richtiger Würdigung des Wesens der Ehe von der Ehe abgehalten hätten. § 37 stellte dabei die zentrale Norm zur Eheaufhebung aus rassenhygienischen Gründen dar, indem beispielsweise das Vorliegen einer Erbkrankheit die in der Norm bezeichneten „Umstände“ begründen konnte.¹²³ Auch die geplante Einführung von Ehestandsdarlehen erinnert an das deutsche Gesetz über die Förderung der Eheschließungen bzw. an die dazugehörige Zweite Durchführungsverordnung.¹²⁴

¹¹⁸ CSERBA, A házassági tanácsadás intézménye külföldön és hazánkban 50.

¹¹⁹ CSERBA, A házassági tanácsadás intézménye külföldön és hazánkban 50.

¹²⁰ Gesetzesentwurf veröffentlicht in: DOROS – NEUBER, Törvénytervezet a nemibetegségek leküzdéséről (zit. n. SZEGEDI, Good Health is the best Dowry 174).

¹²¹ Die vorangegangenen Informationen hinsichtlich des Gesetzgebungsprozesses sind SZEGEDI, Good Health is the best Dowry 172–188 entnommen.

¹²² Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet vom 6. Juli 1938, RGBl. I, 807 ff.

¹²³ VON SCANZONI, Das großdeutsche Ehegesetz, 3. Auflage 1943, § 37, 68, 70, 76.

¹²⁴ ABRAM, Ehegesundheit 3.

Die endgültige Regelung erging mit dem Änderungsgesetz zum Eherecht (GA. XXXI: 1894) vom 2. August 1941. Auch mit diesem Gesetz folgte man der nationalsozialistischen Gesetzgebung in Deutschland, indem wesentliche Regelungsinhalte des deutschen Blutschutzgesetzes, Ehegesundheitsgesetzes und Ehegesetzes von 1938 und zu den Ehestandsdarlehen übernommen wurden.¹²⁵ In Art. 1 §§ 1, 3 legte das Gesetz fest, dass die Eheschließenden beim Aufgebot durch ein ärztliches Zeugnis verpflichtend nachzuweisen hatten, dass sie auf ihre Ehetauglichkeit ärztlich untersucht worden seien. Dabei galten sie als eheuntauglich, wenn sie an ansteckender Lungenschwindsucht oder an infektiösen Geschlechtskrankheiten litten. Allerdings wurde nur ein zeitweises Eheverbot bis zur Genesung verhängt, § 2. In § 5 wurde zudem die Vergabe von Ehestandsdarlehen an gesunde Eheleute normiert, wobei es in der Begründung lediglich heißt, dass es sich hierfür um Ehepaare mit „*qualifiziertem Gesundheitszustand*“ handeln müsse – ohne die genauen Parameter zu nennen.¹²⁶ §§ 7 ermöglichte, wie zuvor in *Radocsays* Entwurf vorgesehen, die Anfechtung der Ehe, wenn der eine Teil bereits bei Eheschließung an einer unheilbaren Geisteskrankheit gelitten hatte, ohne den anderen Teil hiervon in Kenntnis zu setzen, und dies den Umständen nach auch nicht erkennbar war. Schließlich korrigierte § 8 die gerichtliche Praxis im Scheidungsverfahren. Danach hatte das Gericht einer Scheidung bislang in Fällen, in denen einer der Ehegatten nach der die Scheidung begründenden Handlung psychisch erkrankte, nicht stattgegeben. In der Gesetzesbegründung heißt es, dass das Gesetz die Förderung der quantitativen und qualitativen Verbesserung des ungarischen Volkes anstrebe, soweit dies im Rahmen des Eherechts und angesichts des augenblicklichen Zustands der Volksgesundheit möglich sei. Dabei sollten die §§ 1-8 die Gesundheit kommender Generationen „*im engeren Sinne*“ protegieren. Hierzu wird angeführt, dass etwa 40 % der Totgeburten und 34 % der Frühgeburten auf Syphilis zurückzuführen seien. So würden in einigen Regionen Ungarns rund 30.000 Geburten pro Jahr aufgrund von Geschlechtskrankheiten verpasst. Auch die hohe Sterblichkeitsrate sei auf sexuell übertragbare Krankheiten, insbesondere Syphilis, zurückzuführen oder finde ihre Ursache in Tuberkuloseerkrankungen. Hierbei bestehe das Risiko, dass sich die Krankheiten an den Ehepartner oder die Nachkommen übertrügen und zu Sterilität, vorzeitigem Tod oder zur Verschlechterung der Qualität der Bevölkerung führten. Gleichzeitig seien diese Krankheiten die häufigste Ursache für erbliche Probleme. Dabei stelle gerade die Ehe einen Infektionsherd dar, welchen es einzudämmen gelte. Insofern sollte § 1 als Ergänzung zur *Lex Veneris*, dem ungarischen Gesetz zur Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten,¹²⁷ zur Anwendung kommen.¹²⁸ Damit nahm sich das Gesetz zwar dem Ziel der Verbesserung der Erbqualitäten künftiger Generationen an, insgesamt hatte sich aber die Strömung durchgesetzt, welche die Eheberatung vor allem als Mittel im Kampf gegen Geschlechtskrankheiten verortete. Möglicherweise spiegelt sich in der Regelung auch die Haltung des katholischen Lagers wider.

Die obligatorischen Gesundheitsuntersuchungen zur Erkennung von Geschlechtskrankheiten begannen im Februar 1942. Hierbei war die Durchführung der Beratung auf keine speziellen Ärzte beschränkt. Während in den ersten Jahren ein anfänglicher Enthusiasmus unter den untersuchenden Ärzten herrschte, indem sie über die gesetzlichen Bestimmungen hinausgingen und sich

¹²⁵ ABRAM, Ehegesundheit 3.; HERGER, Eherecht in Ungarn 41 (74); SÁRFFY, A házassági törvény novellája 69 (70).

¹²⁶ Begründung des ungarischen Ehegesetzes von 1941 3.

¹²⁷ Ungarisches Gesetz zur Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten und Tuberkulose, 1940. évi VI. törvénycikk.

¹²⁸ Begründung des ungarischen Ehegesetzes von 1941 1.

um die Anlegung einer Erbkartei bemühten, ließ die Begeisterung mit der Zeit nach. Die Bestrebungen, trotz Fehlens einer gesetzlichen Anordnung, ein Register zu erstellen, wurde damit fallengelassen. Die Eheberatung wurde 1952 abgeschafft.¹²⁹

3. 3. Fazit

Die vorangegangenen Ausführungen zeigen, dass die Eheberatung in Ungarn im Laufe der Zeit einen Bedeutungswandel durchlief. Insgesamt lässt sich dabei auch für Ungarn zunächst eine Periode freiwilliger Eheberatung erkennen, bevor eine Pflicht zur vorehelichen Gesundheitsuntersuchung normiert wurde. Während sie in den 1910er Jahren als eugenische Maßnahme erdacht wurde, stellte sie sich 1941 als ein Instrument der Etablierung flächendeckender Vorsorgeuntersuchungen in Bezug auf Lungen- und Geschlechtskrankheiten dar. Zwar sollte die voreheliche Gesundheitsberatung auch 1941 dazu dienen, die Nation von den häufigsten Volkskrankheiten freizuhalten, und damit für künftig gesunde Generationen sorgen. Soziale Phänomene, wie Alkoholismus, Kriminalität oder Geisteskrankheiten, fanden jedoch keine Erwähnung mehr in diesem Zusammenhang. Besonders auffällig ist, dass sich in dem Gesetz von 1941 keine Regelung findet, welche das Anlegen eines erbbiologischen Registers vorsah. Die Erforschung der Erbgänge innerhalb von Familien stand somit nicht mehr im Fokus.

4. Diskussion

Anhand der vorausgegangenen Ausführungen wird ersichtlich, dass sich zu Beginn des Diskurses über die Einführung der Eheberatung deutliche Parallelen zwischen Deutschland und Ungarn finden lassen. Dies kann auch auf den beiderseitigen Austausch zurückgeführt werden, mit welchem eine Beeinflussung der ungarischen Gesetzgebung stattfand. In diesem Zeitraum wurde in beiden Ländern eine eugenische Zielsetzung mit der Eheberatung verfolgt. Während die Regelungen in Deutschland in der Folgezeit jedoch weiter zugespitzt wurden, kam es in Ungarn seit Mitte der 1930er Jahre zu einer Wende. Ab diesem Moment kann in dieser Frage von einer bewussten Abgrenzung Ungarns vom deutschen Vorbild ausgegangen werden, welche sich im Gesetz von 1941 widerspiegelt. So schlug Ungarn mit seiner Gesetzgebung zur Eheberatung keinen Weg ein, welcher rassen- und erbpflegerischen Bedingungen unterlag, sondern forcierte mit Art. 1 § 1 den Infektionsschutz.

Die wesentlichen Unterschiede der Gesetzgebung beider Länder liegen folglich in der Intention, dem sachlichen Schutzbereich und dem Anknüpfungszeitpunkt. Art. 1 § 1 des ungarischen Ehegesetzes von 1941 stellte eine Ergänzung des ungarischen Gesetzes zur Bekämpfung von Geschlechtskrankheiten dar, wohingegen das Ehegesundheitsgesetz in Deutschland als Ergänzung zum Blutschutzgesetz fungierte. In sachlicher Hinsicht arbeitete das ungarische Gesetz mit einem sehr viel beschränkteren Katalog an Krankheiten, soziale Devianzen waren von der Regelung ganz ausgenommen, und als Rechtsfolgen nur ein temporäres Eheverbot und die Verweigerung von Ehestandsdarlehen vorgesehen. In Deutschland hingegen rückten neben Infektionskrankheiten vor allem Erbkrankheiten und die Lebensführung in den Fokus des Gesetzgebers. In zeitlicher

¹²⁹ SZEGEDI, A jó egészség a legjobb hozomány? 242 (249).

Hinsicht verband das ungarische Ehegesetz von 1941 mit der Eheberatung primär das Ziel, den augenblicklichen Gesundheitszustand im Volk zu verbessern und knüpfte damit an die Gegenwart an, wohingegen sich die deutschen Regelungen auf die erbliche Konstitution zukünftiger Generationen bezogen. Dies bestätigt auch die Tatsache, dass in Ungarn auf die Etablierung einer Erbkartei zur Nachvollziehung der Erbgänge im Volk verzichtet wurde. Augenfällig ist außerdem die Tatsache, dass es sich bei den ungarischen Ärzten, anders als in Deutschland, um keine „regimetreuen“ oder ideologisch überzeugten Ärzte handeln musste, sondern jedem praktizierenden Arzt die Durchführung einer Eheberatung offenstand. Vor diesem Hintergrund lässt sich der ungarische Eheberater kaum als „*Verwalter des Rassengutes*“ bezeichnen. Der Umstand, dass die ungarischen Ärzte in den ersten Jahren trotz allem bemüht waren, eine Erbkartei anzulegen, stellt dieses Ergebnis nicht in Frage.

Dieser Befund überrascht vor allem vor dem Hintergrund, dass die Maßnahme der Eheberatung und das Ehegesetz von 1941 im Allgemeinen als „*Importware*“ deutscher Diskurse und Gesetzgebung gelten und in anderen Bereichen, z.B. dem Mischehenverbot, wesentliche Regelungsinhalte der nationalsozialistischen Legislation in das Gesetz übernommen wurden. Zudem fand ein reger Austausch zwischen den Ländern statt, in welchem die Eheberatungspraxis ausgewertet wurde, um sie für die ungarische Gesetzgebung fruchtbar zu machen. Dennoch ist zu konstatieren, dass sich die Zielsetzung und Umsetzung der Eheberatungsgesetzgebungen in den wesentlichen Punkten erheblich unterschieden. Augenscheinlich wird mit diesem Rechtsvergleich somit die spezifisch nationalsozialistische Radikalität in Hinblick auf die Ausgestaltung der eugenischen Eheberatung, denn trotz ähnlicher diskursiver Ausgangslagen in beiden Ländern, gelangte diese nur in Deutschland zur Entfaltung.

Quellen- und Literaturverzeichnis

1941. évi XV. törvénycikk indokolása a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről [Begründung des ungarischen Ehegesetzes von 1941, Erläuternde Bemerkungen zum XV. Gesetz von 1941 über die Ergänzung und Änderung des Gesetzes 1894: XXXI über das Eherecht und über die in diesem Zusammenhang erforderlichen Bestimmungen zum Schutz der Rasse]. <https://net.jogtar.hu/printiframe?docid=94100015.TVI&target-date=&printTitle=1941.%20%C3%A9vi%20XV.%20t%C3%B6rv%C3%A9nycikk%20indokol%C3%A1sa&dbnum=77&referer=1000ev> [21.01.2022]
- ABRAM, Helen Ahlke: Ehegesundheit – Überblick über die Entwicklungen anhand der Gesetzgebung im „Dritten Reich“ und internationale Dimensionen. *Díké* 2/2019, 3–18
- BOCK, Gisela: Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Geschlechterpolitik. 2. Auflage. Münster 2010
- BOKOR, Zsuzsa: Testtörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború közötti Kolozsváron [Die Nation und die Medikalisierung der Geschlechtskrankheiten in Klausenburg zwischen den beiden Weltkriegen]. Kolozsvár 2013
- CSERBA, Olga: A házassági tanácsadás intézménye külföldön és hazánkban [Die Institution der Eheberatung im Ausland und in unserem Land]. Budapest 1935
- CZARNOWSKI, Gabriele: Das kontrollierte Paar, Ehe- und Sexualpolitik im Nationalsozialismus. Weinheim 1991
- DEMÉNY, Enikő: From eugenics and “race protection” to preventive medicine and family planning in Hungary. In:

- MOSKALEWICZ, Marcin – PRZYBYLSKI, Wojciech (Hrsg.): *Understanding Central Europe*. London – New York 2018, 498–507
- Enzyklika *Casti connubii* von Papst Pius XI. vom 31. Dezember 1930
https://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19301231_casti-connubii.html [21.01.2022]
- ESSNER, Cornelia: *Die „Nürnberg Gesetze“ oder Die Verwaltung des Rassenwahns, 1933–1945*. Paderborn u.a. 2002
- FAHLBUSCH, Michael – HAAR, Ingo – PINWINKLER, Alexander (Hrsg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften, Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. 2. Auflage. Berlin – Boston 2017
- FETSCHER, R., *Sammelreferat, Der gegenwärtige Stand der Ehe- und Sexualberatung*, *Zeitschrift für induktive Abstammungs- und Vererbungslehre* 48/1928, 325–343
- FISCHER-RADIZI, Doris: *Debatten um Geburtenregelung und Abtreibung im Spannungsfeld zwischen Selbsthilfeorganisation, ärztlicher Professionalisierung und staatlich kontrollierter Bevölkerungspolitik. Die Ehe- und Sexualberatungsstellen in Hamburg während der Weimarer Republik*. Diss. med. Universität Hamburg 1992
- GROBER, Julius: *Die Behandlung von Rassenschäden*. *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* 1912, 49–86
- GÜTT, Arthur: *Das Eheauglichkeitszeugnis, Gesetz zum Schutz der Erbgesundheit des deutschen Volkes*. DÖG 1935, 561–563
- GÜTT, Arthur – MOEBIUS, E.: *Der öffentliche Gesundheitsdienst*. Berlin 1935
- GÜTT, Arthur – LINDEN, Herbert – MABFELLER, Franz: *Blutschutz- und Ehegesundheitsgesetz, Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre und Gesetz zum Schutze der Erbgesundheit des deutschen Volkes nebst Durchführungsverordnungen sowie einschlägigen Bestimmungen, Gesetze und Erläuterungen*. 2. Auflage. München 1936
- GÜTT, Arthur – RÜDIN, Ernst – RUTKE, Falk: *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses vom 14. Juli 1933 nebst Ausführungsbestimmungen*. 2. Auflage. München 1936
- HERGER, Eszter Cs.: *Eherecht in Ungarn (1918–1945)*. In: LÖHNIG, Martin (Hrsg.): *Kulturkampf um die Ehe, Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg*. Tübingen 2021, 42–81
- HERMS, Norbert: *Zwischen „schädlichen Einflüssen“ und „wertvollen Erbströmen“*. Der „rassenhygienische“ Diskurs zwischen 1891 und 1914. Göttingen 2020
- HOFFMANN, Géza: *Eugenika. Magyar Társadalomtudományi Szemle [Ungarische Sozialwissenschaftliche Zeitschrift] (MTSZ) 1914, 91–106*
- HOFFMANN, Géza: *Fajegészségtan és eugenika [Rassenhygiene und Eugenik]. Természettudományi Közlöny [Naturwissenschaftliches Nachrichtenblatt] 1916, 653–654*
- HOFFMANN, Géza: *Bericht über den Vortrag von Josef Madzsar. Der Schutz des kommenden Geschlechts und der Krieg, gehalten in der Soziologischen Gesellschaft in Budapest*. *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* 18/1916, 229
- HOFFMANN, Géza: *Rassenhygiene in Ungarn*. *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* 1921, 55–67
- KAISER, Jochen-Christoph – NOWAK, Kurt – SCHWARTZ, Michael (Hrsg.): *Eugenik, Sterilisation, „Euthanasie“, Politische Biologie in Deutschland 1895–1945. Eine Dokumentation*. Berlin 1992
- KESPER-BIERMANN, Sylvia: *„Ehegesundheit“ als bevölkerungspolitisches Problem. Internationale Dimensionen von Diskussion und Gesetzgebung in der Weimarer Republik*. In: EHMER, Josef – FERDINAND, Ursula – REULECKE, Jürgen (Hrsg.): *Herausforderung Bevölkerung, Zu Entwicklungen des modernen Denkens über die Bevölkerung vor, im und nach dem „Dritten Reich“*. Wiesbaden 2007, 123–132
- KLAUTKE, Egbert: *Rassenhygiene, Sozialpolitik und Sexualität, Ehe- und Sexualberatung in Deutschland 1918–1945*. In: BRUNS, Claudia – WALTER, Tilmann (Hrsg.): *Von Lust und Schmerz, Eine historische Anthropologie der Sexualität*. Köln u.a. 2004, 293–312
- KRAVETZ, Melissa: *Women doctors in Weimar and Nazi Germany, Maternalism, eugenics, and professional identity*. Toronto u.a. 2019
- KROLL, Jürgen: *Zur Entstehung und Institutionalisierung einer naturwissenschaftlichen und sozialpolitischen Bewegung. Die Entwicklung der Eugenik/Rassenhygiene bis zum Jahre 1933*. Tübingen 1983
- LENZ, Fritz: *Leitsätze zur Frage der Gesundheitszeugnisse*. *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* 18/1916, 396–397

- LULAY, Birgit: Eugenik und Sozialismus, Biowissenschaftliche Diskurse in den sozialistischen Bewegungen Deutschlands und Großbritanniens um 1900. Stuttgart 2021
- MESNER, Maria: Geburten/Kontrolle, Reproduktionspolitik im 20. Jahrhundert. Wien 2010
- MUCKERMANN, Hermann: Ursprung und Entwicklung der Eheberatung (Tatsächliches und Kritisches). In: MUCKERMANN, Hermann – VERSCHUER, Otmar Freiherr von (Hrsg.): Eugenische Eheberatung. Berlin 1931, 1–36
- NEUREITER, F.: Über die Bedeutung und den Geltungsbereich der Begriffe „Ehetauglichkeit“ und „Eheignung“. Reichsgesundheitsblatt (RGesBl.) 1937, 862–863
- NEVERMANN, Hans: Über Eheberatung. Leipzig 1931
- NITSCHKE, Asmus: Die „Erbpolizei“ im Nationalsozialismus. Zur Alltagsgeschichte der Gesundheitsämter im Dritten Reich. Das Beispiel Bremen. Opladen – Wiesbaden 1999
- REYER, Jürgen: „Rassenhygiene“ und „Eugenik“ im Kaiserreich und in der Weimarer Republik: Pflege der „Volks Gesundheit“ oder Sozialrassismus? In: HERMANN, Ulrich – OELKERS, Jürgen (Hrsg.): Pädagogik und Nationalsozialismus. Weinheim – Basel 1988, 113–146
- PETER, Jürgen: Der Einbruch der Rassenhygiene in die Medizin, Auswirkung rassenhygienischen Denkens auf Denkkollektive und medizinische Fachgebiete von 1918 bis 1934. 2. Auflage. Frankfurt am Main 2018
- PLOETZ, Alfred: Grundlinien einer Rassen-Hygiene, 1. Teil: Die Tüchtigkeit unsrer Rasse und der Schutz der Schwachen, Ein Versuch über Rassenhygiene und ihr Verhältnis zu den humanen Idealen, besonders zum Socialismus. Berlin 1895
- PLOETZ, Alfred: Gesellschaften mit rassenhygienischen Zwecken. Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie 1909, 277–281
- Reichsministerium des Innern (Hrsg.): Dienstanweisung für die Landesbeamten und ihre Aufsichtsbehörden. Dezember 1938
- RÜDIN, Ernst: Der neue Reichstag und rassenhygienische Aufgaben. Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie 1907, 139–141
- SÁRFFY, Zoltán: A házassági törvény novellája [Die Ehegesetzesnovelle]. In: CSANÁDI, György – HORVÁTH, László (Hrsg.): Ünnepi dolgozatok Dr. Szladits Károly 70. születésnapjára [Festschrift zum 70. Geburtstag von Dr. Károly Szladits]. Budapest 1941, 69–77.
- VON SCANZONI, Gustav: Das großdeutsche Ehegesetz vom 6. Juli 1938, Kommentar, 3. Auflage. Berlin 1943
- SCHÄFER, István: Sterilisatio és castratio a büntetőjog szolgálatában [Sterilisation und Kastration im Dienste des Strafrechts]. Budapest 1939
- SCHALLMAYER, Wilhelm: Ueber die drohende körperliche Entartung der Cultur Menschheit und die Verstaatlichung des ärztlichen Standes. Berlin 1891
- SCHALLMAYER, Wilhelm: Vererbung und Auslese im Lebenslauf der Völker, Eine staatswissenschaftliche Studie auf Grund der neueren Biologie. Jena 1903
- SCHEUMANN, F. K.: Bekämpfung der Unterwertigkeit. STAZ 1934, 87–91
- SCHMITZ-BERNING, Cornelia: Vokabular des Nationalsozialismus. 2. Auflage. Berlin u.a. 2007
- SCHUBART: Das Aufgebotsmerkblatt und seine Rechtswirkungen. Klinische Wochenschrift 1922, 1114
- SODEN, Kristine von: Die Sexualberatungsstellen der Weimarer Republik, 1919–1933. Berlin 1988
- SCHWARTZ, Michael: Sozialistische Eugenik, Eugenische Sozialtechnologien in Debatten und Politik der deutschen Sozialdemokratie 1890–1933. Bonn 1995
- SOTKE, Sophia: Feminismus, Sexualreform, Eugenik zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Eine Netzwerkanalyse. Göttingen 2016
- STUCKART, Wilhelm – SCHIEDERMAIR, Rolf: Rassen- und Erbpflege in der Gesetzgebung des Dritten Reiches. 4. Auflage. Leipzig 1943
- SZAMOSI, Barna: The Legacy of Eugenic Discourses in the History of Hungarian Medicine. Budapest 2018
- SZEGEDI, Gábor: Veszélyes kapcsolatok. Házassági tanácsadás a biopolitika korai diskurzusa és gyakorlata Magyarországon. Dangerous liaisons. Marriage counselling as an early discourse and practice of biopolitics in Hungary. Kaleidoscope 3/2012, 286–306
- SZEGEDI, Gábor: Good Health is the best Dowry. Marriage counselling, premarital examinations, sex education in

- Hungary 1920–1952. Budapest 2014
- SZEGEDI, Gábor: A jó egészség a legjobb hozomány? A házassági tanácsadás Magyarországon a 20. század első felében [Ist eine gute Gesundheit die beste Mitgift? Eheberatung in Ungarn in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts]. In: GYIMESI, Emese – LÉNÁRT, András – TAKÁCS, Erzsébet (Hrsg.): A test a társadalomban. A Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi sümegi konferenciájának kötete [Der Körper in der Gesellschaft, Sammelband der Konferenz des Vereins für Sozialgeschichte des Hajnal-István-Kreises in Schimeck 2013]. Budapest 2015, 242–253
- TOMKOWIAK, Ingrid: „Asozialer Nachwuchs ist für die Volksgemeinschaft vollkommen unerwünscht“, Eugenik und Rassenhygiene als Wegbereiter der Verfolgung gesellschaftlicher Außenseiter. In: SEDLASZEK, Dietmar – LUTZ, Thomas – PUVOGEL, Ulrike – TOMKOWIAK, Ingrid (Hrsg.): „minderwertig“ und „asozial“, Stationen der Verfolgung gesellschaftlicher Außenseiter. Zürich 2005, 33–50
- TRUS, Armin: Die „Reinigung des Volkskörpers“, Eugenik und „Euthanasie“ im Nationalsozialismus. Eine Einführung mit Materialien. Berlin 2019
- TURDA, Marius: „A new religion“? Eugenics and racial scientism in pre-First World War Hungary. *Totalitarian movements and political religions* 7/2006, 303–325
- TURDA, Marius – WEINDLING, Paul: Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900–1940: A Historiographic Overview. In: dies. (Hrsg.): “Blood and homeland”, Eugenics and racial nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940. Budapest – New York 2007, 1–20
- TURDA, Marius: The First Debates on Eugenics in Hungary, 1910–1918. In: TURDA, Marius – WEINDLING, Paul (Hrsg.): “Blood and homeland”, Eugenics and racial nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940. Budapest – New York 2007, 185–222
- TURDA, Marius: The Biology of War: Eugenics in Hungary, 1914–1918. *Austrian History Yearbook* 40/2009, 238–264
- TURDA, Marius: In Pursuit of Greater Hungary: Eugenic Ideas of Social and Biological Improvement, 1940–1941. *The Journal of Modern History* 85/2013, 558–591
- TURDA, Marius: Eugenics and nation in early 20th century Hungary. Basingstoke u.a. 2014
- TURDA, Marius (Hrsg.): The history of East-Central European Eugenics, 1900–1945, sources and commentaries. London u.a. 2017
- VOSSSEN, Johannes: Gesundheitsämter im Nationalsozialismus, Rassenhygiene und offene Gesundheitsfürsorge in Westfalen, 1900–1950. Essen 2001
- WEINDLING, Paul: Health, race and German politics between national unification and Nazism, 1870–1945. Cambridge u.a. 1993
- WEINGART, Peter – KROLL, Jürgen – BAYERTZ, Kurt: Rasse, Blut und Gene, Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland. 5. Auflage. Frankfurt am Main 2017
- WEISS, Sheila Faith: The Race Hygiene Movement in Germany, 1904–1945. In: ADAMS, Mark B. (Hrsg.): The Wellborn Science, Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia. New York u.a. 1990, 8–68
- WIERUSZOWSKI, Alfred: Artikel 119, Ehe, Familie, Mutterschaft. In: NIPPERDEY, Carl (Hrsg.): Die Grundrechte und Grundpflichten der Reichsverfassung, Kommentar zum zweiten Teil der Reichsverfassung. 2. Band. Artikel 118–142. Frankfurt am Main 1930, 72–94
- ZEILER: Eheeinwilligung und Schadensersatzpflicht. *Vossische Zeitung* vom 23. Dezember 1921
- ZIMMERMANN, Susanne: Rassenhygiene in Forschung und Lehre an der Medizinischen Fakultät Jena vor 1933. In: PREUß, Dirk – HOBFIELD, Uwe – BREIDBACH, Olaf (Hrsg.): Anthropologie nach Haeckel. Stuttgart 2006, 242–248
- Archivalische Quellen aus dem Niedersächsischen Landesarchiv Wolfenbüttel (NLA WO): NLA WO, 12 Neu 13, Nr. 2125; NLA WO, 12 Neu 13, Nr. 2174; NLA WO, 12 Neu 13, Nr. 2176; NLA WO, 127 Neu, Nr. 3198

ALBRECHT, Timo Marcel

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.05

Doktorand, wissenschaftliche Hilfskraft
Georg-August-Universität Göttingen

Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts¹

The 1940 German-Hungarian National Minority Agreement as an expression of NS Law

This article analyses the 1940 German-Hungarian “Volksgruppenabkommen” (National Minority Agreement) of Vienna and seeks to answer the question whether it forms an expression of the national socialist concept of Volksgruppenrecht (i.e. the “völkisch” version of national minority law). In the Agreement Hungary granted far-reaching autonomy rights to its German minority. This happened parallel to Germany’s and Italy’s support for a partial border revision for the benefit of Horthy’s Hungary in the Second Vienna Award (“Vienna Diktat”) and due to strong political pressure by the Reich. National socialist academia celebrated the Agreement as a milestone for the German plans with regard to the sphere (“Raum”) of South-East Europe. After providing a historic contextualization and an overview of the Agreement in general, core academic elements of the minority law during the Nazi period (1933–1945) are introduced. By comparing the Agreement with key ideas of NS Volksgruppen law, the article argues that both are strongly interconnected and the Agreement indeed codifies core concepts of the latter.

Keywords: *German-Hungarian Volksgruppenabkommen, National Minority Agreement of Vienna (1940), Vienna Diktat, German minority in Hungary, national minorities, minority law, national socialist law, Volksdeutsche, Volksgruppenrecht, Miklós Horthy, “Third Reich”*

Der vorliegende Beitrag versucht als Leitfrage zu beantworten, inwieweit sich das im November 1940 zwischen dem „Dritten Reich“ und Ungarn geschlossene (Wiener) Volksgruppenabkommen² als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts darstellt. Letzteres meint hierbei die nationalsozialistische Variante des Rechts der nationalen Minderheiten. Da hinter dem – verschiedentlich bezeichneten³ – Abkommen „große politische Zielsetzungen [des NS-Regimes] bezüglich des pannonischen Raumes“

¹ Der Aufsatz ist die redigierte Version des gleichnamigen Vortrags, gehalten im Rahmen der zweiten wissenschaftlichen Tagung „Theorie und Praxis der Entrechtung in der zweiten Hälfte der Horthy-Ära im Vergleich mit dem NS-Regime“ (Budapest, Hybridveranstaltung, 7. Oktober 2021).

² Abgedruckt ist dieses u.a. bei SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 452–454, sowie bei KORKISCH, Die rumänischen Gebietsabtretungen an Ungarn und Bulgarien und die Regelung damit zusammenhängender Volkstumsfragen 748–750.

³ Zeitgenossen sprachen überwiegend sowohl vom deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommen als auch vom deutsch-ungarischen Protokoll oder vom Wiener Volksgruppenabkommen. Letztere Bezeichnung kann ohne ergänzende Spezifizierung leicht mit dem an gleichen Tag ebenfalls in Wien geschlossenen deutsch-rumänischen Volksgruppenabkommen verwechselt werden. Nachfolgend ist außer im Falle abweichender Kennzeichnung jedoch nur das

standen und ihm „eine außerordentliche Bedeutung“ zugemessen wurde,⁴ lohnt auch angesichts eines dürftigen Forschungsstandes ein vertiefter Blick. Das am selben Tag geschlossene Abkommen⁵ zwischen dem „Dritten Reich“ und Rumänien wird an passenden Stellen vergleichend herangezogen, im Übrigen aber nicht umfassend analysiert.

Neben der Entstehungsgeschichte des Abkommens werden zunächst seine wichtigsten Inhalte wie auch Auswirkungen auf die deutsche Minderheit bzw. Volksgruppe im Ungarn unter Reichsverweser *Miklós Horthy*⁶ skizziert (1.). Sodann folgt ein kurzer Überblick über das Rechtsgebiet des NS-Volksgruppenrechts im Allgemeinen, einschließlich der Herausarbeitung zentraler Charakteristika (2.). Abschließend werden die Regelungen des Wiener Volksgruppenabkommens von 1940 mit den Merkmalen des NS-Volksgruppenrechts in Beziehung gesetzt (3.), um eine differenzierte Antwort auf die eingangs formulierte Leitfrage zu geben.

1. Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940

Das Wiener Volksgruppenabkommen wurde von der Regierung des „Dritten Reichs“ – namentlich durch Außenminister *Joachim von Ribbentrop* – und der königlich ungarischen Regierung – namentlich durch Außenminister Graf *Stefan Csáky* – am 30. August 1940 im bereits „angeschlossenen“ Wien abgeschlossen. Keine Vertragspartei war mithin der *Volksbund der Deutschen in Ungarn*, der schon seit 1938 als (privatrechtliche) Vertretung der deutschen Minderheit in Ungarn existiert hatte,⁷ oder die Volksgruppe insgesamt, die die Regelungen lediglich als Objekt adressierten. Das Abkommen erlegte nur der ungarischen Seite Pflichten auf.⁸ Zeitlich parallel hatte das Reich ein – allerdings noch kürzeres – Volksgruppenabkommen mit Rumänien geschlossen.⁹ Beide bildeten laut *Werner*

deutsch-ungarische Abkommen gemeint. Begrifflich wird aus stilistischen Gründen zwischen den unterschiedlichen Bezeichnungen variiert. Aus demselben Grund wird die ebenfalls teilweise verwendete Form Wiener deutsch-ungarisches Volksgruppenabkommen (vgl. STELZER, Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommens) nicht verwendet.

⁴ So einer der führenden NS-Volksgruppenrechtler, Werner HASSELBLATT, laut Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 505.

⁵ Dieses auch deutsch-rumänisches Protokoll genannte Abkommen ist bei KORKISCH, Die rumänischen Gebietsabtretungen an Ungarn und Bulgarien und die Regelung damit zusammenhängender Volkstumsfragen 748, abgedruckt. Dazu vergleichend: HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 267 ff.

⁶ *Miklós Horthy* (1868–1957) prägte zwischen 1920 und 1944 als sogenannter Reichsverweser den ungarischen Staat für eine lange, *Horthy*-Ära genannte Zeit. Zu ihm ausführlich GOSZTONY, Miklós von Horthy, Admiral und Reichsverweser. Biographie. Vgl. ferner KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 76 ff.

⁷ Umfangreich SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler; weder Ungarn noch das Reich betrachteten den Volksbund als politisches Subjekt (441).

⁸ So auch die Betonung im Protokoll der Sitzung vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn) des Ausschusses für Nationalitätenrecht in der Akademie für Deutsches Recht, abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 505. Der stellvertretende Ausschussvorsitzende *Karl Christian von Loesch* hob während der Sitzung hervor, dass die ca. 10.000 Ungarn im früheren Burgenland, die gegenüber den mehr als 600.000 Deutschen in Ungarn nur einen Ansatz von Reziprozität boten, unerwähnt blieben (510).

⁹ Als Gründe für die Knappheit des deutsch-rumänischen Protokolls vermutet HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 268, dass es nur im Falle

*Hasselblatt*¹⁰, auf den noch zurückzukommen sein wird, die ersten – und wohl auch einzigen – vom „Dritten Reiches“ überhaupt abgeschlossenen spezifischen Volksgruppenabkommen.¹¹

Regelungsgegenstand des deutsch-ungarischen Abkommens waren primär die Rechte der deutschen Volksgruppe in Ungarn. Es handelt sich schon bei erster Betrachtung um ein sehr kurzes Dokument, enthält es doch lediglich drei Artikel, von denen nur der erste über weitere Absätze (nämlich immerhin acht) verfügt. Trotz der Kürze und einiger Bezugnahmen in der NS-Zeit erstaunt angesichts seiner hohen Bedeutung für die Minderheitenrechte der deutschen Volksgruppe in Ungarn und des weitreichenden Inhalts, dass der Forschungsstand zum Volksgruppenabkommen, wie erwähnt, nur dürftig ist. Zu erklären ist dies wohl in erster Linie mit der nur kurzen Zeit seiner Anwendung, die schon vor Ende des Zweiten Weltkriegs endete.

Der Rechtsstatus des Abkommens war indes schon kurz nach seinem Abschluss umstritten, ohne dass sich hier verbindliche Klarheit herausbilden sollte.¹² Die einen sahen in ihm einen eigenständigen völkerrechtlichen Vertrag,¹³ andere eine nicht separat umsetzungspflichtige Ergänzung zum Wiener Schiedsspruch¹⁴ und die wohl meisten nur ein Protokoll bzw. (mangels Ratifikation)¹⁵ eine rechtlich unverbindliche Absichtserklärung.¹⁶ Das Ausbleiben einer formalen Ratifikation¹⁷

Rumäniens mit den Karlsbader Beschlüssen bereits eine Vereinbarung mit innerstaatlicher Gültigkeit gegeben hat und „daß auch die Lage der deutschen Volksgruppe in Ungarn unbefriedigender [und mithin zwischenstaatlich regelungsbedürftiger] war als die in Rumänien.“

¹⁰ *Werner Hasselblatt* (1890–1954) war einer der führenden NS-Volksgruppenrechtler und das aktivste Mitglied im Ausschuss für Nationalitätenrecht in der Akademie für Deutsches Recht, einflussreicher Funktionär in Volksgruppenorganisationen (v.a. im Verband der Deutschen Volksgruppen in Europa) sowie Herausgeber von *Nation und Staat* als der Leitzeitschrift in Minderheitenfragen. Der studierte Jurist hatte als Deutschbalte selbst einen auslandsdeutschen Hintergrund. Zu ihm tiefergehend HACKMANN, *Werner Hasselblatt* 175 ff.

¹¹ *Hasselblatt* laut Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht in der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), *Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse*. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 505.

¹² STELZER, *Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommens*, *Nationalsozialistische Monatshefte* 1941, 348: „Die Frage [...] bleibt allenfalls offen“.

¹³ Dies entsprach jedenfalls der durchgehenden Begriffsverwendung („Vertrag“) im Ausschuss für Nationalitätenrecht in der Akademie für Deutsches Recht: Protokoll der Sitzung vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), *Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse*. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 505; das Ausschussmitglied *Gürich* bejahte den Vertragscharakter explizit (513).

¹⁴ Dies war insbesondere die Haltung des ungarischen Ministerpräsidenten *Teleki*, der mit dieser Argumentation die Notwendigkeit einer eigenständigen gesetzlichen Implementierung des Abkommens ins staatliche ungarische Recht in Abrede gestellt hatte. So BÖHM, *Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien* 203.

¹⁵ Dies betont auch GRUBER, *Die Minderheitenpolitik der Republik Ungarn gegenüber den ungarischen Minderheiten im angrenzenden Ausland* 47.

¹⁶ HASSELBLATT konzedierte, dass es sich bei völkerrechtlicher Betrachtung „wohl mehr um eine Vereinbarung als um einen Vertrag“ handelte. Er begründete dies damit, dass das Abkommen nicht wie klassischerweise Leistung und Gegenleistung vorsehe, sondern einseitige Verpflichtungen der ungarischen Seite: Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), *Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse*. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 505.

¹⁷ Dies hob HUGELMANN, *Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung* 235, hervor, der zudem auf die rasche Verbreitung der Nachricht über die Medien hinwies. HASSELBLATT sah durch die begonnene Vertragsausführung eine stillschweigende Ratifikation als erfolgt an: Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der

und das Vorliegen einer bloßen Protokollform sprechen hier in der Tat gegen einen völkerrechtlichen Vertrag. In jedem Fall sollten nach Vorstellung des Reiches – zumal nach der im November 1940 erfolgten gesetzlichen Umsetzung des deutsch-rumänischen Volksgruppenabkommens in Rumänien – die vereinbarten Festlegungen zur Entfaltung rechtlicher Wirksamkeit noch in das ungarische Recht überführt werden. Diese Verankerung der Bestimmungen des Abkommens, das in der Öffentlichkeit Ungarns schnelle Beachtung erfuhr, erfolgte schließlich erst nach wiederholtem Druck des Reiches auf die zögerliche ungarische Regierung hin und (anders als in Rumänien) nicht in Gesetzesform, sondern „nur“ qua Regierungsverordnung.¹⁸

1. 1. Historische Kontextualisierung

Zunächst soll die Vorgeschichte des Wiener Volksgruppenabkommens beleuchtet werden. Dieses gehört in einen unauflösbaren Zusammenhang mit den beiden Wiener Schiedssprüchen¹⁹ (1938 und 1940), welche Territorialänderungen zugunsten von Ungarn mit sich brachten und dadurch knapp zwanzig Jahre nach dem Vertrag von Trianon die erheblichen Gebietsabtretungen Ungarns infolge des Ersten Weltkriegs teilweise rückgängig machten. Der 1920 abgeschlossene Vertrag von Trianon hatte für Ungarn gravierende Grenzverschiebungen mit sich gebracht, die – der Nationalstaatsidee folgend und auch unter dem Schlagwort des Selbstbestimmungsrechts der Völker vorangetrieben – eine Anpassung von ethnischen Trennlinien und Staatsgrenzen vornahm. Für Ungarn hatte dies einen Verlust von etwa zwei Dritteln des Staatsgebiets und mehr als der Hälfte des Staatsvolks sowie ein Absinken des Anteils nationaler Minderheiten (exklusive der Juden) an der Gesamtbevölkerung auf unter 10 % mit sich gebracht.²⁰ Der Trianoner Vertrag war gleich nach seinem Abschluss von ungarischer Seite ähnlich heftig angefeindet worden wie im Deutschen Reich – sowohl in der Weimarer Zeit, v.a. aber während der NS-Diktatur – sein 1919 geschlossenes Versailler Pendant. In der Opposition gegen die das eigene Land nachteilig treffenden Pariser Vorortverträge war man sich also in Deutschland und Ungarn früh einig. Außenpolitischer Revisionismus bestimmte sodann die ungarische Agenda.²¹ Es verwundert daher sowie angesichts der mit stark

Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 509.

¹⁸ So STELZER, Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommens 348. Die Umsetzung geschah demnach per Verordnung 8490/1940 M. E., die im ungarischen Gesetzblatt am 28. November 1940 erschien. Dazu ebenfalls GRUBER, Die Minderheitenpolitik der Republik Ungarn gegenüber den ungarischen Minderheiten im angrenzenden Ausland nach der Wende 1989 47, sowie BÖHM, Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien 203. *Stelzer* (348) hob hervor, dass Ungarns Gesetzgebung das Volksgruppenabkommen qua G.U. 26:1940 immerhin „gutbeißend zur Kenntnis“ genommen habe.

¹⁹ Hierzu ausführlich NEBELIN, Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941, v.a. 135 ff., sowie CHRISTOF, Befriedung im Donauraum.

²⁰ BERGER, Minderheitenschutz in Ungarn 8, sowie KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 77, demzufolge sich das Staatsgebiet von knapp 325.000 km² auf nur noch etwas mehr als 90.000 km² verringerte.

²¹ KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 79 f. GRUBER, Die Minderheitenpolitik der Republik Ungarn gegenüber den ungarischen Minderheiten im angrenzenden Ausland 45, macht „ab dem Jahr 1926 verstärkte Revisionsbestrebungen“ auch von regierungsamtlicher ungarischer Seite aus.

nationalistischer Rhetorik und Vehemenz vorgetragenen Grenzänderungsforderungen nicht, dass die Horthy-Ära als „von revisionistischen und chauvinistischen Tendenzen geprägt“ gilt.²²

Die Wiener Schiedssprüche, welche die Außenminister von Deutschland und Italien vermittelten, gingen auf viele der ungarischen Revisionsforderungen ein und statuierten Gebietsgewinne Ungarns zulasten der Slowakei (1938)²³ und Rumäniens (1940). Das nationalsozialistische Schrifttum im „Dritten Reich“ begrüßte, dass die Grenzkorrekturen „unter stärkerer Berücksichtigung des Volkstumsgedankens“ erfolgten.²⁴ Der Abschluss des hier im Fokus stehenden Wiener Volksgruppenabkommens fiel dabei zeitlich nicht zufällig mit dem am selben Tag, dem 30. August 1940, geschlossenen Zweiten Wiener Schiedsspruch zusammen.

So soll die ungarische Delegation in Wien, die eigentlich wegen des Schiedsspruchs ange-reist war, von der deutschen Seite mit dem Vorschlag eines vorab zu unterzeichnenden Volksgruppenabkommens überrascht, gar erpresst worden sein. Der mitverhandelnde ungarische Ministerpräsident *Teleki* drohte angeblich gar mit Selbstmord.²⁵ Und auch für Teile der deutschen Delegation sowie die deutsche Volksgruppe insgesamt kam der Vorschlag des nicht einmal binnen zwei Tagen erarbeiteten Abkommens überraschend.²⁶ Den deutschen Vorschlägen gemäß sollte das Volksgruppenabkommen als „Preis für die Revision“²⁷ der Grenzen bzw. Gegenleistung unterzeichnet werden. Angesichts der vom Deutschen Reich vermittelten territorialen Zugeständnisse zu Ungarns Gunsten sollte sich Letzteres gegenüber der deutschen Volksgruppe erkenntlich zeigen. Der im Sinne eines *do ut des* ausgeübte Druck des Reiches führte schließlich zum gewünschten Erfolg. Auf Reziprozitätserwägungen in Minderheitenfragen, die sonst traditionellerweise eine gewichtige Rolle spielen, konnte man sich angesichts einer nur sehr kleinen ungarischen Minderheit im Deutschen Reich ohnehin nicht berufen.²⁸

²² BERGER, Minderheitenschutz in Ungarn. Die verfassungs- und verwaltungsrechtlichen Regelungen 9.

²³ FAHLBUSCH, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? 649, zufolge sei durch den Ersten Wiener Schiedsspruch die neue Phase der „*Regermanisierung*“ in der deutschen Volkstumsarbeit in Ungarn eingeleitet worden.

²⁴ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 235.

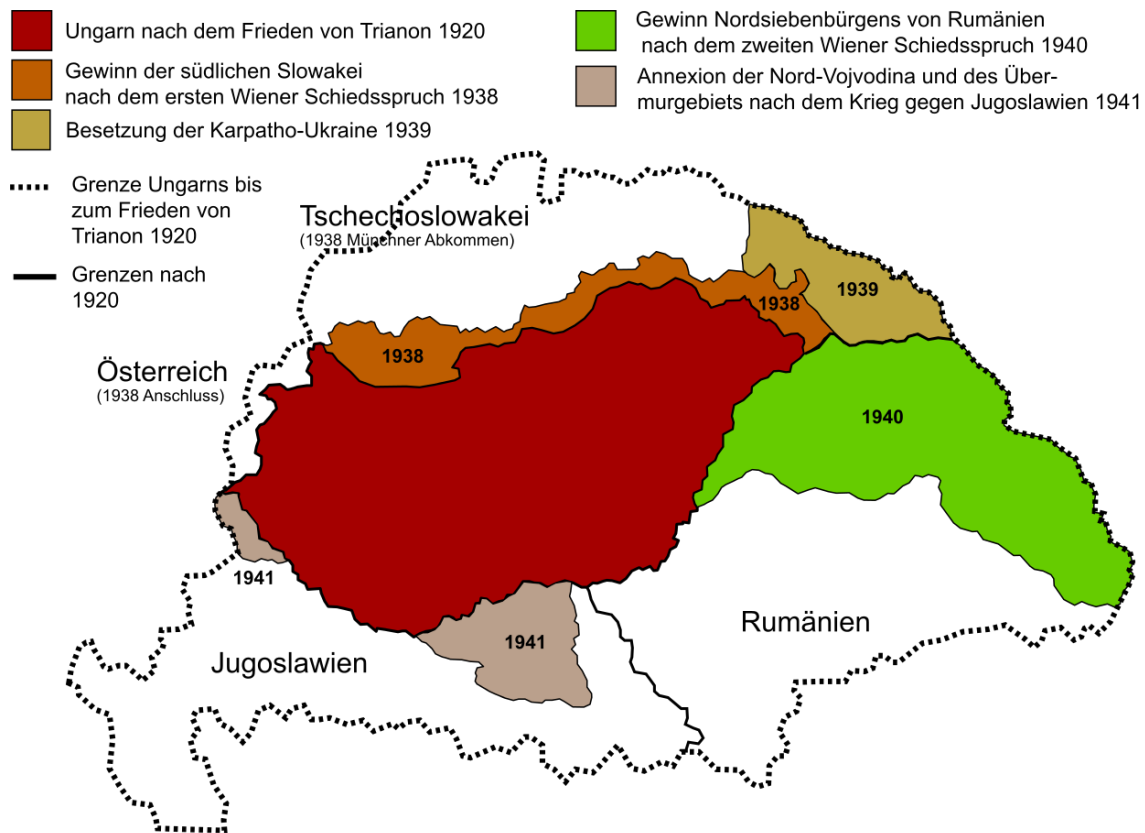
²⁵ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 235. Hinsichtlich der Suizid-Drohung *Teleki*s bezieht sich *Spannenberger* auf den britischen Historiker *Macartney*. HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 235 und 267, berichtet, die Volksgruppenabkommen mit Ungarn und Rumänien seien zeitlich „*knapp vor dem eigentlichen Schiedsverfahren*“ (267), also auch noch vor den Schiedssprüchen, abgeschlossen worden.

²⁶ So *Hasselblatt* laut Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 505 f.

²⁷ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 239; ihm zufolge hatte die konzipierende Volksdeutsche Mittelstelle dies bereits antizipiert.

²⁸ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 262, verweist insofern auf die „*minimale magyarische Minderheit*“, die sich nach dem „*Anschluss*“ Österreichs im Reich befand.

Territoriale Gewinne Ungarns 1938-1941

1. Abbildung: Karte zur Veranschaulichung der Gebietsveränderungen Ungarns von 1938 bis 1941²⁹

Das so verhandelte Abkommen nahm man in Ungarn – zumal während der „*Periode der großen militärischen Triumphe Hitlers*“⁶⁰ vom Sommer 1940 bis Herbst 1941 – zutreffenderweise als oktroyiert wahr.³¹ Nur weil die durch Trianon verlorenen Gebiete durch den Schiedsspruch, den die ungarische Seite als überragenden Sieg feierte, für Ungarn zu einem erheblichen Teil zurückgewonnen wurden, waren die im Abkommen vorgesehenen Gewährleistungen für die deutsche Volksgruppe also möglich geworden.

Für die Ausarbeitung des Abkommens zeichneten das Auswärtige Amt³² und offenbar primär die Volksdeutsche Mittelstelle³³ verantwortlich.³⁴ Was aber war die Motivation des NS-Staates,

²⁹ Diese wurde folgender Seite entnommen (letzter Abruf: 31.12.2021): https://de.wikipedia.org/wiki/Zweiter_Wiener_Schiedsspruch#/media/Datei:TerritorialGainsHungary1920-41_de.svg.

³⁰ BROSZAT, Deutschland – Ungarn – Rumänien 81.

³¹ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 439.

³² So SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 235.

³³ Zu Geschichte und Wandlungsfähigkeit der Volksdeutschen Mittelstelle umfangreich GÖRLICH, Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi), Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Per Führererlass von 1938 wurde die VoMi zur Koordinatorin der NS-Volkstumspolitik bestimmt und mit erheblicher Finanzierung bedacht, so auch SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 237.

³⁴ Laut SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 237, sei die Gründung des Volksbundes der Deutschen in Ungarn ein diplomatischer Erfolg des Auswärtigen Amtes (AA) gewesen,

ein solches Abkommen zu fordern? Vonseiten des Deutschen Reiches war trotz Ungarns v.a. im Vertrag von Trianon gegebener Zusicherung des Minderheitenschutzes oft die problematische Umsetzung der Verträge bzw. die stark assimilierende Rechtspraxis bemängelt worden. Eine Sabotage der Minderheitenrechtsgewährleistungen und damit eine Vorenthaltung von Rechten gegenüber den Angehörigen nationaler Minderheiten erfolgte in *Horthys* Ungarn in erster Linie durch die untere Verwaltungsebene, aber auch im Allgemeinen bestand ein fehlender Umsetzungswille der staatlichen Stellen und Entscheidungsträger.³⁵ Verschiedene Seiten hoben immer wieder eine gegenüber nationalen Minderheiten repressive Staatshaltung und den starken Assimilationsdruck hervor, was auch die Zahl der Angehörigen der deutschen Minderheit schrumpfen ließ.³⁶ Abschlussimpuls für das Volksgruppenabkommen war somit wie schon in Weimarer Zeit die von Reichsseite bestehende Sorge um die deutschen Minderheiten außerhalb der reichsdeutschen Staatsgrenzen sowie das sich mit dem Schiedsspruch bietende Momentum.

Seine im Laufe der 1930er Jahre gesteigerte geostrategisch aktive Rolle gerade im Osten Europas bot dem „Dritten Reich“ dabei die Möglichkeit der Einflussnahme zugunsten der (und direkt auf die) deutschen Volksgruppen in Europa. Und wengleich das Interesse an intakten staatlichen Beziehungen *Hitler*-Deutschlands zu *Horthy*-Ungarns in den Jahren direkt nach 1933 die volksdeutschen Interessen des NS-Reiches überwogen haben mag,³⁷ steht spätestens das Volksgruppenabkommen für ein aktives Engagement des Reiches zugunsten der deutschen Volksgruppe in Ungarn. Zuvor hatte die Volksbundführung bereits im Juni 1940 ein Memorandum mit minderheitenrechtsbezogenen Wünschen an die ungarische Regierung übergeben – wie übrigens Minderheitenvertretungen in weiteren osteuropäischen Staaten ebenfalls.³⁸ Diese grenzüberschreitende Abstimmung insinuiert dabei ein koordinatives Vorgehen unter Zuhilfenahme von Stellen direkt aus dem Reich.

das Wiener Volksgruppenabkommen aber (wengleich das AA nach außen verantwortlich blieb) „auf das Konto“ der VoMi gegangen.

³⁵ So bereits GROTMANN, Die Rechtslage der Deutschen Volksgruppe in Ungarn 106 ff., martialisch von rumänischer Seite: PĂCLIȘANU, Der Ausrottungskampf Ungarns gegen seine nationalen Minderheiten, und ferner KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 78: „Im Inneren blieb das Horthy-Regime auch nach der Konsolidierung den nationalen Minderheiten gegenüber feindselig eingestellt; eine gewisse Ausnahme bildete höchstens die deutsche Minderheit.“ Ergänzend ALBRECHT, Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der Horthy-Ära 19 ff.

³⁶ Insofern sah HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 261, in Ungarns Haltung eine Kontinuität zur Zeit vor dem Ersten Weltkrieg. Zur Zwischenkriegszeit schrieb er: „Die deutsche Volksgruppe in Ungarn hatte schwer zu kämpfen, um einigermaßen, in bezug auf die Sprachen- und insbesondere auf die Schulfrage niemals vollständig, die Durchführung wenigstens des Minderheitenschutzvertrages zu erreichen“ (263 f.). Ferner hieß es: „Die magyarische Politik gegenüber den ‚Nationalitäten‘ [...] war weniger als in manchen anderen Ländern durch den Versuch gekennzeichnet, die einzelnen Angehörigen der Volksgruppen zu entrechten bzw. zu verdrängen oder durch wirtschaftliche Drangsalierung zum allmählichen Absterben zu bringen. Es bestand vielmehr ein, wie man zugeben muß, mit großer psychologischer Geschicklichkeit gehandhabtes, nur zum geringen Teil gesetzlicher Vorschriften bedürftiges System, alle in die höheren Bildungsstufen aufsteigenden Elemente der Volksgruppen zu entnationalisieren und gefühlsmäßig mit einer unglaublichen Schnelligkeit in das Magyarentum einzuschmelzen.“

³⁷ So (allerdings apodiktisch) KÜHL, Das ungarländische Deutschtum zwischen Horthy und Hitler 118: „Hitler und die NSDAP haben noch lange nach 1933 das ungarländische Deutschtum bewußt nicht zur Kenntnis genommen, da ihnen die Beziehungen zur ungarischen Regierungspartei und dem Kreis um Reichsverweser Horthy wesentlicher waren.“ Ähnlich aber auch SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 128.

³⁸ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 238.

Sowohl neuere Opportunitäten als auch schon länger bestehende Wünsche bilden also den historischen Kontext für den Abschluss des Wiener Volksgruppenabkommens von 1940. Ungarn und das „Dritte Reich“ sollten in der Folgezeit sogar noch enger zusammenarbeiten, auch angesichts des weiteren Verlaufs des Krieges; so trat *Horthy*s Ungarn bereits im Folgejahr 1941 an der Seite des Reiches in den Zweiten Weltkrieg ein.³⁹

1. 2. Inhalte

Auch wenn Ungarns Regierung behauptete, das Abkommen sei bloß eine Bekräftigung bzw. Erweiterung der bisherigen ungarischen Nationalitätenrechtssetzung,⁴⁰ bildete es tatsächlich eine bedeutsame Abweichung. Inhaltlich waren unterschiedliche Gewährleistungen enthalten.

Gleich zu Beginn hebt die Präambel die Relevanz der Volksgruppenfrage für die „beiderseitigen freundschaftlichen Beziehungen“ zwischen Ungarn und dem „Dritten Reich“ hervor. Sie rief den „*Grundtatbestand in Erinnerung, demzufolge die Volksgruppenfrage zwischenstaatlichen Charakter besitzt*“;⁴¹ also nicht allein als innerstaatliche Angelegenheit betrachtet wurde.

Sodann widmet sich Art. I den Rechten der Volksgruppe, wobei die ersten Sätze die Generalklausel bilden. Die Nummern⁴² 1 bis 8 stellen dabei beispielhafte, aber nicht erschöpfende Aufzählungen hierfür dar (vgl. vor Nr. 1 die Formulierung „*insbesondere*“).⁴³ Art. I S. 1 gewährte allen Angehörigen der deutschen Volksgruppe in Ungarn das Recht, „*ibr deutsches Volkstum uneingeschränkt zu erhalten*“. Die Begrifflichkeit des Volkstums⁴⁴ wurde schon zur Zeit der antifranzösischen Befreiungskriege um 1800 geprägt und feierte später in völkischen Kreisen Weimars, v.a. aber im NS Renaissance. Das Recht zu dessen Pflege richteten sich hier als Ausdruck von Selbstbehauptung und Eigenständigkeit vermutlich dezidiert gegen die bisherigen minderheitenfeindlichen Repressionen unter *Horthy*.

Zudem enthielt die Generalklausel ein Diskriminierungsverbot aus Gründen der Volksgruppenzugehörigkeit und des Bekenntnisses zur nationalsozialistischen Weltanschauung (Art. I S. 2). Die offene Formulierung erlaubte dabei durchaus (wenngleich nicht zwingend), von einem Junktim zwischen Volksgruppenzugehörigkeit und NS-Bekenntnis auszugehen.⁴⁵

Die einzelnen Nummern inkludierten sodann weitere grundrechtliche Gewährleistungen mit besonderer Betonung der Nichtdiskriminierung für Angehörige der Minderheit (so im Vereinsrecht, bei der Religionsbetätigungs- und Berufsfreiheit etc.). Dass man damit einen Kernaspekt des

³⁹ Zu den Ereignisketten und kontextualisierend: BROSZAT, Deutschland – Ungarn – Rumänien 82 ff.

⁴⁰ Vgl. STELZER, Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommens 348.

⁴¹ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 434 f. Er wies darauf hin, dass die Präambel der des deutsch-rumänischen Abkommens entspricht.

⁴² RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 436, bezeichnete die Nummern als Absätze.

⁴³ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 435 f.

⁴⁴ Dazu detailreich HOFMEISTER, Volkstum, Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa. Die Nominalisierung des Volkstums wurde vom „*Turnvater*“ *Friedrich Ludwig Jahn* bereits Anfang des 19. Jahrhunderts geprägt. Vgl. JAHN, Deutsches Volksthum.

⁴⁵ So die Annahme von SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter *Horthy* und *Hitler* 239.

liberalen, egalitären westlichen Minderheitenschutzrechts, wie er nach dem Ersten Weltkrieg in den völkerrechtlichen Minderheitenschutzverträgen unter Ägide des Völkerbunds umgesetzt wurde, übernahm, galt angesichts der auch von den deutschen Volksgruppen regelmäßig selbst geforderten Diskriminierungsfreiheit offenbar nicht als problematisch.

Indem Art. I S. 3 den Volksbund zur einzigen legitimen Vertretung des Deutschtums in Ungarn deklarierte, die letztlich das Recht zur Auswahl der Zugehörigen innehatte, „*waren theoretisch die Weichen für eine straffe und weitgehend alle Deutschen zu erfassende Volksgruppenorganisation gestellt.*“⁴⁶ Der bereits nach dem Führerprinzip ausgerichtete Volksbund war damit rund zwei Jahre nach seiner Gründung „*als der politische Repräsentant dieser Volksgruppe ausdrücklich anerkannt*“ worden.⁴⁷

In der für die Schaffung einer ethnischen Sonderordnung konstitutiven Frage der Zugehörigkeit zur Volksgruppe statuierte das Abkommen, dass dafür ein Bekenntnis zum Deutschtum und eine Anerkennung als Volksdeutscher⁴⁸ durch die Führung des Volksbundes der Deutschen in Ungarn erforderlich sein sollte (Art. I S. 3). Diese von *Hasselblatt* als „*Kernstück*“⁴⁹ des Abkommens angesehene Bestimmung bedeutete – anders als bei der heute ganz überwiegend anerkannten individuellen Bekenntnisfreiheit – eine institutionelle Kontroll- und Zugriffsmöglichkeit von höherer (Volksgruppenführer-)Stelle. Die Bestimmung der Volkszugehörigkeit wurde in der NS-Zeit ohnehin intensiv diskutiert. *Hasselblatt* betonte die Bedeutung dieser Frage, indem er unter Verwendung typischer NS-Begrifflichkeiten eine fälschlicherweise nicht erfolgende Anerkennung von Deutschen als „*Ausschluß aus der Volksgemeinschaft, der ein artgemäßes und glückliches Leben unmöglich macht*“, bezeichnete.⁵⁰ In der NS-Zeit votierten viele Stimmen für eine zumindest auch „objektive“ Bestimmung (gegenüber der heute rein subjektiven Form, derentwegen exakte Zahlen zur Gesamtzahl einer nationalen Minderheit nunmehr grundsätzlich nicht erhoben, sondern nur geschätzt werden). *Hermann Raschhofer*, einer der führenden NS-Volksgruppenrechtler, sah in der getroffenen Formulierung eine „*Kombination des subjektiven mit dem objektiven Prinzip*“ und lobte, dass sie „aus der Praxis hervorgewachsen“ sei und „*wohl eine optimale Lösung dieser schwierigen Frage*“ darstelle. Die Volksgruppe könne dadurch „*etwaiges Konjunktur-Deutschtum*“ fernhalten „*und so die innere Festigkeit [...] wahren*“.⁵¹

⁴⁶ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 239.

⁴⁷ So HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 268.

⁴⁸ Volksdeutsche waren laut NS-Vokabular Personen im Ausland mit deutscher Volkszugehörigkeit, aber nichtdeutscher Staatsangehörigkeit. Volksdeutsche gleicher Staatsangehörigkeit konstituierten in ihrem jeweiligen Staat die dortige deutsche Volksgruppe. Die Begriffsprägung erfolgte seit 1918/19, im Wesentlichen aber in der NS-Zeit. Definitionsvorschläge hatte es v.a. im NS und dort prominent durch den Unterausschuss für terminologische Angelegenheiten im Ausschuss für Nationalitätenrecht in der Akademie für Deutsches Recht gegeben. Dazu LOESCH, Rasse, Volk, Staat und Raum in der Begriffs- und Wortbildung 119. Weiterführend RETTERATH, Volksdeutsche.

⁴⁹ HASSELBLATT laut Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 507.

⁵⁰ HASSELBLATT laut Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 515.

⁵¹ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht 435 f.

Bemerkenswert ist die Positionierung *Hasselblatts*, der die potenzielle Reichweite dieser Regelung nicht zuletzt in der erhofften Konstituierung der Volksgruppe als Körperschaft des öffentlichen Rechts sah, was ihm zufolge selbst Vertreter des Reiches nicht im Blick gehabt hätten.⁵² In eine ähnliche Richtung zielten die Ausführungen von *Raschhofer*.⁵³ Das im Abkommen vorgesehene Recht der Volksbundführung, die Volksgruppenzugehörigkeit zu bestimmen, sollte nach dieser Lesart eine Konstituierung der Volksgruppe bzw. des Volksbundes als öffentlich-rechtliche Körperschaft als notwendig inkludieren. Allerdings bleibt festzuhalten, dass die Frage nach dem öffentlich-rechtlichen Status der Volksgruppe aus dem Abkommen „nach längerem Feilschen“ herausverhandelt worden war. Ein von deutscher Seite ursprünglich vorgesehener entsprechender Passus fand gerade keinen Eingang.⁵⁴ Gegen dieses vom NS-Volksgruppenrecht energisch geforderte Postulat setzten sich also die ungarischen Verhandler, die wohl einen *Staat im Staate* fürchteten, durch. Gerade im Vergleich mit dem das deutsch-rumänische Volksgruppenabkommen von 1940 umsetzenden rumänischen Gesetz⁵⁵, das gleich in Art. 1 die Verkörperschaftlichung der deutschen Volksgruppe *expressis verbis* statuierte, wird deutlich, dass der Körperschaftsstatus hier nicht zum Inhalt gemacht wurde.

Ein Fokus des Abkommens war ferner die Vermeidung von zwangsweiser Assimilierung (Art. I Nr. 7), z.B. durch eine „*Magyarisierung der volksdeutschen Familiennamen*“ (also eine Abänderung deutscher in ungarische Nachnamen). Schon im 19. Jahrhundert und noch Anfang der 1930er Jahre war die Magyarisierung von Familiennamen seitens der ungarischen Regierung in starkem Maß befördert worden.⁵⁶ Sie umfasste 1934 noch 100.000 Fälle.⁵⁷ Rund um diese Thematik von Assimilation und Dissimilation hatte sich dabei schon zuvor in den ungarischen Zeitschriften eine lebhafte „*Dissimulationsdebatte*“ entwickelt.⁵⁸

Weiterhin sollte das Recht der Ungarndeutschen auf kulturellem Gebiet zum „*freien Verkehr mit dem großdeutschen Mutterlande*“ (Art. I Nr. 8) garantiert werden. Zwar wird dies – wie auch die anderen Normen – im Abkommen selbst nicht näher präzisiert. Zeitgenössischen Auffassungen zufolge dürfte aber z.B. der institutionelle Austausch mit reichsdeutschen Organisationen gemeint

⁵² So HASSELBLATT laut Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 507. Vorsichtiger nur in Richtung der Einräumung von Hoheitsbefugnissen äußerten sich in derselben Sitzung dagegen *Gürich* (513) und *Boehm* (516), der die öffentlich-rechtliche Körperschaft als „*Endziel*“ beschrieb sowie als Risiko bei einer von deutscher Seite zu sehr vorangetriebenen Forcierung benannte, dass es der ungarischen Seite ermöglicht werde, „*sich in einer Reservestellung zu verschanzen und den endgültigen Vormarsch der Deutschen aufzuhalten*“.

⁵³ Sein vorsichtiger, aber letztlich vergeblicher Aufwertungsversuch, „*das aus den konkreten Bestimmungen mit Notwendigkeit zu folgernde Recht der Angehörigen der Volksgruppe, sich politisch als Volksgruppe zu organisieren und sie mit handlungsfähigen Organen auszustatten [sowie] das der Generalklausel zugrunde liegende Recht der Volksgruppenführung zur Vornahme von öffentlich-rechtlich bedeutsamen Akten*“, zu bemühen, liefen ins Leere. RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 436.

⁵⁴ So SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 235.

⁵⁵ Dekretgesetz 830 vom 20.11.1940, abgedruckt bei MAY, Neues Volksgruppenrecht 39.

⁵⁶ KÜHL, Das ungarländische Deutschtum zwischen Horthy und Hitler 118. Auch schon HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 264, maß der „*Magyarisierung der Familiennamen*“ eine große Rolle in der völkischen Auseinandersetzung“ innerhalb Ungarns bei.

⁵⁷ PĂCLIȘANU, Was heisst ungarische Nationalität? 10.

⁵⁸ Vgl. KÜHL, Das ungarländische Deutschtum zwischen Horthy und Hitler 118 und 138 Endnote 4.

sein. Wohl nicht nur in kultureller Hinsicht erhoffte man sich vonseiten des „Dritten Reiches“ eine stärkere Möglichkeit zur Einflussnahme. Kulturautonomie und konnationale Konzepte fanden in diesem Inhalt des Abkommens ihren angedeuteten Ausdruck.

Weitere Bestimmungen sahen eine Beschäftigungsquote für Volksgruppenangehörige in ungarischen Behörden (Art. I Nr. 3) vor, also eine Minderheitenquote (entsprechend dem Anteil an der Gesamtbevölkerung), und deren Einsatz v.a. „in den volksdeutschen Siedlungsgebieten“. Außerdem war die Gleichstellung in Schulangelegenheiten und „in jeder Weise“ die Förderung des „volksdeutschen Lehrernachwuchses“ (Art. I Nr. 4) anvisiert. Dieser Aspekt war auch deshalb von Bedeutung, da „die Schulfrage immer eine besondere Rolle im ungarischen Nationalitätenrecht“ gespielt hatte, war doch dort „der künstlich herbeigeführte Sprachwechsel [...] von großer Bedeutung“.⁵⁹ Die Einrichtung der volksdeutschen Schulen sollte offenbar ähnlich wie nach der von NS-Seite vielfach als vorbildlich angesehenen und von *Werner Hasselblatt* maßgeblich mitgeprägten estnischen Kulturautonomiegesetzgebung erfolgen.⁶⁰ Weitergehend wurde in Art. I Nr. 5 ein Recht auf freien Gebrauch der deutschen Sprache gewährt, das regional ab einem Minderheitenanteil von einem Drittel auch für den amtlichen Verkehr gelten sollte. *Raschhofer* jubelte, dass durch diese „wichtige sprachrechtliche Bestimmung [...] die deutsche Sprache [...] zur fakultativen äußeren Dienstsprache in den volksdeutschen Gebieten Ungarns erhoben“ wurde.⁶¹ Beschränkungen gegenüber deutschen Tageszeitungen sollten laut Abkommen fortan unterbleiben.

Art. II des Abkommens schließlich adressierte eine häufige Furcht vieler Staaten mit nationalen Minderheiten, nämlich die Angst vor einer illoyalen Haltung dieser ethnischen Minderheiten gegenüber dem Staatswesen. Der Bestimmung gemäß sollte als Pflicht die Loyalität der deutschen Volksgruppe zum ungarischen Staat unberührt bleiben. Da auch die deutsche Seite kein Interesse daran hatte, den Bündnispartner Ungarn mit sezessionistischen Forderungen seitens der volksdeutschen Minderheit zu zersetzen, erzielte man dahingehenden Konsens. „Volle Loyalität“ bildete hier für Volksgruppenzugehörige „die den Kreis der Volksgruppenrechte ergänzende Verpflichtung gegenüber dem ungarischen Heimatstaat“.⁶²

Art. III enthielt eine Sonderregelung für die Volksdeutschen, die in den „mit Ungarn wiedervereinigten, bisher rumänischen Gebieten“ lebten. Darin wurde ihnen ein Umsiedlungsrecht ins Deutsche Reich samt dem Recht, ihr Vermögen mitzunehmen, eingeräumt.⁶³

⁵⁹ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 264.

⁶⁰ So *Hasselblatt* laut Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 508. Die Kulturautonomie sah zwar grundsätzlich eine Verkörperschaftlichung der Minderheit vor, stand aber v.a. für eine weitreichende Übernahme von Verantwortung dieser Körperschaft in Kulturangelegenheiten, insbesondere im Schulwesen.

⁶¹ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 437.

⁶² So RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 437.

⁶³ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 438, merkte an, dass diese Bestimmung auch an die vom „Dritten Reich“ beklagten Opfer im Zuge des Zweiten Wiener Schiedsspruchs erinnere. Diese seien dadurch dargebracht worden, dass durch letzteren „der uralte geschichtlich geschlossene Volkskörper des siebenbürgischen Deutschtums zerschnitten“ worden sei.

Insgesamt enthielt das Wiener Volksgruppenabkommen von 1940 mithin durchaus recht weitgehende Gewährleistungen von Rechten, gerade vor dem Hintergrund der gegenüber den nationalen Minderheiten diskriminierenden ungarischen Praxis der Vergangenheit.

Mit Blick auf die Auslegung der Bestimmungen frohlockte die NS-Rechtswissenschaft sogar, dass sich die „*der heutigen organischen Auffassung des Völkerlebens entsprechende Betrachtung [...] nicht auf den Text der Vereinbarungen beschränken*“ werde. Vielmehr gelte es, „*die Vereinbarungen in die ganze Wirklichkeit und Geschichtstiefe des Völkerlebens hineinstellen und so ihren vollen Sinngehalt erfassen*.“⁶⁴ Mit anderen Worten: Man konnte sich entsprechend der angenommenen „*Kulturböhe*“ der Ungarndeutschen für die Praxis eine noch weitreichendere Bevorzugung der deutschen Volksgruppe als die im Text verankerte vorstellen.

1. 3. Umsetzung und Auswirkungen auf die ungarndeutsche Minderheit

Auch da zumindest *de lege lata* schon vor dem Wiener Volksgruppenabkommen Autonomiegewährungen insbesondere gegenüber der deutschen Volksgruppe bestanden, etwa in Gestalt des Volksbunds der Deutschen in Ungarn, stellt sich die Frage nach den konkreten Auswirkungen des Abkommens auf die Ungarndeutschen. Da diese Minderheit im territorial vergrößerten Ungarn die zahlenmäßig größte deutsche Volksgruppe außerhalb des „Dritten Reichs“ bildete, lag auf ihr auch eine besondere Aufmerksamkeit.⁶⁵

Zunächst ist infolge des Abkommens eine Stärkung des *Volksbunds der Deutschen in Ungarn* zu konstatieren. Dieser erhielt nunmehr den „*Status einer autonomen Selbstverwaltungsorganisation mit erweiterten Rechten für die deutsche Minderheit*“. Diese „*Sonderstellung*“ zog zwar einen gesteigerten Organisationsgrad nach sich; allerdings war ein hoher Anteil der Ungarndeutschen nach wie vor nicht Mitglied.⁶⁶ Von einer Pflichtmitgliedschaft, wie sie in NS-Organisationen im Reich zur Regel wurde, oder einer öffentlich-rechtlichen Körperschaft war dies noch weit entfernt. Insofern blieben konkrete Auswirkungen auf den Alltag der deutschen Volksgruppe beschränkt. Infolge der durch den Volksbund bedingten steigenden Politisierung kam es allerdings häufiger zu Konflikten, einerseits innerhalb der Ungarndeutschen, etwa zwischen den NS-nahen Volksbundmitgliedern und Teilen der kirchlich orientierten ländlichen Bevölkerung. Andererseits zeigte der infolge des Abkommens forcierte „*Volkestumskampf*“ seine Folgen auch „*nach außen*“, und zwar zulasten nichtdeutscher Minderheiten in Regionen mit ungarndeutscher Bevölkerungsmehrheit, sodass laut *Fablbusch* auch im Alltag vor Ort „*die ethnische Zugehörigkeit zu einem entscheidenden Faktor sozialer Beziehungen*“ wurde. Zu

⁶⁴ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 235 f.

⁶⁵ TILKOVSKY, Das Ungarndeutschtum in den Jahren des Zweiten Weltkrieges 93.

⁶⁶ BÖHM, Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien 208, zufolge stieg die Zahl der Volksbund-Mitglieder vom Herbst 1940 bis zum Frühjahr des Folgejahres von 53.000 auf rund 97.000 an. Die Gesamtzahl der Ungarndeutschen betrug (je nach Zählweise) mindestens knapp 300.000 Menschen, im territorial nach den Schiedssprüchen vergrößerten Ungarn aber auch bis zu ca. 650.000 Personen. Zu den Gesamtzahlen m.w.N. ALBRECHT, Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der Horthy-Ära 22.

Recht weist er aber darauf hin, dass nicht allein ethnische, sondern auch sozial-ökonomische Faktoren eine wichtige Rolle spielten. Ihm zufolge „setzten sich die radikalen, völkischen Kräfte in einem Prozeß der kulturellen Hegemonie durch.“⁶⁷ Spannungen nahmen insofern also zu.

Eine unter Bezugnahme auf das Abkommen vorangetriebene Forcierung der Pläne zugunsten deutschsprachiger Schulen lässt sich ebenfalls als Folge erkennen, wenngleich es Widrigkeiten wie die niedrige Zahl an deutschsprachigen Lehrkräften, Ungarns Ablehnung der Anwerbung reichsdeutscher Ersatzkräfte und Beschränkungen zugunsten einer Stärkung der deutschen Unterrichtssprache zu bewältigen gab. Überdies wurde die neue, nach dem Abkommen verabschiedete ungarische Minderheitenschulverordnung in der ungarndeutschen Presse kritisiert, da sie „dem völkischen Prinzip nicht näher gekommen“ und mit dem Geist des Wiener Abkommens unvereinbar sei. Der Volksbund bemängelte zudem, dass ihm die Aufsicht über die deutschsprachigen Schulen nicht zugestanden wurde.⁶⁸ Somit zeigt sich im Schulwesen, aber auch in der Jugendarbeit generell, eine eher durchwachsene Umsetzungsbilanz.⁶⁹ Andererseits ist bezogen auf das räumlich infolge der Schiedssprüche vergrößerte Ungarn zu konstatieren, dass sich die Lage an den Schulen auch deshalb im Durchschnitt besserte, da in den neu zu Ungarn gekommenen Gebieten schon vorher minderheitenfreundlichere Standards geherrscht hatten.⁷⁰

Die theoretischen Leitplanken zugunsten einer stärkeren Autonomie der deutschen Volksgruppe und eines Schutzes vor staatlicher Schikane bzw. Assimilierungsdruck waren durch das Wiener Volksgruppenabkommen indes klar gesetzt. Aus Sicht der Volksdeutschen Mittelstelle fungierte es gar als „die Grundlage und der Rahmen für die zukünftige Lenkung der deutschen Volksgruppe in Ungarn.“⁷¹ Und auch in der zeitgenössischen Literatur – etwa in der minderheitenrechtlichen Leitzeitschrift *Nation und Staat*⁷² – wurde das Abkommen „im Sinne der nationalsozialistischen Volksgruppenpolitik als ein Durchbruch gefeiert“⁷³. Jedenfalls manifestierte das Wiener Protokoll das Interesse des Reiches an der deutschen Volksgruppe in Ungarn sowie ihrem Schutz und stand schon deshalb als

⁶⁷ Auch zu den Zitaten FAHLBUSCH, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik* 280 f., der zugleich auf den schlichtenden Einfluss der Kirchen verweist, die eher die gesamtstaatliche Linie als minderheitenbezogene Bestrebungen unterstützten (Fn. 551).

⁶⁸ BÖHM, *Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien* 205 f. (auch bzgl. des dort abgedruckten Zitats der *Deutschen Zeitung* vom 5. Februar 1941) sowie 209 f.

⁶⁹ So übte STELZER, *Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommens* 350 ff., nicht nur an der neuen Schulverordnung von 1941 (700/1941 M.E.), die „eine falsche Auslegung des Wiener Volksgruppenabkommens“ (355) bedeute, scharfe Kritik. Auch aus der Umsetzung der am 19. Januar 1941 veröffentlichten und die Jugend betreffenden Verordnung 70 000/1940 ergäben sich „für die volksdeutsche Jugend [...] mit dem Wort und Geist des Wiener Volksgruppenabkommens nicht im Einklang zu bringenden [sic!] Konsequenzen“. Insbesondere könnten volksdeutsche Organisationen die ungarndeutschen Jugendlichen gar nicht bzw. in höherem Alter nur teilweise erfassen. Letzteren verwehre die Verordnung zudem, Abzeichen völkischer Organisationen (vermutlich wurde hier primär an das Hakenkreuz bzw. die ähnliche Symbolik des Volksbunds gedacht) zu tragen sowie den Hitlergruß zu zeigen (351). Folglich sah *Stelzer* aus völkisch-nationalsozialistischer Sicht die „Schattenseite[n]“ (355) bei der konkreten Umsetzung überwiegen.

⁷⁰ BRENNER, *Deutsche Minderheit(en) und Institutionen* 72 f.

⁷¹ So die Sicht von SPANNENBERGER, *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler* 239. Laut BROZAT, *Deutschland – Ungarn – Rumänien* 94, seien nun „praktisch von der SS bestimmte“ NS-Organisationsformen entstanden.

⁷² Dazu umfangreich WEINGÄRTNER, „*Nation und Staat*“. Eine Monographie, 1979.

⁷³ So die treffende Einschätzung von SPANNENBERGER, *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler* 435.

starkes Symbol für die Stärkung der Volksgruppe. Auch an institutionellen Neugründungen zeigte sich dies, etwa 1941 in Gestalt der neuen Deutschen Volkshilfe als einer dem Volksbund nachgeordneten und der NS-Ideologie besonders nahestehenden „*völkischen*“ Wohlfahrtsorganisation mit umfassenden Zielsetzungen.⁷⁴ Die der deutschen Volksgruppe eingeräumten Freiheiten konnten also durchaus infolge des Abkommens gesteigert werden.⁷⁵

Schon bald engagierte sich zudem der durch das Abkommen und die außenpolitische Kraft des Reiches auf dem „*Höhepunkt der deutschen Hegemonie*“⁷⁶ 1940/41 gestärkte Volksbund noch selbstbewusster für „*volksdeutsche*“ Anliegen: Bei der nachfolgenden Volkszählung mischte er sich in massiver Weise ein und betonte – ganz im Sinne des NS – die Wichtigkeit, bei den Volksdeutschen auf „*Rassereinheit*“ und Abstammung zu achten.⁷⁷ Das Reich jedoch war nicht vollends zufrieden mit der Umsetzung. Dies belegt eine Besprechung zwischen der Führung des Auswärtigen Amtes und der Volksdeutschen Mittelstelle im Juni 1941. Dort wurden Möglichkeiten erörtert, das Abkommen zu vervollständigen und durch Umgestaltung eine stärkere Einflussmöglichkeit des Reiches auf die Volksgruppe zu schaffen.⁷⁸ Trotz eines im Auswärtigen Amt entsprechend konzipierten radikaleren Entwurfes fanden diese Pläne allerdings keine Umsetzung. Dies mag auch mit verschiedenen Beschwerden zusammenhängen, die mit Blick auf das forscher werdende Auftreten speziell der Funktionäre des Volksbundes und Illoyalitätsverdächtigungen seit Unterzeichnung des Abkommens vonseiten der ungarischen Regierung an die des Reiches herangetragen wurden.⁷⁹ Radikalisierung und Reaktion waren also gewissermaßen die Schlagwörter für die praktischen Auswirkungen des Abkommens.

Inwieweit darüber hinaus eine stärkere Nazifizierung der Volksgruppe direkte Folge des Volksgruppenabkommens war, erscheint indes nicht ganz klar.⁸⁰ Zwar spricht *Kipper* davon, dass

⁷⁴ Dazu BÖHM, Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien 213 m.w.N.

⁷⁵ Vgl. zudem allgemeiner BROSZAT, Deutschland – Ungarn – Rumänien 94, der es als ein „*Kriterium der wachsenden Hegemonie Hitler-Deutschlands*“ bezeichnete, „*daß die Freizügigkeit der deutschen Volksgruppenorganisation von 1938 bis 1941 zunehmend erweitert wurde. Besserstellung der Volksdeutschen war einer der Preise, den Budapest und Bukarest gegen ihr Interesse der Vormacht Hitler-Deutschlands immer wieder aufs neue entrichten mußten*“.

⁷⁶ BROSZAT, Deutschland – Ungarn – Rumänien: Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 81.

⁷⁷ FAHLBUSCH, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? 650. Laut BÖHM, Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien 207 (m.w.N.), sah sich Ungarns Ministerpräsident *Teleki* auch daraufhin veranlasst, bei einer Besprechung 1941 die deutsche Volksgruppe an ihre Pflicht zur Loyalität gegenüber dem ungarischen Staat zu erinnern. Als Volksgruppenvertreter eine vormilitärische Ausbildung von ungarndeutschen Jugendlichen im Rahmen des Volksbunds der Deutschen in Ungarn erbat und auch die kritisierte Minderheitenschulverordnung ansprachen, beendete *Teleki* – offenbar aus großem Ärger über den fordernden Auftritt der Volksgruppendelegation und die aus seiner Sicht zu weitreichenden Autonomiebestrebungen – die Unterredung.

⁷⁸ Vgl. BÖHM, Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien 208 f.

⁷⁹ Speziell das Verhalten des Vorsitzenden des Volksbunds und Volksgruppenführers *Franz Busch* stand dabei in der Kritik, vgl. BÖHM, Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien 209 ff. m.w.N. auch auf Archivalien.

⁸⁰ Eine nur teilweise und auf zahlreiche Schwierigkeiten stoßende Nazifizierung der Volksgruppe beschreibt zwar SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 441 f. So benennt er die enge Kirchenbindung und traditionell loyale Haltung der ungarndeutschen Minderheit zum ungarischen Staat wie auch eine nicht vollends nationalsozialistisch überzeugte, sondern teils gar sabotierende Volksgruppenführung

der Volksbund nun verstärkt – auch dank regelmäßiger Bezugnahmen auf Bestimmungen des Abkommens – in der Tat wie ein Staat im Staate agiert und das „Dritte Reich“ seine Einflussmöglichkeiten auf die deutsche Volksgruppe auch in nationalsozialistischer Hinsicht genutzt habe.⁸¹ Erste Ergebnisse der deutschen Dissimilationspolitik stießen zudem auf Anerkennung bei den reichsdeutschen Ministerien.⁸² Ein selbstbewussteres, volksdeutsches Agieren des reichsnahen Volksbunds lässt sich also infolge des Abkommens – zumal vor dem Hintergrund militärischer Erfolge des Reiches im Krieg und geringerer Furcht vor ungarischen Repressionen – durchaus nachweisen. Andererseits ist eine umfassende Umsetzung des Abkommens in die Praxis unwahrscheinlich, da es auch hier der Regierung Ungarns „*nie ernst mit der Verwirklichung der Durchführungsbestimmungen*“ gewesen war und die untere Verwaltungsebene unter Duldung höherer Stellen die Anwendung sabotieren konnte.⁸³ Details zur Umsetzung, insbesondere die Folgen für eine mögliche Nazifizierung der Volksgruppe, bleiben allerdings ein Desiderat der Forschung.

2. Nationalsozialistisches Volksgruppenrecht

Die Konzeptionen des NS-Volksgruppenrechts, die für den abschließenden Vergleich Berücksichtigung finden, sind die nachfolgend unter (1.) vorgestellten. Sie entwickelte und vertrat in erster Linie die Rechtswissenschaft. Rechtssetzung und Rechtspraxis innerhalb des „Dritten Reiches“ gegenüber seinen nationalen Minderheiten – etwa den Polen, Dänen oder Sorben – lassen sich zwar auch als nationalsozialistisches Volksgruppenrecht auffassen, sind von den hier gemeinten und in den Blick genommenen Ideen aber konzeptuell deutlich zu unterscheiden (2.). Sie bilden für den unter 3. erfolgenden Vergleich keinen Bezugsmaßstab, sollen aber als Kontrast zu den Vorstellungen der Wissenschaft dennoch kurze Erwähnung finden.

sowie eine breite Enttäuschung über den Kriegsverlauf und die Rekrutierungen für die SS. Er weist jedoch die Rolle des Abkommens im Vergleich zu anderen Gründen nicht separat aus und spricht zudem von einer „*widersprüchlichen Entwicklung*“ (441).

⁸¹ KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 80. Beispielhaft erwähnt wird dort die Möglichkeit für Mitglieder des Volksbunds, in der reichsdeutschen Wehrmacht den Kriegsdienst abzuleisten. Der stellvertretende Ausschussvorsitzende *Karl Christian von Loesch* hob im Ausschuss für Nationalitätenrecht in der Akademie für Deutsches Recht hervor, es sei „*nicht zu bezweifeln, daß diese Mündigkeit der deutschen Volksgruppe in Ungarn untrennbar mit dem großen Aufstieg des Reiches und der nationalsozialistischen Bewegung verbunden*“ sei – Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 511. Und BROZAT, Deutschland – Ungarn – Rumänien 93, beschreibt die Ungarndeutschen gar – pauschalisierend und die Triebkräfte innerhalb der Volksgruppe außer Acht lassend – als „*Instrument der deutschen Penetration und Hegemonie*“.

⁸² Dazu FAHLBUSCH, Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? 651. Dem Unterstaatssekretär *im Auswärtigen Amt Martin Luther* zufolge habe sich die Schlagkraft dieser Politik insbesondere bei den Ergebnissen der Volkszählung zugunsten der Deutschen niedergeschlagen.

⁸³ So BÖHM, Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien 204.

2. 1. Volksgruppenrecht in der deutschen Rechtswissenschaft

Zu den zentralen Merkmalen des NS-Volksgruppenrechts werden hier die Konzepte gezählt, die die NS-Rechtswissenschaft zum rechtlichen Umgang mit nationalen Minderheiten vertrat. Akteure in diesem Wissenschaftsgebiet waren die NS-Volksgruppenrechtler, d.h. v.a. Professoren der Rechtswissenschaft, aber auch Wissenschaftler anderer Fachdisziplinen, etwa Ethnologen, Soziologen oder Raumforscher.

Nach dem Ersten Weltkrieg war in Deutschland und in ganz Europa v.a. infolge veränderter Grenzziehungen und des millionenfachen Wechsels von Menschen in den Minderheitenstatus, gerade bei den Kriegsverlierern, das Interesse an nationalen Minderheiten stark angewachsen. Auch für das Minderheitenrecht hatte dies weitreichende Folgen. Als völkervertragsrechtliche Normierungen (z.B. im Vertrag von Trianon) oder unter der Ägide des Völkerbunds entstanden auf Druck der Kriegsgewinner liberale, individualrechtliche Konzeptionen des Minderheitenschutzes, die v.a. als Diskriminierungsschutz des Einzelnen ausgestaltet waren. Auch die deutsche Rechtswissenschaft begleitete diese maßgeblich auf völkerrechtlicher Ebene voranschreitende Verrechtlichung des Minderheitenrechts in starkem Maße. Schon in der Weimarer Republik gab es dabei neben liberalen, universal ausgerichteten Tendenzen aber auch entgegengesetzte völkische Rechtskonzeptionen.⁸⁴ Diese setzten sich – zuvor noch in der Minderheit – während der NS-Zeit unter Heranziehung nationalsozialistischer Ideologie als herrschende Auffassung auch in der Wissenschaft durch.

Was aber zeichnete das (in der Wissenschaft konzipierte) NS-Volksgruppenrecht aus? Auffällig war zunächst die Terminologie, die während der NS-Zeit im Vergleich zu den Vorjahren einen beachtenswerten Umschwung nahm. Begrifflich grenzte man sich ab 1933 scharf vom nach 1919 gebildeten Minderheitenschutz bzw. -recht ab und sprach in weitgehender Konsequenz nur noch vom Volksgruppenrecht.⁸⁵ Gegen die Begriffe Minderheit und Minderheitenrecht – heute wieder die geläufigen Termini⁸⁶ – wurde vorgebracht, dass diese eine bloß zahlenmäßige Betrachtung bedeuteten, sie die Minderheit als „*minderwertig*“ pejorisierten und es sich ohnehin um demokratisch-liberalistische Begriffsprägungen der Siegermächte handele.⁸⁷ Die Begriffe Volksgruppe und Volksgruppenrecht hingegen deuteten bereits die angestrebte Orientierung an der nationalsozialistischen Bezugsgröße Volk⁸⁸ (gegenüber dem Staatsvolk-Bezug des Minderheitenbegriffs) sowie dem

⁸⁴ Dazu SALZBORN, Ethnisierung der Politik. Theorie und Geschichte des Volksgruppenrechts in Europa 286.

⁸⁵ Exemplarisch stellte dies etwa LOESCH, Rasse, Volk, Staat und Raum in der Begriffs- und Wortbildung. Bericht über die Arbeiten des Unterausschusses für terminologische Angelegenheiten, Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 118, für die Arbeit des Ausschusses für Nationalitätenrecht innerhalb der Akademie für Deutsches Recht klar. S. ferner KLAUSS, Nationalsozialistisches Volksgruppenrecht 5. Der Terminus Volksgruppe war aber keine Neuerfindung der Nationalsozialisten, sondern in Teilen bereits um 1900 in der Donaumonarchie in Verwendung. So BODENSIECK, Volksgruppenrecht und nationalsozialistische Außenpolitik nach dem Münchener Abkommen 506. V.a. in völkischen Kreisen Weimars hatte er ebenfalls bereits vor 1933 teilweise Verwendung gefunden.

⁸⁶ Dazu tiefergehend REIN, Nationale Minderheit, Volksgruppe, Volk, Sprachminderheit, ethnische Minderheit oder was? Versuch einer juristischen Begriffsklärung, v.a. für die Ergebnisse 77 ff.

⁸⁷ So ZIEGERT, Das autonome deutsche Volksgruppenrecht 5 f., und STEUBE, Die völkerrechtliche Garantie des Schutzes nationaler Minderheiten 2.

⁸⁸ Exemplarisch: MARKS, Vom Wesen des Volksgruppenrechts in seiner Bedingtheit durch die Volksidee, sowie IMHOFF, Grundlagen und Grundzüge eines neuen Volksgruppenrechts im Rahmen der politischen Lage Europas 159.

Volkstum⁸⁹ an und waren mit den völkischen Vorstellungen einer Staatengrenzen überschreitenden Volksgemeinschaft kompatibel. Diese grenzüberschreitende Volksgemeinschaft sollten starke transnationale Bänder als sogenannte Konnationale jenseits staatlicher Trennlinien zusammenhalten.⁹⁰ Das Volk stand dabei stets über dem Staat.⁹¹ Viele dieser Ideen lassen sich auf völkische Konzeptionen aus der Weimarer Zeit zurückführen – so erarbeite etwa der Verband der deutschen Volksgruppen in Europa, der schon ab 1929 so hieß, bereits vor der „Machtergreifung“ der Nationalsozialisten maßgebliche Positionen.⁹² Derlei volksgruppenrechtliche Forderungen, v.a. die konnationalen Beziehungen zwischen Volksgruppe und „Mutterland“, galten berechtigterweise als mögliches Einfallstor für eine Beeinflussung der Volksdeutschen durch das „Dritten Reich“.

Weiterhin charakteristisch für das NS-Volksgruppenrecht war seine starke Gemeinschaftsorientierung bzw. – eng verwandt – ein strikter Antiindividualismus. Den Gemeinschaftsvorstellungen gemäß galt die Volksgruppe als homogene Einheit, als ein „Organismus“⁹³, der als Gesamtheit einheitliche Bedürfnisse habe. Diese Kollektivbezugnahme führte in rechtlicher Hinsicht zur Forderung von Kollektivrechten für die Volksgruppen. Außerdem ging sie einher mit einer sprachlich scharfen Ablehnung des vermeintlich westlichen Individualismus der Siegermächte.⁹⁴ Rhetorisch stachen des Weiteren der stark affirmierte Antiliberalismus⁹⁵ und die regelmäßige Bezugnahme auf NS-Ideologeme – etwa die rassistisch definierte Volksgemeinschaft, das Volkstum und Antiuniversalismus – hervor. Eine Fundamentalopposition zu vorherigen Positionen nahm das NS-Volksgruppenrecht auch in anderen Bereichen ein, etwa gegen den allgemeinen, multilateralen Ansatz des Völkerbundes und insbesondere gegen das völkervertragliche Minderheitenschutzsystem, das die Siegermächte nach dem Ersten Weltkrieg als Kompensation zur territorialen Neuordnung im östlichen Teil Europas schufen.⁹⁶ Charakteristisch ist in dem Zusammenhang die Ablehnung eines multilateralen, allgemeinen Ansatzes zur Regelung der Minderheitenfrage und eine Befürwortung rein bilateraler Lösungen.⁹⁷

⁸⁹ WALZ, Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts 147, zufolge bildete das Volkstum gemäß der neuen NS-Lehre „den entscheidenden politischen Wert, dem sich alle übrigen unterordnen“.

⁹⁰ So etwa KLAUSS, Nationalsozialistisches Volksgruppenrecht 100 ff.

⁹¹ Statt vieler illustrierte dies beispielhaft auch Hugelmann in seiner Erörterung zum Volksgruppenabkommen, indem er schrieb, dass „wir [d.h. die NS-Volksgruppenrechtswissenschaft] im Verhältnis zwischen Volk und Staat das Volk als das Primäre ansehen“. So HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 236.

⁹² Vgl. auch SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 434.

⁹³ Diese Metaphorik findet sich bei sehr vielen volksgruppenrechtlichen Veröffentlichungen der NS-Zeit.

⁹⁴ So etwa bei STEUBE, Die völkerrechtliche Garantie des Schutzes nationaler Minderheiten 1, und MARKS, Vom Wesen des Volksgruppenrechts in seiner Bedingtheit durch die Volksidee 53.

⁹⁵ Antiliberale Polemik durchzieht zahlreiche NS-Schriften zum Volksgruppenrecht. Einen differenzierenden allgemeineren Blick auf das komplexe Beziehungsgeflecht zwischen Nationalsozialismus und Liberalismus wirft der Sammelband von SEEFRIED – BECKER – BAJOHR – HÜRTER (Hrsg.), Liberalismus und Nationalsozialismus. Eine Beziehungsgeschichte.

⁹⁶ Dazu aus der Forschungsliteratur PREHN, „Volksgruppen Rights“ versus „Minorities Protections“ 28.

⁹⁷ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 434.

Ferner bildeten der Wunsch nach einer Verkörperschaftlichung, d.h. eine rechtliche Konstituierung als Körperschaft des öffentlichen Rechts,⁹⁸ und nach weitgehender Kulturautonomie⁹⁹ Kernelemente dieses völkischen Minderheitenrechtskonzepts. Beide Forderungen wurden dabei miteinander verwoben: Zur Ausfüllung der Kulturautonomie sah man nur die verkörperschaftlichte Volksgruppe im Stande. Aber auch das Plädoyer für unterschiedliche, abgestufte Rechte von Volksgruppen im Rahmen dieser Selbstverwaltung ist hier als Merkmal zu nennen. So sollten etwa die „*geschichtliche Bedeutung*“ der Volksgruppe bzw. „*geschichtliche Leistungen*“ derselben Grund sein dürfen für eine Gewährung stärkerer Gruppenrechte.¹⁰⁰

Schließlich war auch die vehemente Ablehnung der Assimilation von Volksgruppen sowie damit einhergehend das Streben nach Dissimilation für das NS-Volksgruppenrecht prägend.¹⁰¹ Dem lag das Konzept des Ethnopluralismus zugrunde, demzufolge u.a. eine Anpassung einer Minderheit an die Mehrheit um den Preis der Aufgabe des „*Eigenvölkischen*“ schlecht und das „*Eigenvölkische*“ selbst besonders bewahrungswürdig sei.¹⁰² Zugegebenermaßen wollten im Laufe der Geschichte wohl alle nationalen Minderheiten bestimmte Eigenheiten und ihre Identität bewahren – gemäß den heute überwiegend vertretenen Definitionsansätzen ist dieses Merkmal für eine nationale Minderheit gar konstitutiv. Die Dissimilationsposition des NS-Volksgruppenrechts ging darüber jedoch weit hinaus und lief letzten Endes auf die Schaffung von Parallelgesellschaften der Volksgruppen bzw. einer Art Staat im Staate hinaus.¹⁰³ Als Zielgebiet für ihre Überlegungen hatten die NS-Volksgruppenrechtler primär den ostmitteleuropäischen Raum ins Auge gefasst.¹⁰⁴

Wenngleich sich noch weitere Charakteristika des NS-Volksgruppenrechts identifizieren ließen, konzentriert sich der nachfolgende Vergleich auf die genannten Kerncharakteristika.

2.2. Volksgruppenrechtliche Rechtssetzung und -praxis im Reich

Abgrenzend zur in der Rechtswissenschaft konzipierten Theorie des Volksgruppenrechts sei angemerkt, dass sich bei einem Rechtsvergleich zwischen diesem und der Rechtssetzungspraxis im

⁹⁸ KIER, Über die Gestaltung eines Volksgruppenrechts 506; ZIEGERT, Das autonome deutsche Volksgruppenrecht 10.

⁹⁹ ZIEGERT, Das autonome deutsche Volksgruppenrecht 57, sah das Recht auf Kulturautonomie gar im Zentrum des NS-Volksgruppenrechts. Demzufolge sollen Volksgruppen – nach dem Vorbild der estnischen Gesetzgebung Mitte der 1920er Jahre – das Recht haben, unter Aufsicht des Staates Kulturgemeinschaften zu initiieren, um Schulen oder Wohlfahrtseinrichtungen zu gründen und unterhalten. Ein Recht zur Selbstbesteuerung sollte die Finanzierung gewährleisten.

¹⁰⁰ So explizit KIER, Über die Gestaltung eines Volksgruppenrechts 510.

¹⁰¹ Die Ablehnung der Assimilation zog sich leitmotivisch durch die Veröffentlichungen der NS-Volksgruppenrechtler. Das stattdessen verfolgte Gegenkonzept wird verbreitet mit dem primär als Forschungsbegriff verwendeten Terminus *Dissimilation* bezeichnet. Eine scharfe Ablehnung der Assimilation findet sich etwa gleich zu Beginn der deutsch-polnischen Minderheitenerklärung vom 5. November 1937. Dazu BODENSIECK, Volksgruppenrecht und nationalsozialistische Außenpolitik nach dem Münchener Abkommen, v.a. 505.

¹⁰² Vgl. insgesamt PREHN, Die wechselnden Gesichter eines „Europa der Völker“ im 20. Jahrhundert.

¹⁰³ Vgl. RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 444, der vom neuen Volksgruppenrecht als dem „Recht korporativ-verfaßter völkischer Sondergruppen“ sowie Ähnlichkeiten zu weiteren Sonderordnungen spricht. Die ungarische Öffentlichkeit besaß gegenüber dem Volksbund der Deutschen in Ungarn bereits ein entsprechendes Bild, so SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler, 2005, 165 f.

¹⁰⁴ Vgl. nur RABL, Grundlagen und Grundfragen eines mitteleuropäischen Volksgruppenrechts.

„Dritten Reich“ gegenüber seinen nationalen Minderheiten gravierende Unterschiede zeigen. Die wenigen expliziten Volksgruppenregelungen im Reich – v.a. die Verordnung über die Organisationen der polnischen Volksgruppe im Deutschen Reich¹⁰⁵ vom Februar 1940 – waren vielmehr und erst recht seit Kriegsbeginn Ausdruck von staatlicher Repression und Intoleranz gegenüber Minderheiten denn Ausdruck des in der Forschung erdachten Autonomie und Volkstum betonenden NS-Volksgruppenrechts. So enthielt besagte Verordnung ein umfassendes Betätigungsverbot für alle Organisationen (Vereine, Stiftungen etc.) der polnischen Volksgruppe im Reich. Sie legte ferner die Einsetzung eines Kommissars fest, der nicht aus der Volksgruppe heraus und kraft deren Autonomie agieren sollte, sondern auf Weisung des Reichsinnenministeriums und somit der NS-Machthaber. Ziel dieses fremdokratierten Kommissars war die Liquidation der polnischen Organisationen. Die in Art. I des Wiener Volksgruppenabkommens von Ungarn der deutschen Volksgruppe gewährleistete Möglichkeit, das eigene „Volkstum uneingeschränkt zu erhalten“, wurde der polnischen Volksgruppe im „Dritten Reich“ also auf besonders einschneidende Weise verwehrt. Auch mit Blick auf die sorbische Minderheit im Deutschen Reich gab es ähnliche Tendenzen, wohingegen die Lage der dänischen Minderheit privilegierter war.¹⁰⁶ Neue Rechtsakte innerhalb des „Dritten Reichs“, die die vorgestellten völkischen Forderungen des NS-Volksgruppenrechts auch auf die Volksgruppen innerhalb der Reichsgrenzen bezogen, existierten schlicht nicht.

Die Bilanz des gesetzten staatlichen Volksgruppenrechts des „Dritten Reiches“ gegenüber seinen eigenen nationalen Minderheiten bestand also überwiegend in der Schaffung unterdrückerrischen Sonderrechts und – als Ausdruck knallharter Machtpolitik – in seiner v.a. gegenüber den slawischen Minderheiten repressiven Rechtspraxis.¹⁰⁷ Der Situation der deutschen Minderheiten im Ausland zuträglich war demgegenüber das aktive Agieren eines mächtigen Mutterlandes, das die transnationale völkische Bande unter dem Banner der NS-Ideologie zu vertiefen suchte. Kontrastierend zeigt dies das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen.

Wird sich im Folgenden auf das NS-Volksgruppenrecht bezogen, sind daher nur die theoretischen rechtswissenschaftlichen Konzepte gemeint, nicht die dazu im Widerspruch stehende Rechtssetzung und Rechtspraxis des „Dritten Reiches“.

3. Das Volksgruppenabkommen (auch) als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts?!

Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 weist bei einem Vergleich zu Kernelementen des NS-Volksgruppenrechts eine Vielzahl an Übereinstimmungen (1.), aber auch im Detail gewisse Unterschiede (2.) auf.

¹⁰⁵ RGBl. 1940 I, 444.

¹⁰⁶ Mit diesen vergleichenden Aspekten wird sich die im Entstehen befindliche Dissertation des Autors vertieft und auch mit Blick auf die Rechtspraxis befassen.

¹⁰⁷ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 434, kommt zu dem Schluss: „Weniger ethnische Solidarität als machtpolitische Überlegungen bestimmten jedoch die Minderheitenpolitik der deutschen Diplomatie sowohl vor als auch nach der Machtübernahme der NSDAP in Deutschland“. Wegen der stark volksbezogenen Ideologie des NS darf die Rolle der Solidarität innerhalb der beschworenen deutschen Volksgemeinschaft andererseits aber auch nicht unterschätzt werden.

3. 1. Übereinstimmungen

Vergleicht man nun die Inhalte des Wiener Volksgruppenabkommens von 1940 mit den Kernelementen des NS-Volksgruppenrechts, so treten vorrangig auffällige Parallelen zutage.

Die Übereinstimmungen beginnen bei den gewählten Begrifflichkeiten, die ganz auf Höhe der damaligen Zeit lagen.¹⁰⁸ Der nach dem Ersten Weltkrieg und noch in den 1920ern tonangebende Begriff Minderheit etwa war nach Überwindung von „*Begriffskämpfen der Zwischenkriegsära*“¹⁰⁹ fast vollends dem der *Volksgruppe* gewichen.¹¹⁰ Die Wörter „*deutsche Volksgruppe*“, „*Volkestum*“, „*Volksdeutscher*“ oder „*Möglichkeit, ihr deutsches Volkstum uneingeschränkt zu erhalten*“ (alle in Art. I des Abkommens) wiesen stattdessen als völkische Schlagworte den vorgezeichneten Weg und entsprachen dem von NS-Seite präferierten Vokabular. Zwar waren die meisten dieser Begriffe keine Neuerfindungen der Nationalsozialisten, sondern schon seit Weimarer Zeiten in völkischen Kreisen in Verwendung. Es war aber der NS, der den genannten Termini zum Durchbruch verhalf und sich auch hier im Abkommen durchsetzte.

Die Kongruenz des Abkommens mit Charakteristika des NS-Volksgruppenrechts setzt sich fort bei den vertraglichen Inhalten. Einzelne Formulierungen zielten auf die Etablierung von Kollektivrechten ab (anstelle der nach dem Ersten Weltkrieg gerade auf völkerrechtlicher Ebene gewährleisteten Individualrechte im Minderheitenrecht). So ist mitunter beispielsweise von den Rechten der Volksgruppe und nicht der Volksgruppenangehörigen die Rede (s. Art. I Nr. 6: „*Die Volksgruppe hat die Befugnis*“). Raschhofer zufolge sei hier endlich „*die Volksgruppe selbst, als Kollektivität, als Gesamtperson in den Rechtskreis gerückt*“. Die Volksgruppe verfüge daher „*ausdrücklich*“ über die Fähigkeit, als Träger von Rechten und Pflichten zu handeln.¹¹¹ Eine kontroverse Debatte rund um den Gegensatz von Individual- und Kollektivrechten war in Ungarn bereits im 19. Jahrhundert und v.a. rund um das Nationalitätengesetz von 1868 geführt worden.¹¹² Damals noch hatte man sich allerdings für den westlichen Ansatz der Individualrechte entschieden. Nun also erfolgte auf Druck des NS-Regimes und in Übereinstimmung mit dem NS-Volksgruppenrecht die Kurskorrektur in Richtung Kollektivrechte.

Weiterhin besteht auch in der scharfen Ablehnung der Assimilierung (Art. I Nr. 7) ein Gleichklang von Abkommen und NS-Volksgruppenrecht. Insbesondere die Namensmagyarisierung als symbolträchtige Maßnahme sollte umgehend rückgängig gemacht werden. Die hervorgehobene Relevanz gerade dieses Aspekts sollte der Deutschtumsarbeit Rückendeckung geben. Auch Raschhofer lobte die „*angesichts der politischen Geschichte Ungarns außerordentlich wichtige Bestimmung*“.¹¹³ In

¹⁰⁸ Dazu insgesamt SWANSON, Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe 526 ff.

¹⁰⁹ So im Titel von SWANSON, Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe 526 ff.

¹¹⁰ Dies galt auch bereits für das Übereinkommen zwischen dem Reich und der territorial verkleinerten Tschechoslowakei vom 20. November 1938. Dazu BODENSIECK, Volksgruppenrecht und nationalsozialistische Außenpolitik nach dem Münchener Abkommen 1938 v.a. 508 ff. mit einer Übersicht über die an der Genese der Vereinbarung beteiligten Stellen des Reiches. Die veränderte Begrifflichkeit drücke Bodensieck (506) zufolge einen „*Wandel der Bezugspunkte aus, der sich gemäß der nationalsozialistischen Ideologie jetzt auch in völkerrechtlichen Abmachungen niederschlug*“. Auch der ungarischen Fachliteratur entging dieser sich hier im deutsch-ungarischen Volksgruppenabkommen zeigende Wandel nicht: MIKÓ, Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika 488.

¹¹¹ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 437.

¹¹² VOGEL, Sicherheitsdilemma und ethnische Konflikte aus ungarischer Sicht 213 f.

¹¹³ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 437.

der Praxis ebnete das Abkommen den Boden für eine engagierte Anti-Assimilationspolitik. Wie *Fahlbusch* herausarbeitet, lief „[d]ie deutsche Dissimilationspolitik in Ungarn [...] darauf hinaus, eine Germanisierung der Deutschstämmigen zu forcieren.“ Auch Forschungsinstitute des NS-Staates aus den „*Volkswissenschaften*“, maßgeblich die Südostdeutschen Forschungsgemeinschaften, waren dabei involviert.¹¹⁴

Mit Blick auf Autonomierechte ist gleichfalls zu konstatieren, dass diese durch das Abkommen gemäß der Forderung des NS-Volksgruppenrechts gestärkt wurden. Nicht nur der Geist der Übereinkunft, sondern auch verschiedene Einzelregelungen und die Bekräftigung von Rechten mit Selbstverwaltungstendenz trugen zu dieser (allerdings nur in geringem Maße explizit statuierten) Stärkung bei. Zwar hatten Autonomierechte gerade im seit vielen Jahrhunderten ethnisch pluralen Ostmitteleuropa eine lange Tradition. Sie waren also keineswegs nationalsozialistische Neuerfindungen.¹¹⁵ Der machtpolitische Druck seitens des Reiches zu ihrer Durchsetzung war jedoch in dieser Form eine Besonderheit der NS-Zeit. Dass die vom NS-Volksgruppenrecht geforderte Kulturautonomie und auch eine explizite Gewährung des Körperschaftsstatus für die deutsche Volksgruppe nicht ganz erreicht wurde,¹¹⁶ vermag das autonomiestärkende Gesamtbild nicht zu trüben. Schließlich steht das Recht auf kulturellen Verkehr mit dem „*großdeutschen Mutterlande*“ (Art. I Nr. 8) in engem Zusammenhang mit konnationalen Träumen Ns-Deutschlands und der Volksgruppenrechtler von einer Staatsgrenzen überschreitenden Volksgemeinschaft. In dieser – von ungarischer Seite nicht mit Begeisterung aufgenommenen¹¹⁷ – Gewährleistung des Abkommens spiegelte sich nicht nur ein Teilaspekt der bereits erwähnten Kulturautonomie, sondern auch die Forderung nach völkischer Kooperation wider. Volksdeutsche (wie die Ungarndeutschen) sah die Ns-Ideologie als Teil der deutschen Volksgemeinschaft an und wollte ihnen eine Art (kulturelle) Überlebensversicherung gewährleisten. Auch *Fahlbusch* hebt hervor, dass sich die Verantwortung für die deutsche Volksgemeinschaft, die Einräumung eines Sonderstatus sowie weitere Forderungen „*wie selbstverständlich aus dem NS-Volksgruppenrecht*“ ableiten lassen.¹¹⁸ Schon zeitgenössische NS-Juristen hatten zudem zutreffenderweise konstatiert, „*daß durch die Vereinbarung für die deutsche Volksgruppe echtes Volksgruppenrecht festgelegt*“ werde, also „*solches Nationalitätenrecht, in dem die Volksgruppe in ihrer Ganzheit, in ihrer doppelten Gliedstellung im Heimatsstaat und im Gesamtvolk in Erscheinung*“ trete.¹¹⁹ Auch wurden unterstützende „*Erkenntnisse*“ aus den deutschen „*Volkswissenschaften bereitwillig und zur Unterstützung der Dissimilationspolitik verwertet, denen zufolge beispielsweise der ‚deutsche Blutsanteil‘ in der ungarischen Bevölkerung wesentlich höher liege als bisher vermutet*“.¹²⁰ Die Kodifizierung konnationaler Ideen kann

¹¹⁴ FAHLBUSCH, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?* 282 f. (Zitat: 283).

¹¹⁵ VOGEL, *Sicherheitsdilemma und ethnische Konflikte aus ungarischer Sicht* 212 f., etwa hebt hervor, dass die Autonomietraditionen in dieser Gegend bereits aus dem Mittelalter wurzeln und beispielsweise die Siebenbürger Sachsen schon in feudalistischer Zeit „*über eine politische, administrative, militärische und sprachliche Autonomie und damit über vom Staat gewährleistete Sonderrechte verfügten*“.

¹¹⁶ SPANNENBERGER, *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler* 439.

¹¹⁷ So hob *Hugelmann* hervor, dass „*[e]ine lebendige Connationale [...] überhaupt gerade dasjenige [war], was der ungarische Staat dem Deutschtum innerhalb seiner Grenzen zugestehen sich besonders schwer entschloß*“ – HUGELMANN, *Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung* 264.

¹¹⁸ FAHLBUSCH, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?* 283.

¹¹⁹ So HUGELMANN, *Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung* 268.

¹²⁰ Zit. nach FAHLBUSCH, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?* 650.

dabei trotz völkischer Vorläufer in Weimarer Zeit gleichfalls als berücksichtigter Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts angesehen werden.

Die Übereinstimmung des Abkommens mit dem NS-Volksgruppenrecht setzt sich sodann fort bei den beteiligten Akteuren. Zwar war das Abkommen auch vom *Auswärtigen Amt*, das seit dem Kaiserreich für die deutsche Außenpolitik verantwortlich zeichnete, erarbeitet worden. Aber gerade die *Volksdeutsche Mittelstelle* – zentraler Akteur der NS-Volksgruppenpolitik in Mittel- und Osteuropa – hatte sich tatkräftig an der Aushandlung des Abkommens beteiligt. Intention bildete auch hier die Ausweitung des Einflusses des Reiches auf die deutschen Volksgruppen in Europa. In der Volksdeutschen Mittelstelle und dort für die Aushandlung von volksgruppenbezogenen Regelungen für Osteuropa tätig war übrigens u.a. der bereits mehrfach erwähnte *Werner Hasselblatt* als einer der führenden NS-Volksgruppenrechtler und einflussreicher Volksgruppenfunktionär.¹²¹ Zudem hatte *Hermann Behrends*, Vorsitzender des Ausschusses für Nationalitätenrecht in der Akademie für Deutsches Recht und SS-Obersturmführer, „an der Ausarbeitung des Vertrags entscheidend Anteil genommen.“¹²² Dass mit *Hermann Raschhofer* und *Karl Gottfried Hugelmann* führende NS-Volksgruppenrechtler das Abkommen kommentierten, verwundert demnach nicht.

Und auch beim hinter dem Vertragsschluss stehenden Selbstverständnis machten sich Vorstellungen des NS-Volksgruppenrechts bemerkbar. Das „Dritte Reich“ schwang sich zum Protektor der auf verschiedene Volksgruppen verteilten Volksdeutschen im restlichen Europa auf.¹²³ Zwecks Einflussnahme auf diese Volksdeutschen übte es knallharten außenpolitischen Druck aus, betrieb also letzten Endes reine Machtpolitik. Die „Sorge“ um die Volksdeutschen in Mittel- und Osteuropa, die auch auf weitere Staaten in dieser Gegend gerichtet war, bildete gar einen treibenden Faktor der reichsdeutschen Außenpolitik und hing eng zusammen mit den bereits erwähnten konnationalen Konzeptionen der völkischen und NS-Ideologie.

¹²¹ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 237.

¹²² Dies bezeugte das Ausschussmitglied HASSELBLATT laut Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 505. *Behrends* war offenbar auch bereits bei der Erarbeitung der ebenfalls Volksgruppenfragen betreffenden Vereinbarung vom November 1938 zwischen dem Reich und der verkleinerten Tschechoslowakei involviert. So BODENSIECK, Volksgruppenrecht und nationalsozialistische Außenpolitik nach dem Münchener Abkommen 508 f. (dort allerdings mit einer falschen Schreibweise seines Nachnamens). Dieses Übereinkommen wurde ebenfalls durch maßgebliches (wenngleich nicht exklusives) Wirken von Volksdeutscher Mittelstelle und Auswärtigem Amt vorbereitet. Bereits darin sei erstmals auf bilateralem Wege vereinbart worden, dass „die Volksgruppen als Gemeinschaften Träger von Rechten“ seien. Dies hob *Hans Globke*, die spätere rechte Hand des ersten Bundeskanzlers *Konrad Adenauer*, in einem zeitgenössischen Aufsatz hervor: GLOBKE, Die Regelung der Staatsangehörigkeitsverhältnisse und der Schutz der Volksgruppen nach den deutsch-tschecho-slowakischen Vereinbarungen v. 20.11.1938, 485 f.

¹²³ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 274, betrachtete es gar als Grundgedanken des Abkommens, „daß dem Großdeutschen Reich ein Schutzrecht über die deutsche Volksgruppe“ zustehe. Ein solches „reichsdeutsches Schutzrecht über den deutschen Volksgenossen ungarischer Staatsangehörigkeit“ sei laut dem stellvertretenden Ausschussvorsitzenden *Karl Christian von Loesch* zwar wohl „vom Standpunkt einer orthodoxen Volksgruppen- oder Minderheitenideologie nicht als das Richtige“ anzusehen (gerade im Vergleich zu einem direkt zwischen der Volksgruppe und dem Staat abgeschlossenen Abkommen), aber „vom gesamtdeutschen Standpunkt aus sicher das Bessere“. Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 511.

Außerdem bedeutete das Abkommen exklusives Sonderrecht für die deutsche Volksgruppe in Ungarn, nicht aber für andere Minoritäten.¹²⁴ Darauf liefen auch viele Erörterungen der NS-Volksgruppenrechtler ganz augenfällig hinaus, deren Konzepte primär auf die Volksdeutschen zielten und weniger auf die „*fremdvölkischen*“ Minderheiten, etwa im Reich selbst. Demgegenüber hatte der Vertrag von Trianon 1920 noch allgemeiner von allen „*ethnischen, religiösen oder sprachlichen Minderheiten*“ gesprochen, ohne einzelne Volksgruppen besonders zu bevorzugen. Jede Minderheit sollte demnach gemäß Art. 58 „*rechtlich und faktisch dieselbe Behandlung und die gleichen Bürgerschaften genießen wie die übrigen ungarischen Staatsangehörigen*“. Das Wiener Volksgruppenabkommen bedeutete nun jedoch eine Abkehr von diesem gleichheitsorientierten Ansatz des liberalen, völkerrechtlichen Minderheitenschutzes der Zeit nach dem Ersten Weltkrieg. Man setzte stattdessen auf den „*Spezialitäts-Grundsatz*“, demzufolge (v.a. in einzelstaatlichen Rechtsakten) allein die Rechtsstellung einer bestimmten Volksgruppe geregelt wurde.¹²⁵ Ausgangspunkt bildete dabei oft die Vorstellung einer höheren Qualität des Deutschtums im Vergleich zu anderen nationalen Minderheiten. Dies zeigte sich auch etwa in einer besonderen Hervorhebung der großen „*Bedeutung des Gesamtdeutschtums im mitteleuropäischen Raum*“ (aus der z.B. autonomiestärkende Sonderberechtigungen folgen sollten).¹²⁶ Juristisch wie auch politisch habe zudem kein deutsches Interesse bestanden, Ungarn zu einer allgemeinen Volksgruppengesetzgebung zu bewegen.¹²⁷

Auch die Gesamtperspektive auf nationale Minderheiten veränderte sich in diesem Zuge: Das NS-Volksgruppenrecht hob ethnische Differenz hervor und fokussierte Andersartigkeit sowie Ungleichheit. Nachdem der altösterreichische Grundsatz der Gleichberechtigung aller Nationalitäten im innerstaatlich Recht Ungarns bereits nach dem Ersten Weltkrieg aufgegeben worden war,¹²⁸ steigerte sich die Schaffung einer Sonderrechtsordnung für nationale Minderheiten durch das Volksgruppenabkommen nun deutlich. Die grundlegend andere Betrachtung betonte nun (wenngleich das Abkommen in vielen Bereichen auch den Diskriminierungsschutz hervorhob) als Leitidee völkische Ungleichheit statt staatsbürgerlicher Gleichheit.

¹²⁴ HASSELBLATT zufolge dürfte die ungarische Seite „[s]elbstverständlich“ nicht daran, ähnliche Rechte auch anderen Volksgruppen zu gewähren. Er erwarte, „daß sich die Magyaren unter dem wohlthuenden Druck der deutschen Gesandtschaft eher dazu entschließen werden, auf der Grundlage oder sogar mit Umgehung ihrer heute geltenden Gesetze den Angehörigen der deutschen Volksgruppe alles zu geben, was diese brauchen“. Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 510. Auch BROZAT, Deutschland – Ungarn – Rumänien 94, konstatierte, dass das neue Abkommen einschließlich der Umsetzungsrechtsakte die deutsche Volksgruppe „*allen anderen Minderheiten gegenüber begünstigte*“.

¹²⁵ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 439, mit Blick auf kroatische Gesetze, die „[d]ie gegenwärtig umfangreichste und großzügigste Regelung volksgruppenrechtlicher Natur“ bildeten (438).

¹²⁶ So HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 265, mit Blick auf das Minderheitenschulwesen.

¹²⁷ So der stellvertretende Ausschussvorsitzende Karl Christian von Loesch laut Protokoll der Sitzung des Ausschusses für Nationalitätenrecht der Akademie für Deutsches Recht vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 512. Er begründete dies mit wesentlich verschiedenen Lagen der in Ungarn lebenden Volksgruppen. Auch Gürich, Ausschussmitglied und früherer Ministerialdirektor im Reichserziehungsministerium, unterstrich dies in derselben Sitzung und ergänzte, dass man die überkommenen Privilegien der deutschen Volksgruppe in Ungarn erhalten und „*zeitgemäß anpassen*“ solle (514).

¹²⁸ KÜPPER, Das neue Minderheitenrecht in Ungarn 78.

Solch exklusives Sonderrecht konnte zudem primär über die von der NS-Volksgruppenrechtslehre befürworteten bilateralen Vereinbarungen, die gerade keine universelle Anwendung finden sollten und in denen sich die Verhandlungsübermacht einer Großmacht oft am deutlichsten niederschlägt, erreicht werden. Vom allgemeinen Völkerrecht begünstigte universale Prinzipien waren in der Lehre ohnehin stark angefeindet und von der Außenpolitik des „Dritten Reiches“ nicht angestrebt worden. Die jeweils nur zweiseitig geschlossenen Wiener Volksgruppenabkommen (sowohl das deutsch-ungarische als auch das deutsch-rumänische) lassen sich somit auch als Umsetzung dieses antiuniversalen Gedankens deuten. Konsequenterweise hob *Raschhofer* als einer der Protagonisten des NS-Volksgruppenrechts beide Abkommen für das „Dritte Reich“ als „*wichtigste Fälle völkerrechtlich begründeten Volksgruppenrechts*“ hervor.¹²⁹ Sie lassen sich damit als Paradebeispiele für den vom NS-Volksgruppenrecht favorisierten und für machtpolitischen Einfluss besonders anfälligen Bilateralismus einordnen.

Zudem kann das Volksgruppenabkommen als Ausdruck der NS-Raumpolitik (mit Blick v.a. auf das östliche Europa), zu der die Volkstumskonzeptionen Mitte der 1930er Jahre geführt hatten und die mit dem NS-Volksgruppenrecht eng zusammenhingen, angesehen werden.¹³⁰ So bildete das Abkommen insgesamt „*eine konsequente Folge der volkstumpolitischen Zielsetzungen jener Reichsstellen, die sich mit der Frage der deutschen Volksgruppen im Ausland befaßten*“¹³¹ – etwa der Volksdeutschen Mittelstelle oder des Auswärtigen Amtes.¹³² Dies galt mit Blick auf Ungarn insbesondere nach dem „*Anschluss*“ Österreichs 1938, nachdem das dann „*Großdeutsche Reich*“ über eine gemeinsame Grenze zum neuen Nachbarn im Südosten verfügte. Das Wiener Volksgruppenabkommen steht somit für die Pläne zur „*Neuordnung Europas*“ nach völkischen Gesichtspunkten. Auch die NS-Volksgruppenrechtler begrüßten, dass das Deutsche Reich – vermeintlich sogar auf Wunsch der betreffenden Staaten – „*als ordnende Macht im mitteleuropäischen Raum*“ agierte und u.a. Ungarn dazu bewegte, „*der besonderen Stellung des Deutschtums in Mitteleuropa Rechnung zu tragen*“.¹³³ Im Ausschuss für Nationalitätenrecht in der Akademie für Deutsches Recht sah man das Abkommen als „*Teil des Vorrückens des Deutschen Reiches nach dem Südosten, einen Teil der gewaltigen Dynamik des Deutschen Reiches und Volkes*“.¹³⁴ Im Abkommen zeigt sich somit der Anspruch auf deutsche Raumgestaltung in Europa. Dies deckt

¹²⁹ RASCHHOFER, Entwicklung und Funktion des neuen Volksgruppenrechts 434, der dort jubilierte: „*Die multilateralen Verträge Genfer Stils sind verschwunden*“. Ähnlich auch HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 276, der als Vorzug dieser Vorgehensweise wie auch des Abkommens hervorhob, dass „*hier eine Berücksichtigung der konkreten geschichtlichen und politischen Gegebenheiten möglich*“ werde. Damit dürfte insbesondere eine hierarchische Abstufung der gewährten Kollektivrechte in Abhängigkeit von der „*Höhe*“ der jeweiligen Volksgruppe gemeint sein. Dass die NS-Volksgruppenrechtler die deutsche Volksgruppe als besonders hochstehend privilegiert sehen wollten, überrascht dabei nicht.

¹³⁰ So auch SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 236.

¹³¹ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 236.

¹³² Umfangreich zu den Plänen der NS-Volksgruppenpolitik gegenüber den auslandsdeutschen Minderheiten bzw. Volksdeutschen außerhalb der Reichsgrenzen: LUTHER, Volkstumspolitik des Deutschen Reiches.

¹³³ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 267.

¹³⁴ So der Abteilungsleiter beim Reichskommando der Wehrmacht und Oberregierungsrat *Werner Essen* während der Sitzung vom 20.11.1940 (Stellung der Deutschen in Ungarn), Protokoll abgedruckt bei SCHUBERT (Hrsg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht 516.

sich mit der nationalsozialistischen Forderung, „die besondere Stellung [...], welche den deutschen Volksgruppen in Mitteleuropa kraft der Bedeutung des deutschen Volkes für die Gestaltung dieses Raumes in einer tausendjährigen Geschichte zukommt“,¹³⁵ auch rechtlich im Volksgruppenrecht der mittelosteuropäischen Staaten anerkennen zu lassen.

Mithin weist das Wiener Volksgruppenabkommen eine Vielzahl an Übereinstimmungen zum NS-Volksgruppenrecht auf. Auch deshalb verwundert das Interesse von NS-Volksgruppenrechtlern wie *Hugelmann* oder *Hasselblatt* an diesen „nach echtem Volksgruppenrecht“¹³⁶ getroffenen Regelungen nicht.

3. 2. Unterschiede

Dennoch verkörperte das Abkommen nicht vollends die „reine Lehre“ des NS-Volksgruppenrechts. So waren v.a. die geforderten Kollektivrechte – gerade auch im Unterschied zu Rumänien – nur maßvoll umgesetzt worden. Überwiegend war im Text des Abkommens die Rede von „Angehörigen der deutschen Volksgruppe“ und nicht von der Volksgruppe als Kollektiv.

Ferner fand – anders als in Rumänien¹³⁷ – keine ausdrückliche Konstituierung der Volksgruppe als Körperschaft des öffentlichen Rechts statt. Bestimmungen über die Verkörperhaftlichung der Volksgruppe – als öffentlich-rechtliche Körperschaft – hatte die ungarische Seite noch herausverhandeln können.¹³⁸ Zudem erreichte die deutsche Volksgruppe in Ungarn keine solch starke gruppenrechtliche Autonomie wie ihre Pendanten in Rumänien, Kroatien oder der Slowakei.¹³⁹ Allerdings war bereits der 1938 gegründete und von *Franz Basch* geführte Volksbund der Deutschen in Ungarn als positiver Schritt in die erstrebte Richtung hin angesehen worden, da er immerhin praktisch, „wenn auch nur auf dem Umweg über einen nach dem Vereinsgesetz behandelten Verein, ein Ansatz zu einem autonomen Leben der deutschen Volksgruppe“ in Ungarn bedeute.¹⁴⁰ Dass der Körperschaftsstatus von den NS-Verhandlungsführern nicht durchgesetzt wurde, bildete angesichts des bereits stark dem „neuen Geist“ verhafteten Volksbunds mit seinem „Volksgruppenführer“ *Basch* somit *de facto* keine große Verhandlungsniederlage des „Dritten Reiches“.

¹³⁵ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 262.

¹³⁶ So die sich sowohl auf das deutsch-ungarische wie auch das deutsch-rumänische Abkommen beziehende Einschätzung von HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 276.

¹³⁷ Das rumänische Umsetzungsgesetz zum Wiener Volksgruppenabkommen erklärte bereits in Art. 1 die deutsche Volksgruppe in Rumänien zur juristischen Person des öffentlichen Rechts.

¹³⁸ Dass *Spannenberger* den Volksbund als inzwischen einzig legitimen Vertreter der Volksgruppe ansah, widerspricht dieser imperfekten Umsetzung des NS-Volksgruppenrechts nicht, s. SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 235, 239.

¹³⁹ Wie bereits beschrieben, konnte etwa in Rumänien eine Verkörperhaftlichung der deutschen Volksgruppe durchgesetzt werden. In den übrigen genannten Staaten, die den deutschen Volksgruppen weitgehende Autonomierechte zugesichert hatten, durften Volksgruppenzugehörige etwa auch Hakenkreuzfahnen tragen: GRUCHMANN, Nationalsozialistische Großraumordnung 106, sowie SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler 435, 439 und 440, mit weiteren Unterschieden, die eine nicht vollständige Nazifizierung der deutschen Volksgruppe in Ungarn belegen.

¹⁴⁰ HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 266 f.

Schließlich fand die nationalsozialistische Ideologie keine für die Volksgruppenzugehörigen explizit obligatorische Aufnahme in den Text des Abkommens und war auch nicht mittels eines verpflichtenden Junktims mit der Volksgruppenzugehörigkeit verbunden; der Wortlaut legte vielmehr nur ein Diskriminierungsverbot nahe. Besonders auffallend ist die imperfekte Umsetzung des NS-Volksgruppenrechts beim Vergleich mit der innerstaatlichen Rechtssetzung zum tagesgleich mit Rumänien abgeschlossenen Abkommen. Das im November 1940 erlassene rumänische Umsetzungsgesetz etwa lautete in Art. 3: „*Nationaler Willensträger der Deutschen Volksgruppe in Rumänien ist die Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) der Deutschen Volksgruppe in Rumänien*“. Eine vergleichbare Formulierung, die eine NS-Partei zum Willensträger der Volksgruppe machte, existierte bezüglich Ungarn nicht – im benachbarten Rumänien fanden die NS-Ideen mithin noch radikalere und den Vorstellungen des NS-Volksgruppenrechts entsprechendere Umsetzung. Außerdem zeigt der Befund aus Rumänien mit einem nur kurzen Volksgruppenabkommen und einer deutlich umfassenderen gesetzlichen Umsetzung, dass für die Rechtslage einer Volksgruppe die juristische Ausgestaltung im innerstaatlichen Recht deutlich entscheidender sein kann als das in bilateralen Abkommen zwischenstaatlich Vereinbarte. Schließlich fanden auch andere noch weitgehendere Forderungen etwa aus Kreisen der deutschen Ministerialbeamten keine Umsetzung.¹⁴¹

Zudem zeigten sich bei den konkreten Normierungen an vielen Stellen Ähnlichkeiten zu den eigentlich vom NS angefeindeten völkerrechtlichen Minderheitenschutzbestimmungen, etwa aus dem Vertrag von Trianon (Abschnitt VI, Art. 54–60), v.a. im Antidiskriminierungsrecht. Dass die rhetorische Bekämpfung des Minderheitenschutzes der Nachkriegszeit durch den NS nicht dazu führte, dass seine inhaltlichen Vorschriften kategorisch ausgeschlossen wurden, belegt das Wiener Volksgruppenabkommen somit ebenfalls. Der Schutz vor Diskriminierungen und gewisse Schutzvorschriften zugunsten von Gleichberechtigung gehörten und gehören nun einmal seit jeher zum Kernbestand minderheitenrechtlicher Forderungen auch der Auslandsdeutschen. Zugleich adressierte das Volksgruppenabkommen damit natürlich auch reale Probleme, die für die Ungarn-Deutsche nicht erst seit der *Horthy*-Ära bestanden, allen voran ein starker, auch von staatlicher bzw. v.a. lokal-administrativer¹⁴² Seite forcierter Assimilierungsdruck.¹⁴³ Der Versuch der Abwehr solcher Assimilationsbestrebungen „von oben“ war nicht NS-typisch, sondern ein Kontinuum der minderheitenrechtlichen Forderungen.

Das deutsch-ungarische Volksgruppenabkommen von 1940 bildete somit, wenngleich es in zahlreichen relevanten Bereichen zentrale Charakteristika des NS-Volksgruppenrechts aufweist, zugleich keine vollumfängliche Umsetzung des letzteren.

¹⁴¹ Vgl. dafür m.w.N. BODENSIECK, Volksgruppenrecht und nationalsozialistische Außenpolitik nach dem Münchener Abkommen 510 f., der mit Blick auf die deutsch-tschechoslowakische Vereinbarung vom November 1938 Ideen für eine eigenständige „Volksbürgerschaft“ für Volksgruppenangehörige, Bodenkataster oder gar die Einsetzung eines Reichskommissars für die Volksgruppe zitiert.

¹⁴² Mehrfach sei es in der *Horthy*-Ära zu beobachten gewesen, „*daß sich die Regierung gegenüber den lokalen Instanzen unter dem Druck der öffentlichen Meinung im Magyarentum nicht durchsetzte*.“ So HUGELMANN, Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung 265.

¹⁴³ Ausführlicher zu diesem Aspekt ALBRECHT, Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der *Horthy*-Ära 19 ff.

3. 3. Fazit

Bei einer Betrachtung von Übereinstimmungen und Unterschieden zwischen dem von Ungarn und Deutschland 1940 geschlossenen Wiener Volksgruppenabkommen sowie den Charakteristika des NS-Volksgruppenrechts lässt sich die Eingangsfrage, ob sich das Abkommen als Ausdruck des NS-Volksgruppenrechts ansehen lässt, insgesamt bejahen. Dass es dies nicht in Reinform tat und auch andere, aus den Bedürfnissen der Minderheit stammende Motive sowie Rücksichten auf den ungarischen Bündnispartner eine Rolle spielten, nuanciert die getroffene Feststellung, vermag sie aber nicht grundlegend zu ändern. Auch *Spannenberger* bestätigt, dass etwa „*interessenbedingte Widersprüche zwischen außenpolitischer Bündnis- und Volksgruppenpolitik*“ im NS-Staat nie gänzlich ausgeräumt wurden.¹⁴⁴ Insgesamt lässt sich das Abkommen somit auch als Folge der volkstumpolitischen Ziele des NS verstehen.

Das Wiener Volksgruppenabkommen verkörpert mithin einen Umsetzungserfolg der von der NS-Volksgruppenrechtswissenschaft vertretenen Forderungen im vom „Dritten Reich“ nicht zuletzt aufgrund der vielen dort lebenden „*Volksdeutschen*“ besonders fokussierten mitteleuropäischen Raum. Angesichts der im Sinne der NS-Lehre noch weitgehenderen Umsetzung etwa des Parallelabkommens mit Rumänien kann zwar nicht davon gesprochen werden, dass das deutsch-ungarische Pendant das NS-Volksgruppenrecht am weitreichendsten umgesetzt hätte. Dem zugunsten der größten deutschen Volksgruppe außerhalb des Reiches geschlossenen Abkommen kam mithin keine uneingeschränkte Vorbildrolle für die Implementation des NS-Volksgruppenrechts zu. Es verkörpert allerdings zusammen mit seinem rumänischen Paralleldokument den Übergang rechtswissenschaftlicher Konzepte zur Volkstumspolitik hin zur aktiven deutschen Raumpolitik in Mittel- und Osteuropa und bildete insofern einen entscheidenden – und zugleich einen der letzten – Prototypen zur Verwirklichung des neuen nationalsozialistischen Volksgruppenrechts.

Quellen- und Literaturverzeichnis

- ALBRECHT, Timo Marcel: Die rechtliche Lage der deutschen Minderheit im Ungarn der Horthy-Ära. *Diké* 2/2019, 19–36
- BERGER, Johannes: Minderheitenschutz in Ungarn. Die verfassungs- und verwaltungsrechtlichen Regelungen. Tübingen 2001
- BODENSIECK, Heinrich: Volksgruppenrecht und nationalsozialistische Außenpolitik nach dem Münchener Abkommen 1938. *Zeitschrift für Ostforschung* 1958, 502–518
- BÖHM, Johann: Einfluss des Nationalsozialismus auf die Presse der deutschen Volksgruppen in Rumänien, Ungarn und Jugoslawien. *Zeitungsstrukturen und politische Schwerpunktsetzungen*. Frankfurt am Main 2016
- BRENNER, Koloman: Deutsche Minderheit(en) und Institutionen. Beiträge zur Minderheitenkunde für Germanistik Studenten der Fachrichtung Deutsch als Nationalitätensprache. Budapest 2018
- BROSZAT, Martin: Deutschland – Ungarn – Rumänien: Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 1938–1941. *Historische Zeitschrift* 1968, 45–96
- CHRISTOF, Friedrich: Befriedung im Donauraum. Der Zweite Wiener Schiedsspruch und die deutsch-ungarischen

¹⁴⁴ SPANNENBERGER, Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 434 und 236.

- diplomatischen Beziehungen 1939–1942, zugl. Diss. (Univ. Wien) 1997, Frankfurt am Main 1998
- FAHLBUSCH, Michael: Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften“ von 1931–1945. Baden-Baden 1999
- GLOBKE, Hans: Die Regelung der Staatsangehörigkeitsverhältnisse und der Schutz der Volksgruppen nach den deutsch-tschecho-slowakischen Vereinbarungen v. 20.11.1938. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1939, 473–486
- GÖRLICH, Frank: Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi), in: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2014, <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32870> (31.12.2021)
- GOSZTONY, Peter: Miklós von Horthy, Admiral und Reichsverweser. Biographie. Göttingen 1973
- GROTMANN, Richard: Die Rechtslage der Deutschen Volksgruppe in Ungarn, zugleich Diss. Jur. (Univ. Gießen, 1939). Kassel 1940
- GRUBER, Ines Bianca: Die Minderheitenpolitik der Republik Ungarn gegenüber den ungarischen Minderheiten im angrenzenden Ausland nach der Wende 1989, zugl. Diss. (Andrássy Univ.). Budapest 2015
- GRUCHMANN, Lothar: Nationalsozialistische Großraumordnung. Die Konstruktion einer „deutschen Monroe-Doktrin“. Stuttgart 1962
- HACKMANN, Jörg: Werner Hasselblatt (1890–1954). in: PISTOHLKORS, Gert – WEBER, Matthias (Hrsg.): Staatliche Einheit und nationale Vielfalt. Festschrift für Prof. Dr. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. München 2005, 175–205
- HOFMEISTER, Björn: Volkstum. in: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2018, <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32692> (31.12.2021)
- HUGELMANN, Karl: Die Vereinbarungen über die deutschen Volksgruppen in Ungarn und Rumänien in geschichtlicher Beleuchtung. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1941/42, 235–277
- IMHOFF, Christoph Freiherr von: Grundlagen und Grundzüge eines neuen Volksgruppenrechts im Rahmen der politischen Lage Europas, zugl. Diss. Jur. (Univ. Erlangen). Greifswald 1937
- JAHN, Friedrich Ludwig: Deutsches Volksthum. Lübeck 1810
- KIER, Herbert: Über die Gestaltung eines Volksgruppenrechts. Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht 1937, 497–510
- KLAUSS, Herbert: Nationalsozialistisches Volksgruppenrecht, zugl. Diss. Jur. (Univ. Heidelberg). Würzburg 1937
- KORKISCH, Friedrich: Die rumänischen Gebietsabtretungen an Ungarn und Bulgarien und die Regelung damit zusammenhängender Volkstumsfragen. Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht 1940, 707–767
- KÜHL, Joachim: Das ungarländische Deutschtum zwischen Horthy und Hitler. Außenpolitik und Volksgruppenfrage 1919–1944. Südostdeutsche Heimatblätter 1955, 117–147
- KÜPPER, Herbert: Das neue Minderheitenrecht in Ungarn, zugl. Diss. (Univ. Köln). München 1998
- LOESCH, Karl Christian von: Rasse, Volk, Staat und Raum in der Begriffs- und Wortbildung. Bericht über die Arbeiten des Unterausschusses für terminologische Angelegenheiten. Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht 1939, 117–120
- LUTHER, Tammo: Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslanddeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten. Stuttgart 2004
- MARKS, Kurt: Vom Wesen des Volksgruppenrechts in seiner Bedingtheit durch die Volksidee, zugl. Jur. Diss. (Univ. Bonn, 1936). Mülheim (Ruhr) 1937
- MAY, Walter: Neues Volksgruppenrecht. Volk im Osten 1940, 39–43
- MIKÓ, Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika Budapest 1944
- NEBELIN, Manfred: Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941, zugl. Diss. (Univ. Köln) 1988. Opladen 1989
- PACLIȘANU, Zenobius: Der Ausrottungskampf Ungarns gegen seine nationalen Minderheiten. Bukarest 1941
- PACLIȘANU, Zenobius: Was heisst ungarische Nationalität? Wie man Ungar werden konnte. Bukarest 1941
- PREHN, Ulrich: Die wechselnden Gesichter eines „Europa der Völker“ im 20. Jahrhundert. Ethnopolitische Vorstellungen bei Max Hildebert Boehm, Eugen Lemberg und Guy Héraud. in: KAUFFMANN, Heiko – KELLERSHOHN, Helmut – PAUL, Jobst (Hrsg.): Völkische Bande – Dekadenz und Wiedergeburt. Analysen

- rechter Ideologie. Münster 2005
- PREHN, Ulrich: "Volkgruppen Rights" versus "Minorities Protections": the evolution of German and Austrian political order paradigms from the 1920s to 1945. in: DAFINGER, Johannes – POHL, Dieter (Hrsg.): *A New Nationalist Europe Under Hitler. Concepts of Europe and Transnational Networks in the National Socialist Sphere of Influence, 1939–1945*. London – New York 2019, 27–42
- RABL, Kurt: *Grundlagen und Grundfragen eines mitteleuropäischen Volkgruppenrechts*. Tübingen 1938
- RASCHHOFER, Hermann: *Entwicklung und Funktion des neuen Volkgruppenrechts*. Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht 1942/43, 418–444
- REIN, Detlev: *Nationale Minderheit, Volksgruppe, Volk, Sprachminderheit, ethnische Minderheit oder was? Versuch einer juristischen Begriffsklärung*. Bautzen 2018
- RETTERTATH, Jörn: *Volksdeutsche*, in: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2021, <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/32754.html> (31.12.2021)
- SALZBORN, Samuel: *Ethnisierung der Politik. Theorie und Geschichte des Volkgruppenrechts in Europa*, zugl. Diss. (Univ. Köln) 2004, Frankfurt am Main – New York 2005
- SCHUBERT, Werner (Hrsg.), *Akademie für Deutsches Recht 1933–1945. Protokolle der Ausschüsse. Bd. XIV. Ausschüsse für Völkerrecht und für Nationalitätenrecht (1934–1942)*. Frankfurt am Main 2002
- SEEFRIED, Elke – BECKER, Ernst Wolfgang – BAJOHR, Frank – HÜRTER, Johannes (Hrsg.): *Liberalismus und Nationalsozialismus. Eine Beziehungsgeschichte*. Stuttgart 2020
- SPANNENBERGER, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*, 2. Aufl. München 2005
- STELZER, Stefan: *Ungarns Verwaltungsentwicklung seit dem Abschluß des Wiener deutsch-ungarischen Volkgruppenabkommens. Nationalsozialistische Monatshefte 1941*, 348–355
- STEUBE, Werner: *Die völkerrechtliche Garantie des Schutzes nationaler Minderheiten*, zugl. Diss. Jur. (Univ. Göttingen). Düsseldorf 1936
- SWANSON, John C.: *Nation, Volk, Minderheit, Volksgruppe: Die deutsche Minderheit in Ungarn in den Begriffskämpfen der Zwischenkriegsära*. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 2006, 526–547
- TILKOVSKY, Loránt: *Das Ungarndeutschtum in den Jahren des Zweiten Weltkrieges*. In: KOVACSICS, József (Hrsg.): *Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870–1980. Symposion in Szekszárd vom 25. bis 27. Juli 1989*, Sammelband. Budapest 1993, 90–97
- VOGEL, Sándor: *Sicherheitsdilemma und ethnische Konflikte aus ungarischer Sicht*, in: SEEWANN, Gerhard (Hrsg.): *Minderheiten als Konfliktpotential in Ostmittel- und Südosteuropa*, 1995, 212–230
- WALZ, Gustav Adolf: *Neue Grundlagen des Volkgruppenrechts*. Zeitschrift für Völkerrecht 1939, 129–164
- WEINGÄRTNER, Arnold: *„Nation und Staat“*. Eine Monographie. Wien 1979
- ZIEGERT, Georg: *Das autonome deutsche Volkgruppenrecht*, zugl. Diss. (Univ. Breslau). Strehlen 1937

HALÁSZ Iván
tanszékvezető egyetemi tanár, NKE ÁNTK
tudományos főmunkatárs, TK JTI

DOI: 10.15170/Dike.2021.05.02.06

Az 1939 és 1945 közötti Szlovák Köztársaság államfői tisztsége

The Office of the Head of State of the Slovak Republic between 1939 and 1945

The paper deals with the constitutional development of the independent Slovakia between 1939 and 1945. It focuses on the position of the president in the context of the Czechoslovak constitutional tradition and authoritarian challenges, which were typical from the end of the 1930's. The problem of continuity and discontinuity of the state and law is also an important part of the paper. The Slovak constitution was adopted in 1939. The influence of the Southern-European fascist and authoritarian models were strong during the process of constitution-making, but the Czechoslovak constitution of 1920 also had an impact on the legislator. Although the president of Slovakia, Jozef Tiso arrived from the Slovak Catholic and autonomist movement, he became the symbol of pro-Nazi collaboration during the second world war. Tiso had two positions – he was the Slovak president and paralelly the leader of the Hlinka Slovak People Party, which was a dominant political factor in Slovakia. A special act regulated the position of this party and its leader in the constitutional and political system.

Key words: *constitution, continuity, political system, president, World War II, Slovakia*

1. Bevezetés – a szlovák autonómia időszaka

A szlovák néppárti autonomisták néhány nappal a müncheni diktátum elfogadása után kikiáltották a Szlovák Tartomány autonómiáját. Ezzel kezdetét vette a második Csehszlovák Köztársaság belső államszerkezeti átalakulása. Ezt a lépést a néppárt vezetőin kívül a szlovák agrárpártiak, a csehszlovák néppártiak, a nemzeti szocialisták, fasiszták és a többi nem szocialista párt képviselői is támogatták. Egy nappal később a szlovákiai szociáldemokraták vezetése is csatlakozott az autonomista akcióhoz. A nemzeti szempontból destruktívnak tartott kommunistákat pedig nem hívták meg.¹

A Szlovák Nemzet Manifesztuma a szlovák nemzet önrendelkezési jogára hivatkozott. Megfogalmazói a szlovákiai kormányzati és végrehajtó hatalmi szervek azonnali átvételét követelték. A prágai központi kormány gyorsan lépett, és még október elején kinevezte *Jozef Tiso* plébános pártvezért Szlovákia igazgatásáért felelős miniszternek. *Tiso* nem számított újoncnak a politikában, 1925 óta volt a csehszlovák Nemzetgyűlés képviselője. Sőt, néhány éven keresztül a prágai kormányban is helyet foglalt – az 1920-as évek végén ugyanis ő volt a csehszlovák

¹ Žilinský manifest z 6. října 1938. GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 270. 4. lábj.

egészségügyi és testnevelésügyi miniszter. A kinevezése utáni napon maga mellé vette néhány párttársát, és ezzel megalakult az öttagú autonóm szlovák kormány. A lemondott csehszlovák elnököt is helyettesítő központi kormánynak egyébként az állam védelméről szóló 1936. évi 131. számú törvény értelmében volt joga új minisztériumokat létrehozni, akár külön a köztársaság egyes részeire nézve is.²

A Szlovák Tartomány autonómiájáról szóló 1938. évi 299. számú alkotmányerejű törvényt a csehszlovák Nemzetgyűlés csak november 22-én tudta elfogadni, tehát majdnem másfél hónappal a manifesztum közzététele és a kormányalakítás után. A jogszabály abból az autonómiatervezetből indult ki, amelyet a *Hlinka*-féle Szlovák Néppárt képviselői még 1938. augusztus 17-én nyújtották be a prágai Nemzetgyűlésben. Novemberben már meglehetősen csonka volt a csehszlovák törvényhozás, azért a szlovák autonómiatörvényt nem tudta megszavazni az előírt többséggel. A 300 képviselőből csak 144 fő szavazott a törvény mellett, 25 képviselő pedig ellene. A 150 szenátor közül minden jelenlévő megszavazta ugyan a szlovák autonómiát, de csak 78 fő volt jelen, így egyik kamarában sem sikerült elérni az 1920. évi Alkotmánylevelél által előírt minősített többséget.

A szlovák autonómiáról szóló törvény kimondta, hogy a Szlovák Tartomány irányítását az öttagú szlovák kormány látja el, amely része a központi prágai kormánynak. Külön szlovák államfőről a törvény nem rendelkezett, de kimondta, hogy a csehszlovák köztársasági elnököt csak úgy lehet megválasztani, ha a Szlovákiában megválasztott képviselők megfelelő többsége is rá szavazott. A tartományi kormány felelősséggel tartozott a Szlovák Tartomány Országgyűlésének, amelyet gyorsan meg is kellett választani. A törvényhozás hatáskörébe tartozó kérdésekben egyébként ez a szerv rendelkezett általános hatáskörrel, a csehszlovák Nemzetgyűlés csak a külön felsorolt jogkörökben járhatott el. Az alkotmányerejű törvény azzal is számolt, hogy az Országgyűlés ki fogja dolgozni és meg fogja szavazni az önálló szlovák alkotmányt is, amelynek azonban a csehszlovák államjogi berendezkedésen belül kellett volna maradnia. Ezzel a jogszabállyal a korábban egységes (unitárius) Csehszlovákia egyfajta aszimmetrikus föderációvá alakult át, noha a föderáció szót egyszer sem említettek a dokumentumban. Csehszlovákiából tehát Cseh-Szlovákia lett.³

A szlovák országgyűlési választásokra 1938. december 18-án sor került, azaz alig egy hónappal az autonómiatörvény elfogadása után. Az autonomisták ezt a szavazást a szlovák autonómiáról szóló plebiszcitummá próbálták átalakítani, illetve hosszú időre megpróbálták bebetonozni pozícióikat. Ezt a célt szolgálták a módosított választási szabályok és főleg a szavazás konkrét lebonyolítása. A választások kitűzésére például 1938. november 26-án, szombaton került sor, de a jelöltlistákat már másnap, 1938. november 27-én, vasárnap be kellett nyújtani. Ennek megfelelően csak egy jelöltlistáról lehetett mandátumhoz jutni: a *Hlinka* Szlovák Néppárt – a Nemzeti Egység Pártja listájáról. A néppárt neve ugyanis a többi politikai párt ellehetetlenítése után ezzel az új névvel egészült ki. A jelöltlistán indulhattak a német és magyar kisebbség jelöltjei is. A csehek és zsidók viszont nem jelöltethették magukat, sőt egyes szavazókörökben külön urnánál kellett szavazniuk. Sok helyen sérült a szavazás titkossága is. Noha a pontos hivatalos eredményeket

² Ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n. zo dňa 22 novembra 1938, o autonómii Slovenskej krajiny. GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 283. 12. láb.

³ GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 283. 12. láb.

nem hozták nyilvánosságra, *Jozef Tiso* kormányfő akkoriban azt állította, hogy a néppárt jelöltlistájára szavazott a szavazásra jogosult választópolgárok 98%-a.⁴

Jozef Tiso 1939. március 10-ig volt autonóm szlovák miniszterelnök. A tisztségről 1939. március 9. és 10. között *Emil Hácha* csehszlovák köztársasági elnök mondatta őt le. Azon az éjszakán ugyanis a prágai kormány megpróbált erélyesen fellépni az erősödő szlovák szeparatista törekvések ellen, és Szlovákiában kihirdették a szükségállapotot. Összesen 250 radikális személyt internáltak. Március 12-én *Hácha* azt a *Karol Sidor* néppárti politikust nevezte ki az autonóm szlovák kormány élére, aki azt megelőzően a prágai kormányban képviselte Szlovákiát. *Sidor* korábban radikális nacionalista volt, de aztán felismerte a Németország felől érkező fenyegetettséget, és emiatt megértőbb lett a Csehszlovákia fennmaradásával és a csehszlovák–lengyel szövetségi tervekkel szemben. *Tiso*, aki ugyan a pártján belül mindig mérsékeltnek (azaz csehszlovák pártinak) számított, 1939 februárjában már el tudta volna fogadni a szlovák függetlenség evolúciós úton történő elérését, de márciusban még nem volt teljesen elszánt. Közben a németek által irányított szeparatista radikálisok *Vojtech Tuka* (*Tuka Béla*) és *Alexander Mach* vezetésével intenzív csehszlovákellenes propagandába kezdtek, amelynek célja a közös állam szétverése volt.⁵

A németek *Sidort* próbálták rávenni, hogy a vezetésével Szlovákia egyoldalúan deklarálja függetlenségét, de *Sidor* azt egyértelműen elutasította, egyrészt mert alkotmányellenesnek tartotta, másrészt mert saját magát nem érezte kompetensnek ebben.⁶ A németek akkor Berlinbe hívták *Tisót*, és *Adolf Hitler* ott közölte vele, hogy másnap meg fogja szállni a cseh és morva országrészeket, Szlovákia pedig akkor tenné a legjobban, ha még azt megelőzően kikiáltaná a függetlenségét, különben ki lesz szolgáltatva a magyar és lengyel igényeknek. *Hitler* azt is jelezte, hogy Németország védelmi egyezmény megkötésével a jövőben garantálni tudja majd Szlovákia önállóságát. Ez az egyezményt viszont Szlovákiának kell kezdeményeznie.⁷ *Tiso* ezek után még Berlinből telefonon kezdeményezte az Országgyűlés március 14-i összehívását, amelyen aztán a képviselők valóban kikiáltották a függetlenséget.

Amikor március 14-én reggel 10 órakor összeült a szlovák Országgyűlés, a képviselők még nem tudták pontosan, hogy miről fognak dönteni. Sőt, az ülés elején egy új képviselő még letette a csehszlovák hűségesküt. Utána lemondott a *Sidor*-kormány, és *Tiso* kezdeményezésére megszavazták a szlovák függetlenség kikiáltását. Az államformáról egyelőre nem döntöttek. Az aktusról kifejezetten nem szavaztak, hanem a képviselők az elnök kérdésére, hogy támogatják-e a függetlenséget, felálltak és elénekelték a *Hej szlovákok* című dalt, amely nemsokára az új állam himnusza lett.⁸ Felállt a régi-új *Tiso*-kormány, amelynek fontos szerep jutott az átmeneti időszakban. A szlovák önállóságot aztán egymás után 27 állam ismerte el, köztük Franciaország, Nagy-Britannia és a Szovjetunió is. Már március 23-án megkötötték az említett német–szlovák védelmi szerződés, amelyet azonban a hivatalos közlönyben csak 1940-ben tettek közzé.

⁴ GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 284. 13. láb.

⁵ KAMENEC, Trauma 24–26.

⁶ KAMENEC, Trauma 27–28. A HSEŠ rövidítés a Hlinka Szlovák Néppártját, a HG a félkatonai szervezetét, a Hlinka Gárdát takarta.

⁷ KAMENEC, Trauma 28.

⁸ Zákon Slovenského snemu č. 1/1939 Sl. z. zo dňa 14. marca 1939, o samostatnom slovenskom štáte. GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 483. 1. láb.

2. A szlovák függetlenség kikiáltásának közjogi vonatkozásai és a folytonosság kérdése

Az Országgyűlés legfontosabb jogalkotási tette az új alkotmány elfogadása volt. Erre 1939. július 21-én került sor. Azt megelőzőleg Szlovákiában négy hónapos alkotmányjogi provizórium állt fenn, amely a függetlenség kikiáltása napján kezdődött és az új alkotmány hatálybalépése napján fejeződött be. Ebben az időben az ország hivatalosan a Szlovák Állam névre hallgatott. Ez a kifejezés a mindennapi nyelvben egyébként továbbra is használatban maradt, annak ellenére, hogy a júliusban elfogadott alkotmány a Szlovák Köztársaság alkotmányaként született. Maga az alkotmányos szöveg felváltva használta mindkét kifejezést. Egyik helyen például deklarálta, hogy „*a szlovák állam a természetjog alapján összefogja a nemzet összes erkölcsi és gazdasági erejét a keresztény és nemzeti közösséggé*,” valamint azt is, hogy „*a szlovák állam köztársaság*”, másutt viszont arról beszélt, hogy „*a Szlovák Köztársaság területe egységes és oszthatatlan*”. A szláv trikolór színeit pedig „*a köztársaság színeinek*” nevezte az alkotmányozó.

Az államformával kapcsolatos bizonytalanságot jelző Szlovák Állam kifejezés szerepelt a Szlovák Országgyűlésnek az önálló szlovák államról szóló 1939. évi 1. számú törvényében, amelyet a tartományi képviselők 1939. március 14-én fogadtak el. Ez a deklaratív jellegű törvény alkotta az alkotmányjogi provizórium jogalapját, és egyben recepciós jogi normaként is szolgált. A törvény első cikke kimondta: „*A Szlovák Tartomány önálló és független Szlovák Állammá nyilvánítja magát. A Szlovák Tartomány Országgyűlése a Szlovák Állam törvényhozó Országgyűléssé alakul át.*” A 2. cikk értelmében egészen a szlovák alkotmány elfogadásáig az egész kormányzati és végrehajtó hatalom az Országgyűlés elnöksége által kinevezett kormány kezében összpontosult. A 3. cikk kimondta, hogy az összes addigi törvény, rendelet és intézkedés érvényben marad, azokkal a változásokkal együtt, amelyek a Szlovák Állam önállóságának szellemiségéből fakadnak. Végül a 4. cikk arra hatalmazta fel a kormányt, hogy rendeleti úton tegyen meg minden szükséges intézkedést, amely az átmenet ideje alatt a rend fenntartása és a szlovák állam érdekeinek garantálása érdekében szükséges. A törvény még aznap hatályba lépett. Aláíróként a házelnök, továbbá az aznap kinevezett kormány tagjai szerepeltek a dokumentumon, *Josef Tiso* kormányfővel az élen.⁹

Érdekesen alakult a korábbi csehszlovák és az éppen megszülető szlovák államiság folytonosságának a kérdése. Az előbb említett recepciós jogi norma inkább a folytonosságot, illetve az egymásra épülést hangsúlyozta, miközben az alkotmányozásban meghatározó szakértők azt állították, hogy az önálló Szlovák Állam eredeti úton jött létre, tehát nem tekinthető a korábbi Csehszlovákia szlovák része jogutódjának. Emiatt az önálló Szlovákiát nem kötelezik a Csehszlovákia által megkötött nemzetközi szerződések. Ez főleg az állampolgárság megállapítása szempontjából volt problémás. A két megközelítés között tehát komoly ellentmondás feszült. A jogi norma ugyanakkor nyilvánvalóan erősebb volt, mint az értelmezés, de a norma valódi érvényesülési próbája mégiscsak az értelmezés.¹⁰ Ez azért is fontos, mert az utóbbi értelmezésből kiinduló (és emiatt a csehszlovák és a szlovák állampolgárság közötti kontinuitást megszakító) új állampolgársági törvény az állami jelképekről szóló törvénnyel, az állampártról szóló törvénnyel és

⁹ GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 483–484.

¹⁰ PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 38.

a belső közigazgatásról szóló törvénnyel együtt alkotta azt a csomagot, amelyet rögtön az alkotmányozás után, annak egyfajta folyamatjaként alkottak meg.¹¹

3. Az alkotmányozás és az államfői jogkörök

Az 1938 végén megválasztott Országgyűlés alkotmányozó jellege nem egyszerű kérdés. A szlovák autonómiáról szóló 1938. évi 299. számú alkotmányerejű törvény, amelyet még a csonka csehszlovák Nemzetgyűlés fogadott el, a 9. cikk 2. bekezdésében kimondta, hogy a tartományi Országgyűlés egyik fontos feladata a szlovák tartományi alkotmány elfogadása, de csak a Cseh–Szlovák Köztársaság jogrendszerén belül. Az Országgyűlés viszont 1939 júliusában már egy független állam alkotmányáról döntött. Önmagát pedig ebben az alkotmányban közvetve alkotmányozó Országgyűlésnek nevezte ki. Az alkotmány 100. cikk 1. bekezdése ugyanis deklarálta, hogy az Országgyűlés addig fog működni, amíg nem ül össze az új parlament. Miután az akkori országgyűlési képviselők létszáma kisebb volt, mint az alkotmány által előírt képviselők száma, az alkotmány azt is kimondta, hogy addig az előírt többség számításánál a meglévő képviselők számából kell kiindulni.

A 2. bekezdésben a képviselők kimondták, hogy az alkotmányozó Országgyűlés megbízatása legkésőbb 1943. december 31-én ér véget. 1939. szeptember 1-jén viszont kitört a második világháború, amelynek a kezdetektől részese lett Szlovákia is a tengelyhatalmak oldalán. Erre az Országgyűlésnek is reagálnia kellett. 1943. december 2-án emiatt megszületett az 1943. évi 165. számú alkotmányerejű törvény, amely módosította az alkotmány szövegét és kimondta, hogy az alkotmányozó Országgyűlés megbízatási ideje 1946. december 31-ig szól. Ennek már nem volt nagyobb jelentősége, mert 1945-ben véget ért a második világháború, és Szlovákia visszatért a csehszlovák államba. A szlovák önállóság ideje alatt született jogszabályok többsége érvényét veszítette, az országgyűlési képviselők nagyobb része pedig szétszéledt.

1939 márciusa és júliusa között csak kevés törvény született Szlovákiában. Az első jogszabály az *Andrej Hlinka*-emléktörvény volt, ezután szavazták meg az országgyűlési házszabályt, amely a háború előtti csehszlovák tradíciókat vitte tovább. Majd egy külön törvénnyel március 14-ét állami ünnepnek deklarálták. Három további törvény inkább technikai jellegű volt, és úgymond üzembe próbálta helyezni a szlovák állami önállóságot.¹² Ebben a folyamatban fontos szerephez jutottak a kormány rendeletei is, amelyeket az 1939. évi 1. törvény felhatalmazási klauzulája tette lehetővé. A minisztériumok többsége már 1938 őszen megalakult, a sorsdöntő március után már csak a külügyminisztériumot és a hadügyminisztériumot kellett létrehozni. Viszonylag egyszerű volt a helyzet az igazságszolgáltatás területén, mert a szlovák autonómiáról szóló törvénnyel már leválasztották a csehszlovák rendszerről. Márciusban pedig mindenkit, aki letette az új államnak szóló esküt, automatikusan átvettek Szlovákia igazságszolgáltatásába. Ezért nem véletlen, hogy éppen ezt a hatalmi ágat érintette legkevésbé az ország tekintélyelvű fordulata, majd későbbi fasizálódása. Létre kellett viszont még hozni a felsőbbbíróságokat – a Legfelsőbb Bíróságot, a

¹¹ PODOLEC, *Medzi kontinuitou a diskontinuitou...* 37.

¹² PODOLEC, *Medzi kontinuitou a diskontinuitou...* 29–30.

Legfelsőbb Közigazgatási Bíróságot és a Felső Biztosítási Bíróságot. Ezeket 1939 tavaszán törvényi felhatalmazás alapján kormányrendeletekkel hozták létre.¹³

Az alkotmányozási folyamatra két meghatározó tényező volt hatással – egyrészt a csehszlovák közjogi hagyományok, másrészt a korabeli Európa különböző tekintélyelvű, illetve diktatórikus példái. A Néppárt domináns mérsékelt szárnyához nem annyira a német nemzeti szocialista modell állt közel, hanem inkább a dél-európai megoldások. A *Mussolini*-féle Olaszországban (1925), a *salazar*i Portugáliában (1933) és a *Dolfuss* kancellár vezette Ausztriában (1934) született modell tehát jobban hatott az 1939-es szlovák alkotmányozásra, mint a Szlovák Köztársaság védnöki szerepét betöltő Németország megoldásai. Azok sajnálatos módon főleg az állampolgársági szabályozásra, valamint később a zsidóellenes faji törvényekre gyakoroltak hatást. A dél-európai államok példájában a szlovákok számára egyrészt a katolikus szellemiség, másrészt a korporativista elemek, harmadrészt a tekintélyelvűség volt szimpatikus. Több szlovák képviselő és politikus ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy sajátos szlovák modellt kell találni, ahhoz pedig nem kell szolgai módon követni a külföldi mintákat.¹⁴

Ebből a hatáshalmazból megszületett végül a hibrid jellegű szlovák modell, amelyben keveredtek parlamentáris és korporativista elemek. A rendi-korporatív rendszer bevezetésének vonatkozásában viszont felemás volt a helyzet. Bár az alkotmány 7. fejezete nevesítette a hat rendet,¹⁵ amelybe bele kellett volna szerveződnie a szlovák társadalomnak, erre soha nem került sor. Az egész tehát csak elméleti konstrukció maradt, és ezért nem volt hatással a szlovák kormányzati rendszer működésére sem. Ebben egyrészt a náci Németország ellenkezése játszott szerepet, amely nem rajongott a pápai szociális enciklikákon alapuló rendszerért, másrészt a Szentszék sem ragaszkodott ahhoz, hogy a bonyolult világháborús körülmények között maradéktalanul megvalósuljanak az elképzelései, nehogy diszkreditálódjon az egész katolikus szociális tanítás.¹⁶

A következő érdekesség az volt, hogy az új közjogi berendezkedés – nyilvánvalóan a korábbi csehszlovák hagyományok hatása alatt – számolt a korlátozott jellegű alkotmánybíráskodás intézményének fenntartásával. Önálló alkotmánybíróság nem jött ugyan létre, de a Legfelsőbb Bíróságon belül, annak sajátos tanácsaként létrehozták az Alkotmánytanácsot, amelyben a Legfelsőbb Bíróság és a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság képviselőinek is helyet kellett volna foglalniuk. Ez a szerv azonban az akkori berendezkedésben valójában nem működött, annak ellenére, hogy annak idején az Országgyűlés alkotmányügyi bizottsága kiállt mellette a kormánnyal szemben, amely nem akart ilyen korlátozó szervet látni a rendszerben. A képviselők és szakértők viszont úgy érveltek, hogy egy ilyen fórumra még a nemzeti szocialista államban is szükség van.¹⁷

A köztársasági elnöki intézmény is azon közjogi szervek közé tartozott, amelyek gyökereit a háború előtti Csehszlovákiában kell keresni. Bár az államhatalmi szervek rendszerében idővel ez

¹³ PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 31.

¹⁴ PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 32–34. A rendszer egyik fő ideológusa, *Štefan Polakovič* is ebből indult ki. Lásd POLAKOVIČ, K základom slovenského štátu.

¹⁵ Nevezetesen mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és kisipari, pénzügyi és biztosítási, szabadfoglalkozású és közalkalmazotti és művelődési dolgozói együttes rendet. A rendek hivatalosan a természetes és jogi személyek természetes korporációinak minősültek, amelyek feladata az volt, hogy a legfőbb értéként felfogott nemzeti egység érdekében garantálják annak a feladatnak az ellátását, amely alapján létesültek.

¹⁶ PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 39–41.

¹⁷ PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 41.

lett a legfontosabb szerv, alkotmánybeli elhelyezése követte az európai parlamentáris szokásokat, azaz az államfővel foglalkozó fejezet az alkotmányban az országgyűlési fejezet után és a kormányról szóló fejezet előtt foglalt helyet.

Az 1939. március előtti szlovák alkotmány-előkészítési folyamat még nem számolt külön szlovák köztársasági elnöki intézménnyel. A függetlenség kikiáltása után pedig némi bizonytalanság uralkodott az államforma tekintetében, bár a monarchia visszaállítása komolyan nem merült fel. A köztársasági hagyományok annál mélyebb gyökereket eresztettek a szlovák talajon, továbbá nem volt a láthatáron semmilyen elfogadható jelölt, akit szlovákok és a németek is elfogadtak volna. Az egész végrehajtó hatalom ezért az önálló állami lét első hónapjaiban a kormány és a kormányfő kezében összpontosult. A köztársasági elnöki intézményt viszont komoly tisztelet övezte a lakosság körében. Lehetséges, hogy az alkotmányozók éppen emiatt először a közvetlen választás bevezetésére gondoltak, annál is inkább, mert tudtak, hogy milyen felemás körülmények között lett megválasztva 1938 végén az Országgyűlés. Aztán mégiscsak úgy döntöttek, hogy az utóbbi szerv válassza meg a köztársasági elnököt, hiszen az volt a megoldás 1920 és 1938 között is. Csak annyi változás történt, hogy 35 évről 40 évre emelték fel az államfőjelöltekre vonatkozóan előírt passzív választójogi korhatárt.

A tekintélyelvű rendszerekhez képest némileg meglepő módon továbbra is két ciklusban maximálták az elnöki mandátumok számát és – az 1920. évi csehszlovák polgári demokratikus megoldástól eltérően – az államalapító elnökre vonatkozóan sem vezettek be ez alóli kivételt. Ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy az antidemokratikus körülmények között ezen később könnyen lehet változtatni. Nem kizárt az sem, hogy ez azzal az ötlettel függött össze, mely szerint az első államfő nem *Tiso* kormányfő lett volna, hanem az apolitikus jelöltnek számító idős irodalomtudós, *Jozef Škultéty*, akivel a politikai körök egy része mint potenciális jelölttel számolt,¹⁸ de végül a politikai államfő hívei győztek.

Az elnöki mandátum időtartamát hét évben állapították meg. Ebben sem volt tehát eltérés a csehszlovák megoldáshoz képest. A szlovák alkotmány azonban az államfőválasztáshoz szigorúbb kvórumot írt elő. Az elnökről szóló szavazáson legalább a képviselők kétharmadának kellett jelen lennie, és a jelenlévők háromötödének ugyanarra a személyre kellett szavaznia. A sikertelen első forduló utáni második fordulóban azonban már csak a két legsikeresebb jelölt között kellett döntenie, és akkor elegendő volt az egyszerű többség is. Szavazategyenlőség esetében sorsolással döntöttek volna. Erre azonban nem volt szükség, hiszen az egész első szlovák állam csak hat évig létezett, az elnöki mandátum pedig ennél hosszabb volt.

Jozef Tiso katolikus plébánost a szlovák Országgyűlés 1939. október 26-án a pozsonyi Szlovák Egyetem¹⁹ aulájában választotta a Szlovák Köztársaság elnökévé, mégpedig közfelkiáltásos (manifesztációs) úton.²⁰ *Tisót* az megelőzően, még október elején az egyeduralkodó *Hlinka*-féle Szlovák Néppárt elnökének is megválasztották, a párt nyolcadik és egyben utolsó kongresszusán.²¹ Az alkotmány a korábbi csehszlovák hagyományokhoz híven szavazólapos

¹⁸ PODOLEC, *Medzi kontinuitou a diskontinuitou...* 49.

¹⁹ A második világháború alatt az volt az 1919-ben alapított Komenský (Comenius) Egyetem neve. 1945-ben ismét visszatértek az eredeti elnevezéshez.

²⁰ PODOLEC, *Medzi kontinuitou a diskontinuitou...* 49–50.

²¹ KAMENEC, *Trauma*.

választást írt elő, amely elvben jobban garantálta a szavazás titkosságát, de a korabeli közhangulatban ez nem nagyon játszott szerepet. Annál is inkább, mert *Tisónak* akkor már nagyon erős pozíciója volt a saját pártján belül, a néppártiak pedig a képviselők döntő részét tették ki. Rajtuk kívül igazából csak a német, magyar és ukrán nemzetiség képviselői ültek az Országgyűlésben.

Az államfői felelősség tekintetében szintén eltérés alakult ki a kormányjavaslat és az Országgyűlés elképzelései között. A kormány semmilyen formában nem akarta lehetővé tenni az elnök felelősségre vonását, a törvényhozás mégis keresztülvitte azt a rendelkezést, hogy hazaárulás esetében az államfőt is felelősségre lehet vonni. A hazaárulás tényállását a köztársaság védelmére elfogadott 1923. évi 50. számú (csehszlovák) törvény tartalmazta. Az államfő büntetőjogi felelősségre vonására az Államtanács lett jogosult. Az eljárási szabályokat külön törvény szabályozta, amely a kormánytagok felelősségre vonására is vonatkozott. Ilyenkor szubszidiárius módon a büntető törvénykönyv szabályait is figyelembe kellett venni. Bár az Államtanács ítélkezett az államfő ügyében, a vádelemelés az Országgyűlés feladata lett. Az egész eljárást legalább harminc képviselőnek kellett kezdeményeznie, utána egy öt fős vádbizottságnak körül kellett járnia az ügyet és előkészíteni azt a plénum előtti szavazásra. Az országgyűlési vádelemeléshez ugyanolyan többségre volt szükség, mint az alkotmánymódosításhoz. A vádelemelés egyben az elnöki tisztség ideiglenes felfüggesztését is jelentette. Utána az Államtanács járt el, amely azonban csak az államfői tisztségtől való megfosztásra, azaz a tisztség elvesztésére ítélhette az elnököt, és arra, hogy a jövőben többé ne indulhasson ezért a posztért.

Az Államtanácsról viszont meg kell jegyezni, hogy annak jelentős része az államfő akaratától függött. Olyan sajátos szerv volt, amely részben hasonlított egy gyenge felsőházra, korlátozott állambíróságra és alkotmánybíróságra, valamint voltak a végrehajtó hatalmat érintő jogosultságai is. A szlovák jogrendbe ez az intézmény a dél-európai közjogi hatások nyomán került be. Főleg az akkori portugál államtanács egyes megoldásai hatottak a szlovák alkotmányozóra. Az alkotmány elfogadása kapcsán egyébként komoly vita alakult ki a vezető politikusok között, emiatt az egész eljárás, majd az Államtanács konkrét felállítása elhúzódott.²² Az Államtanács tényleges működését lehetővé tevő törvény végül is csak 1940-ben született meg, majdnem egy évvel az alkotmány elfogadása után. Ebben a kérdésben nemcsak az Országgyűlés és a kormány között volt nézeteltérés, hanem a képviselők és az államfő között is. Az utóbbi meg is vétózta a törvényt. Az Országgyűlés végül elfogadta az elnök kifogásait, és annak megfelelő formában szavazta meg az Államtanácsról szóló törvényt.

Sem az alkotmány, sem az idevonatkozó törvény nem szabályozta az Államtanács létszámát. Egyrészt azért, mert itt kellett volna helyet foglalniuk a szakmai rendek képviselőinek, továbbá a nemzetiségi pártok vezetőinek. Különösen az utóbbiak létszáma volt bizonytalan. Az ukránok például nem kaptak lehetőséget önálló párt alapítására. Nem volt egyértelmű a tagság alsó korhatára sem – elvben 35 év volt a passzív választójog feltétele, de az államfő delegáltjai ennél fiatalabbak is lehettek. Az államtanácsosi tisztség nem volt összeférhetetlen a parlamenti mandátummal. A testületben egyébként három tagsági forma létezett. Hivatalánál fogva volt a testület tagja a kormányfő és a házelnök. További hat tagot az államfő delegált. A legtöbb tagot viszont a politikai pártok delegáltak. Tíz főt (köztük több minisztert és képviselőt) a *Hlinka*-féle Szlovák Néppárt

²² PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 49–50.

küldött a testületbe. Formálisan ebbe a kvótába tartozott a szepesi római katolikus püspök és az evangélikus egyház világi felügyelője is. Továbbá egy helyet kapott a német nemzetiségi párt. A diktatórikus rezsimekhez képest szokatlan módon az Államtanács titkosan választotta meg a vezetését. Az elnök a rezsím mérsékelt szárnyának egyik képviselője lett.²³

Az Államtanács további fontos kompetenciája az országgyűlési jelöltlista összeállítása volt. Akkor, amikor tudatosan igyekeztek negligálni a választási elv szerepét és egyre inkább az irányított autokrácia irányába mozdult a rendszer, nagyon fontos hatáskör volt ez. Igaz, az Államtanács soha nem tudott élni vele, mert 1945 előtt már nem került sor törvényhozási választásokra. Az Államtanács így főleg egy másik kompetenciáját használta gyakrabban – egyes fontos kérdésekről szóló, az államfőnek és a kormánynak benyújtott vélemények és jelentések készítését. Ezek egyébként többször az államfőhöz közel álló mérsékelték nézeteit tükrözték a radikális nemzetiszocialistákkal szemben.²⁴

A fent felvázolt összetétel csak az Államtanács létezésének első szakaszában volt jellemző, mert 1943-ban megváltozott a törvény és annak megfelelően a testület összetétele és kompetenciái is. Az utóbbiak már inkább csak a rendkívüli esetekre szóltak. Ekkor jobban kidomborodott az Államtanács felsőházi jellege, de közben csökkent a létszáma – az eredeti 19-ről 12 főre. Hivatalból továbbra is tagja maradt kormányfő és a házelnök, a többi tíz tagot pedig az államfő nevezte ki, mégpedig miniszteri ellenjegyzés nélkül. Ez azt is jelentette, hogy a köztársasági elnökről olyan személyek ítékeztek volna, akiket saját hatáskörben és egyedül csak ő nevezhetett ki.²⁵

Az államfő önálló kinevezési jogosítványainak bővülése az egész közjogi rendszerre jellemző tendencia volt. Az 1941. évi 225. számú alkotmányerejű törvény révén a szlovák államfő megszerezte azt a jogot, hogy kinevezze a testületből még hiányzó képviselőket, valamint – szükség esetén – helyetteseket válasszon a megüresedett helyekre. Az alkotmánymódosítás azzal az ellentmondással függött össze, amely az 1938 novemberében megválasztott képviselők létszáma és az 1939 júliusában elfogadott alkotmány rendelkezései között feszült. 1938-ban ugyanis csak 63 képviselőt választottak meg a tartományi jellegűnek szánt szlovák Országgyűlésbe. Az általuk elfogadott alkotmány viszont 80 képviselővel számolt. Az 1941. évi 225. számú alkotmányerejű törvény emiatt az államfőnek adta azt a jogot, hogy kinevezze a hiányzó képviselőket, mégpedig a kormánytagok ellenjegyzése nélkül. Annyi volt a megkötés, hogy az új képviselőknek legalább harmincéves szlovák állampolgároknak kellett lenniük.²⁶

Ezzel a jogosultsággal az államfő komoly lehetőséget kapott az Országgyűlés befolyásolására, bár az is igaz, hogy az országgyűlési többség enélkül is mindig közel állt hozzá. A néppárti mérsékelték és radikálisok harcában ugyanis az Országgyűlés az elejétől a végéig az előbbieket egyik legfőbb bástyájának számított. Mindez azonban tragikus módon nem nyilvánult meg

²³ Erről a testületről lásd részletesebben KAMENEC, Trauma 223–224. és PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 95–96.

²⁴ PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 97–98.

²⁵ KAMENEC, Trauma 221–241.

²⁶ Ústava Slovenskej republiky (ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z. zo dňa 21. júla 1939). GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 493. 9. láb.

a zsidókérdés tekintetében. Az Országgyűlés képviselői néhány kivételtől eltekintve ugyanis nagy többséggel megszavazták a zsidóellenes törvényeket és végül a polgártársaik deportálását is.²⁷

A köztársasági elnök törvényhozással kapcsolatos jogosítványai hasonlítottak a korábbi csehszlovák szabályozásra. Továbbra is az államfő hívhatta össze az Országgyűlés rendes üléseit, mégpedig évente kétszer – a tavaszi ülést márciusban, az őszi októberben. A képviselők többségének kérésére rendkívüli ülések összehívására is köteles volt. Amennyiben azt nem tette volna meg, akkor az Országgyűlés elnöke hívhatta össze a rendkívüli ülést. Az alkotmány szükségzavúan rendelkezett az államfő házfelosztási jogáról. Ezt a lehetőséget szinte csak melleleg említette meg a 20. cikkben, amely kimondta, hogy amikor véget ér az Országgyűlés megbízási ideje vagy az államfő felosztja azt, akkor az új országgyűlési választásokat 60 napon belül meg kell tartani. Ebben a kontextusban érdekes, hogy az államfő nem kapta meg a törvénykezdeményezési jogot, az csak a képviselőknek, a kormánynak és az Államtanácsnak járt.

A szlovák köztársasági elnök megkapta a halasztó hatályú vétójogot. Az államfőnek minden megszavazott törvényt 15 napon belül alá kellett írnia vagy a megjegyzéseivel visszaküldeni azt az Országgyűlésnek újratárgyalás végett. Abban az esetben viszont, ha az Országgyűlés ismétlen megszavazta háromötödös (azaz minősített) többséggel (az összes képviselő kétharmadának jelenlétében) a vitatott törvényt, akkor a köztársasági elnök azt már köteles volt aláírni. A törvényeket egyébként az államfőn kívül még a házelnök, a miniszterelnök és a végrehajtással megbízott miniszter írta alá. Minden törvényt legkésőbb nyolc nappal az államfői aláírás után ki kellett hirdetni.²⁸

Ez a szuszpenzív államfői vétójog a tekintélyelvű, illetve diktatórikus rendszer körülményei között nagyon relatívnak tűnik. Emiatt némileg meglepő, mennyire valóságos szerepet játszott a háború alatti Szlovák Köztársaság idején, legalábbis az 1938 előtti demokratikus Csehszlovákiával összehasonlítva. Az első csehszlovák köztársasági elnöknek, *Tomáš G. Masaryk*nak ugyanis akkora tekintélye volt, hogy az akkori Nemzetgyűlés egyszer sem próbálta leszavazni a vétóját. A háború alatti Szlovákia elnöke összesen öt alkalommal vétózott meg törvényt, ebből két esetben²⁹ az Országgyűlés közvetve elutasította a kifogásait, egyszer pedig csak részben fogadta el azokat.³⁰ Az utóbbi esetben éppen az Államtanáccsal kapcsolatos változásokról volt szó.

A köztársasági elnök joga volt a kormánytagok kinevezése és felmentése. Annak az eldöntése is a hatáskörébe tartozott, hogy a kormány tagjai melyik minisztériumot vezessék. A minisztériumok létszámáról viszont külön törvénynek kellett rendelkeznie. Az Országgyűlés a parlamentáris hagyományoknak megfelelően jogosult volt politikai felelősségre vonni a kormányt

²⁷ A jelen lévő és szavazó képviselők közül csak a magyar kisebbséget képviselő *Eszterházy János* gróf volt az, aki 1942-ban egyértelmű nemmel szavazott a zsidók deportálására. Sajnos a korábbi zsidóellenes intézkedéseket ő is megszavazta. Lásd KAMENEC, Trauma.

²⁸ Érdekes, hogy a kormány javaslata eredetileg csak olyan halasztó hatályú vétójoggal számolt, amelynek „letöréséhez” nem is kellett volna minősített többség. De az is igaz, hogy eredetileg egy olyan nem teljes körű abszolút vétójog bevezetésében is gondolkodtak, amely azt eredményezte volna, hogy az államfő és az Államtanács együttes ellenkezése esetében a megvétózott javaslattal legalább az adott országgyűlési ülészakon belül nem lehetett volna többé foglalkozni. PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 46.

²⁹ Az állampolgársági törvénnyel kapcsolatos és a vasárnapokról, illetve az ünnepnapokról szóló törvényhez fűzött kifogásokról volt szó.

³⁰ PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 46.

és tagjait. Ez azt jelentette, hogy az Országgyűlés bizalmatlanságot szavazhatott az egész kormánnyal szemben, és külön-külön az egyes miniszterekkel szemben is.

A miniszterelnök helyetteséről önállóan a kormánytagok döntöttek, ehhez nem kellett államfői jóváhagyás. Az államfő viszont jogosult volt összehívni a kormányüléseket és ilyenkor elnökölni is azokon. Hasonló lehetőségei voltak az Államtanácsra vonatkozóan is. Az Országgyűlésben pedig felléphetett és elmondhatta a véleményét fontos kérdésekben. *Tísz* összesen három alkalommal élt ezzel a lehetőséggel.³¹

A pótolhatatlan gazdasági, pénzügyi és politikai károk elhárítása érdekében a kormány jogosult lett törvényerejű rendeletek kiadására, de azokat a kormánytagok többségén kívül az államfőnek is alá kellett írnia. Ilyeneket egyébként nem lehetett hozni az Országgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozó kérdésekben vagy törvényi szintű szabályozást igénylő ügyekben. Ez komoly felhatalmazás volt, amellyel a szlovák kormány gyakran élt is, annak ellenére, hogy minden ilyen törvényerejű rendeletet el kellett küldeni az Országgyűlésnek. Három hónap állt az Országgyűlés rendelkezésére, hogy a rendeletet jóváhagyja, kifejezze egyet nem értését vagy megváltoztassa azt. Egyébként a háborús és diktatórikus körülmények között előfordult, hogy az Országgyűlés nem hagyta jóvá a kormány által kiadott törvényerejű rendeletet. Ez történt például 1942-ben a közjegyzők jogállását ideiglenesen szabályozó rendelet esetében.³²

A korábbi csehszlovák alkotmánnyal szemben a szlovák alkotmány elvileg sem ismerte az államfőhelyettes intézményét. Ha az államfői poszt nem volt betöltve vagy az államfő nem tudta ellátni hivatalát, a teendői ellátása a kormányfő kezébe került. Ez más megoldás volt, mint a korábbi csehszlovák alkotmány idején, amikor ez a feladatkör az egész kormányra szállt át, amely viszont megbízhatta saját elnökét az államfői teendők ellátásával.

A szlovák köztársasági elnök jogállása formálisan 1944 őszén erősödött meg rendkívüli módon, éppen akkor, amikor az országban már két hónapja antifasiszta felkelés zajlott. Erre való reakcióként 1944. október 27-én, tehát már a német megszállás körülményei között, a felkelés végnapjaiban, a pozsonyi Országgyűlés elfogadta az 1944. évi 200. számú alkotmányerejű törvényt, amely a harci készültség idejére felhatalmazta az államfőt arra, hogy akár az alkotmányt és az alkotmányerejű törvényeket is módosíthassa, valamint kiszélesítette a kormány rendeletalkotási felhatalmazását. A köztársasági elnök ennek megfelelően ilyenkor (szükség esetén) jogosult lett alkotmányerejű dekrétumok formájában olyan kérdéseket is szabályozni, amelyekhez egyébként alkotmányerejű törvényt kellett volna elfogadni. A kormány pedig harci készültség idején olyan ügyekben is kiadhatta rendeleteit, amelyek szabályozásához törvényre lett volna szükség, illetve amelyek az Országgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartoztak. Sőt, többé nem volt szükség az Országgyűlés jóváhagyására a nemzetközi kereskedelmi szerződések és az olyan szerződések vonatkozásában sem, amelyek terheket róttak az államra és polgáira. Az utóbbi rendelkezés nyilvánvalóan összefüggött Szlovákia német megszállásával és az ország erőforrásainak kiaknázásával.

³¹ PODOLEC, Medzi kontinuitou a diskontinuitou... 47. Az első üzenetére 1939 őszén került sor, ebben nagyjából felvázolta államfői krédóját. A második az állami önállóság első évfordulójára esett. A harmadikra pedig akkor került sor, amikor Szlovákia csatlakozott a tengelyhatalmak háromhatalmi egyezményéhez.

³² Ústava Slovenskej republiky (ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z. zo dňa 21. júla 1939). GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 500. 19. láb.

4. A köztársasági elnöki és a pártvezéri tisztség kapcsolata

Az 1939. évi alkotmány 6. fejezete foglalkozott a politikai pártok kérdésével. Ennek értelmében a szlovák nemzet a *Hlinka*-féle Szlovák Néppárt (Szlovák Nemzeti Egység Pártja) révén vesz részt az államhatalomban. Létrejöttéről, összetételéről és az egyes szervek hatásköréről külön törvénynek kellett rendelkeznie. A Néppárton kívül csak a nemzetiségi csoportnak nevezett, államilag elismert nemzetiségek hozhattak létre politikai pártokat, mert az alkotmány értelmében a nemzetiségi csoportok saját pártjaikon keresztül voltak jogosultak részt venni az államhatalomban. A regisztrált nemzetiségi pártot az egész nemzetiségi közösség politikai akarata kifejezőjének kellett tekinteni.

Ezekről a pártokról is külön törvény rendelkezett,³³ amelynek értelmében minden egyes nemzetiségnek csak egy-egy pártja lehetett. Az akkori Szlovákiában három hivatalos nemzetiségi csoport létezett, de csak két nemzetiség rendelkezett saját párttal: a magyarok és a németek. Az ukrán nemzetiségi csoportnak volt egy parlamenti képviselője, de nem volt saját pártja. A magyarok és a németek saját párttal rendelkeztek, de ezen túl nem volt azonos a jogállásuk. Amíg a magyarokat csak egyetlen képviselő képviselhetette a szlovák törvényhozásban, addig a németeknek három parlamenti képviselőjük volt. *Franz Karmasin* német pártvezér továbbá államtitkári rangban tagja volt a szlovák kormánynak, és *Hitler* akaratának egyfajta közvetítőjeként működött Szlovákiában, bár hivatalosan csak a német nemzetiséggel foglalkozó államtitkárság tartozott alája.³⁴

A *Hlinka*-féle Szlovák Néppárttól két külön törvény is született. Az első még a hektikus 1939-es esztendő terméke volt, és az elfogadására az alkotmányozás után került sor. A szlovák nacionalista és autonomista programmal fellépő Néppárt eredetileg szokásos szerkezetű parlamenti párt volt, amelyben a legtöbb kérdésről szavazással döntöttek. Az 1938-ban egyeduralmukodóvá vált Néppárt vezetése viszont hozzájárult a párt állami jellegének kidomborításához. Ezt a célt szolgálta a Néppárttól szóló törvénytervezet, amelyet rövid, keretjellegű alkotmányerejű törvényként próbáltak elfogadni. A pártvezetés eredetileg azt akarta, hogy a belső pártberendezkedés tekintetében az 1939. évi 245. évi törvény egyszerűen csak hivatkozzon a párt belső szervezeti szabályzatára. Ezt az elképzelést azonban a törvényhozás nem engedte megvalósítani. A Néppárt szervezeti szabályzata emiatt bekerült a törvénybe, így nehezebben lehetett módosítani. Ez a megoldás köztes lépcsőfok volt a szokásos politikai párt és a központosított, vezérelvű párt között. Ez főleg abban nyilvánult meg, hogy egyre több fontos döntéshozó kompetencia került a felsőbb pártszervekhez, azok személyi köre pedig egyre inkább leszűkült. A helyi tisztviselőket már nem választották, hanem kinevezték, és a tagságnak csak konzultatív beleszólási lehetőségei maradtak. A legfontosabb kérdések eldöntése azonban még mindig a választott kongresszus kezében összpontosult. Szigorodtak továbbá a belépési feltételek – a párttagok 1939-től csak szlovák nemzetiségű állampolgárok lehettek.³⁵

A politikai kurzus faszálódásával összefüggésben természetesen felerősödtek a kormánypárton belüli diktatórikus törekvések. 1941-ben elnökségi határozattal bevezették a párttagok engedelmisségi kötelezettségét. Onnantól kezdve a tisztségvállalás már nem lehetőség,

³³ Zákon č. 121/1940 Sl. z. zo dňa 15.5.1940 o politických stranách národnostných skupín. GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 503–504.

³⁴ GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 503–504. 25. és 26. lábaj.

³⁵ PODOLEC, Politický systém Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945 123–124.

hanem kötelezettség volt. Továbbá a pártból már nem is volt olyan könnyű egyoldalúan kilépni, mert ahhoz is a vezetés beleegyezése kellett. A választási elvet egyre sűrűbben bírálták, mint a demokratikus múlt elavult és túlhaladott elemét. Az egyre sűrűbben emlegetett vezérelvet pedig úgy tálták a közvéleménynek, mint a „*csődbe jutott*” demokratikus elvek és a történelmi múltba utalt uralkodói rezsimek maradványát. Szemben az erőszakos diktatúrákkal és zsarnoki rendszerekkel, a vezérelvű rezsimek vezetőinek a nemzeti felhatalmazás és a bölcs belátás alapján kellett volna kormányozniuk a társadalmukat.³⁶

Az új, immár valóban vezérelvű állampárti törvény 1942-ben született meg. Létrejött a nácibarát radikális szárny és a konzervatívabb mérsékelt irány összecsapásai kísérték. A radikálisok a vezérelv bevezetésével gyengíteni akarták a pártelnök államfőt azzal, hogy ezt a két tisztséget külön akarták választani. A pártelnöki posztra *Vojtech Tuka*t (*Tuka Bélát*) szemelték ki, aki akkor már *Tisónál* jóval közelebb került a náci eszmékhez.³⁷ A küzdelem végül a mérsékeltek győzelmével végződött, akik azonban paradox módon a radikálisok programját és eszközeit vették át, és azok segítségével kiszorították a radikálisokat. Ennek a küzdelemnek a legtragikusabb velejárója a szlovákiai zsidóság deportálása volt, amelyet végül a radikálisok követelésére, de a mérsékeltek hathatós segítségével, irányításával hajtottak végre.³⁸

A *Hlinka*-féle Szlovák Néppártról szóló 1942. évi 215. számú törvény³⁹ nem számított alkotmányerejű törvénynek, elfogadásához és módosításához tehát nem kellett minősített többség. Az új törvény kimondta, hogy párttag csak szlovák nemzetiségű szlovák állampolgár lehet, aki nem zsidó vagy „*zsidó keverék*”. Legalább 18 évesnek kellett lenni a belépéshez. A jogszabály négy politikai központi szervet nevesített, a következő sorrendben: vezér, elnökség, központi bizottság és kongresszus. Az utóbbi feladata lett a Vezér⁴⁰ és a négy helyettes megválasztása, mégpedig ötéves időszakra. A nagybetűs Vezér lett az állampárt legfőbb képviselője, aki a kongresszus által meghatározott programponatok keretein belül meghatározta a párt politikáját. A Vezér utasításai minden párttag és párttisztviselő számára kötelező érvényűek lettek. Ő elnökölt az elnökségben, a központi bizottságban és a kongresszuson is. A főtitkár és a megyei, járási pártszervezetek vezetőinek kinevezése is a Vezér feladata volt. Az elnökség egyébként a Vezérből, a főtitkárból és a Vezér négy helyetteséből állt. A központi bizottság összetételén mér jobban lehetett érezni a Néppárt állampárt jellegét. Az ugyanis nemcsak az elnökség tagjaiból állt, hanem az Országgyűlés elnökségéből, továbbá a kormánytagokból, az Államtanács elnökéből, a Hlinka Gárda és a Hlinka Ifjúság parancsnokaiból, továbbá az érdekszervezetek és a Néppárt megyei elnökeiből. A Vezér jogában állt kinevezni további négy tagot. Maga a központi bizottság a Vezér konzultatív testületének jellegével rendelkezett. A pártszervek és az egyes állami szervek hasonló összefonódása érezhető volt a helyi, járási és megyei szervezetek szintjén is.⁴¹

³⁶ PODOLEC, Politický systém Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945 124.

³⁷ GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 541. 48. láb.

³⁸ PODOLEC, Politický systém Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945 125. Erről a belpolitikai küzdelemről lásd részletesebben magyarul KAMENEC, Trauma 66–100.

³⁹ Zákon č. 215/1942 Sl. z. zo dňa 22. októbra 1942, o Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (výňatky). GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 541–545.

⁴⁰ A törvény mindig nagy kezdőbetűvel írta a Vezér szót, a Párthoz hasonlóan.

⁴¹ A törvény szövegét lásd Zákon č. 215/1942 Sl. z. zo dňa 22. októbra 1942, o Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (výňatky). GRONSKÝ, Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. 541–545.

A Vezér pártelnök volt egyben, de az elnöki tisztséget a törvény külön már nem nevesítette. Érdekes, hogy maga *Tiso*, aki korábban gyakorló parlamenti politikus és párttisztviselő volt, minden jel szerint nem igazán kedvelte a Vezér megszólítást. Környezetének visszaemlékezései szerint ő továbbra is alapvetően pártelnöknek érezte magát. A vezérelv bevezetése mindenesetre alkalmas eszköz volt számára a Néppárton belüli radikális németbarát belső ellenzék leszerelésére, semlegesítésére.⁴² A Vezér pozícióját erősítette, hogy a kongresszus tagjait, akik a helyi és a járási szervezetek vezetői voltak, ő nevezte ki. A kör itt tehát bezárult.⁴³

Tiso tekintélyét a politikai rendszeren belül három tényező befolyásolta. Egyrészt a csehszlovák közjogi hagyomány, amelyben mindig különös tisztelet járt ki a köztársasági elnöknek, másrészt katolikus papi mivolta, ami nagyon fontos volt a többnyire mélyen vallásos katolikus országban, harmadrészt a kisebbik rossz elmélete, amely a mérsékeltnek hitt *Tisót* olyan társadalmi rétegekben és állami szektorokban is elfogadottá tette, amelyek egyébként nem rajongtak a néppárti rezsimért és a náci német szövetségért.⁴⁴ Az utóbbi ok azonban komoly sebeket kapott 1942-ben a zsidók deportálása idején, valamint véglegesen megbukott 1944-ben, amikor *Tiso* úgy döntött, hogy kitart a német szövetség mellett. A zsidókérdéshez való viszonyulását pedig teljes érzéketlenség jellemezte. Még a katolikus püspököktől és a Vatikánból érkező figyelmeztetésekre sem hallgatott, amivel közvetlen okozója lett a szlovákiai zsidóság tragédiájának.⁴⁵

Az utóbbi két tényező – a német szövetség és a zsidók megsemmisítésére irányuló politika – végül a háború után megpecsételte *Tiso* személyes sorsát. Az emigrált elnököt a nyugati szövetségesek háborús bűnösneként visszaküldték a felszabadított Csehszlovákiába, ahol a népbíróság halálra ítélte és 1947-ben ki is végezték. Nagyszabású pere 1946-ban kezdődött el. *Ivan Kameneč*, a téma szakavatott kutatója a következőképpen foglalta össze a bírósági eljárást: „Az eljárás a rendes bírósági tárgyalás egyetlen külső jegyét sem nélkülözte, de egyértelműen politikai jellege volt, amit nem is próbáltak a jog nyelvének szövegeivel leplezni. *Tiso* ezt nagyon hamar felismerte, s ehhez tartotta magát. Úgy döntött, hogy nem saját személyét, hanem politikai koncepcióit és az általa választott megoldásokat fogja védelmezni, amelyeket helyesnek és az egyetlen lehetséges kiútnak akart láttatni. Voltaképpen a nemzet harcosának és vértanújának a szerepét vállalta magára. Védekezése az adott helyzetben nem igazán volt hatékony, és inkább propagandisztikus célokat szolgált.”⁴⁶

A per során *Tiso* egyetlenegyszer sem vallotta magát bűnösnek és semmiféle felelősséget nem vállalt sem a zsidóság tragédiájáért, sem második világháborús szerepvállalásért.⁴⁷ A *Tiso*-per ugyanakkor része lett az akkori szlovák belpolitikának. A kommunisták *Tiso* elítélése és kivégzése által akarták a Demokrata Pártra szavazó néppárti tömegeket eltántorítani új pártjuktól. Ennek ellenére sokan arra számítottak, hogy a legsúlyosabb büntetést nem fogják kiszabni vele szemben. Ebben főleg papi mivolta és a kezdeti időszakának viszonylag pozitív emléke játszott szerepet. Ezért amikor a bíróság 1947. április 15-én halálos ítéletet hirdetett, az meglepte a szlovákiai közvélemény jelentős részét. Annál is inkább, mert a felelősséget vállaló, nem dacos, a per alatt

⁴² PODOLEC, Politický systém Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945 125.

⁴³ PODOLEC, Politický systém Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945 125.

⁴⁴ G. KOVÁCS, Jozef Tiso 41. és 45.

⁴⁵ G. KOVÁCS, Jozef Tiso 63.

⁴⁶ KAMENEČ, Jozef Tiso 152.

⁴⁷ KAMENEČ, Jozef Tiso 155.

erkölcsileg összeomló *Alexander Mach* volt belügyminiszter, a radikálisok volt fővezére „csak” harminc évet kapott, és 1968-ban amnesztiával ki is szabadult a börtönből.⁴⁸

Tiso kegyelmet kért, amelyet a bíróság nem javasolt. A kegyelemről a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségének, a kormánynak, de végső soron *Beneš* köztársasági elnöknek kellett döntenie. Akkor már a Vatikán is próbált közbejárni, és a cseh és szlovák katolikus körök is megmozdultak a halálbüntetés elkerülése érdekében. A Szlovák Nemzeti Tanács elnöksége nem tudott dönteni, annyira megosztott volt az ügyben. *Beneš* pedig a döntése előtt kikérte a csehszlovák kormány véleményét. Itt senki sem kérdőjelezte meg *Tiso* bűnösségét, mégis nagyon éles vita bontakozott ki a halálbüntetésről. Végül tizenhét miniszter a kegyelem elutasítása, hat pedig a megadása mellett szavazott. *Jan Masaryk* külügyminiszter kibújta a szavazás alól. A kegyelem mellett így csak a szlovák Demokrata Párt miniszterei és a cseh katolikus néppárti politikusok érveltek. A szavazás végkimenetele megpecsételte *Tiso* sorsát, akit két nappal később, 1947. április 18-án felakasztottak.⁴⁹

Felhasznált irodalom és források

- G. KOVÁCS László: Jozef Tiso. Portrévázlat. In: G. KOVÁCS László – KAMENEC, Ivan (szerk.): Jozef Tiso. Arcképek kettős tükörben. Dunaszerdahely 1997
- GRONSKÝ, Ján (szerk.): Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa I. (1914-194). Praha 2005
- KAMENEC, Ivan: Jozef Tiso. In: G. KOVÁCS László – KAMENEC, Ivan (szerk.): Jozef Tiso. Arcképek kettős tükörben. Dunaszerdahely 1997
- KAMENEC, Ivan: Trauma. Az első Szlovák Köztársaság (1939–1945). h. n. 1992
- PODOLEC, Ondrej: Medzi kontinuitou a diskontinuitou... Politický systém Slovenskej republiky 1939–1945. Bratislava 2014
- PODOLEC, Ondrej: Politický systém Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945. In: Slovenská republika 1939–1945. Bratislava 2015
- POLAKOVIČ, Štefan: K základom slovenského štátu. Filozofické eseje. h. n. 1939

⁴⁸ KAMENEC, Jozef Tiso 157.

⁴⁹ KAMENEC, Jozef Tiso 160.

HERGER Csabáné

egyetemi tanár

PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.07

Magyar magánjogászok tudományos írásai Németországban (1920–1944)

Scientific Writings of Hungarian Private Lawyers in Germany (1920–1944)

The study of the scientific relations between Hungarian and German private law jurists between 1920 and 1944 is still a current research issue, the comprehensive presentation of which has not been undertaken by either the German or the Hungarian legal historians. This research task cannot be completely performed by the author of this study either. The research question is that among the Hungarian private jurists, who published his scientific results in German journals, in the columns of the Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht and in the Zeitschrift für osteuropäisches Recht, and on what topics and in what way was it approached. The study covers private law in the broad sense, so in addition to general private law, it also covers writings on family law, commercial law and civil procedure law. When evaluating these questions, the role of the given author in Hungarian scientific public life is also a research aspect.

Keywords: private law, right restrictions and deprivations, publications of Hungarian private lawyers, Horthy era

1. A kutatás kérdései és forrásai¹

A magyar és a német magánjogtudósok tudományos kapcsolatainak vizsgálata az 1920 és 1944 közötti időszakban aktuális kutatási kérdés napjainkban is, melynek átfogó bemutatására mindez idáig sem német, sem magyar részről nem vállalkoztak. A teljesség igényével ezt a kutatási feladatot e tanulmány szerzője sem tudja elvégezni. Korábbi tanulmányaiban „*A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében és az NS-rendszerben*” című projekt keretében egyrészt az igazságtalanság és a jogtalanság közötti határok kérdésével foglalkozott a korszak magyar magánjog-tudományában, másrészt a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában fennmaradt polgári jogszolgáltatási ügyek alapján a kereskedelmi jog és a házassági jog területén megjelent lépcsőzetes jogkorlátozás, majd teljes jogfosztás gyakorlati megvalósulását vizsgálta.² E gondolatmenet folytatásaként Krausz Bernadett³ a magyar magánjogászok hazánkban megjelent írásai

¹ A tanulmány szerkesztett változata a Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport 2021. október 7-én Budapesten rendezett tudományos ülésén elhangzott előadásnak. „*A jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében és az NS-rendszerben*” című kutatási projekt (2019–2021) támogatásáért a szerző köszönetet mond az Alexander von Humboldt Alapítványnak.

² HERGER, Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján (1938–1944) 21–47.; HERGER, Ehrecht in Ungarn (1918–1945) 45–81.; HERGER, A Pécsi Királyi Törvényszék ítélkezési gyakorlata a III. zsidótörvény hatályba lépését követően 46–74.; HERGER, Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban (1920–1944) 94–103.; HERGER, A Pécsi Közjegyzői Kamara 1938 és 1945 között 20–43.

³ KRAUSZ, Magyar magánjogászok a német jog hatásáról és a jogfosztásról (1920–1944) 55–66.

alapján a korszak német magánjog-tudományának hatását kívánta bemutatni, míg jelen tanulmány kutatási kérdése az, hogy a magyar magánjogászok közül ki vállalkozott arra, hogy tudományos eredményeit német szakfolyóiratokban is közölje, valamint milyen témákban és milyen szemléletmódot követve tette ezt meg. A vizsgálat a tág értelemben vett magánjogra vonatkozik, azaz az általános magánjogon túl a családjogi, a kereskedelmi jogi és a polgári eljárásjogi írásokra is kiterjed. Ezek értékelésekor az is kutatási szempont, hogy az adott szerző a hazai tudományos közéletben ugyanekkor milyen szerepet töltött be.

A tudományos írások háttérében – a magánjogtudományra is kétségtelenül hatást gyakorló köztörténeti változásokon túl – a korszak magánjogi normáinak összessége, illetve a kellő vagy elvárt írott jogi szabályozottság hiánya állt. Az anyagi jog tekintetében elsősorban a magánjogi kodifikáció sikertelenségéről kell említést tenni, hiszen magánjogunk a 20. század közepéig kodifikálatlan maradt. A középkori nemesi szokásjogfeljegyzésen, *Werböczy István* Hármaskönyvén (1517) alapuló és azt továbbfejlesztő bírói gyakorlat uralmát előbb az osztrák magánjogi kódex (OPTK 1811) magyarországi önkényes hatályba léptetése (1853–1861) törte meg, majd a 19. század első és második felében is a magánjog egy-egy részterületére kiterjedő törvényi szabályozás jelölte ki a jogi modernizáció útját. A vizsgált korszakban, az 1920 és 1944 közötti mintegy negyed évszázadban továbbra is ez a színes jogforrási kép volt meghatározó, amely mellett fontos szerepe volt a magyar magánjogi törvénykönyv 1928-ban az országgyűlés elé terjesztett V. tervezetének (MTJ). Az MTJ a korszak tudományos álláspontját tükrözve, de egyszermind a bírói joggyakorlatban kikristályozódott tételekre is építve sajátos módon visszahatást gyakorolt a jogéletre.⁴ Ezzel szemben az alaki magánjog, amely a 19. század közepéig szintén a Hármaskönyv tételein alapult és a kúriai gyakorlatban formálódott, a modernizálás igényének lépcsőzetesen eleget téve 1868-ban, 1881-ben, majd 1893-ban előbb törvényi rendezést kapott, végezetül 1911-ben a korszak egyik legmodernebb európai polgári eljárásjogi törvénykönyvében megnyugtató, egységes szabályozást nyert.⁵ E kódex novelláiban (1925, 1930, 1932), melyek joggyakorlatra kifejtett hatását külön tanulmányban értékelem,⁶ nem elsősorban a jogszükítő jelleg volt meghatározó, azaz ilyen módon némileg elkülönültek annak az útnak a menetétől, melynek kövei az 1920. évi XXV. törvény (ún. „*numerus clausus*”), majd 1938 és 1944 között további 21 ún. zsidótörvény és számos rendelet volt.⁷

E tanulmány keretei között két korabeli német jogi szakfolyóirat (*Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* = ZAfDR, *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* = ZOER) lapszámait vizsgálok a teljesség igényével a magyar magánjogászok írásainak bemutatása céljából, a projekt keretében készült korábbi tanulmányokra építve, az azokban ismertetett történeti kontextualizálást ehelyütt nem ismételve.

⁴ A magyar magánjogi jogforrások fejlődéstörténetéhez a lásd bővebben HERGER, Ersitzung im unkodifizierten ungarischen Privatrechts 301–308.

⁵ A magyar polgári eljárásjog kodifikálásának folyamatát és annak értékelését lásd STIPTA, Das Zivilverfahrensrecht (1848–1945) 541–564.

⁶ HERGER, Ziviprozessrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit (megjelenés alatt).

⁷ *Imrédy Béla* kormányzása alatt (1938. május 14. – 1939. február 16.) 17, *Teleki Pál* kormányzása alatt (1939. február 16. – 1941. április 3.) 100, *Bárdossy László* kormányzása alatt (1941. április 3. – 1942. március 9.) 72, *Kállay Miklós* kormányzása alatt (1942. március 9. – 1944. március 22.) 78, *Sztójay Döme* kormányzása alatt (1944. március 22. – 1944. augusztus 29.) 85, *Lakatos Géza* kormányzása alatt (1944. augusztus 29. – 1944. október 16.) 5, *Szálasi Ferenc* kormányzása alatt (1944. október 16. – 1945. március 27.) pedig 10 vonatkozó rendeletet fogadtak el. Ezek felsorolását és elemzését lásd LEHOTAY, A jogszükítés útján 27–73.

2. Magyar magánjogászok írásai a *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* című folyóiratban

Az *Akademie für Deutsches Recht* (Német Jogi Akadémia) elnökének, Hans Franknak a szerkesztésében 1935 és 1944 között jelent meg a *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* című folyóirat. Arra a kérdésre, hogy 1935-ben az ekkorra már kiépült nemzetiszocialista diktatúrában miért fogadták szívesen a külföldi jogtudósok tanulmányait a folyóiratban, az első lapszám bevezető írásában Ullrich Friedrich Willy Joachim von Ribbentrop a következő választ adta: „(...) Németország politikai arculatának ez az óriási változása természetesen államunk jogrendjében és igazságszolgáltatásában is alapvető változásokat fog magával hozni. A kibontakozot nemzetiszocialista törvényhozás minden tekintetben ennek az új felfogásnak a kifejeződése, de még inkább német népiünk újra felfedezett lelki sajátosságainak a tükröképe. A mértékadó ma is és a jövőben is azonban az a szellem, amelyből az igazságszolgáltatás megvalósul, és ennek a legjobb biztosítéka csakis a nemzetiszocialista világnézet lehet, amely a bírókat és a népet egymással egybekapcsolja. A külföld számára ma még részben idegen ez a változás, részben pedig el is utasítja azt. (...) Ez azonban meg fog változni, és a Német Jogi Akadémia egyik legszebb és leghálásabb feladata az, hogy külföldön utat készítsen a jövő német jogának megértéséhez és nemzetközi elismeréséhez, és hidat építsen ezen új törvényhozás más népek jogrendszerre között.”⁸ Az angol és francia nyelismerettel, valamint jelentős külföldi kereskedelmi tapasztalattal is rendelkező von Ribbentrop, aki 1932-től volt az NSDAP tagja, a birodalmi kormány külpolitikai tanácsadója volt akkor, amikor az idézett bevezetőt írta a Német Jogi Akadémia folyóiratában, majd 1938-tól szolgálta a *Führer*t birodalmi külügyminiszterként. A cél nyilvánvaló volt: a nemzetiszocialista állam jogrendével szemben mindeddig idegenkedő népek közvetlen befolyásolása a jogrendszer alakítása területén. Ehhez kézenfekvő eszköznek találta a német és a külföldi jogászok közötti interakciók erősítését és elmélyítését.

S hogy erre a magyar jogászság részről mekkora hajlandóság mutatkozott, azt jelzi Szakáts Kálmán (Coloman von Szakáts néven publikált) tanulmánya, amely e folyóiratban az első volt a magyar szerzők műveinek sorában. *Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung* (Az új magyar jogalkotás alapelvei) című írás szóban Budapesten, a drezdai nemzetiszocialista jogászok (BNSDJ) küldöttsége előtt hangzott el.⁹ A találkozón, amely szintén a szakmai kapcsolatok erősítését és a párbeszédet szolgálta, Szakáts a szociális igazságosság kérdésével foglalkozott a jogalkotás trendje tekintetében: „Adott az első kérdés: mennyiben felel meg a legutóbbi évek kodifikációs folyamata Magyarországon az autonóm és a heteronóm jogalkotás általános elvének? Második kérdésünk pedig az, hogy mely tények határozzák meg a magyar kodifikáció irányvonalát és ez milyen célokat követ? (...) Három jogalkotást meghatározó tényről kell említést tennünk: 1. A magyar jogrendszer múltjáról és történeti fejlődéséről, amely a

⁸ „(...) Diese ungeheuere Wandlung in der politischen Gestaltung Deutschlands wird naturgemäß auch eine grundlegende Änderung in der Rechtspflege und Rechtsprechung unseres Staates mit sich bringen. Die entstehende nationalsozialistische Gesetzgebung wird in jeder Beziehung ein Ausdruck dieser neuen Auffassung oder vielmehr ein Spiegelbild dieser niedergefundenen seelischen Eigenart unseres deutschen Volkes sein. Maßgebend aber ist und bleibt immer der Geist, in dem Recht gesprochen wird, und hier soll und wird die nationalsozialistische Weltanschauung, die Richter und Volk verbinden, der beste Garant sein. Das Ausland steht heute dieser Wandlung teilweise fremd, teilweise sogar noch ablehnend gegenüber. (...) Dies wird sich ändern, und eine der schönsten und dankenswertesten Aufgaben der Akademie für Deutsches Recht ist es, dem Verständnis und der internationalen Anerkennung des kommenden neuen deutschen Rechtes im Ausland den Weg zu bahnen, und vor dieser neuen Gesetzgebung zu der Rechtspflege der anderen Völker die Brücke zu schlagen.” RIBBENTROP, Geleitwort 1–2.

⁹ A budapesti látogatás időpontjára nézve az írásban nincs információ.

magyar faj (sajátosságaiból) származó, a földhöz és a nép lelkéhez kötődő jellemzőkkel rendelkező jogintézmények rendszerét hozta létre 2. A magyar államterületének változásáról, ennek népi összetételéről és a békediktátum következtében előálló nemzetgazdaságról. 3. Az európai államok világháború utáni politikai, társadalmi és gazdasági átalakulásáról, valamint a népek közötti viszonyokról.¹⁰ A „magyar faj” kifejezés használata nem volt újdonság a magyar (magán)jogi irodalomban: magánjogtudósaink a 19-20. század fordulójának kodifikációs hullámához kapcsolóan nem egyszer hivatkoztak a „magyar faj” sajátos jogára a nyugati, germán gyökerekkel rendelkező jogintézményekkel szemben¹¹ úgy, hogy ez alatt a magyar és a magyarsághoz asszimilálódott honpolgárok összességét értették, nem feltétlenül származási alapon. A romantikus nacionalizmus korának sajátos vonása volt, hogy a történeti jogi iskola fogalomrendszerét, többek között a nemzet, a nép vagy a népszellem kategóriáját az organikus jogfejlődés szükségszerűségének indoklásához használták. Szembetűnő a párhuzam a német történeti jogi iskola germanista irányzata eszméinek a túlhangsúlyozása és a nemzetiszocialista jogrend kiépítésének folyamata, valamint a magyar történeti jogi iskola hagyatéka és a *Szakáts* írásában használt stilisztikai eszközök között. Ez utóbbi a nemzetiszocialista drezdai jogászokat nem érthette meglepetésként. Az autonóm jogalkotás példaként a szerző a magyar magánjogi törvénykönyv V. tervezetét (MTJ 1928), a bírói és az ügyészi fegyelmi szabályokat, valamint a sajtószabadság kereteit módosító törvényt említette. „A korábbi kodifikáció hiánya – folytatta *Szakáts* a beszédét, illetve annak írott változatát – bizonyos előnyökkel is járt. Az iratlan magyar magánjog sokban hozzájárult ahhoz, hogy az igazságszolgáltatás most, a gazdasági és társadalmi válság idején a törvénykönyv merev szabályaitól szabadon követhesse (...) a változások gyors ritmusát”.¹² Érvelése szakmai szempontból helyesnek tekinthető: a valorizációs törvény (1928. évi XII. tv.) példaként történő említése valóban olyan területe volt a korszak magyar magánjogának, amely az I. világháborút követő rendkívüli gazdasági helyzet miatt a gazdasági életbe való erőteljes és gyors állami beavatkozást igényelt a törvényhozás eszközével, és amely a szakirodalomban is nagy figyelmet kapott.¹³ A magyar jogalkotás eredményeinek második csoportjába *Szakáts* a vesztes világháború utáni politikai, gazdasági és társadalmi válság kezelése céljából hozott törvényeket sorolta, ezek között elsősorban a „föld és a népesség viszonyának” a kellő szabályozását értve, ahol a „közösségi érdek” elsődlegességét hangsúlyozta. Végezetül a heteronóm jogalkotás példáival foglalkozott, melyek körébe a mezőgazdasági telkek adósságainak rendezését, az új ügyvédi rendtartást és a devizatörvényt sorolta, itt is elsősorban az egyéni érdekek háttérbe szorításának és a közösségi érdek, a nemzet érdeke előtérbe kerülésének az elvét hangsúlyozta, amely szerinte „mélyen a magyar jogtudatban

¹⁰ „Als erste Frage ergibt sich: wie entspricht die Kodifikation in Ungarn der letzten Jahre dem allgemeinen Prinzip der autonomen und der heteronomen Rechtschaffung? Als zweite Frage ergibt sich: welche Tatsachen determinieren die Richtlinien der ungarischen Kodifikation und was für Ziele strebt sich an? (...) Wir können drei rechtschaffende Tatsachen feststellen: 1. Die Vergangenheit und historische Entwicklung des ungarischen Rechtssystems, welche eine aus der ungarischen Rasse stammende, an den Boden und an die Volksseele gebundene Eigenart eines Systems der Rechtsinstitutionen bildet. 2. Die Umgestaltung des ungarischen Staatsgebietes, seiner volklichen Zusammensetzung und die Nationalwirtschaft infolge des Friedensdiktates. 3. Die politische, gesellschaftliche und wirtschaftliche Umgestaltung der europäischen Staaten und Volksverhältnisse nach dem Weltkrieg. SZAKÁTS, Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung 491.

¹¹ Példának okáért lásd JANCSÓ, Magyar házassági és házastársi öröklési jog 808.; TÓTH, A magyar nőkről; Indokolás a Magyar Általános Polgári Törvénykönyv tervezetéhez I. 193.

¹² „(...) der Mangel der bisherigen Kodifikation hat auch seine Vorteile gehabt. Das ungeschriebene ung. Privatrecht hat viel dazu beigetragen, daß die Rechtspflege in dieser Zeit der wirtschaftlichen und sozialen Krise frei von den starren Regeln eines Gesetzbuches den schnellen Rhythmen der (...) Veränderungen folgen konnte (...).” SZAKÁTS, Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung 493.

¹³ A témához lásd bővebben ALMÁSI, A háború hatása a magánjogra; ALMÁSI, A valorizációs törvény magyarázata.

gyökerezik és a magyar jogrendszerrel teljes harmóniában áll”.¹⁴ Szakáts szakmai köntösbe bújtatott, ideológiától mélyen átfűtött beszéde és írása, amely a jogkorlátozás kérdésével 1935-ben még nem foglalkozott, szemléletmódjában és retorikájában elválaszthatatlan Radocsay László királyi igazságügyminiszter *Die Rechtserneuerung in Ungarn* (A jog megújítása Magyarországon) című művétől, amely a Német Jogi Akadémia Kiadványai sorozatban, a Külföldi Jog I. köteteként jelent meg Münchenben, illetve Berlinben 1942-ben.¹⁵ A nemesi származású törvényszéki joggyakornok Szakáts, aki – itthon megjelent írásai tanúsága szerint is – figyelemmel kísérte az 1933 utáni német jogalkotást, arra a hazai jogtudomány képviselőinek a figyelmét is felhívta. A Magyar Jogászegylet 1934. június 8-i teljes ülésén elhangzott előadásában az autokrácia és a demokrácia közötti „világnézeti kűzdelmet” még eldöntetlennek látta, de azt kijelentette, hogy a weimari köztársaság demokratikus rendszere (a liberális bismarcki sajtótörvénnyel együtt) megbukott, és helyét az egyéni érdekeket háttérbe toló és a közösségi érdeket előtérbe helyező autokratikus rendszer vette át, amelynek szelleméhez igazodónak, tehát „a közösség szolgálatában állónak” találta a német sajtóreformot. Mivel előadása írott változatát a jogászegylet saját kiadványában közölte, vélelmezhető, hogy a publikum az előadást egyetértéssel fogadta.¹⁶

Különös figyelemre méltó a folyóirat 1935 novemberi különszámából a budapesti egyetemi tanár,¹⁷ Nizsalovszky Endre tanulmánya, amely „Az új német jogfelfogás és a magyar magánjog” címmel jelent meg. A magánjogász professzor írását Szent István fiához intézett intelmeiből vett idézettel (8. cap. 4. §) kezdte, mely szerinte félreismerhetetlenül a német jogmegújítás fő ideáját tartalmazta: a jog a néppel mindig legyen szoros kapcsolatban, és még az idegen uralkodó is köteles arra, hogy a nép szokásait figyelembe vegye és megtartsa. Figyelemre méltónak látta, hogy az első magyar király és törvényhozó nem vette számításba azt a lehetőséget, hogy egyszer ne egy „latinus”, hanem egy idegen „grecus” uralkodjon, márpedig a római jog recepciója ezt a tényhelyzetet eredményezte azokban az országokban, melyek a recepciónak utat nyitottak. A magyarok azonban a király intését nem eredmény nélkül tartották meg, hiszen a magyarság sosem mutatott hajlandóságot arra, hogy önként átvegyen idegen jogot, mivel saját jogát nemzeti függetlensége tartópillérének tekintette. Ezért értékelte nagyra Nizsalovszky Werbőczy István Hármaskönyvét is, amely királyi megbízásra pontosan abban az időszakban készült el, amikor a nyugati államok megnyitották magukat a római jog recepciója előtt. Kiemelte azt is, hogy ez a szokásjogfeljegyzés a bírói jogfejlesztésnek engedett tág teret a magyar jogtörténetben. Ezt a jelenséget a szerző a „nép és a jog közötti szoros harmóniának” nevezte, amit a 19. század közepén az osztrák erőszakos jogexport tört csak meg. Nizsalovszky – Grosschmidre hivatkozva – azonban azt állította, hogy a magyar jog tételeit generálklauzula-szerűen továbbra is alkalmazták a magyar bírók, és az osztrák magánjog tételeit csak madártávlatból („aus der Vogelschau”) vették figyelembe. Értékelése szerint a hazai bírói kar ilyen viselkedése nem vezetett jogbizonytalansághoz, amit azzal látott bizonyítottnak, hogy a kodifikációs törekvések eredménytelenek maradtak, és a törvénykönyvet a közvélemény sem követelte.

Ezt a rendkívül egyszerűsítő gondolatmenetet lezárva tanulmánya második részében Nizsalovszky kifejtette, hogy azt természetesen elismeri, hogy a magyar magánjogot érték külföldi

¹⁴ SZAKÁTS, Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung 498.

¹⁵ RADOCSAY, Die Rechtserneuerung in Ungarn.

¹⁶ SZAKÁTS, A új német birodalmi sajtóreform 565–581.

¹⁷ HARMATHY, Emlékezés Nizsalovszky Endrere (1894–1976), a Magyar Tudomány Akadémia rendes tagjára.

hatások. Példaként a kereskedelmi törvényt (1875) és a váltótörvényt (1876) említette, amely egyértelműen német modellt követve készült. Következtetésével, mely szerint jogrendszerünk nemzeti karaktere nem abban állt, hogy elzárkózott a más népek jogában már kiforrott jogelvek és intézmények alkalmazásától, hanem abban, hogy kész volt azokat felhasználni a magyar viszonyokhoz igazított formában, már készséggel egyet lehet érteni. Nem tagadta, hogy a tanulmány dátumát (1935) megelőző évtizedekben erőteljes német magánjog-tudományi hatás érvényesült Magyarországon, de sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a magyar nyelv izoláltsága következtében a német jogból átvett tételek továbbfejlesztését és azok esetleges kritikáját a német jogtudomány már nem feltétlenül tudta megismerni. Fontosnak tartotta, hogy a magyar jogot semmiképpen sem lehet német utánezatnak tekinteni, még pedig szerinte azért nem, mert a magyar jog a német jog tételeitől következetesen eltért akkor, amikor az a liberalizmus és a kapitalista felfogás extrém hatása alá került. Írása harmadik részét annak szentelte, hogy a magyar magánjogban a liberalizmussal szembeni erőteljes ellenállást példákkal igazolja. Ilyen példa volt a magyar házassági vagyoni jog, mely a cikk írásának idején is még őrizte az egykori rendi (1935-ben már inkább társadalmi) különbségekből adódó szabályokat, melyek miatt *Nizsyalovszky* szerint nem kell szegénykezünk. Az individualista felfogás erőteljes megnyilvánulásának látta a BGB személyi jogában a cselekvőképesség szabályozását is, különösen a kóros elmeállapotú vagy kiskorú személyek jogügyletei esetén, melyeknél a magyar bírói gyakorlat „*magasabb fokú fleksziibilitást*” mutatott. Anélkül, hogy itt a további példákra kitérnénk, a szerző következtetésére szükséges még a figyelmet felhívni: a felhozott magyar magánjogi példákat egy nagy mozaik részének tekintette, melyek – ha az eddig német jogi megoldásokkal szembenálltak is – „*az új német jogfelfogással egybeesnek*”.¹⁸ A nemzetiszocialista jelző használatát *Nizsyalovszky* tanulmányában következetesen kerülte, igenlése az „*új típusú jogi gondolkodásra*” azonban azért különösen elgondolkodtató, mert gondolatait 15 évvel az NSDAP pártprogramjának megfogalmazása után, a nürnbergi fajvédelmi törvények évében vetette papírra, amikor már világosan lehetett látni, hogy ez a tudományos tűnő elnevezés miben realizálódik.

1935-ben *Kuncz Ödön* (*Edmund*) a magyar kereskedelmi jog 1920 és 1935 közötti változásairól írt a német szakmai közönségnek a Német Jogi Akadémia kiadványainak sorában,¹⁹ majd a folyóirat 1936. évi lapszámában az elismert budapesti kereskedelmi jogász professzor (1928–1949)²⁰ két írással is jelentkezett: előbb a magyar részvényjog új fejlődési irányait ismertette,²¹ majd német kollégájával, *Hellmuth Türpitz* berlini bírósági tanácsossal egy magyar jogtörténeti áttekintést adott, különös tekintettel a magyar-német jogászok közötti interakcióra, amit a kulturális együttműködés mellett kiemelkedő területnek tekintettek a szerzők. Beszámoltak arról, hogy az 1936. évi Német Jogásznapon (*Deutscher Juristentag*) a magyar jogászság számos képviselője részt vett, majd ezt követően 250 német jogász utazott Budapestre. Az itt folytatott tanácskozásokon – többek között *Lázár Andor* igazságügyminiszter és *Antal István* igazságügyminisztériumi államtitkár jelenlétében – élénk szakmai eszmecsere folytattak, melyen a magyar jogászok „*különös érdeklődést mutattak a német jogfejlődés iránt*”. Ez előtt a társaság előtt tartott tudományos előadást *Kuncz* a magyar ügyvédi kamara dísztermében, melynek rövidített, írott változata volt a két név alatt közölt összegző

¹⁸ NIZSALOVSKY, Neue deutsche Rechtsgedanken und das ungarische Privatrecht 66–71.

¹⁹ KUNCZ, Bericht über die Entwicklung des ungarischen Handelsrechts 344–401. és 33–99.

²⁰ Hazai tudományos tevékenységéhez ugyanekkor lásd KUNCZ, A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve.

²¹ KUNCZ, Neue Richtungen im ungarischen Aktienrecht 721–726.

tanulmány.²² Nehéz további források hiányában megítélni azt, hogy ez a szereplés mennyire jelentette Kuncz nemzetiszocialista jog iránti nyitottságát. Napjójában az 1936. év eseményeinél a következő bejegyzés olvasható: „Hazajöve a náci Németországból, találkoztam Mackensen budapesti német követtel, akit nagyon érdekelték 'tapasztalataim'. Röviden válaszoltam: 'Én, mint afféle kereskedelmi jogász, mindenről mérleget állítok fel. Hitlernek van három nagy aktívája és három szörnyű passzívája. Az aktívák: 1. hadsereg (amelyet régi kipróbált szakemberek építenek), 2. gazdaságpolitika (amelyet a régi Schact vezet) és 3. külpolitika (amelyet az Ön apósa vett kezébe). A passzívák: 1. Júda, 2. Róma, 3. a tudomány megtámadása. Aki a zsidó fajt üldözi, nem csak nem jó ember, de nem jó közgazda sem. Aki a pápát eszi, annak beletörik a foga (qui mange le pape, en meure). Aki pedig a német tudományt bántalmazza, megássa a német nép sírját. Mert ez a nép nem azért nagy, mert sok millió lelket számol, hanem azért nagy, mert Gutenberg, Luther, Kant, Goethe, Mozart, Bach, Hegel, Beethoven stb., stb. nemzete.' Mackensen nagyon nézett rövid előadásomra, de nem szólt semmit. Azt hiszem, rólam sem jelentett kedvező képet.”²³ Nos, ez a bejegyzés arra utal, hogy a német jogfejlődés iránti „különös érdeklődés” – legalábbis Kuncz esetében – a valóságban igen korlátozott volt, mint ahogy naplójának további részei is összességében ezt a meggyőződést erősítik meg 21. századi olvasójában.

Bár nem magyar szerző tollából származik, említésre méltó témánk szempontjából Condanari-Michler egy tanulmánya is a *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* hasábjairól 1938-ból. A német jognak a magyar jogfejlődésre gyakorolt hatásával foglalkozó írásában a szerző a következőket állította: „A német birodalom joga, különösen pedig a magánjog, átalakulásban van, amely, ha pontosak az értesüléseim, a régivel nem teljes mértékben kíván szakítani. Amennyiben sikerül a német jogot a népben gyökerező szemléletmódnak megfelelően német népjoggá formálni, akkor ez a tett, mondhatjuk ma már, hogy Magyarországon nem csak megértésre talál, hanem erős visszhangot is kivált. A magyar jogi gondolkodás lényegi vonása a régi joganyaghoz való ragaszkodás, a jogi kontinuitás. Ezzel mindkét nép jogtudósai számára, akik pár évtizeddel korábban még a német-osztrák-magyar jog – talán elsősorban külsődleges – egységesítésében gondolkodtak, egy nagyszerű feladat tárulkoznak fel, az, hogy amellet, ami a jogban minket egymástól elválaszt, a közöset arra a legjobb talpazatra helyezték, ami csak a rendelkezésünkre áll, még hozzá a népre.”²⁴

Ezek a meglepő sorok két tényre irányítják rá a figyelmünket: egyrészt 1938-ban a német jogtudomány képviselője úgy tekintett vissza a magyar magánjogi kodifikációs hullámra, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia korabeli jogfejlesztésre, mint amit a német-osztrák-magyar jogegységesítés célzata mozgatott, ami a magyar álláspontot tekintve teljes egészében hibás megállapítás. Bár kétségtelen az osztrák magánjog és magánjogtudomány hatása a dualizmus-kori Magyarországon, illetve az erőteljes német hatás is a kodifikáció korában, ahogy ezt több írásomban is bizonyítottam egyes magánjogi kérdések tekintetében, mi sem állt távolabb a magyar

²² KUNCZ – TÜRPIZ, *Das ungarische Recht und seine Entwicklung* 726.

²³ KUNCZ, *Életem* 341.

²⁴ „Das Recht des Deutschen Reiches, insbesondere sein bürgerliches Recht, geht eine Neugestaltung zu, die, wenn ich richtig unterrichtet bin, mit dem Alten nicht völlig brechen will. Wenn es gelingt, das deutsche Recht, gestützt die im Volk wurzelnden Anschauungen als deutsches Volksrecht zu gestalten, dann wird diese Tat, so darf man heute schon sagen, in Ungarn nicht bloß Verständnis, sondern starken Widerhall auslösen. Das Festhalten an altem Rechtsgut – die Kontinuität – ist ja ein Wesenszug ungarischen Rechtsdenkens. Für die Rechtswissenschaft der beiden Völker, die noch vor Jahrzehnten an eine vielleicht allzu äußerliche Vereinheitlichung des deutsch-österreichisch-ungarischen Rechts dachte, würde sich damit die vornehme Aufgabe eröffnen, neben dem, was uns im Recht trennt, das Gemeinsame auf den besten Grund zu stellen, das wir haben: das Volk.” CONDANARI-MICHLER, *Der Einfluß des deutschen Rechts auf die ungarische Rechtsentwicklung* 38–53.

magánjogtudomány képviselőitől, mint az osztrák vagy a német jog mechanikus átvétele vagy a jogegységesítésnek ez a nemzeti határokon átnyúló módja.²⁵

Ha a szerző ezt így látta, akkor nem rendelkezett kellő információval, vagy félreértette azt. Tény, hogy német nyelven *Grosschmid Béni* és a korszak más meghatározó magyar magánjogászai nem, vagy csak kivételesen publikáltak, a *Grosschmid*-tanítvány *Almási Antal* azonban, aki jogi tanulmányait Berlinben, Kielben, Lipcsében, Heidelbergben és Strasbourghban végezte, fontosnak találta, hogy a magyar magánjogi törvénykönyv IV. tervezetét alapul véve német nyelven jelentesse meg kétkötetes magánjogi összegző művét,²⁶ melyben egy terjedelmes bevezető fejezetet szentelt a magyar magánjog forrásainak, kitérve az osztrák és a német jogtudománynak a magyar magánjog fejlesztésében játszott szerepére is. *Condanari-Michler*, ha kellően tájékozódott volna, ismerhette volna a magyar magánjogászok álláspontját,²⁷ ha a politikai kapcsolatok alakulása más irányultságot generált is. A második tény, amit az idézett sorok alapján nem hagyhatunk figyelmen kívül az, hogy *Condanari-Michler* 1938-ban meg volt győződve az átalakulóban lévő német magánjog követésének szándékáról a magyar-német jogászai interakciók alapján. Itt azonban szükséges hangsúlyozni, hogy elsősorban politikai akaratról, mintsem jogtudományi álláspontokról volt szó.

A német és a magyar jogászok közötti kapcsolat politikai indíttatású voltára utal az a tudósítás is, amely ugyancsak 1938-ban jelent meg a *Zeitschrift der Akademie für deutsches Recht* hasábjain a szerző neve nélkül. „*Bizonyára különös meglepődöttséggel töltötte el (...) a Német Jogi Akadémia munkatársait az, amikor a magyar jogélet legfelsőbb szintű képviselője, Ő Exelenciája a magyar királyi igazságügyminiszter, Dr. von Mücke, késznek mutatkozott arra, hogy a Német Jogi Akadémia elnökének, Dr. Frank bírói miniszternek a meghívására az Akadémia ez évi konferenciáján előadást tartson a magyar alkotmányjog újabb alakulásáról. (...) A magyar igazságügyminiszter előadásából világosan felismerhető volt, hogy a politikai sors hasonlósága a jog több alapvető kérdésében bizonyos egybeesésekhez vezetett. (...) Dr. v. Mücke a következőkkel zárta beszédét: 'Örömmel és nagy érdeklődéssel ismertem meg Dr. Frank bírói miniszter úr által azt az átfogó és nagyszerű munkaprogramot, amelyhez a német jogászok nagyszerű közössége a Német Jogi Akadémia keretében arra az emberfelettinek tűnő feladatra vállalkozva hozzáfogott, hogy a teljes német jogrendszert a nemzetiszocializmusban megvalósuló új élet- és világnézetbe, valamint napjaink követelményeibe hozzáigazítsa vagy újjá formálja. Uraim, legyenek bizonyosak abban, hogy Magyarország a tevékenységüket állandó figyelemmel követte, és hogy a jövőben még nagyobb érdeklődéssel fogunk művük felé fordulni.'*²⁸ A magyar államtitkár

²⁵ A házassági vagyoni jog esetében lásd HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében 31–40.; az elbirtoklás intézménye esetében lásd HERGER, Ersitzung im unkodifizierten ungarischen Privatrechts 301–308.; a kereskedelmi vétel szabályozása tekintetében lásd HERGER, Leistungstörungsrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit (megjelenés alatt).

²⁶ ALMÁSI, Ungarisches Privatrecht; ALMÁSI, Ungarisches Privatrecht I-II. ALMÁSI, Nichtvermögensschaden im ungarischen Privatrecht; ALMÁSI, Das materielle Eherecht Ungarns 225–277.

²⁷ Német nyelven magyar magánjogi összegzés csak mintegy két évtizeddel *Almás* munkája után, 1941-ben jelent meg Kolozsváron, lásd BALÁS P. – HELLER – SZEMÉLYI – SZÉKELY – TURY, Die Entwicklung des ungarischen Rechts in zwanzig Jahren nach Trianon.

²⁸ „*Es mußte (...) die Mitarbeiter der Akademie für deutsches Recht mit besonderer Genugtuung erfüllen, als sich der oberste Repräsentant des ungarischen Rechtslebens, S. Exz. der Königlich Ungarische Justizminister Dr. von Mücke, bereiterklärte, auf Einladung des Präsidenten der Akademie für Deutsches Recht, Reichsminister Dr. Frank, im Rahmen der diesjährigen Jahrestagung der Akademie einen Vortrag über die neue verfassungsrechtliche Entwicklung in Ungarn zu halten. (...) Der Vortrag des ungarischen Justizministers ließ klar erkennen, daß die Gleichartigkeit des politischen Schicksals auch zu einer gewissen Übereinstimmung in grundlegenden Fragen des Rechts geführt hat. (...) Seinen Vortrag schloß Dr. v. Mücke mit folgenden Worten: 'Mit Freude und großem Interesse habe ich das von Herrn Reichsminister Dr. Frank umrissene großartige Arbeitsprogramm kennengelernt, in dem sich die hervorragende Gemeinschaft der deutschen*

beszéde a tudósítás szerint 1936 októberének végén Münchenben, a Német Jogi Akadémia harmadik éves találkozásán hangzott el. Egy újabb tudósításból azt is megtudjuk, hogy *Mickecz*, immár igazságügyminiszterként 1938 júniusában a Német Jogi Akadémián is látogatást tett: „*Az előadást követően Dr. Frank birodalmi miniszter Dr. v. Mikeczet a Német Jogi Akadémia levelező tagjává nevezte ki és személyesen nyújtotta át neki az erről szóló oklevelet. Ő Exelenciája von Mikecz Ő Exelenciája Dr. Vladár Gábor titkos tanácsos, szenátusi elnöke, valamint Dr. Horváth szekcióvezető, Dr. Terfy szekciótanácsos és Magyary Zoltán professzor, a magyar Közigazgatástudományi Kutatóintézet igazgatójának társaságában érkezett 1938. június 16-án, csütörtökön meg. (...) A rendezvényen jelen a magyar királyi követ, Sztójay tábornagy is, aki ugyancsak üdvözölte a magyar vendégeket.*”²⁹ A tudósítást az ismeretlen szerző azzal zárta, hogy Dr. Frank 1938. október 20. és 22. között viszonzta *Mickecz* látogatását a magyar fővárosban. A német és a magyar jogrendszer összehangolásáról szóló egyeztetések a legfelsőbb szinten is folytatódtak: Dr. Frank budapesti látogatása alkalmával *Imrédy* miniszterelnök vendége volt egy közös reggelire, majd „*késő délután a magyar bírók és ügyészek egylete előtt az egyetem aulájában nagy érdeklődéssel és eleven tetszésnyilvánítással fogadott előadást tartott a jogrendszer megújításáról a III. Birodalomban. Az előadáson csaknem az egész kormány részt vett, Imrédy miniszterelnök úrral az élen, a magyar közzélet vezető személyiségeinek széleskörű társaságában. A bírók és ügyészek egyletének elnöke, dr. Vladár, a német jog magas kultúrájára mutatott rá, amelytől a magyar jog már a korábbi években is sokat tanult, és – hangsúlyozta Vladár – a nemzetiszocializmus hatalomra kerülését követően még többet tanulhat.*”³⁰ Szavait minden bizonnyal szó szerint adta vissza a tudósítás szerzője.

Beszédes, hogy a *Zeitschrift der Akademie für deutsches Recht* következő lapszámaiban magyar magánjogász szerző nem publikált, és további olyan tudósítás sem található, amely a magyar magánjog alakítását érintette volna. A folyóirat tehát elsősorban abban a tekintetben szolgáltat adalékot a magyar magánjogról, hogy a politikai szándék hogyan alakult hazánkban a nemzetiszocialista irányú német jog megismerése és esetleges átvétele vagy követése tekintetében.

Juristen im Rahmen der Akademie für Deutsches Recht die übermenschlich erscheinende Aufgabe gestellt hat, das ganze deutsche Rechtssystem der im Nationalsozialismus verwirklichten neuen Lebens- und Weltanschauung und den Erfordernissen der heutigen Zeit anzupassen oder neu zu gestalten. Seien Sie, meine Herren, davon überzeugt, daß Ungarn Ihre Tätigkeit stets mit Aufmerksamkeit verfolgt hat, und daß wir Ihrem Schaffen in der Zukunft ein noch größeres Interesse zuwenden werden.” N. n., Rechtswissenschaftlicher Gedankenaustausch zwischen Ungarn und Deutschland 461–462.

²⁹ „*Im Anschluß an diesen Vortrag ernannte Reichsminister Dr. Frank Dr. v. Mikecz zum korrespondierenden Mitglied der Akademie für deutsches Recht und überreichte ihm persönlich die Ernennungsurkunde. Exz. von Mikecz traf in Begleitung S. Exz. des Senatspräsidenten Geheimrat Dr. G. v. Vladár und der Herren Sektionchef Dr. Horváth, Sektionrat Dr. Terfy und Professor Dr. Zoltan v. Magyary, Direktor des ungarischen Verwaltungswissenschaftlichen Forschungsinstitut, am Donnerstag, dem 16. Juni 1938, in Berlin ein.*” „*(...) der Kgl. U. Gesandte Feldmarschall-Leutnant Sztójay war auch anwesend und die ungarischen Gäste wurden u.a. von ihm begrüßt.*” N. n., Besuch des ungarischen Justizministers bei der Akademie für Deutsches Recht 478.

³⁰ „*(...) am nächsten Tag folgte Reichsminister Dr. Frank einer Einladung des Ministerpräsidenten v. Imredy zum Frühstück. Am Spätnachmittag hielt er vor der Vereinigung der ungarischen Richter und Staatsanwälte in der Aula der Universität einen mit größtem Interesse und lebhaftem Beifall aufgenommenen Vortrag über die Rechtserneuerung im Dritten Reich. Zu diesem Vortrag hatte sich fast die gesamte Regierung mit Ministerpräsidenten v. Imredy an der Spitze, sowie eine große Zahl führende Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens in Ungarn eingefunden. Dr. Vorsitzende der Vereinigung der Richter und Staatsanwälte, Dr. Vladár, wies in seinen Eingangsworten auf die große Kultur des deutschen Rechts hin, von dem das ungarische Recht schon in früheren Jahren viel gelernt habe und nach der Machtübernahme durch den Nationalsozialismus noch mehr annehmen können werde.*” N. n., Besuch des Präsidenten der Akademie für Deutsches Recht in Ungarn 743.

3. Magyar magánjogászok írásai a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* című folyóiratban

Mivel a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* egy évtizeddel hosszabb ideig (1925 és 1944 között) jelent meg, mint a *Zeitschrift der Akademie für deutsches Recht*, a német és a magyar magánjogászok közötti tudományos gondolatcsere tekintetében is nagyobb jelentőséggel bírt annál. A lapot a breszlai székhelyű *Osteuropa-Institut* (Kelet-Európa Intézet) megbízásából Prof. Dr. G. A. Walz, a Breszlai Egyetem rektora és Prof. Dr. Axel Freiherr von Freytagh-Loringhoven porosz államtanácsos, a Hágai Állandó Választottbíróság tagja adta ki, majd az 1937-38. évfolyamtól ugyanezt a feladatot von Freytagh-Loringhoven egyedül végezte. A folyóirat szerkesztője a Kelet-Európa Intézet jogi részlegének mindenkor vezetője, Dr. iur. habil. R. Maurach, az 1938-39. évfolyamtól Dr. iur. Heinz Meyer, majd az 1943. évi lapszámtól Prof. Dr. H. A. Schultze von Lasaulx volt. A vizsgálat a media jogelődjeire (*Ostrecht*, 1925–1927 és *Zeitschrift für Ostrecht*, 1927–1934) nem terjed ki. Maga a folyóirat léte is azt jelzi, hogy a német tudományos életben nagy figyelmet fordítottak a német jogi kultúrához a germán-frank korszak óta számos szállal kötődő keleti szomszédokra, amiről a lap szerkezete, alapossága és tudományos igényessége még inkább meggyőzött.

A kutatómunkát megkönnyítette, hogy az egyes évfolyamokhoz tartozó lapszámokat közös tartalomjegyzékkel látták el, melyben a kelet-európai államokat külön nevesítették. Az évfolyamok belső struktúráját állandóság jellemezte. Elől a tudományos tanulmányokat helyezték el, majd az adott évben hozott új törvények és megkötött új államszerződések teljesség igényével összeállított listája, a felsőbbírósági gyakorlatban beállott lényegi változásokról szóló rész, majd a recenziók következtek, amely lehetővé tette, hogy a német jogász olvasóközönség megismerkedjen a jelentős tudományos újdonságokkal.

Az 1934-35. évfolyam magyar vonatkozásban Újlaki Miklós (*Nikolaus*) tanulmányát közölte a magyar jog továbbéléséről a Jugoszláviához csatolt területeken. A szakmai szempontból magas színvonalú írás a trianoni békediktátum következményeit mutatta be, azt a rendkívüli jogi partikularizmust, ami minden bizonnyal megnehezítette a magánjogi jogalkalmazást. Jugoszláviában Újlaki szerint hat jogterületet lehetett elkülöníteni: a régi Szerbiában az osztrák modellből merítő szerb magánjogi kódexet alkalmazták, mint ahogy Montenegrobán is. Ezzel szemben Horvát-Szlavóniában maga az OPTK volt hatályban, míg Dalmát-Szlavóniában az OPTK módosított változata, Bosznia-Hercegovinában az iszlám vallásjog és az OPTK, a Vajdaságban, Bánátban, Bácskában és Baranyában pedig a kodifikálatlan magyar jog élt tovább.³¹ Újlaki, miután 1928-ban a budapesti jogi karon diplomát szerzett, Szladits Károly magánjogi szemináriumának a munkatársa is volt egészen 1942-ig, miközben édesapja nyomdokaiba lépve ügyvédként is tevékenykedett, 1933 tavaszától a Budapesti Ügyvédi Kamara tagjaként. Szladits tanítványaként elsősorban 1861-től kezdődően a magyar magánjog bibliográfiáján dolgozott, de a környező országok jogfejlődését vizsgáló több éves kutatásával is ismertséget szerzett. 1930–1931. tanévet a Berliini Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként jogtörténeti tanulmányainak folytatásával töltötte, többnyire a breszlai Kelet-Európa Intézetben, amely több alkalommal lehetővé tette számára kutatási eredményeinek német nyelven történő közlését.³² A hazai magánjog-tudományban

³¹ ÚJLAKI, Das Schicksal des ungarischen Rechts auf den Jugoslawien angeschlossenen Gebieten 83–92.

³² NAGY, Újlaki Miklós élete és munkássága Magyarországon 181–198.

elismertségét jelezte, hogy *Szladits és Fürst László* mellett a *Magyar magánjog mai érvényében: törvények, rendeletek, joggyakorlat* című (1934) mű kötetmi jogi köteteinek a munkálataiban is részt vett.³³

A folyóirat 1934-35. évfolyama tartalmazott egy részletes mutatót is az 1933-34. évben elfogadott új törvényekről és államszerződésekről, melyet *Rácz György* állított össze, valamint *Szente Lajos (Ludwig)* a magyar királyi Curia gyakorlatából három külföldi pénznemben járó követeléssel kapcsolatos döntést ismertetett, melynek a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok szempontjából kiemelkedő jelentősége volt a kor gazdasági válsága következtében.

Az 1935-36. évfolyam tudományos közleményei közül kiemelkedik *Almási Antalnak* az írása, aki ebben az időszakban szegedi egyetemi magántanári működése mellett a királyi Curia bírása volt. A magyar magánjogban a bírói gyakorlat jelentőségét elemezve *Almási* részletes történeti áttekintést adott német olvasóinak: *Werböczy István*, mestere, *Grosschmid Béni* és a polgári eljárásjog kodifikátora, *Plósz Sándor* szakmai tevékenységét ismertette, részletesen bemutatta a Tripartitum normatartalmának alakulását a királyi Curia gyakorlatában, elkülönítette egymástól a curiai döntvények típusait, majd – mondanivalója lényegi magvaként – a szokásjog rendszere és a kodifikált magánjog közötti különbségre mutatott rá, hangsúlyozva, hogy „*minden írott jogi norma természetéből adódóan kell, hogy tartalmazzon joghézagot. (...) ezért a magyar bíró feladata nem kis mértékben abban áll, hogy az újonnan jelentkező törekvéseket és tendenciákat, azaz az új érdekütközéseket adott esetben akár új jogelvek alkalmazásával felszámolja, és ezáltal Magyarország szokásjogát továbbfejlessze*”.³⁴ *Almási* az itthon publikált műveiben is újra és újra visszatért a szokásjog előnyeinek kérdéséhez a kodifikált (hiányosnak és merevnek tekintett) joggal szemben. *Grosschmid* jogszabálytanát magyarázva írta, hogy „*A szokásjog szerinte (értsd: Grosschmid szerint) arra tanít és nevel, hogy a közélet és távolít összekapcsoljuk, hogy századokon végig lássunk. Holott a kódex rövidlátókéka tesz. A kódex-jogász csak paragrafusról paragrafusra tud haladni, a szokásjog juristája előtt pedig ott van a jog életének nagy természete és szabad levegője*”.³⁵ A téma jelentőségével magyarázható, hogy *Almási* a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* hasábjain közölt tanulmányát magyarul is megjelentette majd hogy nem változatlan tartalommal ugyanebben az évben. Bár németül is kifogástalanul és választékosan írt, érdemes pár gondolatát az anyanyelvén is idézni: „*Fejtegetéseim végére jutottam. Belőlük az itt betartandó keretnek megfelelően szükségképpen kissé futólagosán, de mégis talán felismerhetően tűnik ki az, hogy a magyar bírói gyakorlatnak a magyar magánjog szokásjogi jellegénél fogva, de különösen ama rendkívüli időnél és körülményeknél fogva, amelyben élünk, az a feladat jutott és jut, hogy a magyar magánjognak nemzeti, de egyúttal európai jellegét megőrizze és fejlessze, hogy a magyar bíróság e feladatot tudatosan és lelkesedéssel vállalja, hogy annak teljesen akar is, tud is eleget tenni, hogy a bírói gyakorlat és a magyar polgári törvénykönyv tervezete egymást kölcsönösen fejleszti és tökéletesíti és hogy ez az összhangzatos együttműködés remélhetőleg, a most még erjedő új gondolatok lebiggadása után abhoz fog vezetni, hogy tökéletesen nemzeti és tökéletesen európai, minden szabályában a magyar nép érzelmeinek, élethez való akarátának és öntudatának megfelelő magyar polgári törvénykönyvet megteremtse és a jogéletbe átvigyen*”.³⁶

³³ SZLADITS – FÜRST – ÚJLAKI, Magyar magánjog mai érvényében.

³⁴ „Selbst jedes gesetztes Recht naturgemäß muss sehr lückenhaft sein. (...) so besteht die Aufgabe des ungarischen Richters in nicht geringem Maße auch darin, sich neu meldende Bestrebungen und Tendenzen, d. h. neue Interessenkollisionen gegebenenfalls auch durch gefundene neue Rechtsätze auszugleichen und das Gewohnheitsrecht Ungarns so weiter zu entwickeln”. ALMÁSI, Die Bedeutung des Gerichtsgebrauchs für das ungarische Privatrecht 195–217.

³⁵ ALMÁSI, Grosschmid jogszabálytana 438.

³⁶ ALMÁSI, A bírói gyakorlat jelentősége a magyar magánjogban.

*Almás*i hosszas magyarázkodása a magyar, továbbra is szokásjogi alapú magánjogról minden bizonnyal azzal indokolható, hogy a német jogtudomány, amely ekkor már évtizedek óta a jogi pozitívizmus útjára lépett, némi értetlenkedéssel fogadta a kodifikációs folyamat eredménytelenségét, az MTJ vitájának elhalasztását. *Almás*i a tudományos válaszát erre a halogatásra már egy évtizeddel korábban, az MTJ országgyűlés elé terjesztését három évvel megelőzően is megfogalmazta: „Bizottsági tárgyalásokból és parlamenti nyilatkozatokból, jobbról is balról is, halljuk, hogy a polgári törvénykönyv javaslatának hamar a nemzetgyűlés elé kell kerülnie, hogy elérkezett az ideje annak, hogy történetileg fejlett szokásjogunk írott törvénykönyvbe foglalassák. Bármily kellemetlen kötelességet is kell ezzel teljesítenem, nem haladhatok el emellett szótlanul. Nem kerülhetem el azt a kérdést, vajjon, a trianoni béke korszaka csakugyan hivatva van-e arra, hogy Csonkamagyarországnak adja azt a kódexet, amelyet régen oly lelkesedéssel és oly hosszú időn át Nagymagyarországnak készítettünk elő? És ha erre csak határozott nimmal tudok felelni, ez nem esik éppen könnyen, hiszen e felelet sok-sok, talán nem is egészen nyomtalanul teljesített saját munkám eredményét is kétségessé teszi. Csak röviden akarom jelezni, mit más formában, és alkalommal már az illetékes körök tudatára igyekeztem hozni, hogy tisztára jogpolitikai szempontból is károsnak, sőt egyenesen vészessnek tartom a csonkamagyarországi törvénykönyv megalkotását.”³⁷ „Mindent összevéve: a személyiségi jogot, a tulajdonjogot és a hitélezési forgalmi szerződések a háború előtti módon szabályozó törvénykönyvet épp oly kevésbé tudok elképzelni, mint olyat, amely ezekről hallgat, vagy pedig, amely őket mai chaotikus állapotukban akarná és főleg tudná törvénybe iktatni.”³⁸

Figyelemre méltó, hogy az 1935 utáni években *Almás*i már nem kívánt németül, a nemzetiszocialistává vált „III. Birodalomban” publikálni, miközben itthon még jeletek meg írásai, sőt, 1940-ben a *Szladits* szerkesztésében közzétett hat kötetes *Magyar magánjog* sorozat családjogot tartalmazó II. kötetében *Almás*i – vélelmezhetően tudatosan – kerülte a német rendszerszemléletű dogmatika alkalmazását, és ehelyett a tradicionális magyar családjogban használt intézményeket csoportosította nagy szakmai igényességgel, de egyértelműen sajátosan.³⁹ *Almás*i német nyelvű műveire *Beck Salamon*⁴⁰ és *Hajnal Henrik*⁴¹ hívta fel a magyar tudományos közösség figyelmét, mint ahogy nekrológját is *Beck Salamon*nak köszönhetjük, mintegy öt évvel a jogtudós tragikus halála (1941) után.⁴² *Almás*i korábban már hivatkozott német nyelvű, két kötetes magánjogi összegző művének a hazai értékelésére is érdemes kitérni: *Beck Salamon* szerint „amikor *Almás*i évekkel ezelőtt, a háború boldog idejében ennek a munkának a kitervezéséhez hozzájárított, nagyjában a német és a német közönségen keresztül a távolabbi nyugat (mert voltak, akik a gyűlölet hermetikus elzártsága idején is hittek a tudományos élet emberi egyetemességének, a tudomány nemzetköziségének a feltámadásában) lebegett a szeme előtt. *Almás*i nyilván úgy érezhette, hogy nemzeti hivatást teljesít, ha a magyar jogot német nyelven szólaltatja meg és így a magyar jog megismerésének lehetőségét széles keretben gyarapítja.” Ezzel a megállapítással – különösen *Slavomir Condanari-Michler* korábban már idézett tanulmánya fényében – feltétlenül egyetérthetünk. Más kérdés *Almás*i sajátos rendszerezése. Erről jegyzi *Beck* meg, hogy „külső csoportosításával vitába nem szállunk (...) *Almás*i számára a jog tételei nem egymásmelletti ségek, amelyeknek egymásmellettekre vonatkozásai vannak, *Almás*i szemében a jog a jogtételek egységbe fonódott összessége, kerekded egész, amely a

³⁷ ALMÁSI, A polgári törvénykönyv 8.

³⁸ ALMÁSI, A polgári törvénykönyv 13.

³⁹ Lásd bővebben HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog 175.

⁴⁰ BECK, Magyar magánjog német nyelven 145–146.

⁴¹ HAJNAL, Das Eherecht Ungarns 288–291.

⁴² BECK, *Almás*i Antal 38.

maga befejezettségében, gördülő folytonosságában szakadozottságot, hiányosságot nem ismer.” Ami pedig a nehéz szakmai szöveg német nyelvre történő átültetését illeti, kihagyhatatlan a frappáns záró értékelés: „*Szeretjük Almási magyar mondatainak kemény kötését, de ez a német szövegen keresztül csak annyira érződik, mint öreg asszonyon az elmúlt ifjúkori szépség nyoma (...).*”⁴³ – írja a kortárs magyar magánjogász *Almási művéről*.

A *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* 1935-36. évfolyamában két kisebb jelentőségű magyar vonatkozású írás jelent meg: *Sebestyén Péter* a nem vétkesen okozott kárért való felelősség kérdésével foglalkozott,⁴⁴ míg *Walter Krusch* egy rövid ismertetést publikált *Bányász István* és *Steinhaus Ernst* ez évben Budapesten megjelent versenyjogi könyvéről.⁴⁵ A friss magyar törvényeket ebben az évben is a teljesség igényével listázták, míg a királyi Curia gyakorlatából egy vételi joggal kapcsolatos döntvényt mutattak be.

A folyóirat 1936-37. évfolyamában a magyar magánjogászok közül újra *Újlaki Miklós* jelentkezett értékes tanulmánnyal. A trianoni békediktátum következményeit elemezte a magánjog tekintetében: a magyar állam területvesztesége, amely hat környező államot gazdagított, felvetette a kérdést, hogy a jogegységesítés milyen módon lehetséges ezekben az államokban úgy, hogy átmenetileg hatályban tartották a magyar magánjogot.⁴⁶ Az ügyvéd szerző egyetemi előadásai és szemináriumai mellett a tudományos közéletben is aktívan részt vett ezekben az években is: többek között az 1936. február 8-án megalakult Magyar Jogászegylet Összehasonlító Jogi Szakosztályának egyik titkárává választották, de rendszeresen előadott a Budapesti Ügyvédi Kar ügyvédjelölti tanfolyamain is.⁴⁷ Összehasonlító magánjogi kutatásaival 1939-ben – nyilvánvalóan a háborús körülmények hatására – felhagyott, de *Szladits* összegző sorozatának kötetmi jogi (IV.) kötetében a bérletről és az ingyenes használat átengedéséről szóló szakaszokat azonban ő dolgozhatta ki.⁴⁸ Két évvel később a magyar zsidókat érő jogfosztás részeként ügyvédi tevékenységétől is kénytelen volt megválni, mint ahogy munkaszolgálatosként⁴⁹ a mindennapjait sem a tudományos tevékenység, hanem a túlélésért való küzdelem töltötte ki.

Szakmai, nem politikai szempontból lehetett érdekes az olvasók számára a nyugati műveltségű nemzetközi jogász *Váli Ferenc* tanulmánya is, amelyben a magyar joggyakorlat fejlődési irányáról írt a határon átnyúló jogviták kérdésében. Ezekben az években (1935–1943) a budapesti jogi fakultáson volt magántanár, majd oktatói tevékenységét 1943 és 1946 között az Isztambuli Egyetemen folytatta. Az 1936-ban németül publikált, említett tanulmányában a magyar magánjog kodifikálatlanságából vezette le azt a bizonytalanságot, amely a nemzetközi magánjogban is felfedezhető volt szerinte a joggyakorlatban. Úgy vélte, ez a teljes egészében bírói jogalkotásnak tekinthető normaanyag, amely precedensértékű felsőbb bírósági ítéletekből állt össze, különös felelősséget telepített a jogtudomány képviselőire ezek kellő értékelésével.⁵⁰ A magyar jogalkotás

⁴³ BECK, Magyar magánjog német nyelven 145–146.

⁴⁴ SEBESTYÉN, Die Entwicklung einiger Haftungen ohne Verschulden im Ungarischen Privatrecht 315–326.

⁴⁵ BÁNYÁSZ – STEINHAUS, Wettbewerbsrecht und markenschutz in Ungarn.

⁴⁶ ÚJLAKI, Die rechtsvereinheitlichenden Bestrebungen der Nachfolgestaaten und das ungarische Privatrecht 561–583.

⁴⁷ NAGY, Újlaki Miklós élete és munkássága Magyarországon 181–198.

⁴⁸ ÚJLAKI, A bérlet 451–507., Ingyenes használat átengedése 545.

⁴⁹ NAGY, Újlaki Miklós élete és munkássága Magyarországon 181–198.

⁵⁰ VÁLI, Zur neueren Entwicklung des internationalen Privatrechtes in der ungarischen Rechtssprechung 397–403.

újdonságainak áttekintését ebben az évfolyamban a királyi Curia szerzői jogi, versenyjogi és idegen valutával történő fizetéssel kapcsolatos ítéleteinek az ismertetése követte.

A folyóirat 1937-38. évfolyamának különlegessége abban állt, hogy komplett listát közöltek benne a magyar szerzők Németországban megjelent műveiről. Ezek között, mint a fent írottak jól mutatják, csekély számban voltak magánjogi művek. Az előző év jogalkotási eredményeinek a számba vétele most sem hiányozhatott az összeállításból, míg a magyar felsőbb bírósági gyakorlatból bontójogi, valamint kartelljogi döntvényeket ismertettek.

Bár a trend már 1935-től kivilágott, 1938 kétségtelenül töréspont volt a magyar magánjogászok körében abban a tekintetben, hogy ki és milyen témában publikál a német szakmai folyóiratokban, amelyek szakmaisága a sajnálatos ellentét a természetjogi elvek és a pozitív jog tartalma között az első magyar zsidótörvény évében már nem tudta elfedni. *Arató Istvánt* ez az ellentét nyilvánvalóan nem érintette kellemetlenül, hiszek újra és újra feltűnt a folyóirat szerzői között. A fiatal jogász a budapesti jogi fakultáson szerzett doctor iuris címet 1936-ban. Előbb a Bupadesti Központi Járásbíróság gyakornokaként helyezkedett el, majd a nemzetiszocialista jogot tanulmányozta a berlini egyetemen (1936, 1938, 1939). 1944 és 1945 között a pécsi jogi kar magántanára volt, miután 1941-ben egységes bírói és ügyvédi szakvizsgát tett, 1943-ban pedig habilitált. Mindeközben tagja volt a bresloui székhelyű Kelet-Európa Intézetnek, amely a vizsgált folyóiratnak, a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht*-nek a kiadója volt. *Arató* nemzetközi közjogi és magánjogi tárgyú írásainak⁵¹ értékelése még további kutatást igényel, különös tekintettel arra, hogy 1997. január 1-jén bekövetkezett halála után a pécsi jogi fakultás folyóiratában nekrológjának szerzője nem tartotta szükségesnek tényekkel alátámasztani, miért tekintette *Aratót* „a magyar jogásztársadalom egy kiemelkedően jól képzett alakjának, (...) aki bölcsességével, példamutató emberi helytállásával szétlobbant üstökösként világot előttünk”.⁵² *Arató* írásai a friss jogszabályok ismertetésére⁵³ vagy a visszacsatolt területeken alkalmazandó jogra⁵⁴ vonatkoztak, mélyebb dogmatikai elemzés nélkül. Ugyanebben az évfolyamban közölték az első zsidótörvény hivatalos német fordítását is, amelyhez *Arató* egy jogtörténeti áttekintést írt a zsidóság jogállásáról hazánkban. Úgy találta, hogy „ezzel a törvénnyel Magyarország csatlakozott azokhoz az államokhoz, amelyek a zsidókérdés törvényi szabályozását nem csak szükségesnek tartják, hanem a zsidóság visszaszorítását a gazdasági területen és a szellemi életben kikerülhetetlen és halaszthatatlan követelménynek tekintik ahhoz, hogy a nép életében egészséges egyensúly jöjjön létre”.⁵⁵ Úgy vélte, ugyanez a gondolat motiválta a magyar jogalkotókat *Árpád*-házi királyainktól kezdve a zsidóemancipáció koráig, ezért az új szabályozást nem találta idegennek a magyar néplélektől. A curiai gyakorlatból ebben az évfolyamban egyetlen, kártérítési jogi jogesetet ismertettek – ugyancsak *Arató* közreműködésével.

A folyóirat 1939-1940. évfolyamának magyar „főszereplője” újra *Arató* volt. Az MTJ 1795-1811. szakaszait tekintette át a magyar öröklési jog területéről. Felhívta olvasói figyelmét arra, hogy az MTJ hivatalos német fordításban történő kiadásával (1940) a magyar igazságügyminisztériumnak

⁵¹ ARATÓ, Háborús felelősségünk egy francia megvilágításában; ARATÓ, Vádak és tények; ARATÓ, Die völkerrechtliche Haftung; ARATÓ, A nemzetközi jogi visszautalás; ARATÓ, Joghatóság a külföldi állam magánjogi ügyletei felett.

⁵² BOLERATZKY, In memoriam dr. Arató István 48.

⁵³ ARATÓ, Das neue ungarische Gesetz über das Verfahren gegen exterritoriale Personen 242–247.

⁵⁴ ARATÓ, Die Einführung des ungarischen Rechts auf die mit Ungarn wiedervereinigten Gebiete 501–514.

⁵⁵ ARATÓ, Übersetzung des sog. I. Judengesetzes (G. vom 29. 5. 1938 zur Sicherung des Gleichgewichts im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben) mit Vorbemerkung 311–312.

az volt a célja, hogy „(...) a külföldi szakmai köröknek lebetőséget adjon a kodifikációs munkálatok teljeskörű megismerésére (...) észrevételek megfogalmazására”. „A tervezet (értsd: az MTJ) (...) a magyar magánjog több sajátosságát is megőrizte, melyek további fenntartása a külföldi szakmai körök számára hosszabb indoklást igényel, mivel ezek csak a magyar életviszonyok alapján magyarázhatóak és értelmezhetőek.” A magyar öröklési jog szerinte a nép érületének megfelelő jog, amely az ősi vagyon törvényes öröklése esetén a visszaháramlási jog fenntartását indokolta akkor is, ha ez a német jogászság számára idegen megoldás.⁵⁶ A jogalkotás újdonságait újra *Arató* tollából ismerhette meg a német jogász olvasó: a második zsidótörvény fordítását közölte a lap *Arató* bevezetőjével, melyben arról panaszkodott, hogy milyen nehézségekkel kellett az előterjesztőnek szembesülnie a törvényjavaslat képviselőházi vitája során,⁵⁷ és ő magyarázta a curiai gyakorlatból vett döntvényt is a külföldiek peres eljárásaiban alkalmazott magyar előírásokról.

Az 1940-1941. évfolyamban *Arató* a kelet-magyarországi és erdélyi területek visszacsatolásából következő magánjog-alkalmazási problémákról értekezett. Úgy találta, hogy „a német Birodalom és Olaszország célja Dél-Kelet-Európa újrendezésével a magyar-román ellentétek felszámolása volt”, és „a keleti, valamint az erdélyi területeknek a magyar Szent Koronával való újraegyesítéséről szóló törvény nagyjából-egészéből megegyezik az észak-magyarországi újraegyesítéséről szóló törvénnyel.” A probléma azonban abban áll, hogy a magánjogi jogfejlődés útja különbözött az anyaországban és az elcsatolt területeken, ami jogegységesítést tesz szükségessé. Megmagyarázta olvasóinak azt is, hogy az Erdélyben mindeddig hatályban tartott „OPTK elvetését nem annak idegen volta indokolja, hanem a normatartalmának a célszerűtlensége.”⁵⁸ Az magyar törvények listája ebben az évben hosszabb volt, a curiai gyakorlatban azonban a szerkesztők bizonyára nem láttak újdonságot vagy a német jogászság számára érdekes elemet, mert nem közöltek egy döntvényt sem.

Az 1941-1942. évfolyamban a tanulmányok körében a jénai egyetemi tanár, *Walter Krusch* 53 oldalnyi terjedelmű írását közölték a magyar magánjogi törvénykönyv tervezetéről, ami azt bizonyítja, hogy az MTJ német nyelvű publikálása valóban váltott ki reakciót külföldön.⁵⁹ A szerző meglepéssel állapította meg, hogy a tervezetre „mindenütt jellemző, hogy (nem magyar) elveket teljességében sajátos módon formálták jogintézménnyé. Ebben nyilvánul meg a ténylegesen az, hogy a jogi norma minden esetben sajátos alkotás és a népi adottságokból fakad.”⁶⁰ Az újabb, harmadik zsidótörvény

⁵⁶ „(...) den ausländischen Fachkreisen Möglichkeit zu geben, diese Kodifikationsarbeit im vollen Umfang kennen zu lernen (...) und Kritik anzugehen”. „Der Entwurf ... enthält mehrere Eigentümlichkeiten des ungarischen Zivilrechts, deren Weiteraufrechterhaltung den ausländischen Fachkreisen gegenüber einer erläuternden Begründung bedarf, da sie nur auf Grund der eigenartigen ungarischen Lebensverhältnisse erklärt und verstanden werden können.” ARATÓ, Die Rückfallerfolge im neuen Entwurf zum ungarischen Privatrechtsgesetzbuch 366–370.

⁵⁷ ARATÓ, Übersetzung des sog. II. Judengesetzes (G. vom 5. Mai 1939 zur Beschränkung des Judentums im öffentlichen und wirtschaftlichen Lebens) mit Vorbemerkung 278–292.

⁵⁸ „Die Beseitigung der ungarisch-rumänischen Gegensätze war ein wichtiges Ziel der auf Neuordnung Südosteuropas gerichteten Tätigkeit des Deutschen Reiches und Italiens. (...) Das Gesetz über die Wiedervereinigung der östlichen und siebenbürgischen Gebiete mit der Heiligen Ungarischen Krone (GA XXVI 1940) stimmt im großen und ganzen mit dem oberungarischen Wiedervereinigungsgesetz (GA XXXIV 1938) überein. (...) Nicht mit der fremden Herkunft, sondern mit der Unzweckmäßigkeit der Bestimmungen kann die Abschaffung des ABGB begründet werden.” ARATÓ, Probleme der Wiedervereinigung der ostungarischen und siebenbürgischen Gebiete mit Ungarn 362–370.

⁵⁹ Ezt igazolják a következő tanulmányok is: DOMKE, Ungarns Privatrechtsgesetzbuch 625.; FLAD, Ungarns Privatrechtsgesetzbuch 145; HEDEMANN, Betrachtungen zu Ungarns Privatrechtsgesetzbuch 1137.

⁶⁰ „Überall aber sind auch solche beibehaltene (nicht ungarische) Prinzipien in vollkommen eigener Weise zum einzelnen Rechtsinstitut geformt. So offenbart sich in der Tat auch hierin eine höchst eigentümliche Schöpfung und damit die völkische Bedingtheit jedes Rechts.” KRUSCH, Ungarns Privatrechtsgesetzbuch 1–53.

bemutásának feladatát *Arató* vállalta, írásából kiviláglóan teljes egyetértésben a jogalkotóval, és ismét a középkori jogkorlátozásra történő hivatkozással.⁶¹ Ezt az 1894. évi XXXI. tc-t módosító házassági jogi novellát teljes egészében közölték német fordításban, bár a bevezetőt ezúttal *Hegedűs József* curiai tanácsos írta.⁶²

*Csiky János*nak, az igazságügyi minisztérium miniszteri titkárnak a *Zsidókérdés magyarországi szabályozása* című írása, amely hosszadalmas statisztikai indokolást tartalmazott a törvényi rendezés halaszthatatlanságának bizonyítására, sokatmondó sommás mondattal kezdődött: „*Alig akad nép, amely 1935-ben a Német Birodalomnak zsidókérdés megoldására szolgáló rendelkezéseit feszültebb figyelemmel és több megértéssel kísérte volna, mint a magyar.*” (sic!)⁶³ *Csiky* életrajzi adatait a Komárom-Esztergom Megyei Levéltár évkönyvéből (2017) ismerhetjük meg: *Vitéz Csiky Jenő* fia Szegeden szerzett jog- és államtudományi végzettséget 1934-ben. *Horthy* kormányzó 1930-ban avatta apja nyomdokain járva vitézzé. Miután állami ösztöndíjjal előbb Genfben (1936), majd Londonban (1938) folytatott tanulmányokat, 1940 és 1946 között Budapesten volt polgári ügyszakban ítélkező bíró. Eközben 1938 decemberétől 1945 augusztusáig az igazságügyi minisztérium alkalmazottja volt,⁶⁴ és e tevékenysége keretében készítette el német nyelvű, hivatkozott tanulmányát is 1942-ben. A magyar curiai gyakorlatból ebben az évben házassági és kereskedelmi jogi döntvényeket ismertettek – két olyan terület, amely a német jogász olvasó figyelmét valóban felkelthette.

Ilyen írás volt az 1943. évfolyamban a budapesti ügyvéd, *Guido Gündisch* tanulmánya is, melyben a szerző a leányvállalatok alapításának a lehetőségét tekintette át a magyar jog szerint, praktikus tanácsokat adva a német kereskedelmi jogászoknak. Hangsúlyozta, hogy az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken teljes mértékben a magyar jog érvényesül már, és az 1931. július 18-án megkötött kereskedelmi egyezmény értelmében a birodalmi német cégek kedvező pozíciót élveznek, ha leányvállalat alapítását veszik tervbe.⁶⁵ Ebben az évben *Arató* neve csak a curiai gyakorlatból kiemelt négy kereskedelmi jogi, illetve házassági jogi eset kapcsán jelent meg a folyóiratban.

A *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* utolsó évfolyama 1944-ben jelent meg. *Arató* az egykori jugoszláv területek visszacsatolásáról készített tanulmányt a lap számára a jogi partikularizmusból adódó jogalkalmazási nehézségeket hangsúlyozva,⁶⁶ és ő állította össze az előző év lényeges (azaz nem teljes) jogalkotásáról szóló listát is: a listán 21 rendelet szerepelt, megjegyezve azt, hogy 1944. június 1-jéig 32 új rendelet született a zsidókérdésről. Német fordításban az 1942. évi VIII. törvényt közölték, amely zsidó vallást bevetté nyilvánító 1895. évi XLII. tc-t helyezte hatályon kívül, *Hegedűs* szerint „*a keresztény egyházakkal indokolatlanul egyenlő jogállást*” felszámolva.⁶⁷ *Hegedűs* a korszakban német jogbölcseleti szakfolyóiratokban is publikált,⁶⁸ de pályájáról, szemléletmódjáról a halála

⁶¹ ARATÓ, Rassenschutzmaßnahmen in der ungarischen Ehegesetznovelle 381–389.

⁶² HEGEDŰS, Gesetz vom 2. August 1941 über die Ergänzung und Abänderung des GA. XXXI: 1894 über das Eherecht sowie über die im Zusammenhang damit erforderlichen Rassenschutzbestimmungen – mit Vorbemerkung. 416–422.

⁶³ „*Es gibt kaum ein Volk, das im Jahre 1935 die Maßnahmen des Deutschen Reichs zur Lösung der Judenfrage mit gespannterem Interesse und mehr Verständnis verfolgt hätte als das ungarische.*” CSIKY, Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn 60–72.

⁶⁴ HORVÁTH, Az Almásfüzitői Timföldgyár 1956-ban 83–84.

⁶⁵ GÜNDISCH, Die Gründung von Zweigniederlassungen und Tochtergesellschaften in Ungarn 66–75.

⁶⁶ ARATÓ, Die Rückgliederung der ehemaligen jugoslawischen Gebiete an Ungarn 24–32.

⁶⁷ HEGEDŰS, Rechtslage der israelitischen Glaubensgemeinschaft 130–132.

⁶⁸ HEGEDŰS, Ungarns Privatgesetzbuch. Randbemerkungen anlässlich der deutschen Übersetzung 154–167.

évében (1975) összeállított monográfiája bevezetőjéből informálódhatunk elsősorban: „*nemesi magyar család sarjaként jött a világra, és ez meghatározta világlátását, neveltetését és életfelfogását. (...) mélységesen hitt Istenben, az egyén természet adta jogaiban, de egyidejűleg a közösségekben is: a családi kötelék erejében, és mindezek felett, a legnagyobb családban, a hazában. (...) beszédszinten sajátította el, többek között, a latin nyelvet. Anyanyelvi szinten beszélt németül, jól bírta az angolt és franciát, olvasott görögül. (...) A jogtudományi doktorátust 1926-ban szerezte meg a budapesti Pázmány Péter Jogtudományi Egyetemen, miután 4 évet töltött az I. világháború olasz frontján. 1931/32-ban egy kurzust végzett a kölni egyetemen, Kelsen prof. felsőfokú, speciális kollégiumának hallgatójaként. Első bírói kinevezését 1938-ban kapta. 1936–1948 között az Igazságügyi Minisztérium kodifikációs osztályának munkatársa, majd 1953-ig felső bírósági büntető tanácselnök.*” A bevezető írás a Pester Lloyd 1935. május 16-i számában megjelent tanulmányra hivatkozva kiemelte, hogy Hegedűs a német jogpozitivizmus bukását látta az 1933 utáni jogi változásokban, és azt is kijelentette, hogy „*Magyarország nem térhet át a német jogrend biológiai naturalizmusára.*” Az a „*liberális*” szemléletmód, ami a monográfia kéziratát kiadásra előkészítő rokon szerint Hegedűst jellemezte, a *Zeitschrift für osteuropäisches Recht* hasábjain kilenc évvel később, 1944-ben igazságügyi minisztériumi alkalmazottként publikált írásának szellemiségével világosan szemben állt.⁶⁹ Hegedűs munkásságának átfogó feldolgozása⁷⁰ ezért új kutatási terület lehet a kellő, mélyebb értékelés érdekében.

4. Következtetések

A 19-20. század fordulóján a hazai szakirodalom, bár jogtudósaink tisztában voltak azzal, hogy a magyar magánjogot az évszázadok során számos külföldi, elsősorban német hatás érte,⁷¹ elsősorban mégis a magyar jog önálló fejlődési útját hangsúlyozta a hazánkban publikált írásokban és külföldön is.⁷² Ezzel szemben a magyar jogfejlődésről szóló csekély számú, német szerzőtől származó írásban a magyar jogtudomány, és ezen belül a magánjog is sokkal inkább „*sajátos germán*” alapú tudományként jelent meg. A magyar jog alakulását jelentős részben „*a Frank és Német Birodalomban végbement fejlődés eredményének*” tekintették, melyben szláv és germán elemek keveredtek egymással,⁷³ ami meghatározó különbség a hazai értelmezéssel szemben. Miközben a magánjogi törvénykönyv tervezeteinek törvényhozói elfogadása a 19-20. század fordulója után is egyre csak húzódtott, polgári eljárásjogi kódexünk (1911. évi I. törvény) előkészülete és hatályba lépése újra nagy visszhangot váltott ki külföldön, bár elsősorban nem a német államban, hanem az ekkor még fennálló Osztrák-Magyar Monarchia nyugati felében.⁷⁴ Mindez azt is generálta, hogy a kodifikátor *Plósz Sándor* nagy

⁶⁹ HEGEDŰS, A szintetikus jogbölcsélet alapjai, ahogy ma – 1975-ben – látom azokat 7.

⁷⁰ Hegedűs jogbölcséleti munkásságot *Szabadfalvi József* dolgozta fel, lásd SZABADFALVI, A természetjog rehabilitációja: Hegedűs József „szinthétikus” jogbölcsélete.

⁷¹ Lásd bővebben HERGER, A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében 18–21.

⁷² ALMÁSI, Ungarisches Privatrecht I V.

⁷³ SCHREUER, Rezension zu Ákos von Timon 326.

⁷⁴ WACH, Entwurf der ungarischen Zivilprozessordnung; GOTTL, Ungarische Zivilprozeß-ordnung mit Erläuterungen; SCHRUTKA, Die neue ungarische Zivilprozessordnung 309.; SCHMIDT, Die neue Zivilprozessordnung für Ungarn; SKEDI, Zur Zivilprozessform.

figyelmet fordított tudományos eredményeinek német nyelven történő közzétételére is.⁷⁵ A következő évtizedben azonban a figyelem újra az anyagi magánjog egységesítésére terelődött, ekkor már nem csak az osztrák, hanem a német tudományos életben is. A hatályos és a tervbe vett magyar magánjogot a német szakirodalomban gyakorlati alkalmazhatósága és történeti összefüggései szempontjából tárgyalták. *Ernst Heymann* következtetései 1917-ben sokkal óvatosabbak voltak, mint *Schreuers* fent idézett mondatai. *Heymann* úgy vélte, hogy a magyar magánjog, ha azt a francia-római, angloamerikai és szláv joggal szemben vizsgáljuk, egyértelműen a germán jogcsoporthoz tartozik a Német Birodalom, Ausztria, Svájc és az északi országok jogával együtt. A német jogásznak hazai jogunk „*némileg önálló úton fejlődött német partikuláris jognak*“ tűnt, amely azonban „*a magyar nép karakteréből következő önálló életet él*“.⁷⁶

Ezek az előzmények nagyban hozzájárultak ahhoz a nyitottsághoz, amelyet a magyar magánjogtudomány képviselői az NSDAP hatalomra jutása után tapasztaltak német részről. A jogászok közötti interakciót – a kulturális kapcsolatok erősödésének trendjéhez illeszkedve – különösen fokozta a magyar külpolitika irányultsága. Mivel a Német Jogi Akadémia felállításának egyik kifejezett célja volt a szövetségesek jogrendjének a megismerése és a nemzetiszocialista ideológia szerinti befolyásolása, a kutatás elején vélelmezhető volt, hogy német jogtudományi folyóiratok munkájába a magyar szerzők nagy aktivitással kapcsolódnak be. Ez azonban nem így történt.

Magánjogászaiknak egy szűk köre tartotta csak fontosnak, hogy német nyelven is közölje eredményeit, és 1935 után a publikálni kívánók száma még inkább lecsökkent. Bár egy jogtudós tudományos teljesítménye és emberi habitusa nem ítéltető meg önmagában az alapján, hogy egy adott időpillanatban a szakmai véleményét az aktuálpolitikai kihívások mennyiben fertőzték meg, beszédes az is, hogy az adott szerző melyik folyóiratot, a nyíltan politikai célzattal működő *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht*-et vagy az inkább szakmainak tekinthető *Zeitschrift für osteuropäisches Recht*-et választotta, illetve ezt melyik évben tette meg. Még erőteljesebb töréspontnak tűnik ezek alapján az 1938. év, amikortól kezdődően a polgári magyar magánjogtudomány képviselőinek helyét a vizsgált német szaklapok szerzői között elsősorban a német kultúrkörben otthonosan mozgó igazságügyi minisztériumi alkalmazottak, *Arató*, *Hegedűs* és *Csiky* vették át.⁷⁷ Őket meg lehet ugyan jelölni – 1949 utáni mellőzöttségüket és helytállásukat hangsúlyozva – „polgári kori” jogászként, de egy dolog kétségtelen: nevüket adták a jogfosztó normák megismertetéséhez a „III. Birodalomban”, míg mások a jogéletnek ettől a területéről inkább távol tartották magukat.

Felhasznált irodalom és források

ALMÁSI Antal: A polgári törvénykönyv. Polgári jog 1925/1. sz. 8–13.

ALMÁSI, Antal: Die Bedeutung des Gerichtsgebrauchs für das ungarische Privatrecht. ZOER 1935/1936 1–12. füzet,

⁷⁵ PLÓSZ, Entwurf der ungarischen ZPO; PLÓSZ, Ungarisches Zivilprozessrecht; PLÓSZ, Die Struktur des Zivilprozesses in der neuen ZPO; PLÓSZ, Die Prozeßleitung des Gerichts nach der neuen ungarischen Zivilprozeßordnung; PLÓSZ, Die Natur der gesetzlichen Vermutung; PLÓSZ, Zwei Vorträge aus dem ungarischen Zivilprozeßrecht.

⁷⁶ HEYMAN, Das ungarische Privatrecht und der Rechtsausgleich mit Ungarn 92.

⁷⁷ A három szerző életrajzi adatait tartalmazó műveket *Schweitzer Gábor* bocsátotta a rendelkezésemre. Köszönöm szépen a segítségét.

- 195–217.
- ALMÁSI Antal: Grosschmid jogszabálytana. Polgári Jog 1931/7. sz. 431–438.
- AMÁSI Anton: Ungarisches Privatrecht. Berlin 1922
- ALMÁSI Anton: Ungarisches Privatrecht I-II. Berlin–Leipzig 1923–24.
- ALMÁSI Antal: Nichtvermögensschaden im ungarischen Privatrecht. Szeged 1923
- ALMÁSI Antal: Das materielle Eherecht Ungarns. In: LESKE, Franz – LOEWENFELD, Erwin (szerk.): Rechtsverfolgung im internationalen Verkehr I. Berlin 1932, 225–277.
- ALMÁSI Antal, A háború hatása a magánjogra. Budapest 1910/1917
- ALMÁSI Antal: A valorizációs törvény magyarázata. Budapest 1928
- ARATÓ István: Háborús felelősségünk egy francia megvilágításában. Külügyi Szemle 1933
- ARATÓ István: Vádak és tények. Budapest 1934
- ARATÓ István: Die völkerrechtliche Haftung. Pécs 1937
- ARATÓ István: A nemzetközi jogi visszautalás. Magyar Jogi Szemle 1937
- ARATÓ István: Joghatóság a külföldi állam magánjogi ügyletei felett. Pécs 1942
- ARATÓ István: Das neue ungarische Gesetz über das Verfahren gegen exterritoriale Personen. ZOER 1938/1939 1–12. füzet, 242–500.
- ARATÓ István: Die Einführung des ungarischen Rechts auf die mit Ungarn wiedervereinigten Gebiete. ZOER 1938/1939 1–12. füzet, 501–514.
- ARATÓ István: Übersetzung des sog. I. Judengesetzes (G. vom 29. 5. 1938 zur Sicherung des Gleichgewichts im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben) mit Vorbemerkung. ZOER 1938/1939 1–12. füzet, 311–375.
- ARATÓ István: Die Rückfallerbfolge im neuen Entwurf zum ungarischen Privatrechtsgesetzbuch. ZOER 1939/1940 1–12. füzet, 366–370.
- ARATÓ István: Übersetzung des sog. II. Judengesetzes (G. vom 5. Mai 1939 zur Beschränkung des Judentums im öffentlichen und wirtschaftlichen Lebens) mit Vorbemerkung. ZOER 1939/1940 1–12. füzet, 278–292.
- ARATÓ István: Probleme der Wiedervereinigung der ostungarischen und siebenbürgischen Gebiete mit Ungarn. ZOER 1940/1941 1–12. füzet, 362–370.
- ARATÓ István: Rassenschutzmaßnahmen in der ungarischen Ehegesetznovelle. ZOER 1941/1942 1–12. füzet, 381–389.
- ARATÓ István: Die Rückgliederung der ehemaligen jugoslawischen Gebiete an Ungarn. ZOER 1944 (füzet megjelölés nélkül) 24–32.
- ARATÓ István: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 1943/36. sz. 154–167.
- BÁN Dániel: A német magánjog fasizálódása és annak hatása a jogfejlődésre. Jogtudományi Közlöny 2007/7–8. sz. 333–344.
- BÁNYÁSZ István – STEINHAUS Ernst: Wettbewerbsrecht und markenschutz in Ungarn. Budapest 1935
- BALÁS P. Elemér – HELLER Erik – SZEMÉLYI Károly – SZÉKELY István – TÚRY Sándor Kornél: Die Entwicklung des ungarischen Rechts in zwanzig Jahren nach Trianon. Kolozsvár 1941
- BECK Salamon: Almási Antal. Jogtudományi Közlöny 1946/1. sz. 38.
- BECK Salamon: Magyar magánjog német nyelven. Almási Antal Ungarisches Privatrecht 1. kötet. Jogtudományi Közlöny 1922/19. sz. 145–146.
- BOLERATZKY Lóránd: In memoriam dr. Arató István. Jura 1997/1. sz. 48.
- CONDANARI-MICHLER, Slavomir: Der Einfluß des deutschen Rechts auf die ungarische Rechtsentwicklung. ZAFDR 1938, 38–53.
- CSIKY János: Die gesetzliche Regelung der Judenfrage in Ungarn. ZOER 1942 1–6. füzet, 60–72.
- DOMKE, (n.n.): Ungarns Privatesetzbuch. Deutsches Recht, Ausg. A. 1940, 625.
- FLAD, (n.n.): Ungarns Privatesetzbuch. Deutsches Gemein- und Wirtschaftsrecht 1940, 145.
- GOTTL, August: Ungarische Zivilprozeßordnung mit Erläuterungen. Wien 1911
- GÜNDISCH, Guido: Die Gründung von Zweigniederlassungen und Tochtergesellschaften in Ungarn. ZOER 1943 1–12. füzet, 66–75.
- HAJNAL Henrik: Das Eherecht Ungarns. Polgári Jog 1933/9. sz. 288–291.
- HARMATHY Attila: Emlékezés Nizsalovszky Endrére (1894–1976), a Magyar Tudomány Akadémia rendes tagjára. <http://real.mtak.hu/80576/1/Nizsalovszky%20Endre%20Harmathy.pdf> (letöltés: 2022. 04. 26.)

- HEDEMANN, Justus Wilhelm: Betrachtungen zu Ungarns Privatgesetzbuch. Deutsche Juristen-Zeitung, 102. évf., 1137.
- HEGEDŰS József: Gesetz vom 2. August 1941 über die Ergänzung und Abänderung des GA. XXXI: 1894 über das Eherecht sowie über die im Zusammenhang damit erforderlichen Rassenschutzbestimmungen – mit Vorbemerkung. ZOER 1941/1942 1–12. füzet, 416–422.
- HEGEDŰS, József von: Rechtslage der israelitischen Glaubensgemeinschaft GA VIII: 1942. ZOER 1944 (füzet megjelölés nélkül) 130–132.
- HEGEDŰS, József von: Ungarns Privatgesetzbuch. Randbemerkungen anlässlich der deutschen Übersetzung der Fassung V, 1928. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 1943/36. sz. 154–167.
<https://www.jstor.org/stable/23677171?seq=1> (letöltés: 2022. 04. 27.)
- HEGEDŰS József: A szintetikus jogbölcsélet alapjai, ahogy ma – 1975-ben – látom azokat. Budapest 1975
<http://www.drhegedusjosef.hu/> (letöltés: 2022. 04. 27.)
- HERGER Csabáné: A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében. Passau: Schenk Verlag 2017
- HERGER Csabáné: Jogkorlátozás és jogfosztás a gazdasági életben a Pécsi Királyi Törvényszék gyakorlata alapján (1938–1944). DÍKÉ 2020/2. sz. 21–47.
- HERGER Csabáné: Eherecht in Ungarn (1918–1945). In: LÖHNIG, Martin: (szerk.) Kulturkampf um die Ehe Reform des europäischen Eherechts nach dem Großen Krieg. Tübingen: Mohr Siebeck Verlag, 2020, 45–81.
- HERGER Csabáné: A Pécsi Közjegyzői Kamara 1938 és 1945 között. DÍKÉ 2018/2. sz. 20–43.
- HERGER Csabáné: Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban (1920–1944). Jura 2019/1. sz. 94–103.
- HERGER Csabáné: A Pécsi Királyi Törvényszék ítélkezési gyakorlata a III. zsidótörvény hatályba lépését követően. DÍKÉ 2019/2. sz. 46–74.
- HERGER Csabáné: Ersitzung im unkodifizierten ungarischen Privatrechts. Auswirkung des ABGB in Ungarn nach 1861. BRGÖ 2020/2. sz. 301–308.
- HERGER Csabáné: Leistungstörungsrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit (megjelenés alatt).
- HEYMANN, Ernst: Das ungarische Privatrecht und der Rechtsausgleich mit Ungarn. Tübingen 1917
- HORVÁTH Attila: Az Almásfüzitői Timföldgyár 1956-ban, a Timföldgyári Munkástanács tevékenysége. Függelék. In: WENCZ Balázs (szerk.): Évkönyv 2016-2017. MNL Komárom-Esztergom Megyei Levéltára Évkönyvei 24. Esztergom 2017, 83–88.
- Indokolás a Magyar Általános Polgári Törvénykönyv tervezetéhez I. Bevezetés. Személyi jog. Családi jog. Budapest 1901
- JANCSÓ György: Magyar házassági és házastársi öröklési jog. Budapest 1901
- KRAUSZ Bernadett: Magyar magánjogászok a német jog hatásáról és a jogfosztásról (1920–1944). DÍKÉ 2020/2. sz. 55–66.
- KUNCZ Ödön: A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve. Budapest 1938
- KUNCZ Edmund: Bericht über die Entwicklung des ungarischen Handelsrechts von 1920–1935. Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Konkursrecht 1935, 344–401. és 1936, 33–99.
- KUNCZ Edmund: Neue Richtungen im ungarischen Aktienrecht. ZAFfDR 1936, 721–726.
- KUNCZ Ödön – TÜRPITZ, Hellmuth: Das ungarische Recht und seine Entwicklung. ZAFfDR 1936, 726.
- KUNCZ Ödön. Életem. Budapest 2017
- KRUSCH, Walter: Ungarns Privatgesetzbuch. ZOER 1941/1942 1–12. füzet, 1–53.
- LEHOTAY Veronika: A jogszükités útján. A Horthy-korszak szabadságjog-megvonó intézkedéseinek jogtörténeti aspektusai. Miskolc 2020
- NAGY Péter: Újlaki Miklós élete és munkássága Magyarországon. Glossa Iuridica 2021/3. sz. 181–198.
- NIZSALOVSKY Endre: Neue deutsche Rechtsgedanken und das ungarische Privatrecht. ZAFfDR 1935, 66–71.
- N. n.: Rechtswissenschaftlicher Gedankenaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. ZAFfDR 1938, 461–462.
- N. n., Besuch des ungarischen Justizministers bei der Akademie für Deutsches Recht. ZAFfDR 1938 478.
- N. n.: Besuch des Präsidenten der Akademie für Deutsches Recht in Ungarn. ZAFfDR 1938, 743.
- N. n.: Streifzüge durch die ungarische Zivilprozessordnung. JBl. 1911
- PLÓSZ Sándor: Entwurf der ungarischen ZPO. Budapest 1885
- PLÓSZ Sándor: Ungarisches Zivilprozessrecht. Budapest 1906

- PLÓSZ Sándor: Die Struktur des Zivilprozesses in der neuen ZPO. Budapest 1911
- PLÓSZ Sándor: Die Prozeßleitung des Gerichts nach der neuen ungarischen Zivilprozeßordnung. Recht und Wirtschaft 1911/1912, 392–398.
- PLÓSZ Sándor: Die Natur der gesetzlichen Vermutung. Aus der Festschrift für Adolf Wach. Leipzig 1913
- PLÓSZ Sándor: Zwei Vorträge aus dem ungarischen Zivilprozeßrecht. I. Der Beweis im ungarischen Zivilprozess. II. Der Bau des Prozesses in erster Instanz nach der ungarischen Zivilprozessordnung. Berlin 1917
- RADOCSAY, László von: Die Rechtserneuerung in Ungarn. Schriften der Akademie für Deutsches Recht. Gruppe Recht des Auslands Nr. 1, München – Berlin 1942
- RIBBENTROP, Joachim von: Geleitwort. ZafDR 1935, 1–2.
- SCHMIDT, Alexander: Die neue Zivilprozessordnung für Ungarn. Allg. Österr. Gerichtszeitung 1911
- SCHREUER, Hans: Rezension zu Ákos von Timon: Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte. ZRG GA 26 1905, 326–340.
- SCHRUTKA, Emil von: Die neue ungarische Zivilprozessordnung. Zeitschrift f. Not. 1911, 309.
- SEBESTYÉN Péter: Die Entwicklung einiger Haftungen ohne Verschulden im Ungarischen Privatrecht. ZOER 1935/1936 1–12. füzet 315–326.
- SKEDL, Arthur: Zur Zivilprozessform. Wien 1912
- STIPTA István: Das Zivilverfahrensrecht (1848–1945) In: MÁTHÉ Gábor (szerk.) Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn. Budapest 2017, 541–564.
- SZABADFALVI József: A természetjog rehabilitációja: Hegedüs József „szinthétikus” jogbölcselete. In: H. SZILÁGYI István – PAKSY Máté (szerk.): Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum Studia Z. Péteri Dedicata. Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogfilozófia köréből 13. Budapest 2005, 513–523.
- SZAKÁTS, Coloman von: Die Grundprinzipien der neueren ungarischen Rechtschaffung. ZafDR 1936, 491–498.
- SZAKÁTS Kálmán: Az új német birodalmi sajtóreform. Magyar Jogászegyleti Értekezések 1934/8. sz. 565–581. https://library.hungaricana.hu/hu/view/DTT_FOLY_MagyarJogaszegyletiErtekezések_1934/?pg=569&layout=s (letöltés: 2022. 04. 26.)
- SZLADITS Károly – FÜRST László – ÚJLAKI Miklós: Magyar magánjog mai érvényében: törvények, rendeletek, joggyakorlat III. rész, Kötelmi jog I–III. Budapest 1934
- TÓTH Lőrinc: A magyar nőkről. Budapest 1887
- ÚJLAKI Nikolaus: Das Schicksal des ungarischen Rechts auf den Jugoslawien angeschlossenen Gebieten. ZOER 1934/1935 1–12. füzet, 83–92.
- ÚJLAKI Nikolaus: Die rechtsvereinheitlichenden Bestrebungen der Nachfolgestaaten und das ungarische Privatrecht ZOER 1936/1937 1-12. füzet 561–583.
- ÚJLAKI Miklós: A bérlet. Ingyenes használat átengedése. In: SZLADITS Károly (szerk.): Magyar magánjog IV. Budapest 1942, 451–507. és 545.
- VÁLI Franz: Zur neueren Entwicklung des internationalen Privatrechtes in der ungarischen Rechtssprechung. ZOER 1936/1937. 1–12. füzet 397–403.
- WACH, Adolf: Entwurf der ungarischen Zivilprozessordnung. Wien 1911

KRAUSZ Bernadett

Doctoral Student
University of Pécs

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.08

Private Law Publications in Hungary between 1920–1944 with Special Regard to the Influence of German Law and the Restriction of Rights

*The study analyses the reaction of Hungarian private law jurists to the right restrictions and deprivations of the Horthy era concerning Civil law, whether they welcomed or criticized them and more importantly, if they spoke about them at all publicly. I examined the legal papers that were published in the subject period in Hungary, namely the *Jogtudományi Közlöny* (Journal of Jurisprudence), *Polgári Jog* (Civil Law) and *Magyar Jogi Szemle* (Hungarian Law Review) in order to seek answers.*

Keywords: *private law, Horthy era, restriction of rights, deprivation of rights, German influence*

‘Of course, which times are normal and which are not are a matter of perception and greatly – sensitivity. Are they normal today? There are some of us who answer no to it without hesitation. However, the official perception is that they are. Fiat applicatio.’¹

1. Introduction and methodology

The aim of the study is to find out how the Hungarian civilists at the time felt about the deprivation and restriction of rights of the *Horthy* era (1920–1944), and to what extent did they express their opinion or not. In order to explore this, I reviewed the journals published in the Horthy era, such as the articles on private law in the *Jogtudományi Közlöny* (Journal of Jurisprudence)² between 1920 and 1934, as well as the *Polgári Jog* (Civil Law) (1925–1938) and the *Magyar Jogi Szemle* (Hungarian Law Review) (1920–1944). The article seeks the answer to this question in the studies of these journals.

It should be noted that the *Magyar Jogi Szemle* contains articles mainly on Criminal Law and Public Law, compared to which there is a negligible number of publications on *Polgári Jog*, after analysing them, it was found that the authors did not reflect on the provisions adversely affecting private legal relations. A similar trend can be observed in the *Jogtudományi Közlöny*, no works other than some of *Artur Meszlény*’s were published that would be relevant to the topic; however, the

¹ MESZLÉNY, Nyári tépelődések [Ponders in the summer] 105–106.

² The Journal of Jurisprudence was first issued in 1866, it was not published during the Soviet Republic of Hungary and was struggling after its re-issue in 1920 and the journal was terminated in 1934 by the publisher.

journal *Polgári Jog* abounded in these. In view of the above, I present the findings from publications in the *Jogtudományi Közlöny* and *Polgári Jog* in separate chapters.

Given that the study primarily seeks to present the views of individual private jurists on the deprivation and restriction of rights in the Horthy era, their statements are presented systematically by journal and per person, not in chronological order. In cases where the German effect is not highlighted, I present a reflection on restrictive provisions.

2. Opinions of Hungarian private jurists on the German influence and the restrictive provisions

The paper is limited to the study of the scope of Private Law, and in this respect the third Jewish law, the so-called ‘race protection law’ has the greatest significance. During my research, I have come to the conclusion that legal journals have refrained from describing this Act. Two studies can be found about the Act, both by *István Szentmiklósi*, who, in 1938, at the time of the publishment of the first article as a council notary at a Royal Appellate Court and in 1942, at the time of the second article as Tribunal Judge expressed his supportive opinion about the obligatory medical examination prior to marriage. However, the *Polgári Jog* journal, edited by *Meszlény* as a president, contained a number of studies in which the authors expressed their concerns about the excessive interference of Public Law with Private Law. Apart from that, private jurists mainly did not speak for or against the Jewish laws, except for *Artur Meszlény*, a student of *Dezső Márkus*, who criticized the deprivation and restriction provisions of the time in the columns of the *Jogtudományi Közlöny*.

However, regardless of the fact that they did not express their views explicitly, I found information in the research on how civilists felt about the events of the era.

At a lecture given by Professor *Géza Marton* at the University of Debrecen, a dog entered the classroom on November 14, 1932, and the students played with it when the professor appeared and asked how the animal had entered the room, to which no one responded. According to the Debrecen Newspaper³ (*Debreczeni Ujság*), the professor left the room at that time, but according to the Hungarian Newspaper (*Magyar Hírlap*), the Christian students shouted, ‘the Jews did it, get out of here!’. Jewish students were then also accused by name of bringing in the dog and behaving threateningly. For this, the Jews left the room. Two days later, a student, *László B.*, stood up during the class and announced that he was not willing to listen to the lecture with the suspects and perpetrators. *Béla H.*, a Jewish student asked who he was referring to and listed them by name. *Béla H.* resented the suspicion on behalf of the Jews, to which *Barnabas D.* stood up and stated that ‘until we receive redress from the Jews for the harm done to us, we will not tolerate them at the lecture.’ Professor *Marton* then closed the debate and tried to convince students that the whole community to which a person belongs to could not be held responsible for the probable mistake of one person.⁴

Károly Szladits in the six-volume work titled the Hungarian Private Law (1939–1942), edited by him, in which he was also the author, only touched on the violation of the principle of equality

³ A debreceni egyetem jogi fakultásán zsidó hallgatók megzavarták az előadásokat [The Jewish Students Disturbed the Lectures at the Law Faculty of the University of Debrecen] 3.

⁴ Hogyan került egy kóbor kutya Marton Géza professzor tantermébe? [How did a stray dog appear in Professor Géza Marton’s lecture room?] 3.

of rights in one sentence when naming the limits of capacity of acquisition of property, including religious affiliation.⁵ It can be stated about his writings published in the period that he did not write about Jewish laws and their effects.

In 1923 and 1924, *Antal Almási* published his two-volume summary work on Hungarian Private Law in German in Berlin.⁶ In the preface to the first volume, he stated that the existence of a strong German influence in the development of Hungarian private law and the Germanic elements could be considered a fact, however, these have assimilated to Hungarian law over the centuries. He cited as an example the Act on Commerce, Bill of Exchange and Bankruptcy, which *'was made under heavy German influence'* and became *'a more or less bad imitation of the good German pattern'*. At the same time, Hungarian unwritten, customary Private Law is of an *'original'* national character. *Almási* emphasized that the German influence in Hungarian private law did not take place through the transposition of laws and codes, but that the general legal ideas appeared in Hungary as well, and then these were transformed into customary law according to the national character.⁷ However, *Almási* did not write all this about the restrictive norms of the era, but about the state of our Private Law, which was being codified at that time.

4. Publications of the *Jogtudományi Közlöny*

The *Jogtudományi Közlöny* was published only in the first half of the Horthy era, until 1934, and then began again after the Second World War. No articles on deprivation and restriction of rights were published in the journal, except for one, under the pseudonym of *Hungarus*⁸, who welcomed the proposal to amend the Marriage Act. Contrary to this, *Artur Meszlény* has formulated a scientifically based critique of the state's measures, which, in his opinion, go too far into private law, restricting law and thus endangering legal certainty. In March 1922, he wrote that the personality rights had finally been triumphantly recognized, but that the war and subsequent legislation had challenged their enforcement. According to him, posterity will characterize this era as *'the age of expropriation of earnings and the granting of them to the executive power'*. Public power, in his view, extends too far into the private sphere, as seen in the *numerus clausus* provisions and the new industry law. He notes, however, that *'what political goals this tendency has served, and whether or not we endorse those goals, is beyond the scope of our research'*.⁹ In his article *'The roughening of the law'*, he criticized the laws that serve to increase state wealth, arguing that these rules do not prevent price increases, but rather are about the struggle to gain a monopoly on price increases. He explained that he did not feel legal certainty and that the reasoning for the laws obscured the real purpose of the laws, such as *'the law that excludes certain, and not the most inexperienced, citizens from college education proclaims in its words the intention to ensure the thoroughness and effectiveness of college education'*.¹⁰ He voiced his concerns about the land reform,

⁵ HERGER, Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban [The borders of justice and injustice in Hungarian Private Law] 9.

⁶ Szemle [Review] 159.

⁷ ALMÁSI, A magyar magánjog jellemzése [The characteristics of Hungarian Private Law] 163–164.

⁸ HUNGARUS, A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról szóló törvényjavaslat elvi alapja. [The principle basis of the bill on the occupation of the public and economic space of Jews] 2–3.

⁹ MESZLÉNY, Újabb törvényhozásunk és a magánjog [Our recent legislation and the Private Law] 34.

¹⁰ MESZLÉNY, A jog eldurvulása. [The roughening of law] 69–70.

which he said was a disguised restriction on rights.¹¹ In another article, he highlights that the sages and religions of all ages say that *'there is no one or group of people who has the right to see and use another as a mere means to his own ends.'*¹²

5. Articles of the Polgári Jog

In view of the popularity of the meetings of the *'Society of Civil Jurists'* recruited by *Salamon Beck*, the journal titled *Polgári Jog* was issued in 1925, edited by *Artur Meszlényi*. In the introduction *Meszlényi* stated the purpose of the paper is *'to contribute to the removal of the ruins, the work of mutual understanding, to return the law to its balance and the heights it once had, which is far removed from the steam of human passions and prejudices, one-sidedness and bias.'* They wanted to provide knowledge, *'not to shy away from objective and decent-sounding criticism, not to apply for favours and benefits from anyone, avoiding being offensive to one's person and provocation, but to relentlessly hanging on to the truth.'*

He emphasized that we could not be hindered by the laws of Nature, no man was its master, we were all created free, equal, and fallible. He warned us not to think, *'that the other is already evil and worthless just because he's not quite like you – imagine yourself'* and *'not to take the air from or cover the sun from the other, because tomorrow he can be the stronger one and he could push you into the abyss.'* Twenty million people died as a result of the war, which did not make life easier the slightest for the survivors, because all working people do extra work, which together form the great reserve base of society. *'Thus, to destroy a human being, is to commit suicide, whether it is in an international or domestic struggle.'*

He wanted the law to be *'a proud priestess of the Truth'*, *'a shield to provide sure protection that will readily accept anyone fleeing violence'*, and *'not to be a slatternly, stubborn and a ready-to-serve nurse for law illegitimacy'* and stated that *'the law should not be a form of execution of violence'*.¹³

Antal Almási thought of the creation of the Civil Code in the first issue of the journal *Polgári jog* in 1925, that the situation at the time was not suitable for a private Law code to enter into force. Upon legislation, the main question to be decided in his opinion was *'if the pre-war rules should be legislated and consciously confronting them with life, or perhaps the current situation should be perpetuated?'* First of all, he did not consider the creation of the Code justified because the foundations of the right to personality became questionable and according to him *'some of our laws determining the right to the most important self-determination are not based on the person's mere existence but they are connected to being a part of groups, smaller than the state'¹⁴, and sometimes are also subject to administrative licenses and decisions'¹⁵, in other words the most important branches of the right to privacy are to the transforming from privileged rights in the private sense, which belong equally to everyone, into privileges subject to administrative discretion'.*

¹¹ MESZLÉNYI, Földbirtokreform és magánjog [Land reform and Private Law] 162–163., 7., 190–191.

¹² MESZLÉNYI, Morál és jog [Morality and law] 41.

¹³ MESZLÉNYI, Beköszöntő [Welcome] 1–4.

¹⁴ 'Race, nationality: 3 § of Act XXV of 1920, suitability for agriculture: 25 § of Act XXVI of 1920.'

¹⁵ '3 § of Act XXV of 1920, administrative authorization: many cases in the Act XII of 1922, County Economic Subcommittee: 25 § of Act XXXVI of 1920, shall be considered as an administrative authority in this sense as well. Land Registry Court (25 § of Act XXXVI of 1920), the decisions etc. of the Minister of Agriculture (ibidem 20 §), which ultimately determine who is allowed to pursue a career in science, commerce or industry and agriculture, and who is not.'

On the other hand, in Property Law, the concept of movable property has changed, the pre-war content of property has been lost due to restrictions on the ownership of real estate (compulsory lease) and restrictions on land reform.

Thirdly, the law of obligations cannot be regulated long standing in an economically unstable situation. All in all, he could not have imagined a Code that *'regulates the right to privacy, property rights, and credit agreements in a pre-war manner, nor one that listens to these, or wants to enact and, above all, can enact them in their chaotic state of the time'*.¹⁶

In his work entitled *'Legal Policy'*, *Meszlény* explained that the public law provisions adopted to protect the weaker party had reached so far into the regulation of Private Law relations that the greatest treasure of Hungary, its freedom, had been lost *'in the midst of many state care'*.

According to him, the ideal method is that *'the legislator does not regulate more than is absolutely necessary'*.¹⁷

He stressed his concern in particular that the *'16 § of Act LCIII of 1912 within certain limitations and then 14 § of Act L of 1914 in general entitled the government to regulate the private law relations which became necessary as a result of the war with decrees and according to the second paragraph of 1 § of Act VI of 1920, which extended the exceptional power, the interests of warfare, the interests of the internal order and public security of the country as well as its foreign policy shall be understood.'* In his view, the Curia applied the regulations without examining the legitimacy of the authorization after the war situation had passed. The regulation of private life situations by decrees must in any case be *'consistently kept in mind as a matter of exceptionality and exigency'*.¹⁸

After a speech of *Eugen Schiffer*, retired Minister of Justice and Deputy Chancellor of the German Empire at the Hungarian Law Society, *Meszlény* wrote an open letter to him, reflecting on the parallels and differences he had discovered in the effects of the war in the two states. One of these parallels is the shift in law in favor of Public Law and to the detriment of Private Law, which violates an individual's right to self-determination and freedom of movement. However, while in Germany this is done in order to protect the economically weaker party, in Hungary *'for the sake of general and proclaimed public interest goals. These are the goals deemed necessary for the economic survival of the nation and for the protection and consolidation of the existing social order.'* The restrictions violated the right to property, as the land reform essentially revises the land acquired since the war to the extent that the acquisition must be restricted in order to have those who are found *'worthy and suitable'* gain access to land; in addition, the freedom to choose one's career is restricted by a number of provisions, *'with the aim of providing and maintaining earning opportunities and careers for those sections of society who are considered to be fit and proper to do so.'*

According to his presentation, in the areas identified by the Deputy Chancellor as the focal point of the German reform, there is a barely perceptible change among Hungarians, so that *'Private Law rules on movable property have hardly changed, and relatively few changes have taken place in the settlement of legal relations between producer and consumer, employer and employee.'* While in Germany, in addition to the prevailing concept of family, the personal rights of spouses were pushed into the background and

¹⁶ ALMÁSI, A polgári törvénykönyv [The Civil Code] 8–13.

¹⁷ MESZLÉNY, Jogpolitika. [Legal policy] 193–196.

¹⁸ MESZLÉNY, Új jogszabálytan [New legislation precept] 334–341.

children born out of wedlock did not have a Family Law situation, in Hungary this is a less burning problem, as the legal situation is completely different.

In his view, Hungarian law does not recognize the authority of the husband in the Germanic sense of the word; husband and wife have long been, in principle, equal in marriage, although he states that there are no specific statistics on whether men or women are generally the masters in families. The institution for the maintenance of a child out of wedlock has been established by court practice and a decree¹⁹ of covering a woman's urgent needs around childbirth is covered by a war decree, the scope of which has been maintained. According to *Meszlény*, the field of family law did not trigger more general reform demands. While German law is characterized by the 'over-technicality of the law' as an effect and remnant of the rule of Roman law, in Hungary the earlier Codes (such as the Commercial Code, the Criminal Code, the Bankruptcy and Enforcement Act) are 'primitive to the legislature' and are only applicable by extremely free interpretation of law, but thus the development of judicial law interpretation characterizes these areas.

Recent laws are on a higher level by the technicality of the law, for example, the so-called Commission text of the draft Civil Code, the acts on unfair competition, copyright, Customs Law, but he expressed that *'new provisions taken from case-law have not always succeeded in completely emancipating themselves from the occasionality of the judicial decisions and in extracting the general principles of law precisely from the raw material of a particular case.'* He considers the mass of new legislation to be a challenge, but even more serious, that *'preparations are not being made with the publicity as before, and huge codes of surprise often come into effect in a matter of days, so that even tacit learning is excluded.'* He considers it positive in January 1929 that *'since the end of the exceptional power of war, the multitude of decrees has subsided, and the Acts are good in content.'* Regarding the courts, he stated that in Hungary judges did not have to struggle to feel illegitimate about the state power in whose name they operate. It is not the duty of the court in its judgment *'to support or suppress the extreme social currents that are prevalent and are largely destined for a short life, but to serve only one: faithful to its oath, without favor and pleasure, without fear and hatred, alone and exclusively the truth.'* He was pleased to note that, with a few exceptions, Hungarian judges would adhere to the latter ideal, so that they would recapture the old nimbus of the courts.²⁰

Ede Alföldy, a retired chairman of an Appellate Court, and a lawyer, warned in a 1927 article entitled *'Limitations of Legislative Power'* that in the time of the *'fashion of various dictatorships of the time'* the proper development of the scope of judicial law enforcement can offset these quite effectively.²¹

In 1934, *Dezső Nagy Jr.* expressed his concern about the State administering by decrees. There was some improvement in 1922, as the 6 § of the Act XVII of 1922 stated that decrees that had become redundant should be repealed immediately, and that those still to be maintained should be submitted to the National Assembly by the Government as bills. Then the primacy and supremacy of written law prevailed again, *'but the financial crisis that erupted in 1931 not only shook our economic life to its foundations, but also once again hit a huge gap in the principle of constitutionality. The 2 § of the Act XXVI of 1931 has given the ministry an unprecedented wide-ranging authority to preserve the order of*

¹⁹ Az eltartásra jogosult családtagok és a házasságon kívül született gyermekek fokozottabb magánjogi védelméről szóló 3982/1916. M. E. számú rendelet [No. 3982/1916 Ministerial Decree on the enhanced private law protection of family members entitled to maintenance and children born out of wedlock].

²⁰ MESZLÉNY, Az igazságügy reformjához [About the judicial reform] 1–7.

²¹ ALFÖLDI, A törvényhozó hatalom korlátai [Limitations of Legislative Power] 85–87.

economic and credit life. To this end, the government may, by decree, make not only private and procedural provisions, but also other provisions which fall within the competence of the legislature under our constitution.' With this, the number and position of the decrees swelled in 1933 and according to him, *'the Repository of Decrees became a more important collection of legislation than the National Repository of Acts.'*²²

Salamon Beck in the same year, also in the wake of the economic crisis, noticed that the fundamental principles of law were being shaken. Of the rules of crisis law, *'one or the other happily adheres to the rules of the universal legal order, but many provisions run counter to legal principles.'*²³

Gábor Vladár, later Minister of Justice, gave a lecture at the National Club on February 23, 1938, entitled *'Deflection of Law from Life'*, in which he presented the cases of the distancing of positive law from life. He explained that the law is meant to regulate living conditions, *'but it cannot stand in the way of life, it cannot reverse it, it can only build a riverbed for it.'* He foresaw that *'if the positive law deviates from life, it will be the object of laughter, indifference, and hatred.'* This can have two consequences: *desuetudo* or revolution.

According to *Vladár*, the Hungarian nation retained its right to Roman Law and Canon Law because *'it arose from the needs of life, in practice, polished on the stones of life, it was the right of Hungarian life, at least in its main features.'*²⁴

István Szentmiklósi, a Royal Appellate Court notary, welcomed the family protection program, the compulsory pre-marriage medical examination (which came into force with Act XV of 1941 supplementing and amending the Marriage Act, this was the so-called *'race protection Act'*) as a *'not insignificant reform'*. The essence of the reform, according to which a medical opinion is mandatory, then the right of the marrying party is to decide whether to enter into a marriage or not, and if the party fails to undergo a medical examination he or she had to be punished but the marriage remained valid, was not sufficient. He said that those who could only have ill offspring and whose health endangered the health of the other spouse should be prevented from marrying, as *'the health of the family and the nation through the family must be kept clean because it is not doubtful that the nation's intellectual, moral, etc. can only be perfected in this way.'* The court notary advocated the view, in contrast to a number of studies published in the columns of the journal *Polgári Jog*, that Public Law should intervene in Private Law and that national objectives should take precedence over individual interests. In his view, while *'the choice of a spouse is a person's personal freedom'*, *the issue of compulsory pre-marriage medical examination in Europe has not been able to proceed well because many have already seen personal freedom violated in compulsory medical examination. There is no doubt that the prohibition of marriage encounters personal freedom. But it also collides when we ban blood relatives from marrying each other. No one thinks of objecting to this.'* According to him, *'individual freedom can only count on protection and unrestrictedness as long as it does not conflict with the vital interests of the nation. The unrestricted importance of individual liberty must take precedence over the paramount importance of public health. The first is to protect and improve the health of the nation, which can only be achieved by banning those who endanger the health of the family, the nation, from marriage, even at the cost of restricting individual freedom.'* According to *Szentmiklósi*, it is necessary to go further and present a health certificate issued by the examining doctor, which proves that the marrying

²² IFJ. NAGY, Törvény vagy rendelet? [Act of decree?] 11–13.

²³ BECK, A jog tragikuma [The tragedy of the law] 118–120.

²⁴ VLADÁR, Az élet elhajlása a jogtól [The Deflection Law from Life] 129–144.

party does not suffer from an inherited or infectious disease that endangers the health of the other marrying party or the descendant from the marriage, and it should be a precondition of the marriage. He also believed that as a constitutional safeguard, if a doctor refused to issue a certificate and the party would find it detrimental to oneself, the party could lodge a complaint with the Royal Tribunal, which would decide on the complaint the after out-of-court proceedings of the hearing of medical experts.²⁵

The author later factually described the provisions of the *'Race Protection Act'* in the *Magyar Jogi Szemle* in 1942, according to which when the proposal became a law it *'significantly lost its eugenic character.'*²⁶

4. Summary

Overall, therefore, with a few exceptions, we cannot find sharp criticism in the scientific journals about the restrictive and disenfranchisement provisions of the era. The *'greatest voice'* of the era was *Artur Mészlény*, whose death in 1937 prevented him from expressing his views throughout the *Horthy* era in order to protect Private Law.

One of the reasons for the lack of public expression of opinion about disenfranchisement in Private Law may be that the disqualification provisions have typically been in Public Law regulations and less in Private Law regulations.

This is explained by *Dezső Nagy Jr.* in *Polgári Jog*, who, through the examples of *Caesar's* bankruptcy and interest laws, *Napoleon's Code Civil* and *Mussolini's Codice di commercio*, sought to substantiate the premise that *'under dictatorships, Public Law (Constitutional Law, Criminal Law) suffers disproportionately more than Private Law, in front of which – often untouchable ideas – even the most powerful dictator's lictors bend the beams.'*²⁷

The other reason could be that in an era of legal uncertainty, private jurists did not openly oppose the authorities for fear of retaliation. Few have raised their voices in defense of private law, as the following words of *Mészlény* suggest: *'Of course, which times are normal and which are not are a matter of perception and greatly – sensitivity. Are they normal today? There are some of us who answer no to it without hesitation. However, the official perception is that they are. Fiat applicatio.'*²⁸

Literature

A debreceni egyetem jogi fakultásán zsidó hallgatók megzavarták az előadásokat [The Jewish Students Disturbed the Lectures at the Law Faculty of the University of Debrecen]. *Debreczeni Újság* [Debrecen Newspaper] 1932. november 17. csütörtök [17 November 1932, Thursday]. 3

ALFÖLDI Ede: A törvényhozó hatalom korlátai [Limitations of Legislative Power]. *Polgári Jog* [Civil Law] 4–5/1927, 85–87

ALMÁSI Antal: A magyar magánjog jellemzése [The characteristics of Hungarian Private Law]. *Jogtudományi Közlöny*

²⁵ SZENTMIKLÓSI, A házasságkötés előtti kötelező orvosi vizsgálat kérdéséhez [About the issue of compulsory pre-marriage medical examination] 319–321.

²⁶ SZENTMIKLÓSI, Házassági jogunk reformja [The reform of our marriage law] 15–23.

²⁷ IFJ. NAGY, Politikai diktatúra és magánjog. [Political dictatorship and private law] 289–292.

²⁸ MESZLÉNY, Nyári tépelődések. [Ponders in the summer] 105–106.

- [Journal of Jurisprudence] 21/1921, 163–164
- ALMÁSI Antal: A polgári törvénykönyv [The Civil Code]. Polgári jog [Civil Law] 1/1925, 8–13
- Az eltartásra jogosult családtagok és a házasságon kívül született gyermekek fokozottabb magánjogi védelméről szóló 3982/1916. M. E. számú rendelet [No. 3982/1916 Ministerial Decree on the enhanced private law protection of family members entitled to maintenance and children born out of wedlock]
- BECK Salamon: A jog tragikuma [The tragedy of the law]. Polgári Jog [Civil Law] 3/1934, 118–120
- HERGER Eszter: Az igazságosság és a jogtalanság határai a magyar magánjogban (1920–1944) [The borders of justice and injustice in Hungarian Private Law (1920–1944)]. Jura 1/2019, 9
- Hogyan került egy kóbor kutya Marton Géza professzor tantermébe? [How did a stray dog appear in Professor Géza Marton's lecture room?] Magyar Hírlap [Hungarian Newspaper]. 1932. november 22. [22 November 1932.], 3
- HUNGARUS: A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról szóló törvényjavaslat elvi alapja [The principle basis of the bill on the occupation of the public and economic space of Jews]. Magyar közigazgatás [Hungarian Administration] 6/1939, 2–3
- IFJ. NAGY Dezső: Politikai diktatúra és magánjog [Political dictatorship and private law]. Polgári Jog [Civil Law] 7/1925, 289–292
- IFJ. NAGY Dezső: Törvény vagy rendelet? [Act of decree?]. Polgári Jog [Civil Law] 1934/1.11–13.
- MESZLÉNY Artur: A jog eldurvulása [The roughening of law]. Jogtudományi Közlöny [Journal of Jurisprudence] 7/1922, 69–70
- MESZLÉNY Artur: Az igazságügy reformjához – Nyílt levél Dr. Schiffer Eugen ny. németbirodalmi igazságügyminiszter és helyettes kancellár úrhoz [About the judicial reform – An open letter to Dr. Schiffer Eugen retired Minister of Justice and Deputy Chancellor of the German Empire]. Polgári Jog [Civil Law] 1/1929, 1–7
- MESZLÉNY Artur: Beköszöntő [Welcome]. Polgári jog [Civil Law] 1/1925, 1–4
- MESZLÉNY Artur: Földbirtokreform és magánjog [Land reform and Private Law]. Jogtudományi Közlöny [Journal of Jurisprudence] 21/1922, 162–163 and 22/1922, 7 and 24/1922, 190–191
- MESZLÉNY Artur: Jogpolitika [Legal policy]. Polgári jog [Civil Law] 5/1925, 193–196
- MESZLÉNY Artur: Morál és jog [Morality and law]. Jogtudományi Közlöny [Journal of Jurisprudence] 6/1923, 41
- MESZLÉNY Artur: Nyári tépelődések [Ponders in the summer]. Jogtudományi Közlöny [Journal of Jurisprudence] 14/1922, 105–106
- MESZLÉNY Artur: Új jogszabálytan [New legislation precept]. Polgári jog [Civil Law] 8–9/1925, 334–341
- MESZLÉNY Artur: Újabb törvényhozásunk és a magánjog [Our recent legislation and the Private Law]. Jogtudományi Közlöny [Journal of Jurisprudence] 5/1922, 34
- Szemle [Review]. Jogtudományi Közlöny [Journal of Jurisprudence] 20/1921, 158–159
- SZENTMIKLÓSI István: A házasságkötés előtti kötelező orvosi vizsgálat kérdéséhez [About the issue of compulsory pre-marriage medical examination]. Polgári Jog [Civil Law] 6/1938, 319–321
- SZENTMIKLÓSI István: Házassági jogunk reformja [The reform of our marriage law]. Magyar Jogi Szemle [Hungarian Law Review] 1/1942, 15–23
- VLADÁR Gábor: Az élet elhajlása a jortól [Deflection of Law from Life]. Polgári Jog [Civil Law] 3/1938, 129–144

LEHOTAY VeronikaUniversität
Miskolc

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.09

**Beiträge ungarischer Strafrechtswissenschaftler
im NS-Deutschland und in Ungarn (1933–1944)*****Publications of Hungarian Criminal Law Jurists in the Nazi Germany and in Hungary
(1933–1944)***

In this paper I examine the changes in Hungarian criminal law in the aspect of how German law affected the Hungarian. I also present how the Hungarian criminal law literature appeared in Germany during the Hitler era. I deal with two examples in the study: the issue of criminal protection of the state, and racial protection.

Keywords: *criminal law, jurisprudence, effect of German criminal law, racial protection*

1. Einleitung

In der vorliegenden Studie wird die Auswirkung des Strafrechts des „Dritten Reiches“ auf das ungarische Recht untersucht. Die Fragen der Studie lauten wie folgt: Was sind die Veränderungen im ungarischen Strafrecht zwischen den beiden Weltkriegen? Wie erschienen die Schriften ungarischer Juristen in den Zeitschriften Nazideutschlands? Wie und in welchem Umfang wirkte sich das deutsche (Nazi-)Recht auf das ungarische Rechtssystem aus, einschließlich des Strafrechts? Wie haben sich die strafrechtlichen Tendenzen in Deutschland im ungarischen Recht niedergeschlagen? Welche Bereiche wurden von den Rechtswissenschaftlern am stärksten berührt (z. B. Rassenschutz) oder nicht abgedeckt? Die Beantwortung dieser Fragen ist Teil der Forschung zur diskriminierenden Rechtssetzung und Rechtsprechung zwischen den beiden Weltkriegen. Auf der Grundlage all dessen besteht die Studie aus drei Teilen. Es wird die Entwicklungstendenz des ungarischen Strafrechts im Hinblick auf den Einfluss des deutschen Strafrechts dargestellt. Im zweiten Teil des Beitrags werden die Merkmale der Erscheinung der ungarischen Strafrechtswissenschaft in Deutschland aufgelistet und dann zwei Beispiele dieser Merkmale aus dem Bereich des strafrechtlichen Schutzes des Staates und des Verhältnisses von Rassenschutz und Strafrecht vorgestellt.

2. Entwicklungstendenzen des ungarischen Strafrechts und die Auswirkung der deutschen Strafrechtswissenschaft in Ungarn

Im ersten ungarischen modernen Strafgesetzbuch (GA V: 1878 über die Straftaten und die Vergehen), das nach dem Namen des Verfassers, *Károly Csemegi* als *Csemegi-Kodex* bekannt wurde, bevorzugte der Gesetzgeber die tatstrafrechtliche Sichtweise, so dass im Mittelpunkt des Systems des Strafgesetzbuches die Tat stand. Die Handlung sei nicht nur die Tat, sondern auch das Ergebnis davon, hieß es in der Begründung der Rechtsnorm. Eine Kritik am Kodex im frühen 20. Jahrhundert war, dass er nicht genug Wert auf die Persönlichkeit des Täters lege. So wurden darin Jugendliche und Wiederholungstäter nicht berücksichtigt.

Die Entwicklung des ungarischen Strafrechts zwischen den beiden Weltkriegen wurde durch eine Kombination von inneren und äußeren Faktoren beeinflusst und war durch die Stärkung der Doktrinen der täterstrafrechtlichen Tendenz gekennzeichnet. In der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts wurde *Csemegi-Kodex* mehrmals modifiziert. Einer der Gründe dafür war, dass sich auch in Ungarn die vorherrschenden Rechtsauffassungen von Straftaten und Strafe unter dem Einfluss der modernen Sozialwissenschaften verändert hatten. Die neuen Tendenzen führten die Sozial- und Naturwissenschaften in das Strafrecht ein, die dann das gesamte Strafrecht durchdrangen. In Ungarn hatten jedoch weder die kriminell-soziologischen noch die kriminell-anthropologischen Tendenzen wirkliche Anhänger.

Die vermittelnde oder neue klassische Schule, die nach Überschneidungen und Leitlinien zwischen den Schulen sucht, ist wichtig geworden. Diese Tendenz zielte auf die Entwicklung des klassischen Strafrechts. Man vertrat die Meinung, dass die Begehung von Straftaten nicht auf eine einzige Ursache zurückgeführt werden könnte, sondern auf eine Kombination von verschiedenen Faktoren. In der *Horthy-Ära* wurde diese Tendenz von *Pál Angyal*, *Jenő Balogh*, *László Fayer*, *Rusztém Vámbéry*, *Ervin Hacker* vertreten.¹

Pál Angyal (1873–1949) war einer der berühmtesten Strafrechtler seiner Zeit, der 1898 an der Bischöflichen Rechtshochschule in Pécs begann, wo er auch Strafrecht und Rechtstheorie lehrte. Ab 1900 war er Privatdozent für Strafrecht und Strafverfahren an der Universität Budapest, vom 7. März 1912 bis 1944 war er ordentlicher Professor für Strafrecht und ab 1914 befugter Professor für Rechtstheorie. Von 1920 bis 1922 war er Dekan der Juristischen und Staatswissenschaftlichen Fakultät und 1933/34 Rektor der Universität. Am 1. September 1944 wurde er als Professor emeritiert. Die Gesamtzahl der Vorlesungen, die er 46 Jahre lang hielt, betrug nach seinen eigenen Aufzeichnungen über 11.000, und die Zahl seiner Studenten näherte sich 60.000. Er war an der Ausarbeitung mehrerer Strafrechtsgesetze beteiligt. Er hat mehrere Länder besucht, um Jugendgerichte und Gefängnisverhältnisse zu studieren. Mit seinem Namen ist die Organisation des sogenannten Patronats² verbunden, zuerst in Pécs und dann auf nationaler Ebene.³

Jenő Balogh (1864–1953) war von 1900 bis 1910 Professor für Strafrecht und Strafprozessrecht an der Universität Budapest, danach von 1913 bis 1917 königlicher

¹ NAGY, Régi és új tendenciák a büntetőjogban és a büntetőjogtudományban.

² Neben dem Besuch von Gefängnissen hatte der sog. Patronatsverein die Aufgabe, die Familien der Strafgefangenen moralisch und finanziell zu unterstützen. Siehe HERKE-FÁBOS, Az igazságügyi gyermekvédelem fejlődése a 20. század elejétől napjainkig 88–104.

³ ANGYAL, A magyar büntetőjog tankönyve; ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog; ANGYAL, A család büntetőjogi védelme.

Justizminister. Ab 1901 war er korrespondierendes Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, ab 1912 ordentliches Mitglied. Zwischen 1920 und 1935 war er Generalsekretär der Akademie, dann zwischen 1940 und 1943 Vizepräsident. Nach der Wende 1948 wurde er als beratendes Mitglied neu eingestuft (1949) und seine Mitgliedschaft wurde nur 1989 posthum wieder aufgenommen.⁴

László Fayer (1842–1906) wurde ab 1873 Privatdozent und ab 1901 ordentlicher öffentlicher Professor für Strafrecht. Er war einer der Initiatoren des praktischen Rechtsunterrichts in Ungarn. Als Privatdozent setzte er sich für die Einrichtung und Nutzung von Seminaren ein, wofür ihm der Titel eines außerordentlichen Professors verliehen wurde. 1874 legte er die Anwaltsprüfung ab und wurde Bibliothekar der Anwaltskammer. Er wurde Gründungsmitglied, dann Sekretär und später Vizepräsident der Ungarischen Anwaltskammer. Die Ungarische Anwaltskammer ist eine 1879 gegründete Berufsorganisation ungarischer Rechtsanwälte. Ihr erster Präsident war *Károly Csemegi*, und ihre Mitgliederzahl überstieg Ende des 19. Jahrhunderts 1.300. *László Fayer* forschte zum Strafrecht und Strafprozessrecht. Er hat sich in seinem Studium immer wieder gegen Folter und die Todesstrafe ausgesprochen.⁵

Rusztém Vámbéry (1872–1948) studierte Jura und Soziologie an drei Universitäten. Sein Leben und Wirken waren stark von seiner hohen Sensibilität für gesellschaftliche Probleme geprägt. Er begann seine Karriere als Rechtsanwalt, war von 1915 bis 1918 außerordentlicher Professor, ab 1918 ordentlicher Professor für Strafrecht und dann 1919 Dekan der juristischen Fakultät in Budapest. 1920 wurde er von der Universität entfernt und seines Lehrauftrags beraubt. Er praktizierte erneut als Anwalt und diente als Verteidiger in einer Reihe politischer Prozesse. So nahm er beispielsweise 1920 am Prozess gegen die Volkskommissare, 1924 am Prozess gegen *József Attila* und 1935 am Prozess gegen *Mátyás Rákosi* teil. Ab den späten 1910er Jahren verlagerte sich sein Interesse allmählich weg von den Kriminalwissenschaften und hin zur inneren, vor allem politischen Krise der Gesellschaft. Von 1913 bis 1934 war er Herausgeber der Zeitschrift *Jogtudományi Közlöny*. Er verließ Ungarn 1938, lebte in England und ließ sich dann in den Vereinigten Staaten nieder. In seiner Emigration lehrte er Soziologie und gründete eine Zeitschrift mit der Zielsetzung des Kampfes gegen die nationalsozialistische Ideologie. 1945 kehrte er nach Ungarn zurück und wurde Mitglied der Provisorischen Nationalversammlung. Er war 1947 Ungarns Botschafter in Washington, trat aber vor seinem Tod zurück.⁶

Ervin Hacker (1888–1945) war ab 1919 Privatdozent an der Universität Bratislava, ab 1920 Professor an der Miskolcer Rechtsakademie und von 1943 bis 1945 emeritierter Professor an der Juristischen Fakultät in Debrecen. Er war in vielen Bereichen der Kriminalwissenschaften tätig, so dass seine Arbeit neben dem Strafrecht auch Kriminalstatistik, Kriminologie und Strafvollzug umfasste.⁷

⁴ BALOGH, A fiatakorúak és a büntetőjog; BALOGH, Ungarisches Jugendgerichtsgesetz vom Jahre 1913.

⁵ FAYER, A magyar büntetőjog kézikönyve.

⁶ VÁMBÉRY, Ungarisches Jugendgerichtsgesetz; VÁMBÉRY, Háború és jog; VÁMBÉRY, Büntetőjog és ethika.

⁷ HACKER, A büntetőjog és a büntetőeljárás jog alakulása a csonka országban; HACKER, Büntetőjog-tudomány és a büntetőjogi segédtudományok; HACKER, Az állameszmék hatása a büntetőjogra; HACKER, Kriminálstatistika és büntető igazságszolgáltatás.

Ab den 1930er Jahren war die Epoche auch durch die Einschränkung von Rechten gekennzeichnet, was die Rechtsgleichheit und die Freiheiten beeinträchtigte. Die Lehrbücher, wie z.B. *Angyal*'s Werk,⁸ betonten die Wichtigkeit der deutschen Strafrechtswissenschaft, und *Angyal* zählte die bekannten Strafrechtler: *Karl Binding*,⁹ *Franz von Liszt*,¹⁰ *Paul Merkel*.¹¹ Es war auch völlig selbstverständlich, dass die deutschen Autoren in den ungarischen Werken auf Deutsch, in dem ungarischen Text eingebettet, zitiert wurden. Die ungarischen Zeitschriften beschäftigten sich regelmäßig mit den Ereignissen der deutschen Rechtswissenschaft. Man kann die Erscheinung des deutschen Strafrechts in Ungarn auch dann nachweisen, wenn nur eine dieser Zeitschriften betrachtet wird. Die *Jogtudományi Közlöny* beschäftigte sich immer mit der deutschen Rechtswissenschaft, sie machte die neuen strafrechtlichen Richtungen bekannt.

Zahlreiche ungarische Rechtswissenschaftler und Juristen wie – neben *Balogh* und *Fayer* – *Albert Irk*, *István Szokolay* und *Ferenc Vargha* beschäftigten sich mit der deutschen strafrechtlichen Literatur. *Albert Irk* (1884–1952) war zwischen 1922 und 1948 Professor für Strafrecht und Strafprozessrecht in Pécs, und wurde 1936 korrespondierendes Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.¹² *István Szokolay* (1822–1904) war Jurist in der Reformationszeit. Von 1859 bis 1883 war er Herausgeber der Zeitschrift *Törvénykezési Csarnok*. Sein Handbuch zum Strafrecht war das erste unabhängige strafrechtliche Werk in ungarischer Sprache, das in der Universitätsausbildung verwendet wurde.¹³ *Ferenc Vargha* (1858–1940) war Kronstaatsanwalt, juristischer Schriftsteller, der von seinen Zeitgenossen als einer der größten forensischen Wissenschaftler angesehen wurde. Er war auch an der Ausarbeitung des Strafprozessgesetzes von 1896 beteiligt. Als Jugendlicher war er Jurymitglied und beschäftigte sich auch mit soziologischen Fragestellungen. Gemeinsam mit Paul hat Angel den Band zur Strafprozessordnung erstellt.¹⁴ *Erik Heller* (1880–1958) war zwischen 1916 und 1925 im Justizministerium angestellt, und inzwischen wurde er Privatdozent für Strafrecht an der Budapester Universität. Seit 1925 war er Professor für Strafprozessrecht in Szeged, seit 1940 in Kolozsvar und zwischen 1944 und 1949 in Budapest.¹⁵

Nach diesem kurzen Überblick kann man die Folgerung ziehen, dass sich die ungarischen Strafrechtswissenschaftler sehr intensiv für das deutsche Strafrecht interessierten. Unter den Strafrechtlern der *Horthy*-Ära können wir in erster Reihe die Arbeiten von *Pál Angyal*, *Ferenc Finkey*, *Erik Heller*, *Albert Irk* und *Rusztom Vámbéry* erwähnen. Darüber hinaus sind die folgenden Zeitschriften die Quelle dieser Studien: *A Jog* („Das Recht“), *Jogtudományi Közlöny* („Rechtswissenschaftliches Mitteilungsblatt“), *Magyar Jogász Újság* („Ungarische Zeitschrift für Juristen“), *Jogállam* („Der Rechtsstaat“), *Bűnügyi Szemle* („Revue für Kriminologie“), *Miskolci Jogászélet* („Miskolcer Juristenleben“), *Bírák és Ügyészek Lapja* („Fachzeitschrift für Richter und Staatsanwälte“), *Jogászegyleti Értekezések* (*Studien des Juristenvereins*“), *Magyar Jogi Szemle* („Ungarisches Mitteilungsblatt zum Recht“).

⁸ ANGYAL, A magyar büntetőjog tankönyve.

⁹ BINDING: Die Normen und ihrer Übertretung.

¹⁰ LISZT, Lehrbuch des deutschen Strafrechts.

¹¹ MERKER, Grundriss des Strafrechts; MERKER, Strafprozess- und Srafvollzugsrecht.

¹² IRK, A magyar anyagi büntetőjog; IRK, Die rationalen und irrationalen Elemente des Strafrechts.

¹³ SZOKOLAY, Büntetőjogtan.

¹⁴ VARGHA, A bírói függetlenség; VARGHA, Sajtószabadság.

¹⁵ HELLER, A magyar büntetőjog tankönyve I-II.

Strafrechtliche Gerichtsentscheidungen und neuere Gesetzgebung waren in einer zwischen 1880 und 1944 erschienenen Serie, der *Büntetőjog Tára* („Mitteilungsblatt für Strafrecht“) enthalten.

3. Die Erscheinung der ungarischen Strafrechtswissenschaft in Deutschland

Das ungarische Strafrecht wurde sowohl durch Mitteilungen der Gesetze und Vorschläge als auch durch Abhandlungen der ungarischen und deutschen Autoren in Deutschland bekannt.¹⁶ Die Formen der Erscheinung des ungarischen Strafrechts veränderten sich nach dem ersten Weltkrieg, aber die Beziehungen waren bis in die 40er Jahre eng,¹⁷ wie es die Werke von *Hacker*¹⁸ und *Irk*¹⁹ zeigen. Wir haben leider sehr wenige Information über diese Periode. Eine neue Generation der ungarischen Rechtswissenschaftler erschien, die Mitglieder des von *Angyal* geleiteten Seminars für Rechtstheorie bzw. Strafrecht, vor allen *György Bónis*, *Árpád Jencs* und *György Rácz*, die auch für die deutschen Juristen bekannt waren.

György Bónis (1914–1985) war als Rechtshistoriker und Archivar tätig. Von 1940 bis 1947 war er Professor an der Universität Cluj-Napoca. Sein Hauptforschungsgebiet war die Geschichte des ungarischen Rechts im 18. Jahrhundert. Sein Name ist mit der Entdeckung des ersten Versuchs zur Kodifizierung des ungarischen Strafrechts im Jahr 1712 verbunden. *Árpád Jencs*²⁰ war Privatdozent und Rechtsanwalt, der zwischen Oktober 1928 und August 1944 Mitglied des *Angyal*-Seminars war, und nicht einmal als *Angyals* Assistent in der Lehre teilnahm: „*Dr. Árpád Jencs hat meinem Institut durch seine hervorragende wissenschaftliche Arbeit auf vielen Gebieten des Strafrechts, seine pädagogischen Fähigkeiten und seine wirtschaftlichen Beziehungen zum Ausland großen Ruhm eingebracht.*“ – schrieb *Angyal* im Sommer 1944 über ihn. *György Rácz* ist 1907 in Budapest geboren. Er schloss sein Studium mit Auszeichnung ab. Ab 1935 arbeitete er als Rechtsanwalt und nach dem Krieg nahm er an der Arbeit des Beglaubigungsausschusses der Budapester Rechtsanwaltskammer teil. Zwischen den beiden Weltkriegen hat er gemeinsam mit *Angyal* mehrere Bücher verfasst, wie unter anderen über das NS-Strafrecht,²¹ und veröffentlichte regelmäßig seine Studien auch in deutschen Zeitschriften.²² *Nagy* meint, dass es wahrscheinlich die politischen Veränderungen in Deutschland im Jahre 1933 waren, die der Förderung der rechtswissenschaftlichen Beziehungen nicht dienten.²³

4. Der strafrechtliche Schutz des Staates

In Bezug auf die Straftaten gegen den Staat ist das einschlägige Gesetz am Anfang der geprüften Periode in Kraft getreten: Der GA III: 1921 hat zum Schutz der Staats- und Gesellschaftsordnung gegen die Umstürzler gedient und hat mit der liberalen Auffassung des *Csemegi*-Kodex Schluss

¹⁶ NAGY, Die deutsche-ungarischen strafrechtlichen Beziehungen 35.

¹⁷ NAGY, Die deutsche-ungarischen strafrechtlichen Beziehungen 36.

¹⁸ HACKER, Kriminalpolitik; HACKER, Kriminalstatistische und kriminalätiologische Berichte.

¹⁹ IRK, Die rationalen und irrationalen Elemente des Strafrechts.

²⁰ BÓNIS – JENCs, Professores juris criminalis in Universitate „Petrus Pázmány“.

²¹ RÁcz, Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht; RÁcz, Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn; RÁcz – ANGYAL, A német nemzet-szocialista büntetőjog.

²² RÁcz, Internationales aus dem ungarischen Strafrecht 365–375 und 405–420; RÁcz, Das Problem der Zulassung der Analogie im Strafrecht 131–134.

²³ NAGY, Die deutsche-ungarischen strafrechtlichen Beziehungen 36.

gemacht. Es wurde eine Gefängnisstrafe bis zu sechs Monaten in den Fällen in Aussicht gestellt, wenn jemand in Bezug auf eine im Land lebende Nationalität eine degradierende Aussage verwendet hat und damit sein Nationalgefühl verletzt hat. In diesen Fällen wurden wegen kriegsgegnerischer, die Maßnahmen der Regierung beanstandender Aussagen Gerichtsverfahren wegen Nationsschmähung, Verbreitung von unwahren Nachrichten, Aufhetzung, Verletzung des Gouverneurs eingeleitet. *Angyal* bestritt die Notwendigkeit dieses Gesetzes und wies darauf hin, dass seit „(...) Inkrafttreten des Gesetzes es in Ungarn keine persönliche Freiheit im Sinne unserer alten Verfassung gibt“.²⁴

Racz hat eine Studie über dieses Thema in *Zeitschrift für Osteuropäisches Recht* 1936 geschrieben: „Die Studie hat bezweckt, das positive ungarische Rechtsterminal de lege lata zusammenzufassen, aber es wird nicht angestrebt, ein selbständiges System aufzustellen oder eine wissenschaftliche Kritik auszuüben. (...) Eine Untersuchung der neuesten Entwicklung des Staates ist einerseits deshalb lehrreich, weil hierdurch die in der allgemeinen Straffpolitik stattfindenden Ideenänderungen wahrgenommen werden können, andererseits werden auf diese Weise die zwischen der Strafgesetzgebung und den herrschenden staatsrechtlichen politischen Grundideen bestehenden Zusammenhänge lebhaft beleuchtet. (...) Dem Schutz der inneren Ordnung und Sicherheit des Staates ist auch GA III: 1921 ‚über den wirksameren Schutz der staatlichen und gesellschaftlichen Ordnung‘ gewidmet. Dieser Gesetzartikel muss bereits als ein zielbewusstes Mittel des modernen strafrechtlichen Schutzes gegenüber den gegen die staatliche Ordnung gerichteten Bewegungen und Bestrebungen betrachtet werden.“²⁵

5. Rassenschutz und Strafrecht

Unter den Straftaten sind aus Sicht unseres Themas diejenigen die Wichtigsten, in denen als Jude geltende Personen als Verbrecher, Geschädigte oder als Zeugen aufgeführt sind. In den meisten Fällen gab es nur Hinweise auf die strafrechtlichen Kontexte der Judengesetze in der damaligen Literatur. So zum Beispiel in den Büchern von *Angyal*. *Angyal* hielt am 22. Februar 1938 einen Vortrag vor dem Nationalverband der Ungarischen Ärzte mit dem Titel „Fajvédelem és büntetőjog“ (*Rassenschutz und Strafrecht*),²⁶ der auch in der Form einer Studie erschien. Die Hauptfrage der Studie war, ob das Strafrecht eine Rolle im Bereich des Rassenschutzes spielen kann. Zu Beginn seiner Studie stellte er fest, dass das Thema nicht einfach sei und warnte vor Vorsicht. Kann das Strafrecht als Instrument des Rassenschutzes dienen? Er wies darauf hin, dass Deutschland 1933 das einzige Land war, das die Kriminalisierung bestimmter Handlungen, die die arische Rasse beleidigen und gefährden, in sein offizielles Programm aufnahm. 1933 veröffentlichte der preußische Justizminister eine Denkschrift mit dem Titel *Nationalsozialistisches Strafrecht*, in der er das Instrumentarium des Strafrechts zur Verhinderung der Rassenmischung für anwendbar hielt. Darin wurden drei Kategorien des Strafrechts aufgelistet und dargestellt. Der sog. Rassenverrat, auf dessen Grundlage jede Vermischung der Geschlechter zwischen Deutschen und Fremdrassigen kriminalisiert wurde. Aus privatrechtlicher Sicht betrachtete er die Mischehe als Nichtigkeitsgrund. Die andere Kategorie ist die sog. Verletzung der Rassenehre, unter der auch die Verletzung der

²⁴ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 5.

²⁵ RACZ, Der strafrechtliche Schutz des Staates in Ungarn 206–217.

²⁶ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog.

Rassenehre als Straftatbestand gilt. Eine grobe Verletzung der Öffentlichkeit und des Volksgefühls war eine notwendige Bedingung für die Feststellung der Straftat. Schließlich die sog. Rassengefährdung: Um die Verschlechterung der Rasse zu verhindern, hielt das Memorandum die Schaffung eines Rahmengesetzes für notwendig.²⁷ *Angyal* untersuchte diesen Gedankengang, diese Thesen, und stellte seine Fragen zu diesen. Er argumentierte, dass im Falle des Strafrechts der Schutz von Rechtsobjekten gut definiert sei, und daher sei es die Frage, ob Rassenreinheit oder Rasse als Rechtsobjekt betrachtet werden können. Kann das deutsche Denken als Vorbild für das ungarische Recht dienen? Er verwies auch auf *István Bethlen*, dessen Rede vor dem Ausschuss für öffentliches Recht des Abgeordnetenhauses am 9. Februar lautete: „(...) eine Lösung der Judenfrage nach deutschem Vorbild würde hierzulande sofort die Wirtschafts- und Finanzordnung über Nacht umwerfen – und das hätte ganz andere Folgen als in Deutschland.“²⁸ Er definierte als Aufgabe des Strafrechts, zur Herstellung und Erhaltung der Ruhe des individuellen und gemeinschaftlichen Lebens, die Eindämmung von Taten und die Zurückhaltung ihrer Täter, die diese Ruhe gestört haben. Und es sei die Aufgabe und gleichzeitig die Pflicht des Staates, den Gewohnheitstäter aus der Gesellschaft auszuschließen, die Jugendlichen zu verbessern, den kranken Straftäter zu heilen und den Gelegenheitsverbrecher zur Vernunft zu bringen. Er war der Meinung, dass eine gegen die Rassenreinheit vergehende Person in keine der oben genannten Kategorien falle. Um diese Frage zu beantworten, untersuchte *Angyal* auch die Geschichte der Rassentheorien und kam zu dem Schluss, dass es noch keine Entscheidung darüber gebe, ob Rassenreinheit oder Rassenmischung vorteilhafter wäre. Er war jedoch der Ansicht, dass, wenn der Gegenstand der strafrechtlichen Verteidigung nicht genau definiert werden könne, könne die Verteidigung nicht auf ihn ausgedehnt werden: „Der Rassenschutz könne in seiner heutigen festen Form kein strafrechtliches Eingreifen erfordern, es sei denn, man beugt das Strafrecht.“²⁹ Er begründete seine Schlussfolgerung ausführlich und stützte sie mit zwei weiteren Argumenten: Die Aufgabe des Strafrechts könne als begründet angesehen werden, wenn der Schaden oder die Gefahr ein im Gesetz festgelegtes, abgrenzbares Interesse beeinträchtige; andererseits, wenn dieser Schaden oder diese Gefahr durch eine Handlung verursacht worden sei, die tatbestandsmäßig eingegrenzt werden könne und deren Feststellung keine Beweisschwierigkeiten mit sich bringe. In Bezug auf die erste Bedingung erörterte er die Herangehensweise einiger ausländischer und nationaler Autoren an den Begriff der Rasse.

Hier sei ein weiterer ungarischer Autor erwähnt: *Angyal* verwies auch auf die Studie von *Ferenc Orsós* (1879–1962)³⁰ mit dem Titel „*Fajunk sorskérdései*“ (*Schicksalsfragen unserer Rasse*), die 1938 in der Zeitschrift *Nemzeti Figyelő* („Nationaler Anzeiger“) veröffentlicht wurde und die er für äußerst

²⁷ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 4.

²⁸ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 6.

²⁹ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog 6.

³⁰ *Ferenc Orsós* war ein ungarischer Politikwissenschaftler, Universitätsprofessor und Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Er war Vorsitzender des Landesverbandes der ungarischen Ärzte (MONE). Dieses Gremium erstellte anhand der bei den Ärztekammern eingeholten Unterlagen eine Liste der als Juden qualifizierten Ärzte und übergab sie dem Verteidigungsministerium. 1941 sprach sich *Ferenc Orsós* im Oberhaus für das Rassenschutzgesetz aus. 1944 beantragte er zusammen mit dem damaligen Präsidenten der Ärztekammer, *László Csiki* beim Innenministerium die schnellstmögliche Abschiebung der im öffentlichen Dienst beschäftigten jüdischen Ärzte. Schätzungsweise 2.500 Ärzte wurden bei dieser Operation getötet, mehr als die Hälfte der jüdischen Ärzte Ungarns. 1945 wurde *Orsós* aus der Ungarischen Akademie der Wissenschaften ausgeschlossen. VÍZI, Az Orsós-ügy, avagy a tudós felelőssége.

wertvoll hielt. Dies beinhaltete die folgende Aussage: „Gene können im Allgemeinen durch Überanstrengung gleichmäßig geschwächt werden, so dass sie, selbst wenn sie sich in irgendeiner Weise kombinieren, in den nachfolgenden Generationen keine herausragenden neuen Kombinationen oder Individuen hervorbringen.“⁶¹ *Angyal* vertrat daher die Ansicht, dass die Rasse nicht als ein streng definiertes Rechtsobjekt eingestuft werden könne und daher auch nicht durch das Strafrecht geschützt werden könne. Er schloss jedoch nicht die Möglichkeit aus, auf andere Instrumente des Rechtsschutzes zurückzugreifen. Seiner Meinung nach seien die ungarischen Verhältnisse anders als die deutschen, so dass nicht die gleichen strafrechtlichen Instrumente wie in Deutschland verwendet werden könnten.

István Arató, Mitglied des Landesgerichtsrates hat in seiner Studie *Rassenschutzmaßnahmen in der ungarischen Ehegesetznovelle*⁶² über den ungarischen Ehegesetznovelle geschrieben: „Die liberalen-demokratischen Rechtslage wirkte sich aber im Laufe der Zeit im politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Leben derartig ungünstig aus, dass eine Eingriff der Gesetzgebung in die Rassenfrage immer notwendiger wurde (...) Der Trennung der Juden auf öffentlich-rechtlichem und wirtschaftlichem Gebiet steht die Durchführung der rassischen Trennung gleich.“⁶³ Das Gesetz XV: 1941, die Novelle zum ungarischen Ehegesetz, sorgt daher dafür, dass dem Volkskörper kein jüdisches Blut mehr zugeführt wird. (...) Rassenschutz heißt daher nicht Verbot der Rassenmischung, sondern vielmehr Fernhalten des artfremden Bluteinschlages. (...) Zum Nachweis der rassischen Abstammung genügt im allgemeinen eine entsprechende Erklärung der Eheschließenden. (...) Die gegen das Verbot der Rassenverschiedenheit erfolgten Eheschließungen ziehen zivil- und strafrechtliche folge nach sich. Neben den zivilrechtlichen Wirkungen der Rassenmischebe liegt das Hauptgewicht auf den strafrechtlichen Folgen. Die Eheschließung gegen das Verbot des § 9 gilt als Verbrechen. Der Nichtjude ungarischer Staatsangehörigkeit, der mit einem Juden, der Jude, der mit einem Nichtjuden ungarischer Staatsangehörigkeit, der mit einer nichtjüdischen Ausländerin gegen das Verbot des § 9 die Ehe eingeht, wird mit Kerker bis zu fünf Jahren, mit Amstverlust und mit Aberkennung der politischen Rechte bestraft. Dieselbe Strafe wird über den Standesbeamten verhängt, der im Bewusstsein der Rassenverschiedenheit bei der Eheschließung mitwirkt (...).“⁶⁴

6. Fazit

Wie erschienen die Arbeiten ungarischer Juristen in den Zeitschriften Nazi-Deutschland? Wie dachten ungarischer Juristen über die Gesetzgebung des Nazi-Deutschlands? Der Studie versucht, diese Fragen zu beantworten. In ihren (ungarischen und) deutschsprachigen Zeitschriften veröffentlichten Studien gingen ungarische Juristen vorsichtig an die Frage heran, als wollten sie es vermeiden, zur Gesetzgebung des „Dritten Reiches“ zu urteilen oder Stellung zu beziehen. In einer 1934 veröffentlichten Studie stellten *Angyal* und *Racz* klar fest: Es ist nicht ihre Aufgabe, die geistige Wiedergeburt, die politische und soziale Revolution eines der mächtigsten Imperien Europas zu beurteilen. Sie haben sich in ihren Beiträgen in deutschen Zeitschriften vom Rechtssystem des „Dritten Reiches“ distanziert. Daher kann man den folgenden Gedanken von *Ferenc Finkey* treffend

⁶¹ ANGYAL, Fajvédelem és büntetőjog, (Rassenschutz und Strafrecht) 13.

⁶² ARATÓ, Rassenschutzmaßnahmen 381–389.

⁶³ ARATÓ, Rassenschutzmaßnahmen 381.

⁶⁴ ARATÓ, Rassenschutzmaßnahmen 382.

finden: „Die Theoretiker des Strafrechts lehren, dass das Strafrecht der Schlussstein des riesigen Gebäudes der Rechtsordnung sei, das letzte Glied in einer Kette von verschiedenen Rechtsvorschriften, das dazu berufen sei, den Fortbestand und die Achtung der anderen zu sichern.”³⁵

Quellen- und Literaturverzeichnis

- ANGYAL, Pál: A magyar büntetőjog kézikönyve [Handbuch des Ungarischen Strafrechts]. Budapest 1928
- ANGYAL, Pál: A magyar büntetőjog tankönyve, 2. kötet [Lehrbuch des Ungarischen Strafrechts, Band 2]. Budapest 1943
- ANGYAL, Pál: Fajvédelem és büntetőjog [Rassenschutz und Strafrecht]. Budapest 1939
- ANGYAL, Pál: A család büntetőjogi védelme [Der strafrechtliche Schutz der Familie]. Budapest 1943
- ARATÓ, István: Rassenschutzmaßnahmen in der ungarischen Ehegesetznovelle. ZOER 1941/1942, 381–389
- BALOGH, Jenő: A fiatakorúak és a büntetőjog [Das Jugendstrafrecht]. Budapest 1909
- BINDING, KARL: Die Normen und ihrer Übertretung. Leipzig 1887
- BÓNIS, Georg – JENCS, Árpád: Professores juris criminalis in Universitate „Petrus Pázmány.” In Acta Semianrii Professoris Angyal 29. Budapest 1935
- FAYER, László: A magyar büntetőjog kézikönyve [Handbuch des Ungarischen Strafrechts]. Band 1-2. Budapest 1900
- FINKEY, Ferenc: A XX. század büntetési rendszerének a reformkérdései [Reformfragen des Strafsystems im XX. Jahrhundert]. Budapest 1935
- GUTMANN, Thomas: Ideologie der Gemeinschaft und die Abschaffung des subjektiven Rechts – Recht und Rechtswissenschaft im Nationalsozialismus.
[https://www.jura.uni-muenster.de/de/institute/lehrstuhl-fuer-buergerliches-recht-rechtsphilosophie-und-medizinrecht/studieren/recht-und-rechtswissenschaft-im-nationalsozialismus/\(10.12.2021\)](https://www.jura.uni-muenster.de/de/institute/lehrstuhl-fuer-buergerliches-recht-rechtsphilosophie-und-medizinrecht/studieren/recht-und-rechtswissenschaft-im-nationalsozialismus/(10.12.2021))
- HACKER, Ervin: A büntetőjog és a büntetőeljárás jogi alakulása a csonka országban [Entwicklungen im Strafrecht und Strafprozessrecht im abgeschnittenen Land]. Miskolc 1939
- HACKER, Ervin: Az állameszmék hatása a büntetőjogra [Die Auswirkung der Staatstheorie auf das Strafrecht]. Miskolc 1942
- HACKER, Ervin: Büntetőjog-tudomány és a büntetőjogi segédtudományok [Strafrechtswissenschaft und die strafrechtlichen Hilfswissenschaften]. Miskolc 1933
- HACKER, Ervin: Kriminalpolitik. Miskolc 1941
- HACKER, Ervin: Kriminalstatistische und kriminalätiologische Berichte. Miskolc 1942
- HACKER, Ervin: Kriminálstatisztika és büntető igazságszolgáltatás [Kriminalstatistik und die Strafrechtspflege]. Miskolc 1944
- HELLER, Erich: Die Reform des Jugendstrafrechts in Ungarn. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft. 31/1911, 616–635
- HERKE-FÁBOS, Barbara Katalin: Az igazságügyi gyermekvédelem fejlődése a 20. század elejétől napjainkig. A patronáztól a megelőző pártfogásig. [Die Entwicklung des Kinderschutzes in der Justiz vom Beginn des 20. Jahrhunderts bis heute. Von der Patronage zur präventiven Patronage]. Díké 1/2021, 88–104
- IRK, Albert: Die rationalen und irrationalen Elemente des Strafrechts. Pécs 1937
- IRK, Albert: A magyar anyagi büntetőjog [Das ungarische Strafrecht]. Pécs 1933
- NAGY, Ferenc: Die deutsche-ungarischen strafrechtlichen Beziehungen in der Vergangenheit und Gegenwart. Szeged 2008
- RACZ, Georg: Das Problem der Zulassung der Analogie im Strafrecht. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1936/1937, 131–134
- RACZ, Georg: Der strafrechtliche Schutz des Staates in Ungarn. Zeitschrift für osteuropäisches Recht 1935/1936, 206–217

³⁵ FINKEY, A XX. század büntetési rendszerének a reformkérdései 3.

- RACZ, Georg: Der Untergang der individualistischen Betrachtungsweise im Strafrecht. Angyal Szeminárium
Kiadványai 25. Budapest 1934
- RACZ, Georg: Die neue Rechtsentwicklung in Ungarn. Budapest 1943
- RACZ, Georg: Internationales aus dem ungarischen Strafrecht. Zeitschrift für osteuropäisches Recht
1934/1935, 365–375 und 405–420
- SCHUMANN, Eva (Hg.): Kontinuitäten und Zäsuren. Rechtswissenschaft und Juristen im »Dritten Reich« und in der
Nachkriegszeit. Göttingen 2008
- VÁMBÉRY, Ruzstem: Ungarisches Jugendgerichtsgesetz. Berlin 1914
- VÍZI, E. Szilveszter: Az Órsos-ügy, avagy a tudós felelőssége. [Die Sache des Orsós oder die Verantwortung des
Wissenschaftlers] http://real-j.mtak.hu/150/1/MATUD_1994.pdf (01. 05. 2022)
- VOGEL, Joachim: Einflüsse des Nationalsozialismus auf das Strafrecht. Berlin 2004

NIKLAJ Patrícia Dominika

Assistentin, Doktorandin

Universität Pécs

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.10

Schriften über Bildung und Kulturpolitik in der Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest (1940–1944)

Writings on Education and Cultural Policy in the Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest (1940–1944)

Between 1940 and 1944 (and even earlier, in the 1930's), the Hungarian cultural and educational policy focused on Christian national ideology and Hungarian cultural superiority. Hungarian writers also highlighted this ideology in addition to emphasizing the importance and benefits of the bond with Germany. These manifested and mingled in a pro-German spirit based on the current political alliances. In the following this will be examined through the writings of Hungarian authors, who considered that the bond between the Hungarians and the Germans has different natural historical roots. In this article several writings were selected about education and cultural policy from the monthly journal for German-Hungarian cultural exchange of the Hungarian-German Society in Budapest. On this basis, an overview of the spirit of the age will be given here using the writings of Hungarian authors published in German. Other periodicals of that era were also researched – such as the Journal of Eastern European Law, Journal of the Academy of German Law, Hungarian Yearbooks between 1933–1943 – but they also do not contain so many writings on the topics of education and cultural policy, which is why the monthly journal for German-Hungarian cultural exchange was chosen as the title and focus point of this study.

Keywords: *education and cultural policy, monthly journal for German-Hungarian cultural exchange, German-Hungarian relations*

1. Die Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest (1940–1944)

Im Zentrum der ungarischen Kultur- und Bildungspolitik standen zwischen 1940–1944, wie auch in den 1930-er Jahren, die sog. christlich-nationale Ideologie und die sog. ungarische kulturelle Überlegenheit. Ungarische Verfasser vertraten in der *Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* (im Weiteren: *Monatsschrift*) auch diese Auffassung zusätzlich zur Betonung der Wichtigkeit und der Vorteile der Verbindung mit der deutschen Nation. Diese Ideologie manifestierte sich in einem deutschfreundlichen Geist, angesichts der politischen Bündnisse. In diesem Beitrag wird diese Tatsache durch die Schriften ungarischer Autoren geforscht.

1939 wurde die *Ungarisch-Deutsche Gesellschaft* unter der Leitung von *Kálmán Darányi*, damalige königl. ung. Ministerpräsident und Präsident des Abgeordnetenhauses gegründet. Das Ziel der *Ungarisch-Deutschen Gesellschaft* war die Pflege der kulturellen und freundschaftlichen Zusammenarbeit zwischen Deutschen und Ungarn. Die Gesellschaft – um „*die historischen Beziehungen und Kräfte zusammenzufassen und in eine feste Einheit zu fügen*“ – organisierte wissenschaftliche Vorträge, Buchausstellungen und übernahm die Schirmherrschaft bei kulturellen, wie zum Beispiel Musik- und Theaterprogrammen. Im Bereich der Tätigkeit der Gesellschaft erlass sie die *Monatsschrift* mit der Zielsetzung „*die Eigenart und Werte der ungarischen Kultur der deutschen Lesewelt zu erschliessen*“¹

Die *Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* erschien zwischen August 1940 und September 1944, bis 1941 unter dem Titel *Monatsschrift der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest*. Sie war von *Béla Pukánszky* (1895–1950), dem bekannten Literaturhistoriker und Mitglied der Ungarischer Akademie der Wissenschaften² geleitet.

In diesem Beitrag wurden drei Schriften von anerkannten Wissenschaftlern zum Thema Bildung und Kulturpolitik ausgewählt, während die weiteren Publikationen, die sich mit diesen Fragen angenähert beschäftigten³, viel mehr ideologisch als fachlich aufgeladen waren. Ungarische Rechtswissenschaftler publizierte zwischen 1933 und 1943 gerne auch in *Zeitschrift für Osteuropäisches Recht*, *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* und *Ungarische Jahrbücher*, die von der Autorin dieses Beitrages ebenfalls auf Vollständigkeit geprüft wurden, dem Thema Bildung und Kulturpolitik wurde jedoch nur in *Monatsschrift* besondere Aufmerksamkeit geschenkt.

2. Bálint Hóman: Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft (1941)

Bálint Hóman war zweimal Kultusminister in Ungarn (1. Oktober 1932 – 13. Mai 1938 und 16. Februar 1939 – 3. Juli. 1942), so spielte er eine bestimmende Rolle in der Gestaltung des ungarischen Volksunterrichts. Die Presse seiner Zeit hielt *Hóman* für eine besonders positiv beurteilende Persönlichkeit. Die folgenden Zeilen in *Néptanítók Lapja* („*Volkslehrers Blatt*“) geben uns einen Überblick über diese Tatsache: „*Wir sind stolz darauf, dass der hochklassige Wissenschaftler, der große Staatsmann, der hervorragende Persönlichkeit unseres wissenschaftlichen, gesellschaftlichen, politischen Lebens nach einer kurzen Unterbrechung wieder unser Führer wurde. Er, der große produktive Minister kennt alle kleinen Punkte unseres Volksunterrichts-systems. Er weiß, wo was gut und richtig ist, wo was schlecht ist, und er, als tiefblickender Wissenschaftler und Kulturpolitiker, findet sofort einen Weg, um zu helfen und zu verbessern. Wir, die ungarische Lehrer haben uns schon vielmal geäußert und wir haben immer das Gefühl gehabt, dass die Fäden der Dankbarkeit uns für immer mit Bálint Hóman verbunden haben*“⁴ Wir müssen auch andere Teilen seiner Tätigkeit betrachten, weil es heutzutage immer noch unterschiedliche Meinungen⁵ zu seiner

¹ VARGA VON KIBÉD, Ungarisch-Deutsche Gesellschaft 62–64.

² Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC11587/12479.htm>

³ Siehe RÉDVAY, Werden und Wesen der deutsch-ungarischen Schicksalsgemeinschaft; HANKISS, Deutscher Geist – ungarischer Nationalcharakter; PUKÁNSZKY, Das ungarische Europabild zwischen zwei Weltkriegen; GÁLDI, Ungarn und die deutsche Bildung in Südosteuropa.

⁴ DROZDY, Gróf Teleky Pál – Hóman Bálint 150.

⁵ MANN, Oktatáspolitikusok; UJVÁRY, Történeti ártértékelés.

Person gibt, in erster Linie bezüglich seiner Rolle als Kultusminister bei der Schaffung der Judengesetze. Nach dem II. Weltkrieg wurde er vor das Volksgericht gestellt, welches ihn als Kriegsverbrecher verurteilt hat.⁶ Es steht aber außer Zweifel, dass er als Kultusminister auch dauerhafte Erfolge erreichte: Mit seinem Namen sind – neben der Neuorganisation der Hochschul- und Sekundarbildung – die Einführung des achtjährigen Elementarunterrichts, die Lehrplanreform und die Entwicklung des institutionellen Systems der Volksbildung verbunden.⁷

Als Historiker begann *Hóman* seine Schrift mit der Urgeschichte der europäischen Völker. Er beschäftigte sich in erster Linie mit der Geschichte der deutschen und der ungarischen Völker von der Zeit als sie in Europa auftraten. Er legte fest, dass „zwei grundverschiedene, bisher feindlich getrennte Menschenarten in ein nachbarliches Verhältnis kamen (...) Nach dem klassischen Grundsatz der Diplomatie im alten Mittelmeerreich gilt der Nachbar immer als Feind, dessen Nachbar hingegen als Freund. Die ungarische Geschichte widerspricht diesem Grundsatz, denn eingekeilt zwischen drei oder vier Mächten, mussten die Ungarn mit einer dieser Mächte naturnotwendig Freundschaft schließen und sie fanden auch den gesuchten treuen Freund im westlichen Nachbarvolk.“ – dieses Nachbarvolk war das deutsche Volk. Er erklärte, wie diese Freundschaft möglich war: „Werden aber die gemeinsamen Interessen in Politik und Wirtschaft erkannt, kommen kulturelle Wechselbeziehungen dazu, so können sich die nachbarlichen Beziehungen zur Freundschaft wandeln.“ Zur Zeit der Landnahme „kam das ungarische Volk zur Wegscheide aller südlich und westlich ziehenden Völker. Es musste entscheiden, ob es an der ursprünglichen Lebensform festhalten, den dauernden Kriegszustand wählen, oder sich in die Gemeinschaft der westlichen Nachbarvölker einfügen soll. Die ungarischen Fürsten Geza und Stefan der Heilige entschieden sich für die abendländische Lebensform und für die Zusammenarbeit mit den christlichen Staaten.“⁸ *Hóman* detaillierte die gemeinsame Entwicklung beider Völker und merkte an, dass es eine unstreitbare Tatsache ist, „dass sich die deutsch-ungarischen Beziehungen seit tausend Jahren im Zeichen der politischen Schicksalsgemeinschaft, der Gegenseitigkeit in Kultur und Wirtschaft entwickelt haben.“⁹

Hóman fasste die Bedeutung der deutsch-ungarischen Schicksalsgemeinschaft in einem sehr pathetischen Ton zusammen: „Die deutsch-ungarische Freundschaft ist eine geschichtliche Notwendigkeit, ein Jahrhundert währender Verlauf, eine sinnfällige Tatsache. Sie kann vielleicht zeitweise durch Missverständnisse, ärgerliche, äussere Eingriffe, künstlich genährte oder taktlos herbeigezogene Gegensätze getrübt werden, aber ihr Faden kann nicht abgeschnitten werden, denn die freundschaftliche Zusammenarbeit liegt im hohen Interesse beider Völker. Das deutsche Reich, das die deutsche Macht zusammenballt, ist die natürliche Rückendeckung von Ungarn; das starke und einheitliche Ungarn hingegen ist der Vorposten und Schutzwall des Deutschtums gegen Osten. Deutsche und Ungarn, so verschieden diese Völker auch der Zahl und der Macht sein mögen, sind natürliche Gefährten in der westlichen Kulturgemeinschaft. Ihre Freundschaft zu beugen und zu pflegen, die Verbindungen zu vertiefen, das gegenseitige Verständnis zu fördern, ebendeshalb jede störende Einwirkung ferne zu halten, ist für jeden bewussten Deutschen und für jeden guten Ungarn, für die Gesellschaft beider Völker und für ihre Staatsführung eine der vornehmsten Pflichten.“¹⁰

⁶ UJVÁRY, *Hóman Bálint és népbíróvási pere*.

⁷ HÓMAN, *Magyar sors*; HÓMAN, *Művelődéspolitikai*; MANN, *Oktatáspolitikusok* 79–126.

⁸ HÓMAN, *Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft* 71–72.

⁹ HÓMAN, *Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft* 73–75.

¹⁰ HÓMAN, *Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft* 83.

3. Géza V. Paikert: Das deutsch-ungarische Kulturabkommen (1941)

Géza V. Paikert (1902–1990) war Jurist, Historiker und Universitätsprofessor, nach 1926 wirkte er als Hardesvogt. 1936 wurde *Paikert* der Vizechef der Abteilung für Ausländische Kulturelle Beziehungen in dem Ministerium für Kultus und Unterricht. Als er die Abteilung übernahm, besaß Ungarn zahlreichen ausländischen Kultureinrichtungen: Collegium Hungaricum und ungarische Lehrstühle in Wien, Berlin, Rom, weiterhin ungarische Lektorate in Wien, München, Leipzig, Berlin, Stockholm, Paris, Nijmegen, Amsterdam, Warschau, Posen, Krakau, Vilnius. *Paikert* gründete weitere ungarische Lektorate in Stuttgart, Tübingen, Bologna, Florenz, Mailand, Pisa, Venedig, Padua, Fiume, Triest, Neapel, Basel, Uppsala, Lund, London, New York, Lissabon. Nachdem die Truppen des „Dritten Reichs“ Ungarn im März 1944 besetzt hatten, trat er dem schwedischen Roten Kreuz bei, um so weit wie möglich zur Rettung der ungarischen Juden beizutragen. 1946 emigrierte er nach England, dann in die Vereinigten Staaten, wo er als Professor an der Syracuser Le Moyne College und an der Universität Lemyne unterrichtete. *Paikert* half auch bei der Umsiedlung ungarischer Flüchtlinge, die nach der Revolution 1956 in Staat New York in die Vereinigten Staaten kamen.¹¹

In seinem Beitrag in der *Monatsschrift* fasste *Paikert* die Grundlagen des deutsch-ungarischen Kulturabkommens zusammen, aber er hielt es auch für wichtig, seiner deutschen Leserschaft das ungarisch-japanische Kulturabkommen in demselben Heft der *Monatsschrift* vorzustellen.¹² In seiner Amtszeit wurden auch das finnisch-ungarische, das estnisch-ungarische, das bulgarisch-ungarische Kulturabkommen geschlossen.¹³

Die Prämisse von *Paikert*'s Schrift über das deutsch-ungarische Kulturabkommen war der Kulturvertrag, was der ungarische Kultusminister *Hóman* mit Reichserziehungsminister *Rust* und Reichspropagandaminister *Goebbels* 1936 unterzeichnete. Der GA V: 1937 enthält das Abkommen über die geistige und kulturelle Zusammenarbeit zwischen Deutschland und Ungarn, also *Paikert* irrte sich, als er in seinem Beitrag den GA II von demselben Jahr erwähnte.¹⁴ „Was ist aber der Zweck solche[s] Kulturabkommen?“ – stellte *Paikert* die Frage. „Wohl eine Zusammenfassung und Organisation sämtlicher Kulturbeziehungen, die zwischen zwei auch sonst freundschaftlich verbundenen Staaten in Wissenschaft, Bildung und Kunst bestehen.“ – war seine Antwort. *Paikert* dachte, obwohl dieses Abkommen zeitlich das vierte (nach den polnischen, italienischen und österreichischen Abkommen) war, „geht diese Vereinbarung, die dessen Grundlage bildet, allen ähnlichen Verträgen voran“. Er erklärte die Wichtigkeit dieser Vereinbarung damit, dass „dauernde Wechselbeziehungen und deutsche Kultureinflüsse in der ungarischen Kulturgeschichte beobachtet werden“ können. Er brachte auch Beispielen dazu: „seit der Begründung der ersten deutschen Universitäten im 14. Jahrhundert [trat] der deutsche Einfluss immer stärker in den Vordergrund. (...) Die katholischen Studenten haben bis zur Zeit Peter Pázmány's und selbst darüber hinaus neben Rom häufig die deutschen katholischen Universitäten aufgesucht, während an der Ausbildung der protestantischen Geistigkeit die deutschen protestantischen Universitäten (...). Diese traditionellen Beziehungen

¹¹ PAIKERT, Életem és korom 207–208.

¹² PAIKERT, Das japanisch-ungarische Kulturabkommen 159–162.

¹³ PAIKERT, Életem és korom 207–208.

¹⁴ 1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről.

wurden bis zur neuesten Zeit aufrechterhalten und obwohl Maria Theresia der protestantischen Jugend das Studium im Ausland verboten hat, hatten die deutschen Universitäten auch im 18. und 19. Jahrhundert zahlreiche ungarische Studenten, und auch heute wird unsere Jugend von dem gewaltigen Aufschwung der deutschen Wissenschaft nach den deutschen Kulturzentren gezogen.“¹⁵

Nach Artikel I pflegen und erhalten beide Regierungen die kulturellen und wissenschaftlichen Instituten, die der Entwicklung der ungarisch-deutschen Kulturbeziehungen dienen.¹⁶ Diese Einrichtungen wurden von dem Vertrag, und auch von Paikert benannt: Im Studienjahr 1934/1935 wurde in Berlin das Collegium Hungaricum eröffnet, „wo seither etwa 500 Stipendiaten – ungarische Gelehrten, Schulamtskandidaten und junge Forscher – arbeiteten; es ist bezeichnend für ihre hervorragende Tätigkeit, dass viele von ihnen Universitäts-, Hochschulprofessoren und Privatdozenten wurden.“ In diesem Bereich erwähnt er auch den von der preußischen Regierung im Jahre 1916 gegründete Lehrstuhl für ungarische Sprache und Literatur an der Universität Berlin. Paikert fügte zu, dass „der ungarische Lehrstuhl und das mit ihm verbundene Ungarische Institut in kurzer Zeit zum Mittelpunkt der deutsch-ungarischen wissenschaftlichen Beziehungen [wurden].“ Auch Deutschland besaß in Ungarn zahlreiche Kultureinrichtungen, wie Paikert die wichtigsten aufzählte: „neben den fünf Lehrstühlen für deutsche Sprache und Literatur an ungarischen Universitäten, die mit ungarischen Staatsbürgern besetzt sind, liest an der Universität Budapest auch ein deutscher Gastprofessor, Dr. Hans Freyer, der verdienstvolle Historiker und Soziologe der Leipziger Universität. (...) und in den nächsten Tagen soll in Budapest das Deutsche Kulturinstitut eröffnet werden.“¹⁷

Artikel II stellte fest, dass die Regierungen an ihren Universitäten und Hochschulen Lektoren für Unterricht der Sprache des anderen Landes zur Verfügung stellen.¹⁸ Über diesem Thema schrieb Paikert die folgenden: „Ein stets zunehmendes Interesse für das Ungarum hatte zur Folge, dass ausser der Universität Berlin vor 10 Jahren auch an die von München ein Lektor für ungarische Sprache entsandt wurde, und im Herbst 1935 auch an der Universität Leipzig ungarische Lektoratsvorlesungen einsetzten.“¹⁹ An der ungarischen Seite „bestehen an den Universitäten Budapest, Szeged, Debrecen, Fünfkirchen (Pécs), sowie an dem Eötvös Kollegium in Budapest deutsche Lektorate“.²⁰

Die Artikel von III bis XII bestimmten Regelungen für Austauschprogramme für Lehrer, Studenten und Forscher. Artikel VII ist besonders interessant, weil er sich mit der Alexander von Humboldt-Stiftung befasst, die noch heute tätig ist: „Die Alexander von Humboldt Stiftung des Deutsche Reiches sichert mindestens drei Stipendien pro Jahr für ungarische Bewerber.“²¹ Paikert ging auf diese Stiftung nicht näher ein, jedoch listete er die folgenden Daten: „Die Anzahl der in Ungarn tätigen deutschen Stipendiaten, Gelehrten und Forscher beträgt jährlich 10-15; für ihre Leitung sorgt die Budapester Amtsstelle des

¹⁵ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 27–28.

¹⁶ 1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről, Artikel I.

¹⁷ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 28–29.

¹⁸ 1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről, Artikel II.

¹⁹ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 29.

²⁰ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 31–32.

²¹ 1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről, Artikel VII.

Deutschen Akademischen Austauschdienstes, die stets auch ungarischen Studenten eine beträchtliche Anzahl von Deutschland Stipendien zukommen lässt.”

Der Kulturvertrag enthielt eine Vorschrift über zweiseitigen Austausch und Übersetzung von wissenschaftlichen und literarischen Werken, Berichten, Publikationen und offiziellen Dokumenten, weiterhin über die Unterstützung von ungarischen und deutschen Autoren beziehungsweise Artisten.²² Auch die *Monatsschrift* diente zu dieser Zielsetzung, wo man – neben wissenschaftlichen Schriften und amtlichen Veröffentlichungen – auch Dichtungen von berühmten ungarischen Autoren fand, wie zum Beispiel von *Alexander Petőfi, Michael Vörösmarty, Michael Babits, Dezső Kosztolányi, Gyula Krúdy, Alexander Márai, Franz Móra, Andreas Ady, Attila József, Gyula Illyés, Gyula Juhász, Árpád Tóth*. Auch in juristischen Zeitschriften der Zwischenkriegszeit ist es typisch, aber bei ungarischen Dichtern und Schriftstellern fällt besonders auf, dass ihre Vornamen in der *Monatsschrift* in deutscher Übersetzung angegeben wurden.

Paikert definierte den Gegenstand des Kulturabkommens wie folgt: „Zusammenarbeit auf den Teilgebieten der Kulturinstitutionen, Professuren, Universitäts-Institute, Lektorate, des Professoren-, Gelehrten-, Forscher- und Stipendiatenaustausches, der Studienreisen, Ferienkurse, Veranstaltungen von Kunstausstellungen, Beziehungen zwischen Bibliotheken und Archiven, der Leitung wissenschaftlicher Forschungen, der Musik, des Theaters, Films, Rundfunks, Fremdenverkehrs und Sports.“²³

4. Josef Willer: Der nationale Gedanke und die ungarische Schule (1943)

Josef Willer (1884–1972) funktionierte vor dem I. Weltkrieg als Chorleiter und Beamter, nach 1919 wurde er der Vize-Bürgermeister von Lugos in Transsilvanien.²⁴ *Willer* war ein der Gründer und Herausgeber der Zeitschrift *Magyar Kisebbség* („Ungarische Minderheit“) in Rumänien. Die Zielsetzung der Zeitschrift war unter anderen die Unterstützung der Minderheitenrechte und der Demokratie. Sie enthielt für die deutschen Leser als wichtig erachtete parlamentarische Reden von ungarischen Abgeordneten auf Deutsch, Französisch und Rumänisch. Bemerkenswert ist, dass sie teilweise ein Medium der Ungarischen Partei in Rumänien war, deren Büro in Bukarest ab 1926 von *Willer* geleitet war,²⁵ der die Interessen der ungarischen Minderheit auch im rumänischen Parlament mit Hilfe seiner perfekten rumänischen Sprachkenntnisse vertrat. 1938 zog er sich aus der Politik zurück.²⁶

Willer erklärte das Thema seiner Schrift, die Bindung zwischen nationalen Gedanken und ungarische Schule damit, „dass der nationale Gedanke mit Begriff und Aufbau der ungarischen Schule so eng verbunden ist, dass sie (...) beinahe Synonyme sind“. *Willer* befasste sich ausführlich über die Zweideutigkeit der Begriffe „National“ und „Volk“, weil er feststellte, dass sie nicht überall mit der gleichen Bedeutung auftauchten. Er meinte, dass diese Begriffe in einigen Ländern, wie zum Beispiel in Frankreich oder im Deutsche Reich fast gleichbedeutend sind: Diese Länder sind „von

²² 1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről, Artikel XIV-XVII.

²³ PAIKERT, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 32.

²⁴ HORVÁTH, Elutasítás és alkalmazkodás között 289.

²⁵ HORVÁTH, Elutasítás és alkalmazkodás között 61.

²⁶ HORVÁTH, Elutasítás és alkalmazkodás között 289.

einem sprachlich und geschichtlich einheitlichen Volk“bewohnt, so wird *„der kulturell-soziale Begriff des Volkes mit dem politisch-historischen der Nation gleichbedeutend“*. Die Lage steht aber anders in Länder mit gemischter Bevölkerung, wie in Ungarn. Er merkte die Folgende an: *„Es ist daher leicht zu verstehen, daß Ungarn schon von jeher die großen völkischen Unterschiede auszugleichen versuchte und stets bemüht war, auf die zusammenschließenden Bande, auf das Gleiche und Gemeinsame hinzuweisen, mit einem Wort eine Nation, d. h. eine völkisch und sprachlich wohl verschiedene, geschichtlich, politisch, wirtschaftlich und kulturell aber einheitliche Völkerschaft aufzubauen.“* Er glaubte, dass die Schule ein geeignetes und richtiges Werkzeug für diesen Zweck sei: *„der ungarische Nationalismus verdankt seine humane Prägung (außer den natürlichen Anlagen des ungarischen Charakters) hauptsächlich einem mächtigen Faktor: der ungarischen Schule.“*²⁷

Er zitierte Schriften über die ungarische Formulierung beziehungsweise Deutung des Begriffs „Nationalismus“, *„um die Gesinnung und die nationale Arbeit der ungarischen Schule würdigen zu können“*; wie zum Beispiel der Gedanke von Gyula Kornis, Universitätsprofessor und führendem Kulturpolitiker seiner Zeit: *„Die Nation ist im Wesentlichen eine Wertgemeinschaft und der nationale Geist die wirksamste Gemeinschaft der Wertauffassung. Niemals hat sich eine echte Kultur ohne nationale Gemeinschaft entwickeln können, da doch die Kultur historisch genommen gerade der eigenwüchsige und einheitliche Geist der Nation ist; umgekehrt aber kann sich auch keine nationale Gemeinschaft ohne Kultur bilden, da eine große Menschengruppe dadurch zu einer Nation wird, daß in ihrer Kultur eine gewisse traditionelle Wertungs- und Geistesgemeinschaft bewußt wird. Kultur und Nation bilden daher eine untrennbare Einheit und die Nation ist vor allem ein geistiges Produkt. (...) Die Nation ist somit kraft ihrer eigenwüchsigen Kultur – im Gegensatz zum realistischen Tatsachenbegriff der Rasse – ein Wertbegriff. Sie wird nicht bloß dadurch zur Nation, daß sie das Bewußtsein in der gemeinsamen geistigen Entwicklung und historischen Tradition pflegt, also nicht nur dadurch, was war, sondern auch durch das Bewußtsein jener Aufgabe, die sie verwirklichen will, d. h. durch das Gefüge ihrer eigenwüchsigen Werte, deren Verwirklichung sie als ihren Beruf, ihre ureigene Mission betrachtet. Einer Nation gehören nicht nur die Lebenden, sondern auch die längst verstorbenen Väter an, die mit den Lebenden die historische Einheit des historischen ‚corpus mysticum‘ der Nation bilden (...)“*²⁸

Zum Thema der nationalen Erziehung zitierte Willer auch einen Lehrplan von 1887: *„Das Ziel des ungarischen Sprachunterrichtes ist vorwiegend die Vererbung der nationalen Gefühls- und Gedankenwelt auf die nachfolgende Generation, so wie sie veredelt, sittlich verfeinert aus den ewig wertvollen Blättern unserer Literatur zu erkennen ist.“* Wichtig ist, dass die Beeinflussung der jungen Seelen nicht einseitig sei, zu diesem Zweck enthält der Lehrplan den folgenden Hinweis zum fremdsprachlichen Unterricht: *„Der eigentliche Wert jedes fremdsprachlichen Unterrichtes andererseits ist, daß er der Jugend die Vertreter eines kulturell wertvollen fremdvölkischen Geistes vorstellt, ihre gehörige Würdigung vermittelt und dadurch den Sinn für die gemeinsamen Interessen der Menschheit entwickelt.“*²⁹ Um diesen Gedanke zu bestätigen, zitierte Willer die Worten von Handelsschuldirektor Barankay: *„Neben seiner Heimat lernt der Schüler auch die übrige Welt, die Errungenschaften anderer Nationen kennen und macht unwillkürlich Vergleiche mit seiner eigenen Nation. Dieser Vergleich wird einerseits zur Erkenntnis der hervorragenden Eigenschaften und Leistungen seiner eigenen Nation führen, die seinen Ehrgeiz erhöht; andererseits aber führt er zu einer Erkenntnis gewisser Mängel und Fehler, die ihn wieder zu gesteigerter Arbeitsleistung aneifern wird (...). Das patriotische Gefühl darf daher*

²⁷ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 376–377.

²⁸ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 378.

²⁹ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 378–379.

*niemals so weit gehen, daß das allgemein Menschliche außer Acht gelassen wird, da es dadurch seine sittliche Berechtigung verlieren würde. Jener einseitige übertriebene Nationalismus, der sich auf diesem Weg verirrt, wird Chauvinismus genannt.*⁵⁰

Im Bereich nationaler Erziehung und ungarischer Schule, sprach *Willer* über „selbstvergessenen und oft widerstrebenden, undankbaren Mitvölker“ als innere Feinde der ungarischen Nation, und betonte, dass „diese Mitvölker ihre Beschwerden gerade auf jene ungarische Schulpolitik gründeten, die unter ähnlichen Umständen eben in nationalem Sinne einzigartig und auffallend großzügig genannt werden darf, - besonders wenn wir in Betracht ziehen, daß das Ungartum in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts nach vielen und großen konstitutionellen Kämpfen sich eine freie Hand in der Lenkung des eigenen Schicksals errungen hat und dennoch nicht dem üblen Beispiel der dynastischen Politik folgte, die Wesensart der Mitvölker durch absolutistische Gewalt und Machtmittel aller Art einfach auslöschen zu wollen.“⁶¹

In der zweiten Hälfte seiner Schrift schrieb *Willer* zusammenfassend über die Geschichte des ungarischen Schulwesens. Die Frage stellte sich im Körners Pädagogischen Wörterbuch, „als ob Ungarn überhaupt erst nach Trianon ein systematisches Schulwesen gehabt hätte.“ *Willer* legte fest, dass das ungarische Schulwesen jedoch nicht erst im 20. Jahrhundert ausgebaut worden war: Von der Zeit von König *Stefan* (der Name des ungarischen Königs, *Szent István*, steht hier in deutscher Übersetzung), ab 11. Jahrhundert an „war die Schule in Ungarn, wie in Europa überhaupt, in den Händen der Kirche. Zuerst widmeten sich vor allem Mönche dem Unterricht (...). Seit der Reformation nehmen an der Lehrtätigkeit auch die protestantischen Kirchen lebhaften Anteil. Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts befaßt sich die Schule in Ungarn fast ausschließlich mit dem Unterricht der klassischen Sprachen, wobei sie – so paradox dies auch klingen mag – zunächst den Anforderungen des damaligen praktischen Lebens diene. (...)“ Inzwischen wurden verschiedene Versuche gemacht, andere Sprachen in den Unterricht einzuführen: so verordnete z. B. die von der königlichen Kanzlei im Jahre 1777 erlassene *Ratio Educationis*, die erste systematische Regelung des ungarischen Schulwesens, die Einführung der Muttersprache und der deutschen Sprache. Einige Jahre später versuchte der zweifellos wohlwollende und geniale Sohn *Maria Theresias*, *Josef II.*, die deutsche Sprache in allen seinen Ländern zur Amtssprache zu erheben. Seine Verordnungen riefen natürlich den heftigsten Protest aller Völker seines Reiches – vor allem der Ungarn – hervor, und die lateinische Sprache behielt auch weiterhin, bis zur Zeit der europäischen Befreiungskriege ihre Stellung. (...) Nach dem Ausgleich wurde das ungarische Schulwesen (auf diesen Grundlagen) in nationaler Richtung ausgebaut und durch das Gesetz von 1868 auch die kulturelle Freiheit und Bildungsmöglichkeit der Mitvölker Ungarns mit einer derartigen Freigebigkeit geregelt, daß dieses Gesetz an Rücksicht und Humanität bis auf den heutigen Tag nicht übertroffen wurde.“⁶²

Nach diesem kurzen Überblick über die Entwicklung des ungarischen Schulwesens stellte *Willer* die Schulreformen der *Horthy*-Ära seinen deutschen Lesern vor: „1924 legte der ehemalige geniale, auch in Deutschland wohlbekannt Graf *Kuno Klebelsberg* dem ungarischen Parlament einen Gesetzentwurf vor, der eine grundsätzliche Reform des gesamten ungarischen Unterrichtswesens vom Kindergarten bis zur Universität vorsah. Die Anzahl der Volksschulen wurde besonders in den Dörfern und Siedlungen beträchtlich vermehrt“. Es soll zugefügt werden, dass die sog. „A“, „B“ und „C“ Schultypen zu dieser Zeit eingerichtet wurden, gemäß dem 4800/1923 M. E. Regierungsordnung. Dieses Schulsystem hatte einen starken

⁵⁰ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 379.

⁵¹ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 379.

⁵² WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 380–381.

Einfluss auf die Unterrichtssprache. Im Schultyp „A“ unterrichtete man in der Sprache der Minderheit der Gemeinde (deutsch, kroatisch, usw.), der Schultyp „B“ hatte ein gemischtes System, und im Schultyp „C“ war Ungarisch die Unterrichtssprache. *„Eine gewisse Vereinfachung wurde dann 10 Jahre später durch seinen gleichfalls wohlbekanntem Nachfolger, Bálint Hóman, durchgeführt. (...) zugleich wurden sämtliche Schulen bis auf die Hochschulen den Bezirksinspektoren der höheren Schulen unterworfen. Verwaltungsmäßig unterstehen sämtliche Schulen Ungarns — bis auf die landwirtschaftlichen Fachschulen — der Führung oder Aufsicht des Kön. Ung. Ministeriums für Kultus und Unterricht, je nachdem sie staatliche, nichtstaatliche oder kirchliche Schulen sind. Letztere erhalten eine entsprechende Unterstützung vom Staate, ungeachtet der Konfession oder der Unterrichtssprache.“*⁶³ Willer wies hier auch auf die Veränderung in der Organisation der Unterrichtsverwaltung. Gemäß dem GA VI: 1935 über die Unterrichtsverwaltung wurde das Territorium des Landes in acht Unterrichtsbezirken unterteilt. Die Bezirksinspektoren – in der Kenntnis der lokalen Verhältnisse – meldeten und antworteten direkt an dem Kultusminister. Mit diesem Gesetz wurde eine gemeinsame Ebene zwischen dem Ministerium und den lokalen Behörden festgelegt, und damit entstand ein einheitliches und effektives Aufsichtssystem über die verschiedenen Schultypen in Ungarn.³⁴

5. Fazit

Die stilistische und spirituelle Ausrichtung der ungarischen Bildungspolitik der *Horthy*-Ära lässt sich im *Willers* deutschsprachigen Beitrag gut nachvollziehen: *„In den Bemühungen zur Hebung des ungarischen Schulwesens ist wieder der nationale Gedanke die befruchtende Kraft, die unsere Schulen beseelt und uns zu stets neuen Darbietungen im unermüdlichen kulturellen Leistungskampf der europäischen Völker anspornt.“*³⁵ Neben diesen Gedanken kann man die kulturpolitische Auffassung der Zwischenkriegszeit in Ungarn mit den Worten von *Hóman* charakterisieren, der als Kultusminister während seiner Amtszeit eine prägende Persönlichkeit war. *„Deutsche und Ungarn, so verschieden diese Völker auch der Zahl und der Macht sein mögen, sind natürliche Gefährten in der westlichen Kulturgemeinschaft. Ihre Freundschaft zu hegen und zu pflegen, die Verbindungen zu vertiefen, das gegenseitige Verständnis zu fördern, ebendeshalb jede störende Einwirkung ferne zu halten, ist für jeden bewussten Deutschen und für jeden guten Ungarn, für die Gesellschaft beider Völker und für ihre Staatsführung eine der vornehmsten Pflichten.“* Aus diesen Zeilen ist deutlich das Engagement und sogar die Leidenschaft für die Stärkung der deutsch-ungarischen Kulturbeziehungen zu spüren, die die ungarische Bildungspolitik geprägt hat. Laut den ausgewählten Artikeln der Monatszeitung wurde diese Ideologie auch von der Fachöffentlichkeit nicht in Frage gestellt, und die ungarischen Autoren der *Monatsschrift*, wie *Hóman* und *Peikert* 1941 beziehungsweise *Willer* 1943, die Vorteile der engen Verbindung mit dem Volk des „Dritten Reiches“ betonten.

³³ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 381–382.

³⁴ NIKLAI, Magyar kultúrpolitika.

³⁵ WILLER, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 382.

Quellen- und Literaturverzeichnis

1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről [Gesetzartikel V: 1937 über die geistige und kulturelle Zusammenarbeit zwischen Deutschland und Ungarn]
<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=93700005.TV&txtreferer=94000034.TV> (20. 01. 2022)
- DROZDY, Gyula: Gróf Teleky Pál – Hóman Bálint. Néptanítók Lapja [Volkslehrers Blatt] 5/1939, 149–151
- GÁLDI, Ladislaus: Ungarn und die deutsche Bildung in Südosteuropa. Monatschrift der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1940, 145–153
- HANKISS, Johann: Deutscher Geist – ungarischer Nationalcharakter. Monatschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1943, 65–70
- HÓMAN, Bálint: Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft. Monatschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1941, 65–83
- HÓMAN, Bálint: Magyar sors – magyar hivatás [Ungarisches Schicksal – ungarischer Beruf]. Budapest 1942
- HÓMAN, Bálint: Művelődéspolitikai [Kulturpolitik]. Budapest 1938
- HORVÁTH SZ., Ferenc: Elutasítás és alkalmazkodás között – A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940) [Zwischen Ablehnung und Anpassung – Politische Strategien der ungarischen Minderheitselite in Rumänien (1931–1940)]. Csíkszereda 2007
- Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990 [Ungarisches Biographisches Lexikon].
<http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC11587/12479.htm> (10. 01. 2022)
- MANN, Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között [Bildungspolitiker und ihren Konzepten in der Zwischenkriegszeit]. Budapest 1997
- NIKLAI, Patrícia Dominika: Magyar kultúrpolitika – Közoktatásügyi igazgatás Baranyában (1933–1945) [Kulturpolitik in Ungarn. Unterrichtsverwaltung im Komitat Baranya (1933–1945)]. DÍKÉ 2/2019, 86–99
- PAIKERT, Alajos: Életem és korom [Mein Leben und meine Zeit]. In: OROSZI, Sándor (Hrsg.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1998–2000 [Veröffentlichungen des Ungarischen Landwirtschaftsmuseums 1998–2000]. Budapest 2001, 159–219
- PAIKERT, Géza: Das deutsch-ungarische Kulturabkommen. Monatschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1941, 27–32
- PAIKERT, Géza: Das japanisch-ungarische Kulturabkommen. Monatschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1941, 159–162
- PUKÁNSZKY, Béla: Das ungarische Europabild zwischen zwei Weltkriegen. Monatschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1944, 193–200
- RÉDVAY, Stefan: Werden und Wesen der deutsch-ungarischen Schicksalsgemeinschaft. Monatschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1941, 154–158
- UJVÁRY, Gábor: Hóman Bálint és népbírósi pere [Bálint Hóman und sein Prozess vor dem Volksgericht]. Budapest 2019
- UJVÁRY, Gábor: Történeti ártértékelés: Hóman Bálint, a történész és a politikus [Historische Neubewertung: Bálint Hóman, Historiker und Politiker]. Budapest 2011
- VARGA VON KIBÉD, Alexander: Ungarisch-Deutsche Gesellschaft. Monatschrift der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1940, 62–64
- WILLER, Josef: Der nationale Gedanke und die ungarische Schule. Monatschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1943, 376–382

SCHWEITZER Gábor

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.11

wissenschaftlicher Hauptmitarbeiter
Rechtswissenschaftliches Institut
des Sozialwissenschaftlichen Forschungszentrums
habilitierter Universitätsdozent
Universität für den Öffentlichen Dienst, Budapest

**„Der Name Euer Gnaden ist mittlerweile ein Begriff auch im Dritten Reich, der alle
Türen öffnet.“**

Zoltán Magyarys Schüler im nationalsozialistischen Deutschland (1933–1944)

‘The Name of Your Dignity is Now also a Concept in the Third Reich, which Opens Every Door.’ The Disciples of Zoltán Magyary in Nazi Germany (1933–1944)

Zoltán Magyary (1888–1945) was a preeminent scholar of public administration in Hungary in the interwar period. Many of his disciples took part in study tours to Western Europe to increase their specialist knowledge. Some of them studied at the universities and scientific institutions of Nazi Germany in the 1933–1944 period. In addition to publishing papers, the students also gave account of the experiences and knowledge gained during the study trips in private letters to Zoltán Magyary. On this source base, Zoltán Magyary’s network in Germany can be further nuanced, as the professors visited by Magyary’s students filled also governmental and party functions in post-1933 Germany, in addition to their respective scientific positions.

Keywords: *public administration, public law, Nazi Germany, study tour in Germany, Hungarian Institute of Public Administration, 1933–1944*

1. Einleitung

Viele der Schüler von *Zoltán Magyary*¹ (1888–1945), einem auch im internationalen Vergleich bedeutenden Gelehrten der ungarischen Verwaltungswissenschaft zwischen den beiden Weltkriegen, Professor an der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Budapest, beziehungsweise der internen oder externen Mitarbeiter des von ihm gegründeten und geleiteten Ungarischen Instituts für Verwaltungswissenschaften (im Folgenden Schüler) nahmen an Studienreisen nach Westeuropa oder Übersee teil, um ihr Fachwissen zu erweitern.² Mehrere von ihnen besuchten in der Zeit von 1933 bis 1944 auch die Universitäten und wissenschaftlichen

¹ Über *Magyarys* wissenschaftliche Tätigkeit siehe SZAMEL, A magyar közigazgatástudomány 161–190; SZANISZLÓ, A Magyary-Iskola és háború utáni sorsa; SAÁD, A racionalizátor 7–66; KOI, Évszázadok mezsgyéjén 107–149.

² Über die *Magyary*-Schüler siehe SZANISZLÓ, A Magyary-Iskola és háború utáni sorsa 91–98; SZAMEL, A magyar közigazgatástudomány 163–164.

Institute des nationalsozialistischen Deutschlands. Auch die unveröffentlichten Privatbriefe der Schüler an *Zoltán Magyary* berichten über die fachlichen Kenntnisse und Eindrücke, die sie während der Studienaufenthalte von verschiedener Dauer gewonnen hatten.³ Einige der Verfasser dieser Briefe konzentrierten sich eher auf das Wesentliche, während andere ihrem Mentor ausführlichere Informationen mitteilten. Auf der Grundlage dieser Quellenbasis lässt sich auch das Beziehungssystem zwischen dem schulbildenden Professor und dem von ihm gegründeten Institut weiter nuancieren, zumal einige der von den Schülern kontaktierten deutschen Professoren auch Staats- und Parteifunktionen im nationalsozialistischen Deutschland nach 1933 innehatten.

2. Zoltán Magyarys wissenschaftliches Beziehungsnetzwerk

Zoltán Magyarys wissenschaftliche Beziehungen in Deutschland entstanden, als er sich als direkter Mitarbeiter von Kultusminister *Kunó Klebelsberg* im Ministerium für Religion und Bildung – für eine Zeit als Leiter der zuständigen Geschäftsabteilung – mit Fragen der Wissenschafts- und Hochschulpolitik befasste. In dieser Zeit zwischen 1922 und 1930 studierte *Zoltán Magyary* nicht nur die Funktionsweise von Universitäten und wissenschaftlichen Instituten im Ausland, sondern beteiligte sich auch aktiv an der Entwicklung der internationalen – auch deutsch-ungarischen – wissenschaftlichen Beziehungen.⁴ Während seiner Dienstreisen ins Ausland besuchte er mehrmals Deutschland.⁵

Nach seiner Ernennung zum Professor (1930) und der Gründung des Instituts (1931) wurden seine wissenschaftlichen Beziehungen erweitert und vertieft. Dies lag zum einen an *Zoltán Magyarys* weiteren Studienreisen (u.a. nach England, Deutschland, Italien, in die USA, in die Sowjetunion), zum anderen daran, dass er die Verwaltungswissenschaft auf internationale Ebene hob. Das Institut selbst hat nach seiner Gründung Verbindungen zu einer Reihe von Partnerinstituten aufgebaut.⁶

Die deutsch-ungarischen Beziehungen im Rahmen der internationalen wissenschaftlichen Zusammenarbeit gewannen nach 1933 immer stärker an Bedeutung. Bei dieser Zusammenarbeit spielten sowohl *Zoltán Magyary* als auch das Institut eine wichtige Rolle. Nach 1933 besuchte *Zoltán Magyary* Deutschland mehrmals als Forscher und Gastdozent und das Institut empfing ebenfalls Dozenten aus Deutschland. Während seiner Aufenthalte in Deutschland konnte Professor *Magyary* offenbar miterleben, wie ein erheblicher Teil des Lehrkörpers an deutschen Universitäten aus „rassischen“ oder politischen Gründen ausgetauscht wurde und wie das akademische Leben eine nationalsozialistische Wendung nahm. Auch eine bedeutende Zahl der Professoren des Öffentlichen Rechts, die die konstitutionelle Auffassung des „*Weimarer Deutschlands*“ vertraten, wurde nach der politischen Wende von 1933 entfernt. Die meisten der an ihre Stelle getretenen – hauptsächlich jungen – Professoren traten aus Überzeugung oder Kalkül der nationalsozialistischen

³ Diese Privatbriefe befinden sich im *Magyary*-Archiv. Die Materialien des Archivs, die am Lehrstuhl für Verwaltungsrecht der Staats- und Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Eötvös-Loránd-Universität aufbewahrt werden, wurden vor einigen Jahren in Zusammenarbeit mit der Universität für Öffentlichen Dienst digitalisiert und anschließend im World Wide Web veröffentlicht. Siehe <https://magyary-archivum.uni-nke.hu/>

⁴ B. BERNÁT, *Magyary Zoltán a klebelsbergi kultúra- és tudományszervezés szolgálatában* 98–137; UJVÁRY, *A harmincharmadik nemzedék*.

⁵ MAGYARY, *Felsőoktatás és tudományos élet a háború utáni Németországban és Ausztriában*.

⁶ SZANISZLÓ, *A Magyary-Iskola és háború utáni sorsa* 51–52.

Partei bei, aber es gab auch einige, die sich der SA oder der SS anschlossen.⁷ Im *Magyary*-Institut beziehungsweise in der Institutszeitschrift *Közigazgatástudomány* [„Verwaltungswissenschaft“] referierten beziehungsweise publizierten neben den führenden Professoren der nationalsozialistischen Verwaltungswissenschaft – *Otto Koelreutter* und *Ernst Rudolf Huber* – auch emblematische Figuren des Staatslebens des nationalsozialistischen Deutschlands – *Hans Heinrich Lammers*, Chef der Reichskanzlei, und *Wilhelm Stuckart*, Staatssekretär des Inneren, einer der Verfasser der Nürnberger Rassengesetze und später einer der Vorbereiter der Endlösung.

Das Ansehen, das *Zoltán Magyary* im damaligen Deutschland genoss, zeigt sich daran, dass im Mai 1942 auf einer Tagung in Berlin, an der Verwaltungswissenschaftler aus 18 Staaten teilnahmen – von denen die überwiegende Mehrheit mit dem NS-Deutschland verbündet oder von ihm abhängig war –, die Gründung der *Internationalen Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften* beschlossen wurde, *Wilhelm Stuckart* zum Präsidenten und *Zoltán Magyary* sowie *José Gascon y Marin*, Professor an der Universität Madrid, zum Vizepräsidenten gewählt wurden.⁸ Die anderen führenden Amtsträger der neu gegründeten – aber nicht aktiv tätigen – Akademie waren engagierte Vertreter der NS-Verwaltungswissenschaft: Das Amt des Generalsekretärs wurde von *Paul Ritterbusch* besetzt und *Reinhard Höhn* bekleidete den Posten des wissenschaftlichen Direktors.

Die Übernahme des Amtes des Vizepräsidenten der auf deutsche Initiative gegründeten Internationalen Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften war die umstrittenste wissenschaftspolitische Entscheidung von *Zoltán Magyary*. Nicht nur, weil er seit 1936 einer der Vizepräsidenten des Internationalen Instituts für Verwaltungswissenschaften mit Sitz in Brüssel war, dessen Tätigkeit später von den Nazis unmöglich gemacht wurde, sondern auch, weil er mit dieser Entscheidung – unabhängig von seinen persönlichen Absichten – zu den Wissenschaftlern, die mit dem Nazi-Regime kollaborierten, gezählt werden konnte. Auch *Zoltán Magyary* muss die Komplexität der Lage gespürt haben, denn in seinem Manuskript mit dem Titel *Küzdelem a haladásért* [„Kampf um den Fortschritt“] vom 9. November 1944 – das auch als Zusammenfassung seiner wissenschaftlichen und öffentlichen Laufbahn betrachtet werden kann – versuchte er, seine Rolle bei der Gründung der Akademie von fraglicher Legitimität zu erklären. Aus dieser jahrzehntelang unveröffentlichten Zusammenstellung geht nämlich hervor, dass die Deutschen auf der internationalen Konferenz in Berlin im Mai 1942 „mit dem Vorschlag kamen – ohne es auf der Tagesordnung der Einladung zu vermerken –, die 'Internationale Akademie für Verwaltungswissenschaften' zu gründen. Der Vorschlag hätte dem neuen Organ die gleichen Befugnisse wie dem Institut International des Sciences Administratives in Brüssel verliehen. Durch unseren gemeinsamen Protest mit Professor Gascón y Marín aus Madrid, dem anderen anwesenden Vizepräsidenten des Brüsseler Instituts, konnten wir jedoch erreichen, dass die neue Einrichtung in Internationale Akademie für Staats- und Verwaltungswissenschaften umbenannt wurde, wodurch die Rivalitätsdichotomie vermieden werden konnte. Die Deutschen haben mit der putschartigen Gründung der Akademie jedoch nichts erreicht, denn ihre Tätigkeit konnte nie begonnen werden und sie hat nie eine einzige Sitzung abgehalten.“⁹ Obwohl die Gegenorganisation im Wesentlichen keine operative Tätigkeit

⁷ STOLLEIS, A History of Public Law in Germany 249–449.

⁸ A Nemzetközi Állam- és Közigazgatástudományi Akadémia alapítása 303–309; FISCH: Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences 35–60; VEREBÉLYI, A közigazgatás szervezési, jogi és demokratikus fejlesztése 590–597.

⁹ MAGYARY, Küzdelem a haladásért 9.

durchführte, ist der Entwurf des Forschungsprogramms, den *Zoltán Magyary* am 9. August 1942 an den Präsidenten der Akademie, *Wilhelm Stuckart*, zuschickte, erhalten geblieben, was letztlich beweist, dass sich *Zoltán Magyary* nach der Gründung der Gegenorganisation, die er als putschartig betrachtete, dennoch mit der Möglichkeit ihrer Tätigkeit befasste.¹⁰

In seiner Abhandlung mit dem Titel *Küzdelem a haladásért* wies *Magyary* auch darauf hin, dass er mit Wissen der ungarischen Regierung und oft auf deren Wunsch hin wissenschaftliche Beziehungen zu den Deutschen unterhalten habe. Er sei seit Januar 1943 nicht mehr in Deutschland gewesen, und nach der Besetzung Ungarns durch die Deutschen am 19. März 1944 „*brach ich auch meine Kontakte zu ihnen ab*“.¹¹ Es stellt sich jedoch die Frage: Wie lassen sich Wissenschaft und Politik trennen, wenn Partner wie *Wilhelm Stuckart* neben/anstelle von akademischen Positionen auch Staats- und/oder Parteiämter bekleideten? Wie lässt es weiterhin aus wissenschaftlicher Sicht interpretieren, dass *Zoltán Magyary* 1942 in Den Haag auf Einladung von *Arthur Seyss-Inquart*, Reichsminister und Reichskommissar für die von den Nazis besetzten Gebiete der Niederlande, einen Vortrag über das Wesen und die Aufgaben der modernen öffentlichen Verwaltung hielt?¹²

Worauf könnte aber der Grund für *Zoltán Magyarys* verstärktes wissenschaftliches Interesse am staatlichen Leben und der Verwaltung von Deutschland nach 1933 zurückgeführt werden? Wie er in mehreren seiner Werke schrieb, betrachtete er als die wichtigste theoretische Herausforderung beziehungsweise praktische Aufgabe des Staatslebens des 20. Jahrhunderts die Stärkung der Regierung an der Spitze der Exekutive gegenüber der Legislative. Während im preindustriellen Staat des 19. Jahrhunderts die Legislative über der Exekutive gestanden habe, müsse im postindustriellen Staat des 20. Jahrhunderts die exekutive Gewalt gegenüber der legislativen Gewalt Vorrang haben.¹³ Es war seine Überzeugung, dass die Verhältnisse zwischen den Gewalten neu geordnet werden sollten. Seine Begründung dafür war hauptsächlich, dass die parlamentarischen Rahmen die Regierungen oft daran gehindert hätten, schnell, effizient und effektiv zu handeln. Er war nämlich der Ansicht, dass in einem postindustriellen Staat die Regierung, die die Exekutivgewalt ausübt, über ein starkes Mandat verfügen müsse. *Zoltán Magyary* ordnete Staaten mit unterschiedlichen politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Einrichtungen – wie z.B. die Vereinigten Staaten von Amerika, die Sowjetunion und Hitlerdeutschland – Staaten mit starker Exekutivgewalt zu. Die europäischen Staaten zwischen den beiden Weltkriegen, die eine autoritäre oder diktatorische Wende vollzogen, verwirklichten – unter anderem – ebenfalls die Stärkung des Umfangs der Exekutivgewalt. In seinen Analysen und Bewertungen berücksichtigte *Zoltán Magyary* allerdings nicht genügend die Tatsache, zu welchem Preis der im Wesentlichen ohne jegliche Kontrolle funktionierende starke Staat nach der Machtübernahme durch die Nationalsozialisten verwirklicht wurde: Parlamentarismus, bürgerlich-demokratische und rechtsstaatliche Institutionen, regionale Selbstverwaltungen und Gleichheit der Bürger wurden im NS-Deutschland, das den Kult des Rassismus predigte und die Interessen der deutschen Gemeinschaft an die Stelle der individuellen Rechte setzte, bald abgeschafft.

¹⁰ FISCH, *Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences* 35–60, zitiert von KOI, *Évszázadok mezsgyéjén* 132.

¹¹ MAGYARY, *Küzdelem a haladásért* 17.

¹² *Magyary Zoltán előadást tartott Hágában* 7.

¹³ MAGYARY, *Magyar közigazgatás* 74.

3. Magyary-Schüler im „Dritten Reich“

3.1. Béla Udvarhelyi

Das Auslandsstudium der *Magyary*-Schüler wurde in der Regel durch ein Stipendium des ungarischen Staates ermöglicht, wofür man sich über die Universität bewerben konnte. Bei der Zusammenstellung ihres fachlichen Programms konnten die Studenten in der Regel auf die Unterstützung und die Verbindungen ihres Mentors zählen, wie es auch die erhaltenen Peregrinus-Briefe belegen. So schrieb *Béla Udvarhelyi* 1937 in einem seiner Briefe nicht nur aus Höflichkeit, dass sich bei der Erwähnung des Namens von *Zoltán Magyary* alle Türen im „Dritten Reich“ für ihn öffnen würden.¹⁴ Die Schüler berichteten von Zeit zu Zeit in Briefen über ihre Forschungen, Studien und Erfahrungen. Abgesehen von denjenigen, die länger im Ausland blieben, sind für die Nachwelt meistens zwei oder drei Berichte pro Schüler erhalten geblieben. Respekt, Liebe und Vertrauen gegenüber dem Mentor veranlassten einige Briefschreiber, ihm ihre kritischen Bemerkungen mitzuteilen. Die Gastgeber waren im Allgemeinen sehr hilfsbereit gegenüber den akademischen Kandidaten aus dem befreundeten Land, in der Regel Hochschulabsolventen, die ein ausreichendes Interesse an den Staats-, Partei- und Verwaltungseinrichtung des NS-Deutschlands sowie an seinem wissenschaftlichen Leben zeigten.

Mit den Briefauszügen möchten wir auch eine Darstellung von den Eindrücken der *Magyary*-Schüler vermitteln, die neben ihren Forschungen, Studien, Konsultationen und Besuchen an Institutionen auch Hitlerdeutschland kennenlernten. Die Forschungsthemen waren sehr vielfältig und umfassten – ohne Anspruch auf Vollständigkeit – die Bereiche des Beamtenrechts, Fragen der Wirtschaftsverwaltung, der Arbeitsverwaltung, der Landesplanung und berührten Verwaltungsaspekte des Anschlusses. Ferner wurden Fragen der Umgestaltung der Kulturpolitik untersucht, Forschungen zur öffentlichen Verwaltung an der Universität Kiel, einer Hochburg des nationalsozialistischen öffentlichen Rechts, vorgestellt und die konzeptionellen Fragen des nationalsozialistischen Großraums und des Volksgruppenrechts beleuchtet. Auf der Grundlage der Forschungsergebnisse im Ausland wurden mehrere Publikationen, darunter zwei Monographien, verfasst.¹⁵

3.2. Ferenc Baranyi

Ferenc Baranyi war der einzige von *Magyarys* Schülern, der während seiner Studienreise vom Winter 1932 bis zum Frühjahr 1933 mit der Agonie der Weimarer Republik beziehungsweise den ersten Monaten des nationalsozialistischen Deutschlands konfrontiert wurde. Als Forscher studierte er das institutionelle System der Wohlfahrts- und Sozialverwaltung in Berlin¹⁶, die Lage der Gemeindesparkassen¹⁷, die Organisation des Finanzamtes¹⁸, die Tätigkeit der im Jahr 1919

¹⁴ Brief von *Béla Udvarhelyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 27. November 1937, *Magyary*-Archiv.

¹⁵ Die Mehrheit der Beiträge wurde in den Zeitschriften *Magyar Közigazgatás*, *Városok Lapja* und *Közigazgatástudomány* veröffentlicht, während die Bände in der Buchreihe des Instituts veröffentlicht wurden.

¹⁶ BARANYI, A berlini jóléti igazgatás 5–7.

¹⁷ BARANYI, Községi takarékpénztárak 5–6.

¹⁸ BARANYI, Finanzamt, Schöneberg 5–6.

gegründeten Berliner Verwaltungs-Akademie¹⁹ sowie die Bestrebungen um eine Vereinfachung und Rationalisierung der öffentlichen Verwaltung²⁰. Lediglich aus den Briefen an *Zoltán Magyary* geht hervor, dass er nach der Machtergreifung der Nationalsozialisten am 30. Januar 1933 mit bestimmten Forschungen oder geplanten Veröffentlichungen – im Bereich der Bildung und des Polizeiwesens – nicht mehr weiterkam. „Der interessanteste Teil meiner Bildungsabenteuer ist die aus zwei Gebäuden bestehende so genannte Marx-Schule in Neukölln, die Volks-, Berufs-, Bürger- und Mittelschulen mit interessanten Lehrmethoden und kommunistischem Geist beherbergt. Das erste, was das Hitler-Regime tat, war, wie ich gehört habe, die Schließung dieser 'hervorragenden' Institutionen. Ansonsten schwebte das Damoklesschwert schon seit langem über ihren Köpfen. Falls Eure Exzellenz diese Schulen noch nicht gesehen hat, werde ich Ihnen gerne mündlich von meinen Erfahrungen berichten, da ich vor zwei Tagen mit einigen Studenten dort war.“²¹ Die Arbeitsweise der Berliner Straßen- und Sittenpolizei konnte er jedoch gar nicht studieren, da die Polizei zu jener Zeit gerade umorganisiert wurde und sein Empfehlungsgeber noch keine Zeit hatte, die „neuen Typen“ bei der Polizei kennen zu lernen.²²

In seinen Briefen an *Magyary* berichtete *Baranyi* auch darüber, dass er als Gaststudent an der Universität Berlin die Kolloquien und Übungen der Professoren für Öffentliches Recht *Hans Peters* und *Walter Norden* besuchte. „Norden ist, wie ich höre, Is[r]aelit, während Peters stark katholisch und zentristisch ist“ – setzte er *Magyary* in Kenntnis.²³ Diese Informationen waren stichhaltig. Der streng katholische Professor *Peters* hat sich im Übrigen dem Nationalsozialismus nicht so weit gebeugt, dass er zwar seine Kathedrale behalten konnte, aber später mit der von *James Moltke* angeführten Widerstandsbewegung verbunden war. Professor *Norden*, der sich sowohl mit Fragen der Geschichtswissenschaft als auch mit denen der Verwaltungswissenschaft befasste, wurde jedoch im April 1933 aufgrund seiner jüdischen Herkunft entlassen. Noch im selben Jahr wanderte er in die Schweiz aus. Auch andere *Magyary*-Schüler kamen später in Kontakt mit Professor *Peters*, der an der Universität blieb.

3.3. Béla Udvarhelyi

Béla Udvarhelyi, der seine Forschungen im Bereich der Verwaltungswissenschaft mit großem Elan begann, verbrachte zwischen Herbst 1936 und Herbst 1938 längere Zeit in Deutschland. Während seiner Studienreise veröffentlichte er Publikationen zur Aus- und Fortbildung von Verwaltungsbeamten²⁴ beziehungsweise zu Änderungen im Beamtenrecht²⁵ sowie zu nationalsozialistisch geprägten verwaltungswissenschaftlichen Forschungen an der Universität Kiel.²⁶ Sein Forschungsthema bezog sich zwar auf die Bereiche des Beamtenrechts, aber er versuchte auch, theoretische Kenntnisse und praktische Erfahrungen über die Funktionsweise der

¹⁹ BARANYI, Adalék a tisztviselőképzéshez 6–7.

²⁰ BARANYI, A gazdaságosság jegyében 6–7.

²¹ Brief von *Ferenc Baranyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 13. März 1933, *Magyary-Archiv*. *Fritz Karsen*, seit 1923 Direktor der Karl-Marx-Schule in Neukölln, wurde am 21. Februar 1933 vom NSDAP-Mitglied *Bernhard Rust*, preußischer Kultusminister, abgesetzt.

²² Brief von *Ferenc Baranyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 27. März 1933, *Magyary-Archiv*.

²³ Brief von *Ferenc Baranyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 13. März 1933, *Magyary-Archiv*.

²⁴ UDVARHELYI, A hivatásos bürokrácia és továbbképzése a harmadik birodalomban 1–3.

²⁵ UDVARHELYI, A közzolgálat újjáalakulása a német birodalomban 1–3.

²⁶ UDVARHELYI, Kiel a gazdaság- és közigazgatástudományi kutatás városa 94–95.

öffentlichen Verwaltung zu sammeln. „(...) *ich möchte keine bloßen Papyrusstudien durchführen, sondern mit dem pulsierenden, lebendigen Leben, mit allen praktischen Erscheinungsformen der öffentlichen Verwaltung in Berührung kommen (...)*“ – formulierte er in einem Brief an Zoltán Magyary.²⁷

Neben seinen Veröffentlichungen für das Fachpublikum berichtete Béla Udvarhelyi seinem Professor auch in umfangreichen Briefen über die von ihm besuchten Universitätskurse, seine Konsultationen mit seinen Gastgebern, seine Besuche an Universitäten und Institutionen, den Verlauf seiner geplanten Forschungen und nicht zuletzt über seine Eindrücke von Deutschland. Als Gaststudent seine Studienreise im Herbst 1936 in Berlin beginnend, wollte Udvarhelyi einen tieferen Einblick in „*die Materie des deutschen öffentlichen und Verwaltungsrechts*“ gewinnen. Zu diesem Zweck besuchte er die verfassungsrechtlichen Vorlesungen von Professor Carl Schmitt – auf Carl Schmitt wird später noch eingegangen – und die verwaltungsrechtlichen Übungen von Professor Hans Peters.²⁸ Professor Peters besuchte er auch persönlich, der ihn mit „*unaussprechlicher Herzlichkeit und Direktheit*“ empfing und ihm Empfehlungen für den leichteren Besuch verschiedener Fachbibliotheken gab. Auf Empfehlung von Professor Peters schrieb er sich zusätzlich zu seinen Universitätskursen für den juristischen Kurs Verwaltungsrecht an der Verwaltungsakademie ein, wo er sich von den Vorlesungen von Hanns Seel viel erhoffte.²⁹ Der im Brief erwähnte Hanns Seel war nach 1933 als Referatsleiter im Innenministerium an der Ausarbeitung des nationalsozialistischen Beamtenrechts beteiligt. Mit der Empfehlung von Zoltán Magyary in der Tasche konnte er später mit ihm eine persönliche Besprechung führen, obwohl diese Konsultation aus fachlicher Sicht eine Enttäuschung für ihn war. „*Ministerialdirigent Seel (...) hat mich sehr höflich empfangen, außer der Reihe, für ein Gespräch, das etwa eine Stunde dauerte. Obwohl ich mich über die unerwartet direkte und freundliche Haltung eines so hochrangigen Beamten, die ich allein Herrn Professor verdanke, sehr gefreut habe, war ich aus wissenschaftlicher Sicht nicht zufrieden. Ich hatte die ganze Zeit das Gefühl, dass seine Worte eher politischer Natur waren als ein korrektes Verständnis der wissenschaftlichen Probleme. Meine Besprechungen mit Peters haben meine diesbezügliche Überzeugung noch mehr bestätigt. Diesen Eindruck vermittele ich natürlich nur Ihnen, Herr Professor, vor dem ich nichts zu verbergen habe, denn ich bin überzeugt, dass das direkte Offenlegen von Problemen in solchen Angelegenheiten nicht nur meine moralische Pflicht ist, sondern auch den Erfolg meiner Studien wirksam fördert.*“³⁰ Bemerkenswert sind auch die ersten Eindrücke von Béla Udvarhelyi von Berlin: „*Es ist eine echte Weltstadt, das riesige, pulsierende Herz des Dritten Reichs, in der die riesengroßen räumlichen Gegebenheiten die Orientierung erschweren, und in dem chaotischen Wirbel der Ereignisse auf vielen verschiedenen Ebenen – wissenschaftlich, politisch, künstlerisch usw. – sind große Sorgfalt und Elastizität erforderlich.*“³¹

Es scheint, dass Béla Udvarhelyi Zoltán Magyary erst nach fast einem Jahr, im Herbst 1937, neue Berichte über seine Studien in Deutschland schickte, von denen – wie es auch sein oben zitierter Artikel bestätigen kann – die an der Universität Kiel erworbenen Kenntnisse am wichtigsten zu sein scheinen. „*In Kiel wurde ich sofort von Rektor Ritterbusch mit außerordentlicher Höflichkeit empfangen. Er arrangierte für mich sofort Besuche bei allen wissenschaftlichen Einrichtungen, die mich interessierten. Er stellte mir seine beiden Assistenten als Betreuer zur Verfügung, und am Tag vor meiner Abreise*

²⁷ Brief von Béla Udvarhelyi an Zoltán Magyary. Berlin, 8. November 1936, Magyary-Archiv.

²⁸ Brief von Béla Udvarhelyi an Zoltán Magyary. Berlin, 8. November 1936, Magyary-Archiv.

²⁹ Brief von Béla Udvarhelyi an Zoltán Magyary. Berlin, 8. November 1936, Magyary-Archiv.

³⁰ Brief von Béla Udvarhelyi an Zoltán Magyary. Berlin, 21. Dezember 1936, Magyary-Archiv.

³¹ Brief von Béla Udvarhelyi an Zoltán Magyary. Berlin, 8. November 1936, Magyary-Archiv.

stellte er mir sein Auto zur Verfügung, damit ich mir die Stadt und ihre Umgebung ansehen konnte.“³² Er nutzte die angebotene Gelegenheit und lernte zunächst unter der Leitung von Direktor *Andreas Predöhl* und seinen Mitarbeitern die Arbeitsweise des Instituts für Weltwirtschaft kennen und besuchte dann die Seminare der Juristischen Fakultät, wo er auch mit den „zuständigen Professoren“ konsultieren konnte.³³ Um einen Einblick in die Universitätsverwaltung zu bekommen und auch das Führerprinzip in der Praxis zu sehen, besuchte er den Kurator der Universität, *Max Sitzler*, der „einen sehr großzügigen Vortrag zu diesem Thema hielt.“³⁴ Der Aufenthalt in Kiel sei für ihn ein unvergessliches Erlebnis „sowohl in Bezug auf mein fachspezifisches Studium als auch auf meine Allgemeinbildung“ gewesen, wie er in seinem Brief schrieb.³⁵

Bei der Schaffung der theoretischen Grundlagen der nationalsozialistischen Rechtswissenschaft, einschließlich derjenigen der Verwaltungswissenschaft, spielten die Gelehrten der so genannten „Kieler Schule“ eine entscheidende Rolle.³⁶ Der Rektor der Universität war *Paul Ritterbusch*, der auch im Brief von *Béla Udvarhelyi* erwähnte Professor für Staats- und Verwaltungsrecht. Als überzeugter Nationalsozialist stand Professor *Ritterbusch* Deutschland besuchenden *Magyary*-Schülern auch weiterhin zur Verfügung. In seinem Artikel über den Besuch an der Kieler Modelluniversität versäumte *Udvarhelyi* jedoch nicht zu erwähnen, dass auch Professor *Magyary* in Kiel einen Vortrag – „der in deutschen Kreisen einbellige Anerkennung fand“ – über die führende Rolle der Exekutive hielt.³⁷

Béla Udvarhelyi hielt die Konsultation mit *Arnold Köttgen*, Professor an der Universität Greifswald, aus fachlicher Sicht für besonders nützlich. „Der ziemlich junge Gelehrte, der derzeit auch Dekan der juristischen Fakultät ist, empfing mich zunächst etwas zurückhaltend, aber sobald wir zur Sache kamen und in einen ausführlichen Meinungs austausch traten, löste seine Stimmung auf und übertraf selbst die Herren aus Kiel an Freundlichkeit und Direktheit. (...) Ich denke, er sollte als der engagierteste Beamtenjurist und einer der größten Verwaltungsjuristen des D[ritten] R[eiches] betrachtet werden. Während unseres ausführlichen Gedankenaustausches, der bis in die späten Nachmittagsstunden dauerte, als mein Zug abfuhr, machte er mich auf viele wichtige Gesichtspunkte aufmerksam.“³⁸

Nach einer längeren Pause, im Frühjahr 1938, schrieb *Béla Udvarhelyi* weitere Briefe an *Zoltán Magyary*. Zu den Forschungsergebnissen der vorangegangenen Monate schrieb er: „In den zwei Monaten, die seit meinem letzten Bericht vergangen sind, habe ich die eingehende Analyse des nationalsozialistischen öffentlichen Dienstes weitergeführt, indem ich versucht habe, die Funktionen des öffentlichen Dienstes der Partei und ihrer Gliederungen in ihrem Verhältnis zur Bürokratie zu verstehen und zu bearbeiten. Ich habe eine riesige Menge an Material gesammelt, ich bin nur nicht in der Lage gewesen, es zu verarbeiten. Mein klarer Blick hat sich jedoch konkret entwickelt, wie mir alle Professoren und Fachleute, mit denen ich im Januar eingehende wissenschaftliche Gespräche führte, zu meiner Überraschung sofort bestätigten. Das Ergebnis ist nicht nur meine Klarheit in einer konkreten Frage, sondern auch eine dauerhafte wissenschaftliche Verbindung, die [so!] für meine weitere Arbeit hier und in Ungarn von großem Nutzen sein wird.“³⁹ Als besonders fruchtbar

³² Brief von *Béla Udvarhelyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 27. November 1937, *Magyary*-Archiv.

³³ Brief von *Béla Udvarhelyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 27. November 1937, *Magyary*-Archiv.

³⁴ Brief von *Béla Udvarhelyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 27. November 1937, *Magyary*-Archiv.

³⁵ Brief von *Béla Udvarhelyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 27. November 1937, *Magyary*-Archiv.

³⁶ Über die „Kieler Schule“ siehe STOLLEIS, A History of Public Law in Germany 291–295.

³⁷ UDVARHELYI, Kiel a gazdaság- és közigazgatástudományi kutatás városa 94; *Magyary Zoltán előadása Berlinben* 9.

³⁸ Brief von *Béla Udvarhelyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 27. November 1937, *Magyary*-Archiv.

³⁹ Brief von *Béla Udvarhelyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 15. März 1938, *Magyary*-Archiv.

erachtete er die Teilnahme am Seminar von *Otto Koellreutter*, Professor für Öffentliches Recht an der Universität München, und die wiederholten und eingehenden Gespräche mit ihm, die, wie er es ausdrückte, „mit einer sehr ebrenvollen Einladung nach Pullach endeten, wo wir gemeinsam zu Mittag aßen und am Nachmittag Tee tranken und seine Privatbibliothek durchstöberten.“ *Koellreutter*, so fuhr er in seinem Brief fort, „ist als Parteimitglied in der glücklichen Lage, auf die Lehre des Verwaltungsrechts einigermaßen Einfluss nehmen zu können, die für Professoren außerhalb der Partei völlig ausgeschlossen ist, da sie keine neuen Thesen aufstellen dürfen, sondern sich an den bereits entwickelten wissenschaftlichen Rahmen gemäß der NS-Theorie anpassen müssen. So wurde ich um einige sehr originelle Sichtweise bereichert.“⁴⁰

Dem Brief von *Udvarhelyi* zufolge habe *Koellreutter* in seinem Gespräch mit ihm auch den Fall *Carl Schmitt* in ein interessantes Licht gerückt. Der Schreiber des Briefes bezog sich, ohne Einzelheiten zu nennen, auf die 1936 in der offiziellen SS-Zeitung „*Das Schwarze Korps*“ veröffentlichten „*ungeschickten*“ Anti-Schmitt-Schriften.⁴¹ Diese anonym veröffentlichten Schriften zwangen den Verfassungsrechtsprofessor, der 1933 der NSDAP beigetreten war und sich für die „*Entjudung*“ der deutschen Rechtswissenschaft einsetzte, zum Rücktritt von allen akademischen und öffentlichen Ämtern – abgesehen von seinem Berliner Lehrstuhl und dem Titel eines preußischen Staatsrats. Nach den Anschuldigungen, die in der SS-Zeitung gegen ihn erhoben wurden, sei er nicht aus Überzeugung, sondern aus Karrierismus in die NSDAP eingetreten.⁴² Höchstwahrscheinlich steckten *Otto Koellreutter* und *Reinhard Höhn*, ein weiterer Nationalsozialist und Professor für Öffentliches Recht, der später Oberst der SS wurde, hinter dem Komplott.⁴³ Die Angriffe auf *Carl Schmitt* wurden schließlich durch das Eingreifen von *Hermann Göring* gestoppt. Es ist eine merkwürdige Wendung des Schicksals, dass Professor *Koellreutter*, der bereits 1932 die Nationalsozialisten öffentlich unterstützt hatte, im Jahr 1941 von dem „*Schwarzen Korps*“ im Wesentlichen das Gleiche vorgeworfen wurde wie Professor *Schmitt*: Er sei 1933 nur aus Berechnung in die nationalsozialistische Partei eingetreten.⁴⁴

Während seines Aufenthalts in München war *Béla Udvarhelyi*, der auch in Berlin eine aktive Rolle im ungarischen Studentenleben spielte – sich aber nicht mit nationalsozialistischem Gedankengut identifizierte – Gast des deutschen Reichsstudentenführers *Gustav Adolf Scheel* und verbrachte einige Tage damit, „die unter ihm stehende riesige Reichsorganisation zu studieren und dabei sehr reiche Erfahrungen im Verwaltungsrecht zu sammeln“. Der Reichsleiter, der Leiter der Reichsstudentenführung, „einer Hauptsektion“ der NSDAP, hatte das Recht, Verordnungen zu erlassen „und erledigt[e] die kulturellen und sozialen Probleme in seinem Zuständigkeitsbereich mit einem unabhängigen, nur ihm unterstellten Verwaltungsapparat.“⁴⁵

Für *Udvarhelyi* diente die Studienreise nach Königsberg (heute Kaliningrad) sowohl dem Erwerb theoretischer als auch praktischer Kenntnisse. In Königsberg wurde er vom stellvertretenden Bürgermeister *Fritz Hermann Goerdeler*, der später von den Nazis hingerichtet wurde, und den Leitern der von ihm besuchten Dienststellen empfangen. „Ich habe um einen Haushaltsplan und Rechtsvorschriften über den öffentlichen Dienst gebeten, die bereits vorbereitet worden waren und

⁴⁰ Brief von *Béla Udvarhelyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 15 März 1938, *Magyary*-Archiv.

⁴¹ Brief von *Béla Udvarhelyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 15 März 1938, *Magyary*-Archiv.

⁴² TECHET, Carl Schmitt és a nemzeti szocializmus 133–152.

⁴³ STOLLEIS, A History of Public Law in Germany 264.

⁴⁴ TECHET, Carl Schmitt és a nemzeti szocializmus 148, Fn. 6.

⁴⁵ Brief von *Béla Udvarhelyi* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 15 März 1938, *Magyary*-Archiv.

deren Zustellung von der Zustimmung des Ministeriums, die ich wahrscheinlich erhalten werde, abhängig gemacht wurde.“⁴⁶ Neben dem Erwerb von praktischen Kenntnissen wollte er auch Kontakte zu den „verwaltungsrechtlichen Kreisen“ der Universität knüpfen. „Der ältere Verwaltungsjurist der alten Schule, Professor Hippe⁴⁷, war gerade im Urlaub in Afrika, so dass ich mit ihm nicht sprechen konnte. Forsthoff⁴⁸, der Dekan der juristischen Fakultät, der sowohl Verwaltungsrecht als auch Öffentliches Recht unterrichtet, war sehr höflich zu mir, aber das Gespräch mit ihm brachte mir keine große akademische Bereicherung. Ich habe noch nie eine solche Unkenntnis oder Vorsicht bei einem Professor in Deutschland erlebt. Was auch immer von beidem zutrifft, es ist eine traurige Tatsache für die heutige deutsche Hochschulbildung und Wissenschaft.“⁴⁹ Diesem nicht sehr enthusiastischen Bericht fügte er lediglich hinzu, dass eine „gewisse Bewegung“ ein solches System in Ungarn einführen wolle, eine Bewegung, die versuche, die Berliner Ungarn „mit fremder Hilfe und blinder Propaganda“ zu rekrutieren.⁵⁰

Letztendlich war es nicht Béla Udvarhelyi, sondern es waren zwei andere Schüler von Magyary, Aurél Benárd und Sándor Karcsay, die die Aufarbeitung und Veröffentlichung der Quellen des auf nationalsozialistischer Grundlage neu gestalteten deutschen Beamtenrechts gemacht haben. Unter ihren Namen wurde auch der vom Institut herausgegebene Band *A német közzolgálati jog* [„Das deutsche Beamtenrecht“] veröffentlicht.⁵¹

3.4. Károly Nagy

Károly Nagy verbrachte einen großen Teil seiner Studienreise nach Deutschland zwischen 1936 und 1938 ebenfalls in Kiel, um die Umgestaltung der Wirtschaftsverwaltung in Richtung Nationalsozialismus zu studieren. Seine Forschungen wurden durch ein Stipendium der *Deutschen Gruppe der Wirtschaftskommission für Mitteleuropa* ermöglicht. Wie er in einem seiner Briefe schrieb, habe er die Universität Kiel auf den Vorschlag von Zoltán Magyary gewählt, um die Prozesse der wirtschaftlichen Transformation in Deutschland nach 1933 unter Professor Ernst Rudolf Huber zu studieren. „In der Tat hätte ich kaum einen besseren Ort für das Studium der heutigen deutschen Wirtschaftsverwaltung finden können als die Universität Kiel, wo die reichhaltige Bibliothek des Instituts für Weltwirtschaft alle Werke enthält, die über alle Aspekte der gegenwärtigen Reorganisation der deutschen Wirtschaft Informationen geben.“⁵²

Als Ergebnis der Forschungen erschien die Monographie „Gazdasági közigazgatás a német nemzeti szocializmus rendszereben“ [„Wirtschaftsverwaltung im System des deutschen Nationalsozialismus“], deren Vorwort von Zoltán Magyary verfasst wurde.⁵³ Das Vorwort lobte das „Dritte Reich“ für die zielgerichtete Umgestaltung des Staates des 19. Jahrhunderts, der den Anforderungen des 20. Jahrhunderts nicht mehr gewachsen war, in einen Staat, der fähig war, neue Aufgaben zu lösen, mit dem Ziel, – nach Magyarys wohl bekannter Auffassung – die führende Rolle der Exekutive anstelle der derzeitigen führenden Rolle der Legislative zu sichern.

⁴⁶ Brief von Béla Udvarhelyi an Zoltán Magyary. Berlin, 30. April 1938, Magyary-Archiv.

⁴⁷ Ernst von Hippel (1895–1984) lehrte seit 1929 Verwaltungsrecht an der Universität Königsberg.

⁴⁸ Ernst Forsthoff (1902–1974) lehrte seit 1936 Verfassungsrecht an der Universität Königsberg.

⁴⁹ Brief von Béla Udvarhelyi an Zoltán Magyary. Berlin, 30. April 1938, Magyary-Archiv.

⁵⁰ Brief von Béla Udvarhelyi an Zoltán Magyary. Berlin, 30. April 1938, Magyary-Archiv.

⁵¹ BENÁRD – KARCSAY, A német közzolgálati jog.

⁵² Brief von Károly Nagy an Zoltán Magyary. Kiel, 26. Juni 1937, Magyary-Archiv.

⁵³ NAGY, Gazdasági közigazgatás a német nemzeti szocializmus rendszereben.

3.5. Zsolt Thoma

Die *Magyary*-Schüler kamen auch während des Zweiten Weltkriegs nach Deutschland. *Zsolt Thoma*, der sich im Sommer 1941 in Berlin aufhielt, studierte mit Hilfe des „*Auslandsamtes der Dozentenschaft*“ die Funktionsweise verschiedener staatlicher und parteilicher Institutionen und hatte vor, an der Universität Vorlesungen von *Carl Schmitt* und *Reinhard Höhn* zu besuchen. In seinem einzigen bekannten Brief an *Zoltán Magyary*, den er kurz nach Deutschlands Einmarsch in die Sowjetunion schrieb, hielt er die durchaus erschreckenden Perspektiven der Erwartungen in Deutschland fest: „*Ich habe gar nicht erwartet, dass ich so viel sehen und lernen werde. Ich konnte einen Einblick in den brodelnden Glutofen gewinnen, in dem das neue Europa mit unglaublicher Weitsicht und Entschlossenheit geformt wird. Ich glaube, es ist mir gelungen, einen Moment zu erleben, in dem ich die interessantesten historischen Minuten der deutschen Kriegsgeschichte betrachten kann. Sie haben nun ein Stadium erreicht, in dem sie nicht nur um das erste Ziel, den Sieg, kämpfen, sondern auch daran arbeiten, darüber hinaus ein neues Europa aufzubauen, das jenseits entsteht und sich in gewisser Weise noch 'im Nebel' schwebt.*“⁵⁴

3.6. István Kiss

István Kiss, der sich 1941 in Innsbruck und Berlin aufhielt, gehörte zu den älteren Schülern, die eine engere berufliche Beziehung zu *Zoltán Magyary* hatten. Ihre fachliche Zusammenarbeit aus früheren Jahren zeigt sich auch in dem gemeinsam verfassten Band *A közigazgatás és az emberek* [„*Öffentliche Verwaltung und die Menschen*“].⁵⁵ *István Kiss* berichtete *Zoltán Magyary* in seinen auf Deutsch geschriebenen Briefen über die Ergebnisse seiner Auslandsreisen. Dies geschah nicht aus irgendeiner Laune heraus, sondern weil der Hauptzweck seiner Auslandsreise darin bestand, seine Deutschkenntnisse zu vertiefen.⁵⁶ Während seiner Zeit in Berlin besuchte *István Kiss* auch Professor *Höhn*, der ihm nach einigem Nachdenken riet, seine Forschungen im Themenkreis *Führung und Verwaltung* zu beginnen.⁵⁷ Es scheint, dass dieses Thema *István Kiss* nicht wirklich gefiel. Vielmehr erweckte sein Interesse jedoch das Funktionieren des „*Reichsnährstands*“, der den landwirtschaftlichen Sektor in einem einzigen organisatorischen Rahmen zusammenfasste. Er glaubte, dass er die dort erworbenen methodischen Kenntnisse und agrarstatistischen Materialien in seinen heimischen Forschungen nutzen könnte.⁵⁸ Auf der Grundlage von Informationen, die er von dem unter der Leitung von *Walther Darré* tätigen „*Reichsnährstand*“ erhalten hatte, veröffentlichte *István Kiss* im folgenden Jahr in der *Közigazgatástudomány* eine Studie.⁵⁹

⁵⁴ Brief von *Zsolt Thoma* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 30. Juni 1941, *Magyary-Archiv*. Die Beiträge von *Zsolt Thoma* über die Erfahrungen seiner Forschungsreise wurden in der Zeitschrift *Közigazgatástudomány* veröffentlicht. Siehe unter anderen THOMA, A háború utáni német lakásépítés előkészítése.

⁵⁵ MAGYARY – KISS, *A közigazgatás és az emberek*.

⁵⁶ Bestätigung von *Zoltán Magyary* an *István Kiss* zwecks Ausstellung eines Reisepasses. Budapest, 28. April 1941, *Magyary-Archiv*.

⁵⁷ Brief von *István Kiss* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 7. November 1941, *Magyary-Archiv*.

⁵⁸ Brief von *István Kiss* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 24. November 1941, *Magyary-Archiv*.

⁵⁹ KISS, Magyar tanulságok a Reichsnährstand statisztikái szolgálatából 143–150.

3.7. János Lovász

János Lovász, ein interner Mitarbeiter des Instituts, verbrachte als Staatsstipendiat eine längere Zeit in Deutschland. Zoltán Magyary hielt ihn für einen seiner vielversprechendsten Schüler.

János Lovász hat nicht nur Studien, sondern auch eine Monographie über die Forschungsergebnisse in Deutschland veröffentlicht. Als letzter Band der Buchreihe des Instituts erschien nämlich sein Sammelband mit dem Titel „Országrendezés a Német Birodalomban” [„Landesplanung im Deutschen Reich“].⁶⁰ Das Forschungsthema bezog sich auf das Programm der Besiedlung der östlichen-polnischen Gebiete (die während des Zweiten Weltkriegs besetzt und an das Deutsche Reich annektiert wurden) durch Volksdeutsche, bei deren Umsetzung auch die SS-Organen eine wichtige Rolle spielen sollten. Die antipolnischen und antijüdischen Aspekte der Landesplanungspolitik wurden in der Forschung nicht berücksichtigt.

János Lovász schickte in den Jahren 1942 und 1943 mehrere Briefe an Zoltán Magyary, in denen er über den Fortgang seiner Forschungen, Besuche in Institutionen, Konsultationen und Reisen zur Vertiefung seiner Kenntnisse und zum Sammeln von Erfahrungen berichtete. Aus seinem frühesten bekannten Brief vom 9. Januar 1942 geht hervor, dass Professor Ritterbusch mit seiner bisherigen Arbeit dermaßen zufrieden gewesen sei, dass er ihm vorgeschlagen habe, ein weiteres Jahr in Berlin zu bleiben. „In diesem Fall führt er mich in die gesamte deutsche Wissenschaftspolitik ein.“⁶¹ Er teilte Magyary auch mit, dass er an der Universität Berlin Vorlesungen von Reinhard Höhn besuche beziehungsweise während seines Aufenthalts in Frankfurt mit dem Soziologen Professor Ludwig Neundörfer zusammenarbeiten werde, wovon er sich viel erhoffe. Obwohl über den Verlauf der folgenden Monate keine Korrespondenz überliefert worden ist, wurden die ersten Ergebnisse seiner Forschungen vermutlich in einer Studie mit dem Titel *Élettér és nagytér* [„Lebensraum und Großraum“] zusammengefasst, die die Aspekte des Verfassungsrechts, des Völkerrechts und der Wirtschaftspolitik berücksichtigte und sich auch auf die Arbeiten von Carl Schmitt und Reinhard Höhn stützte.⁶²

Die folgenden Briefe, die die Studienreise betreffen, sind aus der Zeit von November 1942 bis Juli 1943. In einem von diesen berichtete er Magyary über seine Eindrücke vom Berlin der Kriegszeit: „Bereits am ersten Tag ist mir die gute Organisation und Disziplin aufgefallen. Es ist schön, zu sehen, wie liebevoll sie sich um die Verwundeten kümmern. Im Allgemeinen kann man an allem erkennen, dass sie die Dinge ernst nehmen, insbesondere den Krieg, den sie um jeden Preis gewinnen wollen (Sieg für jeden Preis!) – so wird es auch gesagt. Es ist dieser entschlossene und gemeinsame Wille, der mich bisher am meisten beeindruckt hat und den ich an ihnen am meisten respektiere.“⁶³ Gleichzeitig konnte er als Gastforscher bei der „Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumsforschung“, die bereits von Paul Ritterbusch geleitet wurde, der zu dieser Zeit in Berlin unterrichtete und als hoher Beamter im Kultusministerium tätig war, seine Kenntnisse über die Raumordnung vertiefen. Über die Arbeit in der Arbeitsgruppe und deren Entwicklung wurde er von der Soziologin Erika Fischer, der Stellvertreterin von Ritterbusch informiert.⁶⁴ Mittlerweile nahm er auch Kontakt zu dem „sehr netten und freundlichen“ Professor Höhn

⁶⁰ LOVÁSZ, Országrendezés a Német Birodalomban.

⁶¹ Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 9. Januar 1942, Magyary-Archiv.

⁶² LOVÁSZ, Élettér és nagytér 161–167.

⁶³ Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 2. November 1942, Magyary-Archiv.

⁶⁴ Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 21. November 1942, Magyary-Archiv.

auf, der ihn mit einem seiner Bücher – „*Reich, Großraum, Großmacht*“ – überraschte. Mit Höhn vereinbarte er bereits, dass er seine Vorlesungen und Seminarsitzungen besuchen und gelegentlich über sein Studium berichten werde. Und wenn an der Universität etwas Besonderes passieren sollte, stünde er ihm jederzeit zur Verfügung.⁶⁵ In der Zwischenzeit hatte Ritterbuschs Institut bereits Interesse an seiner oben erwähnten Studie *Élettér és nagyter* gezeigt, die er über die ungarische Botschaft ins Deutsche übersetzen lassen wollte.⁶⁶ Nach der vorläufigen Vereinbarung begann János Lovász ab Dezember mit dem Besuch von Universitätskursen. „*Ritterbuschs Vorlesungen werden von 7-8 und die von Höhn von sehr vielen Studierenden (im größten Hörsaal) besucht. Höhn hat einen sehr individuellen und interessanten Präsentationsstil, er erklärt alles sehr deutlich und verständlich. Er ist ein echter Professor, ich mag ihn sehr.*“⁶⁷ Bezüglich der Tätigkeit der von Ritterbusch geleiteten Arbeitsgruppe teilte er Magyary mit, dass derzeit „*das Handels- und Verkehrsnetz, die Stadtplanung und die bäuerliche Lebensweise (Landwirtschaft)*“ die wichtigsten Untersuchungsgegenstände darstellten.⁶⁸ Gleichzeitig wurde mit Professor Neundörfer vereinbart, dass er ab Januar 1943 für mehrere Wochen in dem von ihm geleiteten Soziographischen Institut an der Universität Frankfurt arbeiten würde. Dieses Institut „*verfügt nämlich über alle wichtigen landwirtschaftlichen Daten, Aufnahmen und Landkarten des gesamten Reiches.*“⁶⁹

Die nächste Zeit verbrachte János Lovász wie geplant in Frankfurt. Neben seiner Arbeit am Soziographischen Institut besuchte er auch die Universitätsvorlesungen von Professor Neundörfer. In der ersten projizierten Bildpräsentation handelte es sich um die Siedlungs- und ethnischen Verhältnisse in den polnischen Regionen und die Landschaftsgestaltung. „*Er stellte mehrere Gemeinden (und die deutschen und polnischen Machtverhältnisse in diesen) vor und nach der Landschaftsgestaltung. Es war äußerst lehrreich. Ich freue mich schon auf die Fortsetzung. Das ist sehr wichtig für uns und wir können es sehr gut auf unseren Nationalitätengebieten anwenden.*“⁷⁰

Als János Lovász Anfang März 1943 nach Berlin zurückkehrte, blickte er mit Zufriedenheit auf die vergangene Zeit zurück: „*Professor Neundörfer war die ganze Zeit über sehr freundlich zu mir und hat sich auch gesondert um mich gekümmert, so dass ich bereits gelernt habe, was relevant ist, und ich arbeite jetzt an dem gesammelten Material. (...) Professor Neundörfer hat sich mit mir viel auch über Raumordnung und Raumforschung unterhalten. Ich habe also auch in dieser Hinsicht Fortschritte gemacht.*“⁷¹ Den Rest seiner Zeit in Berlin verbringe er – auf Empfehlung von Ritterbusch und Neundörfer – bei Konrad Meyer, der ihn in die Arbeit der Raumordnung einführen werde und ihn mit den Abläufen der „*Reichsstelle für Raumordnung*“ vertraut mache.⁷² Der im Brief genannte Agrarwissenschaftler und Universitätsprofessor Konrad Meyer war Leiter der Siedlungsabteilung im Siedlungshauptamt des SS-Reichsführers Heinrich Himmler im Rang eines SS-Obersts. Meyer und seine Kollegen waren in erster Linie für die Entwicklung des „*Generalplans Ost*“ verantwortlich, der vorsah, innerhalb von 20-30

⁶⁵ Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 29. November 1942, Magyary-Archiv.

⁶⁶ Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 29. November 1942, Magyary-Archiv.

⁶⁷ Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 13. Dezember 1942, Magyary-Archiv.

⁶⁸ Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 13. Dezember 1942, Magyary-Archiv.

⁶⁹ Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 13. Dezember 1942, Magyary-Archiv.

⁷⁰ Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 29. Januar 1943, Magyary-Archiv.

⁷¹ Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 3. März 1943, Magyary-Archiv.

⁷² Brief von János Lovász an Zoltán Magyary. Berlin, 3. März 1943, Magyary-Archiv.

Jahren Millionen von Deutschen anstelle der zu „vertreibenden“ slawischen und jüdischen Bevölkerung umzusiedeln.⁷³

Nach seiner Rückkehr nach Berlin besprach *János Lovász* den Plan der „Reise in den Osten“ mit *Konrad Meyer* und *Gerhard Isenberg* (1902–1982), Professor für Volkswirtschaft und Mitarbeiter der Reichsstelle für Raumordnung. „Auf dem Weg in den Osten möchte ich vor allem nach *Litzmannstadt* [heute *Łódź*] fahren, denn das ist das Zentrum des gesamten östlichen Wiederaufbaus.“⁷⁴ Die „Reise in den Osten“ richtete sich offensichtlich darauf, die praktische Umsetzung der nationalsozialistischen Siedlungs-, Raum- und Landschaftsplanungspolitik zu besichtigen, die – auch wenn *Lovász* damals nicht vollständig darüber informiert gewesen sein konnte – die teilweise Vertreibung und die Verdrängung der dort lebenden nicht-deutschsprachigen Bevölkerung sowie die Vernichtung der Juden beinhaltete.

Die „Reise in den Osten“ in die von den Nazis besetzten polnischen Gebiete fand in der zweiten Julihälfte 1943 statt. Einzelheiten sind dem Bericht an *Zoltán Magyary* zu entnehmen: „Am 20. brach ich zu meiner Reise in den Osten auf. *Frl. Fischer* korrespondierte und bereitete sie vor. Zuerst gingen wir nach *Posen* [heute *Poznan*] (...) Hier haben *Prof. Mackensen*⁷⁵ und *Prof. Geisler*⁷⁶ für uns ein Programm vorbereitet, das uns einen tiefen Einblick in die Probleme der Raumordnung gab. Wir besuchten die *Gewerbebaustelle*, das *Landwirtschaftliche Institut*, die *Landes- und Stadtplanung* und die *Arbeitsstätten des Reichskommissariats*. Am 23. unternahmen wir eine größere Tour mit dem Auto des *Reichskommissariats* und besichtigten neu gebaute Häuser und die *Lehrbauschule* des *Reichskommissariats*. Ich werde nie vergessen, was ich hier gesehen habe. Die schwierigen Probleme und materiellen Fragen der ungarischen ländlichen Architektur wurden uns hier in einer vollständigen und perfekten Lösung präsentiert. (...) Von *Posen* fuhren wir nach *Litzmannstadt*, wo wir vom *Bürgermeister Karl Marder* empfangen wurden, der uns einen etwa einstündigen Vortrag hielt, uns die *Stadtplanung* zeigte und die *Hauptprobleme* erläuterte. Mit Erlaubnis des *Bürgermeisters* fuhren wir auch (mit der *Straßenbahn*) durch das *Ghetto*. Von dort aus fuhren wir nach *Breslau* [heute *Wroclaw*], besuchten das *Osteuropa Institut* und fuhren schon weiter.“⁷⁷ Neben der Besichtigung der neuen Umsiedlungsorte für die Deutschen, die nach dem Krieg vor allem in die Gegend von *Posen* (*Poznan*) und *Lodz* (*Łódź*) umgesiedelt werden sollten, erwähnte der Autor nur am Rande, dass sie mit Erlaubnis von *Karl (Karol) Marder* das *Ghetto Lodz* (*Łódź*) durchqueren durften, das im Herbst 1940 als Zwangsansiedlung für die jüdische Bevölkerung eingerichtet worden war. Der Verfasser des Briefes konnte mit eigenen Augen sehen, aber auch der Empfänger des Briefes konnte erahnen, was ein in einem von den Nazis besetzten Land als vorübergehende Zwangsansiedlung eingerichtetes *Ghettos* für Juden bedeutete. Vor dem Ausbruch des Zweiten Weltkriegs lebten in *Lodz* (*Łódź*) rund 230 000 Juden (fast ein Drittel der Gesamtbevölkerung), von denen nur 10 000 die Schrecken des Zweiten Weltkriegs überlebten. Die Probleme, die *Marder* im Zusammenhang mit den Vorhaben für *Stadtplanung* der Nazis für *Lodz* (*Łódź*) erwähnt, könnten sich im Kontext des Briefes auch auf das *Ghetto* bezogen haben, das erst 1944 endgültig aufgelöst wurde.

Während seiner langen Studienreise konnte *János Lovász* auch aufgrund der Art des Forschungsthemas, insbesondere der „Reise in den Osten“ in Teilen Polens, außergewöhnliche

⁷³ POLYÁK, A „keleti élettér“ hitleri germanizálása 1365–1388.

⁷⁴ POLYÁK, A „keleti élettér“ hitleri germanizálása 1365–1388.

⁷⁵ *Lutz Mackensen* (1901–1992), Professor für Germanistik, Experte für Regermanisierungsfragen.

⁷⁶ *Walter Geisler* (1891–1945), Professor für Geographie.

⁷⁷ Brief von *János Lovász* an *Zoltán Magyary*. Berlin, 30. Juli 1943, *Magyary-Archiv*.

Kenntnisse und Erfahrungen sammeln. Diese Reise war nicht Teil der ursprünglichen Forschungspläne – und konnte es auch nicht gewesen sein –, da es auf Initiative seiner deutschen Professoren in Deutschland entschieden wurde, die praktische Umsetzung der trügerisch klingenden landes- und landschaftsplanerischen Bestrebungen zu besichtigen.

3.8. Sándor Karcsay

Selbst in den Jahren 1943-1944 gelang es den *Magyary*-Schülern, Universitäten im Deutschen Reich zu besuchen.

Sándor Karcsay forschte während seiner Studienaufenthalte in Wien und Berlin im Bereich des Beamtenrechts. Während seines Aufenthalts in Wien lernte er nicht nur die gerichtliche Praxis kennen, sondern führte auch berufliche Konsultationen durch. Dazu gehörte eine Besprechung mit *Alfred Verdross*, eine auch in Ungarn anerkannten, renommierten Professor für Rechtsphilosophie und Internationales Recht, „*der so freundlich war, mir die Nutzung des Arbeitszimmers des Privatdozenten und des Assistenten, sowie die der Bibliothek zu ermöglichen*“.⁷⁸ Die Zeit in Berlin schien aus fachlicher Sicht viel arbeitsreicher und nützlicher zu sein. „*Auf theoretischer Ebene arbeitete ich in der Bibliothek der juristischen Fakultät unter der Leitung von Professor Carl Schmitt, mit dem ich mehrere lange Diskussionen führte. Er ist ein äußerst freundlicher und zuvorkommender Mensch, ich habe ihn in seinem Haus in Dahlem besucht. Es ist mir auch gelungen, Professor Köttgen in Berlin zu treffen und ein mehrstündiges Gespräch mit ihm zu führen. Seine Ansichten sind sehr interessant und bemerkenswert, und unser Gespräch, das vertraulicher Natur war, war von einer bemerkenswerten Offenheit geprägt. Auch Staatssekretär Stuckart steht mir mit größter Freundlichkeit zur Seite. Ich habe mehrere Tage lang ausführliche Gespräche mit allen wichtigen Fachleuten in der Beamtenabteilung des Innenministeriums geführt. Ich habe auf dem Gebiet des Beamtenrechts schon unendlich viel gelernt.*“⁷⁹ Weitere Pläne umfassten Studienreisen beziehungsweise Erfahrungsreisen nach Dresden, Leipzig und München. „*Es wurde vorgesehen, dass ich mich vielleicht mit Leuten von der Partei-Kanzlei in München treffen könnte, die einen sehr großen Namen in Fragen des Beamtenrechts haben.*“⁸⁰ *Sándor Karcsay*s Aufsatz zum deutschen Beamtenrecht wurde später in der Zeitschrift *Közígazgatástudomány* veröffentlicht.⁸¹

3.9. László Szilágyi

László Szilágyi, der sich für Arbeitsrecht interessierte und ursprünglich nicht zu *Magyary*s Schülern gehörte, befasste sich während seiner Studienaufenthalte in Berlin und Wien vor allem mit Fragen der Arbeitskräftelenkung. Während seines Aufenthalts in Berlin schickte er auf Anraten von *János Lovász* seine Abhandlung über die Zusammenfassung seiner bisherigen Forschungsergebnisse an *Zoltán Magyary*.⁸² Nachdem er eine positive Antwort erhalten hatte, fasste er die bisherigen Stationen der Studienreise für Professor *Magyary* zusammen. „*Ich begann meine Studien in Berlin mit einem staatlichen Stipendium zur gleichen Zeit wie Lovász. Unter der Leitung von Professor Siebert habe ich mir das Ziel*

⁷⁸ Brief von *Sándor Karcsay* an *Zoltán Magyary*, Wien, 16. April 1943, *Magyary-Archiv*.

⁷⁹ Brief von *Sándor Karcsay* an *Zoltán Magyary*, Berlin, 17. Mai 1943, *Magyary-Archiv*.

⁸⁰ Brief von *Sándor Karcsay* an *Zoltán Magyary*, Berlin, 17. Mai 1943, *Magyary-Archiv*.

⁸¹ KARCSAY, A német közszoigálati jog és a háború 123–128.

⁸² Brief von *László Szilágyi* an *Zoltán Magyary*, Berlin, 8. März 1943, *Magyary-Archiv*.

gesetz, das deutsche Arbeitsrecht zu studieren.“⁸³ Während dieser Zeit verfasste er mehrere Artikel, darunter einen über die ungarische Sozialgesetzgebung, den er im Auftrag des Reichsarbeitsministeriums schrieb. „Ich werde nun näher auf die wichtigsten Streitfragen eingehen, mit denen die Arbeitsrechtswissenschaft derzeit konfrontiert ist, und zwar zunächst auf das Problem des Arbeitsvertrags-Arbeitsverhältnisses.“ In seinem Brief erwähnte er auch, dass Professor *Siebert* angeboten hatte, dass er sich bei ihm im Arbeitsrecht habilitieren könne.⁸⁴ *Wolfgang Siebert*, Professor für Arbeitsrecht an der Universität Berlin und Mitglied der nationalsozialistischen Kieler Schule, wird in dem Brief mehrfach erwähnt. Die von *László Szilágyi* eingesandte Abhandlung wurde jedoch in der Zeitschrift *Közgazgatástudomány* veröffentlicht.⁸⁵ Gleichzeitig begann er auf Anregung von *Magyary*, sich mit den Fragen der landwirtschaftlichen Arbeitskraftlenkung zu befassen. Die Forschungsergebnisse wurden später auch in der Zeitschrift *Közgazgatástudomány* veröffentlicht.⁸⁶ Im Rahmen seiner Studienreise besuchte *László Szilágyi* im Frühjahr 1944 auch Wien. Er wollte Material zu bestimmten Teilproblemen des Arbeitsrechts – die Lage der Systematik des Arbeitsrechts, mangelhafte Dienstverträge – sammeln, fand aber wenig Material und plante deshalb, einige Wochen an der Universität Breslau zu verbringen, „wo es unter der Leitung von Professor *Dietsch* eines der besten Institute für Arbeitsrecht des Reiches tätig ist“.⁸⁷

3.10. György Kanizsai

György Kanizsai studierte mit einem Staatsstipendium Siedlungs- und Wirtschaftsgeographie an der Universität Wien. In seinem einzigen bekannten Brief an *Zoltán Magyary* vom Februar 1944 fasste er seine bisherigen Studien zusammen. Neben der Beschaffung von Fachbüchern zum Forschungsthema hörte er Vorlesungen der Professoren *Hugo Hassinger* und *Adolf Günther*.⁸⁸ Soweit uns bekannt ist, gibt es keine Veröffentlichungen von ihm zu diesem Themenkreis.

4. Fazit

Nach einem oft zitierten und *Zoltán Magyary* zugeschriebenen Bonmot ist ein Professor nicht derjenige, der unterrichtet, sondern derjenige, der Schüler hat. Im Fall von Professor *Magyary* können wir jedoch nicht nur diejenigen als Schüler betrachten, die während ihrer Universitätsjahre die Gelegenheit hatten, von ihm zu lernen, sondern auch diejenigen, die durch das *Ungarische Institut für Verwaltungswissenschaften* in engeren Arbeitskontakt mit ihm kamen. In der ungarischen Wissenschaft ist es seit langem eine Tradition, dass begabte und engagierte wissenschaftliche Kandidaten auch im Ausland Erfahrungen sammeln sollen. Diese Bemühungen wurden auch von *Zoltán Magyary* unterstützt. Ich wollte die Studienreisen der *Magyary*-Schüler nach Deutschland hauptsächlich auf der Grundlage der verfügbaren privaten Briefe der Schüler darstellen. Diese Studienreisen fanden jedoch in der Zeit von dem zu katastrophalen Folgen führenden *Hitler-*

⁸³ Brief von *László Szilágyi* an *Zoltán Magyary*, Intern Krems, 30. März 1943, *Magyary-Archiv*.

⁸⁴ Brief von *László Szilágyi* an *Zoltán Magyary*, Intern Krems, 30. März 1943, *Magyary-Archiv*.

⁸⁵ SZILÁGYI, Tervszerű munkaerőgazdálkodás a Német Birodalomban 118–140.

⁸⁶ SZILÁGYI, A nemzeti szocialista mezőgazdasági munkaerőgazdálkodás a Német Birodalomban 18–35.

⁸⁷ Brief von *László Szilágyi* an *Zoltán Magyary*, Wien, 18. März 1944, *Magyary-Archiv*.

⁸⁸ Brief von *György Kanizsai* an *Zoltán Magyary*. Wien, 22. Februar 1944, *Magyary-Archiv*.

Deutschland statt. Die Forschungsthemen bezogen sich auch weitgehend auf aktuelle Fragen des Staats- und Verwaltungslebens im nationalsozialistischen Deutschland, das sich in einen totalen Staat verwandelte. Der Name *Zoltán Magyary* war den damaligen Vertretern der deutschen Verwaltungswissenschaft gut bekannt, da er häufig Deutschland besuchte und sich ohne sachliche Kritik mit den Entwicklungen in Deutschland nach 1933 auseinandersetzte. Diese Akzeptanz zeigte sich nicht nur in der allgemeinen Hilfsbereitschaft gegenüber seinen Deutschland besuchenden Schülern, sondern auch in den zusätzlichen Verbindungen, die sie für ihn herstellten. Dadurch wurden *Magyary*-Schülern bei ihren Studienaufenthalten in Deutschland auch Türen geöffnet, mit denen sie vielleicht gar nicht gerechnet hatten.

Literatur- und Quellenverzeichnis

- A Nemzetközi Állam- és Közigazgatástudományi Akadémia alapítása [Gründung der Internationalen Akademie für öffentliche Verwaltung]. *Közigazgatástudomány* 9/1942, 303–309
- B. BERNÁT, István: Magyary Zoltán a klebelsbergi kultúra- és tudományszervezés szolgálatában (1922–1930) [Zoltán Magyary im Dienst der Kultur- und Wissenschaftsorganisation von Klebelsberg (1922–1930)]. *Múltunk* 3/1993, 98–137
- BARANYI, Ferenc: A berlini jóléti igazgatás I-II. [Berliner Wohlfahrtsverwaltung I-II.] *Magyar Közigazgatás* 29. Januar 1933, 5–7, 5. Februar 1933, 5–7
- BARANYI, Ferenc: A gazdaságosság jegyében [Im Namen der Wirtschaft]. *Magyar Közigazgatás* 28. Mai 1933, 6–7
- BARANYI, Ferenc: Adalék a tisztviselőképzéshez [Beitrag für die Ausbildung von Beamten]. *Magyar Közigazgatás* 14. Mai 1933, 6–7
- BARANYI, Ferenc: Finanzamt, Schöneberg. *Magyar Közigazgatás* 23. April 1933, 23. 5–6
- BARANYI, Ferenc: Községi takarékpénztárak [Kommunale Sparkassen]. *Magyar Közigazgatás* 26. März 1933, 5–6
- BENÁRD, Aurél – KARCSAY Sándor: A német közszolgálati jog [Deutsches Beamtenrecht]. Budapest 1942
- FISCH, Stefan: Origins and History of the International Institute of Administrative Sciences: from Its Beginnings to Its Reconstruction After World War II (1910–1944/47). In: DUGGET, Michael – RUGGE, Fabio (Hrsg.): *IIAS/IISA Administration & Service 1930–2005*. Amsterdam – Berlin – Oxford – Tokyo – Washington DC 2005
- KARCSAY, Sándor: A német közszolgálati jog és a háború [Deutsches Beamtenrecht und Krieg]. *Közigazgatástudomány* 1-2/1944, 123–128
- KISS, István: Magyar tanulságok a Reichsnährstand statisztikai szolgálatából [Lehren für Ungarn aus dem Statistischen Dienst des Reichsnährstandes]. *Közigazgatástudomány* 3-5/1942, 143–150
- KOI, Gyula: Évszázadok mezsgyéjén. Négy magyar közigazgatás-tudós útkeresése és életpéldája [Am Rande der Jahrhunderte. Die Suche nach dem Weg und das Lebensbeispiel von vier ungarischen Verwaltungswissenschaftlern]. Budapest 2013
- LOVÁSZ, János: Élettér és nagytér. *Közigazgatástudomány* 6/1942, 161–167
- LOVÁSZ, János: Országrendezés a Német Birodalomban [Landschaftsbau im Deutschen Reich]. Budapest 1944
- Magyary-archívum. <https://magyary-archivum.uni-nke.hu/> (12. 20. 2021)
- MAGYARY, Zoltán – KISS, István: A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a tatai járás közigazgatásáról [Die Verwaltung und die Menschen. Faktenstudie über die Verwaltung des Tata-Bezirks]. Budapest 1939
- Magyary Zoltán előadása Berlinben [Der Vortrag von Zoltán Magyary in Berlin]. *Nemzeti Újság* 29. April 1937, 9
- Magyary Zoltán előadást tartott Hágában [Zoltán Magyary hielt einen Vortrag in Haag]. *Új Magyarország* 23. Mai 1942, 7
- MAGYARY, Zoltán: Felsőoktatás és tudományos élet a háború utáni Németországban és Ausztriában [Hochschulbildung und akademisches Leben in Deutschland und Österreich der Nachkriegszeit]. Budapest 1924

- MAGYARY, Zoltán: Küzdelem a haladásért [Kampf um den Fortschritt]. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 10640/1. 9.
- MAGYARY, Zoltán: Magyar közigazgatás [Ungarische Verwaltung]. Budapest 1942
- NAGY, Károly: Gazdasági közigazgatás a német nemzeti szocializmus rendszerében [Wirtschaftsverwaltung im deutschen System des Nationalsozialismus]. Budapest 1941
- POLYÁK, Péter: A „keleti életér” hitleri germanizálása [Hitlerische Germanisierung des „östlichen Lebensraums“]. Századok 6/2003, 1365–1388
- SAÁD, József: A racionalizátor [Der Rationalisator]. In: SAÁD, József (Hrsg.): Magyar Zoltán [Zoltán Magyary]. Budapest 2000, 7–66
- STOLLEIS, Michael: A History of Public Law in Germany 1914–1945. Oxford 2004
- SZAMEL, Lajos: A magyar közigazgatástudomány [Ungarische Verwaltungswissenschaft]. Budapest 1977
- SZANISZLÓ, József: A Magyary-Iskola és háború utáni sorsa. Közigazgatástudomány-történeti visszapillantás [Das Schicksal der Magyary-Schule nach dem Krieg. Ein historischer Rückblick auf die Verwaltungswissenschaft]. Budapest 1993
- SZILÁGYI, László: A nemzeti szocialista mezőgazdasági munkaerőgazdálkodás a Német Birodalomban [Die nationalsozialistische landwirtschaftliche Arbeitsverwaltung im Deutschen Reich]. Közigazgatástudomány 1-2/1944, 18–35
- SZILÁGYI, László: Tervszerű munkaerőgazdálkodás a Német Birodalomban [Planmäßige Arbeitswirtschaft im Deutschen Reich]. Közigazgatástudomány 4-5/1943, 118–140
- TECHET, Péter: Carl Schmitt és a nemzeti szocializmus [Carl Schmitt und der Nationalsozialismus]. Politikatudományi Szemle 1/2012, 133–152
- THOMA, Zsolt: A háború utáni német lakásépítés előkészítése [Vorbereitung auf den deutschen Nachkriegswohnungsbau]. Közigazgatástudomány 9/1940, 361–364
- UDVARHELYI, Béla: A hivatásos bürokrácia és továbbképzése a harmadik birodalomban [Berufsbürokratie und Weiterbildung im Dritten Reich]. Magyar Közigazgatás 21. März 1937, 1–3
- UDVARHELYI, Béla: A közzolgálat újjáalakulása a német birodalomban [Die Neuordnung des Beamtentums im Deutschen Reich]. Magyar Közigazgatás 27. Juni 1937, 1–3
- UDVARHELYI, Béla: Kiel a gazdaság- és közigazgatástudományi kutatás városa [Kiel, eine Stadt der Wirtschafts- und Verwaltungsforschung]. Városok Lapja 1. Februar 1938, 94–95
- UJVÁRY, Gábor: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban” [Die dreiunddreißigste Generation. Politik, Kultur und Geschichte in der „neobarocken Gesellschaft“]. Budapest 2010
- VEREBÉLYI, Imre: A közigazgatás szervezési, jogi és demokratikus fejlesztése, annak hiányai az IIAS és magyar alelnökének két világháború közötti tevékenységében [Organisatorische, rechtliche und demokratische Entwicklung der öffentlichen Verwaltung, und ihre Mängel in der Tätigkeit der IIAS und ihres ungarischen Vizepräsidenten zwischen den beiden Weltkriegen]. Magyar Közigazgatás 5/2005, 590–597

FŐDI Violetta

joghallgató

PTE ÁJK, Jogtörténeti Diákkör

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.12

Az erőszakos közösülés és a kapcsolódó bűncselekmények dogmatikai alapkérdései az 1878-1989 közötti időszakban és szabályozási előzményei

Basic Dogmatic Issues of Forced Sexual Intercourse and Related Crimes in the Period between 1878–1989 and Their Regulatory Backgrounds

The legal situation of women has undergone many changes during the history; therefore, it is an extremely interesting topic and it is suitable for extensive research. The examination of said topic should be started from the entry into force of the first Hungarian penal code, the Csemegi Code (1878). The sacrament of marriage and the dignity of women received special protection in this period, since the protected legal interest of these crimes is primarily the woman's interest, which required legal protection, to have a disposal of her sexual life. Over time, however, morals began to loosen, the social perception changed, and divorce became possible, therefore the Act V of 1961 and the Act IV of 1978 on the Criminal Code judged sexual offenses from a different perspective. In what follows, I want to focus on forced sexual intercourse and some of the crimes associated with it.

Keywords: *Csemegi Code, Act V of 1878, Act V of 1961, Act IV of 1978, dignity of women, sexual offenses, forced sexual intercourse*

1. Bevezetés

Az emberi méltóság egyik megnyilvánulása a nemi szabadság. Az ellene elkövetett támadások a sértettben rendkívül későn gyógyuló lelki traumákat, a cselekményről tudomást szerzőkben pedig az erkölcsi felháborodás és elítélés nagyon magas fokát váltják ki. Mivel a napjainkban is uralkodó felfogás egyértelműen hirdeti a nemi élet kényszermentességének elvét, ezért társadalmunk elvárja a nemi kapcsolat érzelmileg megalapozott voltát.¹

A szexuális magatartások morális értékelése, vagyis annak meghatározása, hogy melyik szexuális viselkedés erkölcsös és melyik tilalmazott, nagymértékben függ az adott kortól, kultúrától, továbbá az uralkodó erkölcsi normarendszer megítélésétől is. A közgondolkodás és a normatív szabályozás differenciái ellenére a szexuális erőszak régóta és univerzálisan tilalmazott cselekmény.²

¹ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar büntetőjog. Különös rész 169–171.

² BORBÍRÓ – GÖNCZÖL – KEREZSI – LÉVAY, Kriminológia 575.

2. Az erőszakos közösülés szabályozása Szent Istvántól a Csemegi-kódexig

Az *Árpád*-házi királyok idejében keletkezett törvények, dekrétumok a szemérem elleni bűncselekmények közül ismerték a paráznaságot, a nemi erőszakot, a nőrablást és a házasságtörést. Szent István uralkodása alatt a nemi erőszakot önálló bűncselekményként nem büntették, mivel azt csupán a házasság kikényszerítésére szolgáló „*eszköznek*” tekintették. *Szent László* törvénye a nemi erőszakot rendkívül szigorúan büntette, hiszen e büntett elkövetője halállal fizetett bűnéért. A bűncselekmény passzív alanya lehetett hajadon, illetve asszony is.³

Az első magyarországi jogkönyv, a 14. század közepére elkészült *Ars Notaria* egyik, a bajvívást elrendelő formulájához kapcsolódva egy erőszakos közösülés iránti per lehetséges befejezésének mintája tűnik fel, amihez a szerkesztő azt a kommentárt fűzte, hogy e büntett esetében két úton lehet perelni: „*valamikor büntető úton, és valamikor pedig magánjogi úton, és valamikor vérontás büntetésre, és valamikor pénzbüntetésre*”. Előbbi pert világi, utóbbit viszont egyházi bíróság előtt kellett elindítani.⁴ Ebből kiderül, hogy erőszakos közösülés miatt az elkövető halálbüntetéssel (*effusio sanguinis*) bűnhődött a világi bíróság által hozott ítélettel. A jogkönyv a szentszék előtt folyó magánjogi per kapcsán csak házasságban nem élő (hajadon) nőre vonatkozóan magyarázott. Ha a felek, ebben az esetben az elkövető és a nő férfi rokona, fivére nem tudtak egyezsége jutni, de tanúkkal igazolható volt, hogy a megperlett valósította meg a terhére rótt cselekményt, akkor az eljáró bíró – határozatával – feleségül adta a meggyalázott nőt meggyalázójához. Ebben az esetben a férj rokonainak kezességet kellett vállalni azért, hogy a férj nem bántalmazza feleségét, és nem tör az életére.⁵

A nemi erkölcs elleni bűncselekményekre *II. Ulászló* 1514. évi dekrétumáig nem született törvényi rendelkezés. Ugyanakkor Buda város jogkönyve, illetve más szabad királyi városok jogszabálygyűjteményei tartalmaztak e bűncselekményekre vonatkozó rendszabásokat már korábban is. A budai jogra támaszkodó tárnoki jog a korábbi szabályozáshoz hasonlóan szintén halállal büntette az erőszakos közösülés tetteseit, azonban kategorizálta azokat a szüzek, a jámbor és erényes asszonyok, valamint a prostituáltak sérelmére elkövetett erőszakos közösülés szempontjából.⁶

Az erőszakos közösülés tilalmát a *Dózsa*-féle parasztfelkelés során elkövetett nagy számú erőszaktevés miatt az 1514. évi 47. tc. rögzítette ismét a sértett rendi állásra tekintettel.⁷ A törvénycikk értelmében, ha a bűncselekményt nemes nő sérelmére követték el, minősített halálbüntetésnek volt helye. Ám efféle büntetés kiszabására sor kerülhetett abban az esetben is, ha valaki serdületlen lányt, vagy éppen a rokonát erőszakolta meg. A cselekmény miatt nemcsak az elkövető bűnhődött halállal, hanem annak hozzátartozói is.⁸

Werbőczy István Tripartituma a hűtlenség esetei között sorolta fel a vérfertőzést és a mostohaanyán elkövetett nemi erőszakot.⁹ *II. Lajos* 1522. évi dekrétuma az egyház elleni, és a nőkön

³ MERÉNYI, A szexuális erőszak 113–114.

⁴ BÉLI, Városi szokásjog az *Ars Notaria* alapján 134., 136.

⁵ BÉLI, Városi szokásjog az *Ars Notaria* alapján 135.

⁶ MERÉNYI, A szexuális erőszak 115–116.

⁷ MERÉNYI, A szexuális erőszak 116–117.

⁸ BÉLI, Magyar jogtörténet. A tradicionális jog 203.

⁹ MEZEY, A Hármaskönyv büntetőjoga 73.

elkövetett erőszakról szólt, ami minden esetben halált szabott ki büntetést gyanánt.¹⁰ Az ítélezési gyakorlatban kiemelkedő jelentőségű jogkönyv, a *III. Ferdinándnak* Alsó-Ausztria számára kiadott, *Kollonich Lipót* esztergomi érsek által latinra fordított büntető rendtartása, ami Magyarországon legtöbbszörre *Praxis Criminalis*, néven, emellett *Praxis Criminalis Josephinaként*, *Praxis Criminalis Kollonichianaként*, illetve, *III. Károly* után, *Praxis Criminalis Carolinaként* is hivatkozva vált nem nemesek ügyeiben a büntető szokásjog egyik meghatározó forrásává.¹¹ A *Praxis Criminalis* 75. cikkülete rendelkezett az erőszakos közönségről (*De coactione ad libidem*): „*Aki tisztességes hajadont, özvegyet, avagy férjes nőt erőszakkal és annak akarata ellenére nemi érintkezésre kényszerít, erőszakos közönség bűncselekményét követi el*”.¹² A büntetett rendes büntetése pallos általi fővétel volt. Súlyosító körülménynek értékelte a rendtartás, ha a büntetett serdületlen leány sérelmére követték el, ha a szülők helyett a gyermeket felügyelő személy, ha vérrokon, ha hatósági személy vagy gyám valósította meg, továbbá, ha az elkövető urának leánya vagy felesége sérelmére vitte végbe tettét. Ezzel szemben enyhítő körülménynek értékelte a rendtartás, ha a „*megerőszakolt*” maga magát szabadította ki, vagy mások szabadították meg, ami bizonyára azt feltételezte, hogy a közönség nem valósult meg. Enyhítő körülmény volt emellett, ha a támadó hajadont vagy asszonyt csak azért fogott le, mert az akaratának ellenszegült, ha nem valósult meg teljesen a büntetett, vagyis, ha a nemi érintkezés (közönség) megghiúsult, ha az erőszakos közönséget megvalósító azt vallotta, hogy a megerőszakolt ajándékot fogadott el tőle, viszont a sértett ezt tagadta. Ezekben az esetekben a jogkönyv vesszőzést, illetve a tartomány területéről történő kitiltást rendelt, ami Magyarországra adaptálva a megyével feleltethető meg.¹³

A *Praxis Criminalis* a városokban is alkalmazták, ahogy Buda és Pest bírósági gyakorlata is igazolja. *Bónis György* az adatok csekély számából arra jutott, hogy erőszakos közönség (továbbá a vérfertőzés és a természet elleni fajtalanság) viszonylag ritkán fordult elő.¹⁴ Két általa közölt eset sértettjei egészen fiatal leányok voltak, azonban az erőszakot, illetve a 12 éves leánygyermek esetében a közönség megtörténtét sem találták bizonyítottnak. A 14 éves lány esetében komplikáltabb volt az ügy, ugyanis az elkövető nemcsak nő férfi volt, hanem a sértett mostohaapja, és az erőszakos közönség mellett fajtalankodás miatt is gyanúba keveredett. Végül „*csak kiskorú lánnyal hátulról végzett közönségért*” büntették meg, a *Praxis Criminalis*ban foglaltakhoz képest meglehetősen enyhén, 100 dukátra.¹⁵ *Bónis* egy kirívó esetet említett csupán, aminek ítélete sajnos nem maradt fent. *Scheibelhofer Jakab* szolga azzal rémített meg egy polgár házaspárt, hogy jönnek a kurucok. Ennek következtében a férj elbűjt, mialatt *Scheibelhofer* rátámadt az asszonyra, és megfenyegette, hogy ha nem áll kötélnek 15–20 kuruc megy majd végig rajta. Miután a közönség megtörtént, az elkövető még ki is fosztotta a házaspárt.¹⁶

¹⁰ MERÉNYI, A szexuális erőszak 117.

¹¹ BÉLI – KAJTÁR, Az osztrák (-német) büntető jogszabályok hatása a magyar jobban a 18. században 29–34., BÉLI – KAJTÁR, Österreichisches Strafrecht in Ungarn 327–332; BÉLI, Der Einfluss des deutschen Rechts auf die ungarische Strafpraxis 105–109.

¹² EDVI ILLÉS, A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon 25.

¹³ EDVI ILLÉS, A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon 25.

¹⁴ BÓNIS, Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 143–144.

¹⁵ BÓNIS, Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 143–144.

¹⁶ BÓNIS, Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 144.

Az 1790–91. évi országgyűlés kezdeményezése folytán hazánkban megélné a kodifikációs tevékenység a korszak nézeteinek megfelelő büntető törvénykönyv kidolgozására. E kezdeményezés eredményeképpen született meg az 1795. évi magyar büntetőtörvénykönyv-tervezet, melyben fellelhetőek voltak a felvilágosodás eszméi.¹⁷ A szakirodalomban általánosan elfogadott az a tény, hogy e tervezet volt az első modernnek tekinthető magyar büntető kódex-tervezet, hiszen mindenben megfelelt a modern kodifikációs követelményeknek.¹⁸

A tervezet jelentőségének megfelelően foglalkozott a szemérem elleni bűncselekményekkel. E bűncselekményeket részben a polgárok javait, vagyonát és szabadságát veszélyeztető, részben pedig az erkölcsök megrontására irányuló bűntettek között szabályozta. Az erőszakos közönsülés vonatkozásában egy új vonás volt megfigyelhető, miszerint a bűncselekmény sértettje lehetett nem tisztességes nő, szajha, valamint férfi is. Erőszakosnak minősült a nemi aktus akkor is, ha őrlő, részeg, elmebeteg vagy gyengeelméjű személyek sérelmére követték el. Jól kivehető tehát, hogy a tervezet általában védte az embernek azt az alapvető jogát, hogy legszemélyesebb érzéseiről, illetve testéről maga rendelkezessen.¹⁹

Az erőszakos közönsülés lehetséges elkövetési módjait tekintve nem feltétlenül kellett a szó szoros értelmében vett erőszaknak megvalósulnia. A hangsúly azon volt, hogy az aktus a nő akarata ellenére történik. Azonban elvárták a sértett nőtől, hogy ellenállást tanúsítson, vagy legalább hangos tiltakozással, kiáltozással védje magát. Bár a tervezet abban az esetben sem zárta ki az erőszak megvalósulását, ha a sértett csak eleinte küzdött az erőszakkal szemben, azonban később, amikor az elkövető az ellenállását már legyűrte, fizikailag is elgyengült és nem próbálta tovább védeni magát.²⁰ Egyes esetekben a körülmények mérlegelése alapján azt is elfogadhatónak tartották, ha a nő csak azt követően fordult bírósághoz az elkövetővel szemben, amikor a bűncselekményből fogant gyermek megszületett. Az előbbi rendelkezésből jól kivehető tehát, hogy a kereset benyújtásának időbeli korlátai nem voltak. *Hajdu Lajos* ezt a korszakban érvényesülő és a tervezetben érvényre jutó humánusabb felfogásnak tulajdonítja. Fontos megemlíteni, hogy a magyar büntetőjog-történetben először kötötték e bűntettek elkövetőjének üldözhetőségét magánindítványhoz.²¹

Noha az 1795. tervezet elkészült, a gyakorlatot egyáltalán nem ez határozta meg. A ténylegesen érvényesülő büntetőjognak sokkal inkább hű tükrét adják a korszakban készült büntetőjogi kézikönyvek. A 19. század első feléig keletkezett büntetőjogi munkák közül *Vuchetich Máttyás Institutiones iuris criminalis Hungarici* címmel Budán, 1819 megjelent tankönyve a legjelentősebb, amiben a korábbi magyar írók munkáinak alapos ismerőjeként és külföldi megoldásokra kitekintéssel foglalta össze a legfontosabb büntető anyagi jogi és eljárási ismerveket. *Vuchetich* az erőszakos közönsülést ama magánbűncselekmények körében tárgyalta, „*amelyek az ember veleszületett jogait sértik*”. Ezzel szemben a paráznaságot, prostitúciót, a „*nem önkéntes paráznaságot*”, az ágyasságot, a vérfertőzést, a természet elleni fajtalanságot, a kerítést a test bűnei között fejtegette.

¹⁷ CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS, Magyar állam- és jogtörténet 259.

¹⁸ BALOGH, A magyar büntetőjogi dogmatika kezdetei 9.

¹⁹ HAJDU, Az első (1795-ös) magyar büntető kódex-tervezet 343.

²⁰ HAJDU, Az első (1795-ös) magyar büntető kódex-tervezet 343.

²¹ HAJDU, Az első (1795-ös) magyar büntető kódex-tervezet 343.

Az erőszakos paráznaságot, megbecstelenítést úgy határozták meg, hogy „*az mindenféle erőszakkal és kényszerítéssel tisztességes nőn elkövetett tiltott közösülés.*”

Vuchetich művében megfigyelhető, hogy – ellentétben az 1795-ös tervezettel – az erőszakos közösülés sértettje kizárólag olyan tisztességes leány lehet, aki „*a cselekedeteivel mind ez ideig nem nyilvánított ki olyasmit, hogy a testével megkülönböztetés nélkül akarna szolgálni, vagyis olyan, akiben meglenne a szándék, hogy a kéjvágy kielégítésének céljait szolgálja*”, tekintettel arra a tényre, hogy a bűncselekmény jogi tárgya a test sérthetlensége és a testünkkel való szabad rendelkezés joga. A kéjnő ezen esetekben nem személyként, hanem tárgyként viselkedik. A sértett életkora nem bírt relevanciával, azonban, ha ő fiú volt, akkor a büntett a természetellenes fajtalanság bűncselekmény fogalma alá esett.²²

A bűncselekmény megvalósításához szükséges erőszak lehetett akaratot megtörő, lenyűgöző, vagy akaratot hajlító. Befejezettségéhez – szemben a későbbiekben vizsgált Deák-féle javaslatlalt – szükséges volt az ondó mag bevitelle a sértett hüvelyébe. Elkövetője kizárólag férfi lehetett.²³

A bírói gyakorlat szerint Szent László II. D IV. törvénycikk 36. cikke alapján a lányok és asszonyok „*megerőszkolóra*” halálbüntetést rendel, tekintet nélkül rangjukra, méltóságukra, vagyoni állapotukra. A falusi elkövetőkre a becstelenség, vagy az örökös szolgaság terhe várt.²⁴ Abban az esetben, ha a közösülés öntudatlan, akaratnyilvánításra, vagy védekezésre képtelen állapotban történt, a bűncselekmény büntetése a bíró ítéletére volt bízva.²⁵

Szlemenics 1817-ben Pozsonyban jelentette meg az *Elementa juris criminalis hungarici* című művét, amelyet később magyarul is kiadott Fenyítő törvényszéki magyar törvény címen. Noha célja az oktatás, illetve a hallgatóság könnyebb felkészülésének elősegítése volt, a munka hiteles összefoglalója a korabeli büntetőjognak.²⁶

„200. § *A ki valamely nőszemélyt tetteles erőszakkal vagy a 73.§ d) pontjában körülírt fenyegetéssel arra kényszerített, hogy vele házasságon kívül közösködjék: büntetettni fog, s ha az erőszakos közösködést bevégezte, büntetése hat évi rabságig terjedhet –; sőt ha tettét oly személyen követte el, a ki még korának tizennegyedik évét meg nem haladta, vagy olyanon, kivel szülei, gyermeki vagy testvéri viszonyban állott, büntetése tíz évi rabságig emelhetik.*”²⁷

E mű értelmében erőszakos közösülés „*az a gonosz tett, mellyel valamely nőszemély komoly és álbátatos ellentállása mellett erőszakkal testi közösülésre kényszerítettik*”. A bűncselekmény megkövetelte a komoly ellenállást, hiszen ennek hiányában a közösülés nem tekinthető erőszakosnak. Továbbá szükséges volt, hogy a fenyegetés a személy életének, vagy annak családtagjai ellen irányuljon. Amennyiben az elkövető a sértettet hitegetéssel, ígéretekkel vette rá a közösülésre, az erőszakos közösködés büntette nem volt megállapítható.²⁸

Hasonlóan büntették azt a személyt is, aki a sértettet a közösülés célzatával ellenállásra képtelen állapotba helyezte. Ha a sértett a közösülés következtében életét veszítette, az elkövető

²² VUCHETICH, A magyar büntetőjog rendszere 317.

²³ VUCHETICH, A magyar büntetőjog rendszere 317.

²⁴ VUCHETICH, A magyar büntetőjog rendszere 319.

²⁵ VUCHETICH, A magyar büntetőjog rendszere 360.

²⁶ NÁNÁSI, A magyar jogtudomány első akadémikusa 35.

²⁷ SZLEMENICS, A magyar Fenyítő Törvény 172.

²⁸ SZLEMENICS, A magyar Fenyítő Törvény 170.

gyilkosként felelt.²⁹ Abban az esetben, amikor az elkövető a sértettet teherbe ejtette, a gyermeket köteles volt eltartani, a házasság ígérete által megejtetett lányt feleségül venni, vagy számára házastársi jutalmat adni.³⁰

Az 1843. évi büntető törvénykönyv-javaslat XVIII. fejezetének 200. §-a a cselekményt erőszakos nemi közösködésnek nevezi.³¹ Hasonlóan az 1795-ös tervezethez, passzív alany szempontjából nem tett különbséget tisztességes és nem tisztességes nő között, viszont azt mindenféleképpen „*nőszemély*”-ként határozta meg, ebből kifolyólag a férfit nem sorolta a lehetséges sértettek körébe. Kivételt képez azonban az elkövető felesége a házassági viszonyra tekintettel, hiszen a javaslat csak a házasságon kívüli erőszakos közösködést szabályozta, a házastársi viszonyból fakadóan a nőnek pedig kötelessége volt férjével hálnia.³²

Ami az erőszakot illeti, a bűncselekmény célzata a nőnek erőszakkal vagy fenyegetéssel való kényszerítése a házasságon kívüli nemi közösködésre. Az erőszak foka nincs meghatározva. A fenyegetés útján kieroszakolt nemi közösködést csak akkor rendelte volna büntetni, ha a fenyegetés olyan mértékű volt, amely alkalmas arra, hogy a fenyegetettben saját vagy jelenlevő hozzátartozójának életét, testi épségét veszélyeztető súlyos testi sértés közvetlen bekövetkezése iránt alapos félelmet keltsen. Tehát nem büntetendő a fenyegetés, ha az a nő jelen nem levő hozzátartozójára vonatkozik, és nem büntetendő akkor sem, ha nem az élet és nem a testi épség ellen irányul, hanem más javak ellen. Az erőszakkal azonosítja a törvényjavaslat azt a cselekményt, melynek értelmében a tettes valamely nő öntudatlan, akaratnyilvánításra, vagy védekezésre képtelen állapotát használja fel, akár ő idézte elő azt az állapotot, akár nem.³³

A büntetési tételeket tekintve a javaslat főszabály szerint szabadságvesztéssel szankcionálta a tettetést, ám ez a büntetés súlyosbodott, ha a bűncselekményt olyan személy ellen követték el, aki tizennegyedik életévét nem töltötte be, vagy akivel a tettes gyermeki, testvéri, illetve szülői kapcsolatban állt. Mindemelllett – ahogy már *Szent István* korában is jelen volt – ismét megjelent a kártérítés, melyet a sértett követelhetett az elkövetővel szemben.³⁴ A javaslat a közösködést akkor tekintette befejezettnek, midőn a nemi szervek „*valósággal egyesítették*”. A szabályozás a bűncselekmény kísérleti stádiumára is kiterjedt, melyet a bevégzett bűncselekmény esetében kiszabható maximális büntetés feléig terjedő mértékben büntetett. Lehetővé tette továbbá, a javaslat a halmazati büntetés kiszabását is, ha az elkövető az erőszakos közösködés elkövetése vagy annak megkísérlése során a sértettnek súlyos testi sértést is okozott. Ha a szexuális cselekmény következtében a sértett életét veszítette, az elkövető gyilkosként felelt tettéért. A *Deák*-féle javaslat az erőszakos közösködés büntethetőségét – eltekintve a legsúlyosabb esetektől – magánindítványhoz kötötte.³⁵

²⁹ SZLEMENICS, A magyar Fenyítő Törvény 173.

³⁰ SZLEMENICS, A magyar Fenyítő Törvény 171.

³¹ FAYER, AZ 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye 56.

³² PAULER, Büntetőjogtan I. 94–101.

³³ PAULER, A magyar büntetőjog kézikönyve II. 238.

³⁴ CZEBE, Az erőszakos nemi deliktumok szabályozásának történeti aspektusai 3.

³⁵ CZEBE, Az erőszakos nemi deliktumok szabályozásának történeti aspektusai 4.

3. Az erőszakos közösülés szabályozása 1878 és 1989 között

Az erőszakos közösülés bűncselekményének szabályozásában jelentős újításokat figyelhetünk meg a vizsgált bő egy évszázad során. Mind az elkövetési magatartás, mind az elkövetők, illetve a sértettek köre rendkívül fontos e bűncselekmény kapcsán, hiszen, ha ezek közül akár egyikben is változás történik, akkor már a cselekmény a szemérem elleni erőszak, vagy a megrontás tényállásában foglaltakat meríti ki. A következőkben nem a kor egyes büntető törvénykönyveit fogom időrendben vizsgálni, hanem a dogmatikai csomópontok szerint haladok.

3.1. Törvényi tényállás

A vizsgálódás kiindulási pontja, hogy az egyes korszakokban hogyan rögzítették a törvények az erőszakos közösülést. A definiálások közötti hasonlóságok és különbségek már az egyes törvényi tényállások egymás mellé helyezéséből is jól kitűnnek, és választ adnak arra, hogyan változtak a bűncselekmény egyes fogalmi elemei.

A Csemegi-kódex (1878. évi V. tc.) a következőképp rendelkezik: „232. § Erőszakos nemi közösülés büntétét követi el, és tíz évig terjedhető fegyházzal büntetendő: 1. a ki valamely nőszemélyt erőszakkal, vagy fenyegetéssel arra kényszerít: hogy vele házasságon kívül nemileg közösüljön; 2. a ki valamely nőszemélynek öntudatlan, - vagy akarata nyilvánítására, vagy védelmére tehetetlen állapotát arra használja fel, hogy vele házasságon kívül nemileg közösüljön; akár ő idézte elő azon állapotát, akár nem.” Az 1961. évi V. törvényben a bűncselekmény elnevezése szintén erőszakos nemi közösülés, tényállása a következő: „276. § (1) Aki nőt házassági életközösségen kívül erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel közösülésre kényszerít, úgyszintén, aki a nőnek védelemre, illetőleg akaratnyilvánításra képtelen állapotát közösülésre használja fel, két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.” Az 1978. évi IV. törvény a bűncselekmény meghatározása tekintetében alig tér el az 1961. évi Btk.-ban megfogalmazottaktól: „197. § (1) Aki nőt házassági életközösségen kívül erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel közösülésre kényszerít, vagy a nő védekezésre, illetőleg akaratnyilvánításra képtelen állapotát közösülésre használja fel, büntetést követ el, és két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.”

Az utóbbi két tényállásnál szembevetendő az a különbség, hogy az 1978-as Btk. kifejezetten büntettről rendelkezik. Ennek oka, hogy az 1961-es Btk. nem különítette el egymástól a büntetést és a vétséget, ebből kifolyólag minden büntett volt, amelyre a törvény büntetés kiszabását rendelte.

3.2. Elkövetési magatartás

Az erőszakos közösülés elkövetési magatartása, bármely kódexet vizsgáljuk, két részből áll. Szükséges egyfelől az erőszakkal vagy fenyegetéssel való kényszerítés, vagy a nő öntudatlan, akaratnyilvánításra vagy védelmére képtelen állapotának kihasználása, másfelől pedig a közösülés.

3.2.1. A közösülés

A közösülés (*coitus*) elsősorban élettani-biológiai cselekmény, két különmű személy, azaz férfi és nő között nemileg véghezvitt olyan egyesülés, amely utódnemzésre alkalmas. Köznapi és büntetőjogi fogalma azonban nem fedik egymást. A közösülés definiálásával már a *Corpus Juris Canonici* is foglalkozott, tudniillik a házasságtörés egyik feltétele a nemzésre alkalmas közösülés volt.³⁶ A *Csemegi*-kódex – követve a *Deák*-féle javaslat felfogását – a közösülés megvalósulását a nemi szervek érintkezéséhez kötötte.

Az 1961. évi Btk. idején a közösülés élettani fogalma továbbra is a nemi szervek nemzésre alkalmas egyesülése. A miniszteri indoklás viszont már egy olyan újabb gyakorlatra utal, amely a közösülés megállapításához megkívánja a behatolást is, melynek oka a kísérlet elhatárolása a befejezett bűncselekmény alakzatától. Mindemellett változatlanul kell maradnia a gyakorlatnak olyan esetben, amikor a nő fejletlensége, vagy a férfi közösülésre képtelen állapota miatt nem történhet behatolás. Ha a nemi szervek ilyenkor a lehetőségek szerint egyesültek, közösülés történt.³⁷ Amennyiben közösülés nem történik, nem lehet szó befejezett bűncselekményről; erről később ejtek szót.

Abból fakadóan, hogy a magatartást közösülésre kényszerítésként is meghatározzák a törvénykönyvek, vizsgálni kell, hogy az így kényszerített nővel ki közösül.

A *Csemegi*-kódex a bűncselekmény megvalósulását a „*vele közösüljön*” feltételhez kötötte, az 1961-es Btk.-ban azonban nem csak az a férfi lehet elkövető, aki maga közösült, hiszen a tényállásban a „*közösülésre kényszerít*” fordulat szerepelt. A közösülésre kényszerítés egy pontatlan rendelkezés, mivel konkrétan nem derül ki belőle, hogy a tettes magával vagy mással való közösülésre kényszeríti-e a passzív alanyt. A bűncselekmény második fordulatánál e probléma nem merül fel, hiszen a jogalkotó úgy fogalmaz, hogy az elkövető használja fel a sértett állapotát, kizárva ezzel annak a cselekményét, aki más számára teszi lehetővé a nő állapotának kihasználását.³⁸ Ez arra enged következtetni, hogy elkövetője az a személy is lehetett, aki mással kényszerítette a nőt közösülésre. Az 1978-as Btk. is ezen elv alapján halad.

A második fordulat kényszerítés nélkül, csupán a nemi közösüléssel válik befejezett bűncselekménnyé.³⁹

3.2.2. A kényszerítés mint erőszak

Az első fordulatban szereplő kényszerítés esetében a sértett nem képes a túlerővel szemben ellenállás kifejtésére, vagy kimerültsége révén felhagy a további ellenállással. Az erőszak „*embertől eredő, harmadik személyre közvetlenül ható, a cél elérésére alkalmas fizikai erő*.”⁴⁰ Az alkalmazott erő kizárólag akkor esik az erőszak fogalma alá, ha az a megtámadott teste ellen irányul, ha a nő ellenállása komoly és közvetlen célja e komoly ellenállás legyőzése, valamint alkalmas ennek hatástalanítására.⁴¹

³⁶ MERÉNYI, A szexuális erőszak 31.

³⁷ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni bűntettek 170.

³⁸ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 169.

³⁹ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 170.

⁴⁰ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve. 14. A szemérem elleni bűntettek és vétségek 35.

⁴¹ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve. 14. A szemérem elleni bűntettek és vétségek 36.

Az 1961. és az 1978. évi Btk.-ban szereplő tényállás első fordulatának eszközcselekménye továbbra is a kényszerítés, amely ez esetben egy olyan leküzdhetetlen erőt jelent, amely a sértett képtelenné teszi az akaratának megfelelő magatartás tanúsítására. A kényszerítés módja az erőszak vagy a fenyegetés. Az erőszak a kényszer testi megnyilvánulása, vagy fizikai kényszer, viszont a gyakorlat általában megelepszik azzal a ténnyel, hogy az erőszak alkalmas lehetett az ellenállás leküzdésére. Ez utóbbi jelentősége abban áll, hogy a sértettől elvárják az ellenállás tanúsítását az elkövetővel szemben, akinek büntetlenségét attól teszik függővé, hogy az általa alkalmazott erőszak valóban alkalmas volt-e az ellenállás leküzdésére.⁴² Ebből következik, hogy az erőszaknak lenyűgözésre alkalmasnak kell lennie, viszont ha a sértett az ellenállásra csökkent mértékben képes – testi betegség vagy leromlás következtében –, úgy már a tiltakozása ellenére elkövetett közönség is kényszernek tekintendő. Ellenben, ha valaki képes ellenállni, ez esetben az ellenállást tőle telhetően ki kell fejtenie, melynek követelménye alól nem mentesít a szégyenérzet sem.⁴³

Az erőszak megállapítása nagy körütekintést igénylő feladat, hiszen az erőszak lenyűgöző volta, illetve az ellenállás komolysága rendkívül nehezen bizonyítható tény. Erőszakra vagy ellenállásra utalhatnak a sértetten látszó külsérelmi nyomok (amelyek alapos orvosi vizsgálatot igényelnek), továbbá a megszaggatott ruha.⁴⁴

3.2.3. A kényszerítés fenyegetéssel

A Csemegi-kódex a fenyegetés fogalmát a fejezet szempontjából a 234. §-ban határozza meg: „Fenyegetés alatt a jelen fejezetben olyan fenyegetés értetik, mely alkalmas arra, hogy a fenyegetettben saját, vagy jelen levő hozzátartozójának életét, vagy testi épségét veszélyeztető súlyos sértés közvetlen bekövetkezése iránt alapos félelmet gerjesszen.” Az 1843. évi tervezethez hasonlóan e kódex is, természetesen a sértett személye ellen irányuló fenyegetés mellett, kifejezetten rendelkezik a jelenlévő hozzátartozóról is.⁴⁶ Tehát nem büntethető a bűncselekmény, ha a fenyegetés nem a jelen lévő hozzátartozóra, illetve ha az nem az élet vagy testi épség ellen, hanem más javak ellen irányult.⁴⁷

Az 1961. évi V. törvényben a fenyegetés szempontjából egy új vonás figyelhető meg, miszerint a kódex jobban kihangsúlyozta, hogy annak az élet vagy testi épség ellen és közvetlenül kell irányulnia, hiszen itt a Btk. már nem külön szakaszban szabályozza a fenyegetés itt használatos definícióját, hanem magában a tényállásban.⁴⁸ A fenyegetést mint lelki kényszert tudniillik az általános részben, a 11.§-ban általában véve definiálja: „súlyos hátrány kilátásba helyezése, amely alkalmas arra, hogy a megfenyegetettben komoly félelmet keltsen”. Súlyosnak tekintendő az a hátrány, amelynek kilátásba helyezése az életet vagy testi épséget veszélyeztet, ugyanis az efféle hátrány lehetősége a szabad elhatározást lenyűgözi.⁵⁰ A hangsúly ebben az esetben viszont nem csupán a súlyos hátrányon van, hiszen bármilyen bűncselekmény megvalósítása hátrányt okoz, hanem azon, hogy

⁴² LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni bűntettek 164.

⁴³ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni bűntettek 170.

⁴⁴ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni bűntettek 172.

⁴⁶ FAYER, Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye 100.

⁴⁷ KENYERES, Erőszakos nemi közönség 362.

⁴⁸ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni bűntettek 164.

⁵⁰ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni bűntettek 174.

a tényállás kimondottan rögzíti, mely súlyos hátrány kilátásba helyezése megkövetelt a bűncselekmény megvalósulásához.

Az 1961. évi Btk. már nem rendelkezik arról, hogy a fenyegetés ki ellen irányul. Irányulhat mind a megfenyegetett, mind pedig annak hozzátartozója ellen is. A fenyegetésnek nem kell objektíve (tehát mindenki számára) félelemkeltésre alkalmasnak lennie, hiszen mindenkinél más a félelmi ingerküszöb, de szubjektíve (a sértettnél) alkalmasnak kell lennie. A fenyegetés általános büntetőjogi értelmében közömbös, hogy a kilátásba helyezett súlyos hátrány mikor következik be, ám az erőszakos közönség esetében fontos kritérium, hogy a fenyegetett jelen legyen és számoljon a hátrány azonnali bekövetkezésével.⁵¹

A fenyegetés fogalma az 1978. évi IV. törvény értelmében megegyezik a korábbival: meghatározza azokat az értékeket (élet vagy testi épség,) amelyek ellen a fenyegetésnek irányulnia kell, továbbá utal a fenyegetés közvetlen voltára. Ez az ún. kvalifikált fenyegetés-fogalom.⁵² Ha a fenyegetés a sértett személyi szabadsága, becsülete vagy más, vagyoni, munkaköri érdeke elleni irányul, az elkövető a Btk. 174. §-a szerinti kényszerítés miatt vonható felelősségre.⁵³ Mivel a fenyegetésnek közvetlennek kell lennie, így általában a jelenlévő személy életének, testi épségének a fenyegetése a helytálló, viszont nem kizárható – meghatározott feltételek esetén –, hogy az elkövető távollévő személy életét, testi épségét fenyegeti a közvetlenség feltételeinek megfelelően. A közvetlenség annyit tesz, hogy a sértett számolhat a kilátásba helyezett hátrány közeli bekövetkezésével. A fenyegetés fogalmából kiindulva szükséges, hogy a megfenyegetettben komoly félelem ébredjen.⁵⁴

Végző soron elmondható, hogy a kényszerítés meghatározásában lényegi változás nem történt az általam vizsgált 100 év során. A kényszerítésnek minősülő cselekmény következtében a sértett olyan állapotba kerül, hogy nem képes vagy nem meri a közönség megakadályozni.

3.2.4. Öntudatlan, védelemre képtelen állapot

A *Csemegi*-kódexben szereplő tényállás második fordulata szabályozza az öntudatlan, akaratnyilvánításra, illetve védelemre képtelen állapot kihasználása révén elkövetett erőszakos közönséget. Az öntudatlan állapot a sértett olyan állapota, amelyben „*magát a külvilágtól megkülönböztetni nem tudja*”.⁵⁵ Akaratnyilvánításra képtelen az a személy, akinek nincs figyelembe vehető akarat. A védelemre képtelen állapot pedig kizárja a védekezés lehetőségét, magyarázta a korabeli büntetőjogi szakirodalom.⁵⁶

Az 1961. évi és az 1978. évi Btk. második fordulata a védelemre képtelen, és az akaratnyilvánításra képtelen állapot kihasználásáról szól. Az elkövető visszaél a sértett fizikai kiszolgáltatottságával és e helyzetét közönségre kihasználja.⁵⁷ Védelemre képtelen állapotnak kell tekinteni az akarat, illetve az akaratnyilvánítási képesség teljes hiányát. Egyáltalán nincs

⁵¹ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni bűntettek 176.

⁵² ERDŐSY – FÖLDEVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 171.

⁵³ KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 708.

⁵⁴ KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 709.

⁵⁵ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 40.

⁵⁶ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 40.

⁵⁷ KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 709.

akaratnyilvánítási képessége az öntudatlan személynek, vagyis annak, aki bármilyen felismerésre vagy cselekvésre képtelen. Bárki vagy bármi idézte elő az öntudatlanságot, aki ilyen személlyel közösül, megvalósítja az erőszakos közösülés büntettét. A 20. századi büntető kódexek tehát már nem választják külön az öntudatlan állapotot, hanem azt az akaratnyilvánításra képtelenséghez tartozónak tekintik.

Védekezésre képtelen állapot továbbá az olyan védekezési képtelenség, ami nem kényszer eredménye. Ez esetben a sértettnek van akaratnyilvánítási képessége, amelyet ki is tud nyilvánítani, csak nem tud annak megfelelően cselekedni.

A büntetlenség egyetlen útja lehetett, ha a sértett utóbb jóváhagyja a cselekményt.⁵⁸ A bűncselekményt abban az esetben is meg kell állapítani, ha az gyengeelméjű sértett általi felhívásra történt, hiszen efféle helyzetben az elkövetőnek kell „védekeznie”. E fordulat nem alkalmazható minden gyengeelméjű személyre, mert ezen állapotánál fogva is lehet belátási képessége, amelynél fogva fel tudja mérni az adott helyzetet.

Itt szükséges megjegyezni a 12. életévét be nem töltött sértetti alakzatot, ugyanis az ilyen személyeket védekezésre képtelennek kell tekinteni, esetleges beleegyezésük jogilag irreleváns.

3.2.5. A sértett életkorának szerepe a védekezésre képtelenségben

Bár első büntető törvénykönyvünk olyan konkrét rendelkezést nem tartalmazott, amely szerint, ha a sértett egy bizonyos életkort nem ért el, valós erőszakot sem kellett az elkövetőnek kifejtenie, a *Curia* gyakorlata a cselekmény fogalmát kiterjesztette. Az életkori határt 12 esztendőben húzta meg, vagyis kimondta, hogy a tizenkettedik életévét még be nem töltött leánygyermekkel elkövetett nemi közösülés minden esetben erőszakosnak tekintendő azon az alapon, hogy a gyermeknek nincs rendelkező akarata, így a cselekmény már önmagában is erőszakosnak tekintendő.⁵⁹ A *Curia* joggyakorlatában tehát már felbukkant az a modern büntetőjogban is ismert elv, miszerint meghatározott életkor alatt a sértett magatartását nem lehet relevánsnak tekinteni. Ebből kifolyólag a bűncselekmény megvalósulásához még a passzív alany erőszak elleni tiltakozása sem várható el, vagyis a közösülés akkor is bűncselekmény – még hozzá erőszakos közösülés –, ha a 12 év alatti sértett nem tanúsított ellenállást, vagy esetleg beleegyezett az aktusba. Ezt az alábbi, 1895-ből származó eset is mutatja. Az adott ügyben, melynek sértettje egy hétéves, akaratnyilvánításra képtelen leány volt, a vádlott a közösülés véghezvitele céljából a sértettel szemben egyszer sem használt erőszakot vagy fenyegetést. Az említett esetben az volt még a különlegesség, hogy a cselekményt az elkövető többször is megvalósította. Azonban a bíróság azzal az indokolással, hogy ilyen körülmények között a tettes ismételt nemi közösüléssel kizárólag csak a női szemérem ellen követett el merényletet, amelyet pedig az már a bűncselekmény egyszeri megvalósítása által is egész teljességében megsértett, annak ismételt megsértése ezen túl csak a vádlott bűnösségét súlyosbította.⁶⁰

A későbbi büntetőjogban is egyértelműen védelemre képtelennek kell tekinteni a 12. életévét be nem töltött gyermeket még akkor is, ha az elkövetővel szándékegységben van. Mivel a testi és

⁵⁸ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 173.

⁵⁹ FAYER, A magyar büntetőjog kézikönyve. 91.

⁶⁰ GRILL-féle döntvénytár VIII. 337.

szellemi fejlettség megteveszthet, ezt a tévedést értékelni kell. Ennek eredményeképpen kizárja a büntethetőséget, ha a 11 éves gyermek fejlettsége 15 éves lányának felel meg, és a tettesnek nem volt oka ebben kételkedni.⁶¹

Ha a tettes a közösülésbe beleegyező 12 éven aluli gyermeket 14 éven alulinak vélte, akkor megrontásért vonható felelősségre, ellenben, ha a 12. életévét be nem töltött sértettet 14 éven felülinek vélte, akkor még megrontásért sem vonható felelősségre.⁶² A megrontás (korábban megfertőztetés), esetében az a tény adja az elhatárolás alapját, hogy a sértett 12 év alatti vagy sem. Erre a bűncselekményre részletesen kitérek a későbbiekben.

3.3. Elkövető, bűnösség

A *Csemegi*-kódex által szabályozott bűncselekmény elkövetője kizárólag férfi lehet, viszont mint közvetett tettes, társtettes, felbujtó vagy bűnsegéd közreműködhet nő is.⁶³ Mivel a Btk. a házasságon kívüli közösülésről rendelkezik, nem lehetett elkövető a férj, és a bűncselekmény abban az esetben sem volt tényállásszerű, amennyiben a (katolikus) házastársak csupán ágytól és asztaltól voltak elválasztva, hiszen – a felbonthatatlanság dogmájára tekintettel – a házassági kötelék fennállt köztük.⁶⁴

Az 1961. évi Btk.-ban egy rendkívül jelentős újítás figyelhető meg. A korábbi jog az alanyi oldalról teljességgel kirekesztette a házastársakat, még akkor is, ha külön éltek. A „*házassági életközösségen kívül*” egy új tényelem, amely megszüntette ezt a jogi helyzetet, ezáltal helyt adva az alanyi oldalon a külön élő házastársnak.⁶⁵ Az 1961. évi V. törvény annyiban változtatott a korábbi szabályozáson, hogy amennyiben a férj követte el a büntettet, büntetlenségét nem alapozta meg a csak jogilag fennálló házasság, hanem szükséges volt a ténylegesen fennálló házassági életközösség is. Tehát a büntetlenséghez nem volt elegendő sem a már csupán „*papíron*” létező házasság, sem pedig a tényleges együttélés házasság nélkül. A bírói gyakorlat értelmében az életközösség megszűnése már akkor is megállapítható volt, ha a feleség végleges szándékkal tagadta meg a közösülést. A törvényhozó azt a helyzetet kívánta kiküszöbölni, hogy a feleségével már régen együtt nem élő férj, akár az azóta már új élettársi kapcsolatot létesítő feleséget házastársi kötelezettségénél fogva bármikor a vele való közösülésre kényszeríthesse.⁶⁶

A bűncselekmény önálló tettese a Btk. javaslatának miniszteri indoklása értelmében továbbra is kizárólag férfi lehetett, mivel nővel csak férfi tud közösülni.

Az 1978. évi Btk. az elkövetők tekintetében is követi a korábbi Btk.-t. A bűncselekmény alanya kizárólag olyan férfi lehet, aki nemi közösülésre képes, azonban társtettes lehet nő is.⁶⁷ Az első fordulat esetén a társtettes az, aki más közösülésének lehetővé tétele érdekében kényszerítést alkalmaz, még hozzá anélkül, hogy ő maga közösülni szándékozná. Az az elkövető is társtettesnek minősül, aki nem valósít meg a közösülés érdekében kényszerítést, viszont az erőszakot alkalmazó

⁶¹ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 176–180.

⁶² VARGA, A büntetőjog nagy kézikönyve 710.

⁶³ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 35.

⁶⁴ IVANITS, Az erőszakos közösülés aktív és passzív alanya a tradicionális magyar jogforrások 16.

⁶⁵ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 163.

⁶⁶ TÓTH, A nemi erkölcs elleni erőszakos bűncselekmények 234–244.

⁶⁷ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 171–173.

tettessel szándékegységben közösül a sértettel. A második fordulatnál a társtettség elméletileg nem kizárt, bár a gyakorlatban nincs relevanciája, tekintettel a bűncselekmény tényállásának (2) bekezdésének c) pontjára,⁶⁸ viszont hangsúlyozandó, hogy a bűncselekmény társtettese ebben az esetben csak a sértettől különböző személy lehet.⁶⁹ Az erőszakos közösülés első fordulatánál bűnsegéd az, aki pl. a sértett az elkövetés helyszínére csábítja. A második fordulat esetében a bűnsegéd az, aki a sértett védekezésre vagy akaratnyilvánításra képtelen állapotát idézi elő a közösülés elősegítésének szándékával.⁷⁰

Az erőszakos közösülés elkövetési magatartásainak alaptermészetéből kifolyólag a bűncselekmény csak szándékosan követhető el.⁷¹ Ez nem változik az idők folyamán. Az 1978. évi Btk. rendelkezései alapján a szándékosság megállapításának feltétele, hogy az elkövető ismerje az objektív tényállási elemként szereplő körülményeket. A tettes szándékának ki kell terjednie a kényszerítéssel történő, illetőleg a sértett tényállás szerinti állapotának felhasználásával való közösülésre. Ezek tekintetében tehát az elkövetőnek tisztában kell lennie a sértett ellenállásának komolyságával, valamint a második fordulatban ismertetett állapotának fennállásával.⁷²

3.4. Sértett

Az 1878. évi V. törvényben szereplő erőszakos közösülés sértettje csak nő lehetett, függetlenül korától, családi állapotától, erkölcsi magatartásától, vagyis a kódex szakít a korábbi jognak ama álláspontjával, hogy csak a „*tiszteséges életű*” nőt illeti meg a védelem.⁷³

Az 1961-es és az 1978-as Btk.-ban a passzív alany továbbra is bármely nő lehetett, tekintet nélkül korára, családi állapotára, fejlettségére, személyi körülményeire és életmódjára, hiszen a korszakban uralkodó nézet szerint nemi életével és szabadságával mindenki maga rendelkezik.⁷⁴

A fent fejtegetettek alapján e törvények azoknak a nőknek nyújtottak védelmet, akik az elkövetés időpontjában nem élnek házassági életközösségben az elkövetővel.

Az 1978. évi Btk. hatályának utolsó éveiben, évtizedeiben viszont már nem csak a nő lehetett e tényállás sértettje, továbbá a házassági életközösségen kívüliséggel kapcsolatos kritériumot is eltörölték, így házastársak között is megállapítható lett a bűncselekmény.⁷⁵

3.5. A stádiumokról

Az erőszakos közösülés kapcsán az egyik leglényegesebb kérdés a bűncselekmény befejezettsége, amelyhez a korábbi felfogás értelmében elegendő volt a nemi szervek érintkezése, míg az újabb

⁶⁸ A sértettel azonos alkalommal, egymás cselekményéről tudva, többen közösülnek.

⁶⁹ KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 711–712.

⁷⁰ KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 713.

⁷¹ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve. 14. A szemérem elleni büntettek és vétségek 47.

⁷² VARGA, A büntetőjog nagy kézikönyve 709.

⁷³ MERÉNYI, A szexuális erőszak 124.

⁷⁴ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 159–162.

⁷⁵ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 169–171.

bírói gyakorlat követelményként fogalmazta meg, hogy a befejezett bűncselekmény csak akkor állapítható meg, ha a férfi nemi szerve behatolt a nő hüvelyébe.⁷⁶

A *Csemegi*-kódex időszakában külön megítélés tárgya volt az az eset, amikor az elkövető csak az erőszakot alkalmazta, de a közösülést még nem kezdte meg. Vagyis amennyiben az erőszak kétségtelen célja a közösülés volt, a bűntett kísérlete volt megállapítható, hiszen az erőszak a bűncselekmény megvalósításának egyik lényeges eleme (eszközselekménye) volt. A kommentár úgy fogalmaz, hogy ha valaki az erőszakos közösülés véghezvitele céljából erőszakot követett el: ezzel nemcsak az erőszak vált büntetendővé, hanem egyúttal az egész bűntett megkezdése elkövetésnek számított, ezáltal az erőszak nem választható el a nyomban véghez vinni szándékolt közösülés (célselekmény) céljától. Nem volt mindegy azonban, hogy a tettest megakadályozták az erőszak kifejtését követően magában a közösülésben, vagy hogy az elkövető az erőszakkal már megkezdett bűncselekmény folytatásától önként, saját akaratelhatározásából állt-e el. Utóbbi esetben a körülményekhez képest akár még büntetlenné is válhatott a Btk. 67. §-ában foglaltak szerint, vagy a 68. § értelmében büntethették a cselekményt.⁷⁷ A törvény vonatkozó szakaszai alapján ti. „(n)em büntetetik a kísérlet: 1. ha a tettes a megkezdett bűntett vagy vétség véghezvitelétől önként elállott” (67. §), továbbá „(h)a a kísérleti cselekmény, mint ilyen, a 67. § értelmében büntetés alá nem vonható, azonban már magában véve valamely büntetendő cselekménynek tényálladékat képez: ennek megbüntetését a 67. § intézkedése ki nem zárja.” (68. §)

Az 1961. évi Btk. értelmében a bűncselekmény kísérlete csak az a magatartás, ami a nemi részek érintkezését megelőzi. Amennyiben azt kényszer útján igyekeznek végrehajtani, úgy a kísérlet maga az erőszak vagy a fenyegetés, valamint a különös szándék kifejezésre juttatása. Ez utóbbira mint belső tényezőre csak külső megnyilvánulásból lehet következtetni. A szocialista büntetőjog a kísérletet a befejezett bűncselekménnyel, a bűnsegélyt pedig a tettesi magatartással elvileg azonos elbírálás alá vonta.⁷⁸

Szintén nehézséggel jár a kísérlet, illetőleg az előkészület elhatárolása. Az első fordulat esetében kísérletnek minősíthető az erőszak vagy fenyegetés alkalmazása, amennyiben bizonyítható a közösülésre irányuló szándék. Amennyiben ez utóbbi nem bizonyítható, szemérem elleni erőszak bűntettét kell megállapítani. A második fordulatnál olyan tevékenység értékelhető kísérletként, amelynek közvetlen célja a nemi közösülés véghez vitele.⁷⁹ A koránál fogva fejletlen gyermek sérelmére elkövetett nemi erkölcs elleni bűncselekmény esetén a nemi szervek érintkezése csak akkor alapozza meg a befejezett erőszakos közösülés megállapítását, ha az elkövető szándéka közösülésre irányul; ellenkező esetben szemérem elleni erőszak valósul meg.⁸⁰

A büntetlenséget eredményező önkéntes elállás külön magyarázatot igényel. Az önkéntesség külső befolyástól mentességet követel meg, továbbá indokából hiányzik a sikertelenség tudata. E büntetteknél viszont önkéntességet kell megállapítani bizonyos külső behatás és a hiábavalóság felismerése esetén is. Például, ha az elkövető nemi szervét dulakodás közben megsértette, meg kell állapítani önkéntes elállását. Mindemellett az elállás akkor is önkéntesnek minősül, ha bármely külső

⁷⁶ KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 711.

⁷⁷ EDVI ILLÉS K., A Büntető törvénykönyv magyarázata. I–II. kötet 274.

⁷⁸ HORVÁTH, A büntetőjog története Magyarországon a szovjet típusú szocializmus időszakában 197.

⁷⁹ KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 712.

⁸⁰ BH1988. 10-342., BERKES – SZABÓ, Büntető elvi határozatok 293.

körülmény az elkövető erkölcsi érzékére hatott. Gyakori, hogy az elállás ellenére maga a kísérlet megvalósít egy másik bűncselekményt, melyet maradékbűncselekménynek nevezünk. Ez esetben az elkövetőnek a megvalósult bűncselekményért kellett felelnie.⁸¹

3.6. Minősített és privilegizált esetek

Az 1878. évi V. törvény szerint tíztől tizenöt évig terjedhető fegyházzal büntették azt az esetet, amikor a tettes egyenes-, illetve oldalági rokona, valamint gyámságára, gondnokságára, nevelésére, tanítására bízott személy ellen követte el a bűncselekményt. Ez utóbbi az ún. függőségi viszony, amelyet a kódex az erőszakos közösülés minősített eseteként szabályozott. Angyal Pál szerint a minősítés indoka a rábízáson alapuló, függőségi viszonyokból fakadó kötelezettségek súlyos megsértése. Ha a bűncselekmény bekövetkezésének eredményeképpen a sértett életét veszítette, a tettes büntetése életfogytig tartó fegyház volt.⁸²

Az 1961-es Btk. már nem tartalmazta a minősített esetek körében a rokoni elkövetőket, és egy új bűncselekményként szabályozta az esetet, vérfertőzés néven (282. §). E kódex 276. § szakaszának (2) bekezdés a) pontja szerint: „A büntetés öt évtől tizenkét évig terjedő szabadságvesztés, ha a sértett – a büntett elkövetésének időpontjában – az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása vagy gyógykezelése alatt állt.” E személyeket védelmi és hatalmi jellegű feladatkörük miatt rendeli súlyosabban büntetni, mivel támadásuk a sértettnek súlyos testi és lelki kárt okoz. A speciális alá-fölérendeltségi viszonyban az elkövetés időpontjában fent kell állnia.⁸⁴ Az 1978. évi törvény szintén ugyanezt tartalmazta (197. § (2) b) pont), csak a büntetési keret volt szűkebb (5–10 év).⁸⁵

A gyakorlat szerint a nevelése alatt álló kiskorú leánygyermek sérelmére elkövetett erőszakos közösülés esetén a büntetés kiszabása során általában nincs helye az enyhítő rendelkezés alkalmazásának sem.⁸⁶ A nevelés egy tartós és összetett tevékenység, a fiatalkorú személy mindennapi életvitelének felügyeletét, körülményeinek figyelemmel kísérését, értékrendjének és személyiségének folyamatos alakítását jelenti. Ez alapulhat jogszabályon, vagy akár kialakulhat spontán módon is. Utóbbi esetben az elkövető és a sértett érzelmi kapcsolatát fokozottan vizsgálni kell. Gondozás alatt áll az a személy, aki tekintet nélkül életkorára, betegsége, vagy egyéb testi vagy szellemi fogyatékosága miatt önmaga fenntartására segítség nélkül nem képes. Gyógykezelés alatt pedig az a személy áll, akinek egészségügyi állapotát orvosi módszerekkel kívánják javítani.⁸⁷

További minősített eset mindkét utóbbi büntető törvénykönyvben, ha a sértettel azonos alkalommal, egymás cselekményéről tudva, többen közösülnek. Az itt szereplő azonos alkalom olyan órával nem mérhető időbeli, folyamatú és tudati összefüggés, amikor a sértett még az előző cselekmény által kiváltott rendkívüli állapotban van.⁸⁸

A *Csemegi*-kódex időszakában az erőszakos nemi közösülésnek összefoglalt bűncselekményként minősített esete volt, ha a büntett vagy az ahhoz használt eszköz a sértett

⁸¹ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 180–185.

⁸² E rendelkezések a szemérem elleni erőszak és a megfertőztetés bűncselekményének esetében is irányadóak.

⁸⁴ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 186.

⁸⁵ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 171–173.

⁸⁶ BERKES – SZABÓ, Büntető elvi határozatok 1973–1996 292.

⁸⁷ VARGA, A büntetőjog nagy kézikönyve 461.

⁸⁸ BH1985/3-86, LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 187.

halálát okozta. Ekkor a gyakorlat kizárólag az okozatot vizsgálta, megkülönböztetésre utaló rendelkezés hiányában közömbösnek tartotta a szándékot vagy a gondatlanságot. A szándékon túli eredmény, valamint gondatlanság esetén is életfogytiglani szabadságvesztéssel fenyegető minősítést alkalmazott. Viszont ennek következtében előre megfontoltság esetében csak akkor volt megállapítható a halálbüntetéssel fenyegetett gyilkosság, ha a halált okozó eredményt nem az erőszakos közönsülés okozta, hanem egy ettől független külön cselekmény.⁸⁹

Az 1961. évi törvény a halált okozó erőszakos nemi közönsülést kiemelte a nemi erkölcs elleni bűncselekmények köréből, valamint megszüntette annak összefoglalt büntetési jellegét. Mivel az emberölés súlyosabb büntetést, mint az erőszakos nemi közönsülés, okozati összefüggés esetén egységként kerültek elbírálásra, melynek következtében a súlyosabb büntetést keretébe kellett illeszteni. Szándékon túli eredmény, illetve gondatlanság esetén az erőszakos nemi közönsülés nem volt az emberölés keretébe vonható. Így tehát megoldásul csak a halmazati büntetés szolgálhatott.⁹⁰

Az 1978-as Btk. a korábbihoz képest egy esettel kibővítette a minősített esetek körét, hiszen szigorúbb szabályozás alá vonta a 12 év alatti sértettek ellen elkövetett erőszakos közönsülést (197. § (2) a) pont).

Mindegyik Btk. tartalmazza privilegizált esetként az elkövető és a sértett házasságkötését. Sőt, a *Csemegi*-kódexben a házasság az elkövető büntetlenségét eredményezte. A törvény ebben az esetben, egészen kivételesen, elsősorban nem büntetni kívánt, hanem magasabb szempontból nyomást gyakorolni a tettesre, hogy a sértett fellel házasságot kössön. Ha ez bármely okból nem következik be, vagyis a vádlott a cselekményt nem reparálta, másodsorban került sor a tettes megbüntetésére.⁹¹ Az így létrejött kötelek azonban többnyire kényszerházasságok voltak, hisz az elkövető elsődleges célja a büntetés alóli mentesülés volt. Tehát az ilyen kedvezmény mondhatni nem felelt meg a házasság erkölcsi tartalmának.

A 20. századi kódexek a korlátlan enyhítést tették lehetővé, amelynek során a bíróság alapos körültkéntéssel vizsgálja meg a házasságkötés komolyságát, és annak várható eredményét.⁹² A szabályozás tartalmazta, hogy a házasságot még az elsőfokú bíróság ítéletének meghozatala előtt kellett megkötni (1978. évi IV. tv).

3.7. Eljárási kérdések

A *Csemegi*-kódex az erőszakos közönsülést a szemérem elleni bűncselekmények körében szabályozta, amelyekre közös rendelkezések is vonatkoztak. Így e cselekmények esetén a bűnvádi eljárást rendszerint – kivéve a súlyosabban minősülő eseteket, valamint, ha egyúttal más bűncselekmény is megvalósult – kizárólag a sértett fél indítványára lehetett megindítani. Ha viszont valaki az indítványt már megtette, azt nem vonhatta vissza.

Az 1961. évi és az 1978. évi Btk. is külön szakaszban szabályozzák a büntető eljárás megindításának feltételeit a nemi erkölcs elleni bűncselekményekre vonatkozóan. Ezek értelmében a büntető eljárásnak csak magánindítványra van helye, kivétel – a korábbihoz hasonlóan –, ha a

⁸⁹ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 189.

⁹⁰ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 189–190.

⁹¹ KÖNIG, Az erőszakos nemi közönsülés büntethetőségének kérdéséhez 76.

⁹² LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 191.

bűncselekménnyel kapcsolatban más, hivatalból üldözendő büntettet is elkövettek.⁹⁵ Az 1978. évi Btk.-hoz kapcsolódóan azonban született egy bírósági határozat, amely szerint: „Az erőszakos közönség miatt ismeretlen tettes ellen tett feljelentés joghatályos magánindítvány; az elkövető személyének ismertté válása esetén tehát szükségtelen a jogosult olyan újabb nyilatkozatának beszerzése, hogy az elkövető megbüntetését kívánja.”⁹⁶

4. A szemérem elleni erőszak szabályozása 1878 és 1989 között

Az ember nemi szabadsága nem csupán a nemi társ megválasztásának szabadságát foglalja magában, hanem a nemi vágy kielégítésének módjának szabadságát is. Ebből kifolyólag igényel büntetőjogi rendezést a nemi szabadság megsértésének ez utóbbi formája, a nemi ösztön által irányított cselekmények másik nagy csoportja is, a fajtalanság. E cselekmények szabályozásának alapelvei lényegében azonosak az erőszakos közönség szabályozásának alapelveivel, hiszen büntetőjogi beavatkozást kizárólag a nemi szabadság megsértésének esetén igényelnek. Viszont e körben figyelembe kell venni a nemi kapcsolatoknak a társadalomban kialakult rendjét, illetve a nemileg fejletlen személyek egészséges irányú nemi fejlődését is.⁹⁷

E bűncselekmény úgy kapcsolódik az eddigiekhez, hogy elkövetési magatartásai szinte megegyeznek az erőszakos közönség esetében leírtakkal, mégis azzal a lényeges különbséggel, hogy szemérem elleni erőszak esetében az elkövető nem közönségre kényszeríti a sértettet, hanem más fajtalanságra.⁹⁸ Épp ezért ebben a fejezetben kizárólag azokra az elemekre fogok rámutatni, amelyek az elhatárolás szempontjából fontosak, míg mindazokra, amelyek azonosak az erőszakos közönségnél leírtakkal, nem térek ki külön.

A Csemegi-kódex szerint: „233. § A szemérem elleni erőszak büntetést követi el [...] a ki valamely nőszemélyen erőszakkal vagy fenyegetéssel, — vagy a nőszemélynek a 232. § 2. pontjában meghatározott állapotában házasságon kívül fajtalanságot követ el, amennyiben cselekménye súlyosabb beszámítású büntetést nem képez.” A fajtalanság a szemérem elleni erőszak célcselekménye. A fajtalan cselekmény tartalmi elemének meghatározása egyike a legnehezebb feladatoknak. A negatív elhatárolás még csak lehetséges, mert az nyilvánvaló, hogy a közönség kívül esik a fajtalanság körén, valamint a fajtalanságon kívül esik a természet elleni fajtalanság, tekintve, hogy ezt egy másik tényállás önálló bűncselekményként szabályozza. Fajtalan cselekmény tehát a közönségtől különböző és a nemi tisztességgel ellentétben álló tevékenység.⁹⁹ Ám, jól látható, hogy ezzel még korántsem sikerül a fajtalanság definíciójának pozitív elemeihez eljutni. A nemi tisztesség fogalmi köre ugyanis idő, hely és társadalmi rétegzettség szemszögéből annyira differenciált és változó, hogy nem lehet egy általános érvényű minden irányban kielégítő meghatározást adni.¹⁰⁰

A Curia szerint: „fajtalan az a cselekmény, mely bujáságra ingerel, tehát a kéjvágy felkeltésére alkalmas”. Angyal Pál ebben a kérdésben a korszak uralkodó nézeteit vallotta, és a fajtalanság pozitív ismérveit a következőkben vélte megjelölni: a nő testét közvetve érintő cselekmény szexuális vonatkozású

⁹⁵ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 190–199.

⁹⁶ BH 1982. 1-1., BERKES – SZABÓ, Büntető elvi határozatok 1973–1996 292.

⁹⁷ VARGA, A büntetőjog nagy kézikönyve 464.

⁹⁸ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 35.

⁹⁹ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 45.

¹⁰⁰ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 46.

legyen, alkalmas legyen az általános erkölcsi érzület durva megsértésére, illetve akár a tettes, akár a sértett, akár valamely harmadik személy kéjézésének felkeltése vagy kielégítése céljából követtessék el.¹⁰¹ Azon cselekménynek fajtalan minőségét, amelyek e körön belül esnek, legvégső soron csak a bíróság állapíthatja meg, figyelembe véve mind az eset, mind pedig a sértett körülményeit.¹⁰²

E bűncselekményre példa egy 1886-ból, illetve egy 1895-ből származó ügy: az első esetben a vádlott a sértett szoknyáját derékig fölemelte, saját szeméremtestét elővette, de a nő ellenállás folytán a nemi közösülést nem tudta megkezdeni. Ennél fogva a vádlottat szemérem elleni erőszak bűncselekményében mondta ki bűnösnek a *Curia*.¹⁰³

A második esetben a három vádlott az alvó sértett szeméremtestéről a szőrt ollóval lenyírta. Mindeközben az egyik vádlott a lámpát tartotta és a sértett fejére vánkost tett, hogy az a világosságtól fel ne ébredjen. A vádlottakat a kalocsai törvényszék szemérem elleni erőszak büntetésének elkövetésében bűnösnek nyilvánította.¹⁰⁴

A korabeli gyakorlat lehet, hogy szemérem elleni erőszaknak (fajtalanságnak) tekintette ezt, de ma valószínűleg nem erőszakos nemi bűncselekménynek, hanem szeméremsértésnek tekintenénk. Az új (2012. évi) Btk. ugyanis a magamutogatás mellett a szeméremsértésnek bevezette egy új alakzatát, a tényállás (3) bekezdésben, ami egyfajta speciális tettleges becsületsértés.

A *Curia* szerint a szemérem elleni erőszak megállapításához nem szükséges a nemi kielégülés célzata. Elkövetheti a cselekményt a fejletlen, nemi közösülésre képtelen fiatalok is, hiszen a bűnösség megállapításának feltétele, hogy a szándék a nemi ösztön gerjesztésére irányuljon.¹⁰⁵ A nemi kéjvágy rendellenes kielégítése nem tényeleme a büntettnak, viszont e büntett akkor állapítható meg, amikor a tettes nemi ösztöneit nem természetes úton – nemi közösülés útján – hanem attól eltérő módon kívánja gerjedelembe hozni. A *Curia* a 233. § alá vonta az alábbi cselekményeket: ráfekvés a nőre annak átkarolásával, a nő ruhájának felhajtsa és arra ráfekvés, erőszakos ujjbetétel a szeméremtestbe, női szeméremtest megfogása, lefogás ruhafelemeléssel, vádlottak olyan cselekményei, melyeknek során a leányt földre döntik, ruhája alá nyúlnak, és közösülésre felhívják, közösülési szándékra való cselekedetek kapcsolatban a férfitag lemeztelenítése, a nő üldözése, földhöz vágása és szeméremtestének megfogása, leány ölbevétele és a hímtagnak annak combjához dörzsölése, alvó leány szeméremtestéről a szőr lenyírása.¹⁰⁶

Az erőszakos közösülés és a szemérem elleni erőszak egyéb tényállási ismérvei, valamint a minősített esetek azonosak. A szemérem elleni erőszak az erőszakos nemi közösüléssel szemben szubszidiárius cselekmény is lehet.¹⁰⁷

Az 1961. évi Btk a szemérem elleni erőszak esetében is azokat az újításokat tartalmazza, mint az erőszakos közösülés tekintetében. „277. § (1) *Aki mást házassági életközösségen kívül erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel fajtalanságra vagy fajtalanság eltűrésére kényszerít, úgyszintén, aki másnak védelemre, illetőleg akarattnyilvánításra képtelen állapotát fajtalanságra használja fel, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.*”

¹⁰¹ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve. 14. A szemérem elleni büntettek és vétségek 48.

¹⁰² ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve. 14. A szemérem elleni büntettek és vétségek 49.

¹⁰³ GRILL-féle döntvénytár 342.

¹⁰⁴ GRILL-féle döntvénytár 342.

¹⁰⁵ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 49.

¹⁰⁶ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 50.

¹⁰⁷ FINKEY, A magyar büntetőjog tankönyve 593–594.

A jogalkotó az 1978. évi IV. törvény 198. § (1) bekezdésében az előző Btk.-val szó szerint megegyezően, ugyanígy két fordulatban határozza meg az elkövetési magatartásokat, ezért az ezzel kapcsolatos elemzést nem érdemes kettéválasztani.

A fajtalanág fogalmát meghatározni ebben a korszakban is lehetetlen. Az élettani és a büntetőjogi fogalom egyesítéséből kapott definíció szerint: a szemérem elleni erőszakot megvalósító fajtalanágnak tekinthető minden olyan magatartás, amely a nemi vágy közösülés nélküli felkeltésére vagy kielégítésére irányul.¹⁰⁸

E büntett elkövetési magatartása kifejezetten célcselekmény, tehát a szándéknak kimondottan a fajtalanágra kell irányulnia, nem pedig a közösülésre. E kettő elhatárolása igen nehéz feladat. A fajtalanokodás mint vágykeltés legtöbbször csak a közösülés előkészítése, fokozása és velejárója. A magatartás sokszor összetéveszthető, a szándék pedig többnyire eshetőleges. A természetellenes mozdulatok ennél többet mondanak. A teljes közösülési képtelenség az, ami leginkább utal a fajtalanág célzatára. Kiemelendő, hogy nem minden nemi vágykeltést célzó magatartás fajtalanág, csak akkor, ha egyben szeméremsérelem is. Az közösülés, hogy az elkövető a maga, a sértett, vagy mindkettejük nemi ösztönét kívánja gerjedelembé hozni. Ezen túl előfordulhat az az eset is, hogy az elkövető harmadik személy számára kíván különös nemi örömet szerezni.¹⁰⁹

A szemérem elleni erőszak eszközcselekménye – hasonlóan az erőszakos nemi közösüléshez – a kényszerítés, illetve a passzív alany védelemre képtelen állapotának a kihasználása, beleértve a 12 év alatti életkort is. Azonban szükséges néhány megkülönböztetést tenni, elsősorban a kényszerítés hiánya kapcsán. A kényszer nélküli fajtalanokodás büntethetővé válhat, ha azt a sértett panasolja, de csak becsületsértésként értékelhető. A gyermekkorra vonatkozó rendelkezés e bűncselekményre is kiterjed, melynek értelmében a gyermekkel szemben megvalósított kényszer nélküli fajtalanág is megvalósíthatja a büntettet. Erőszakos nemi közösülés esetén a passzív alanyt kizárólag eltűrésre, hagyásra lehet kényszeríteni. Fajtalanokodásnál viszont tevékeny részvételre is kényszeríthető (pl. vegye kezébe a nemi szervet).¹¹⁰ Lényeges, hogy a fajtalanágnak a passzív alany testét kell érintenie.¹¹¹

A bírói gyakorlat szerint nem kényszerítés büntette, hanem szemérem elleni erőszak büntette valósul meg, ha a sértett a testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetés hatására egyezik bele, hogy a terhelt vele fajtalanokodjék.¹¹²

A *Csemegi*-kódex értelmében a szemérem elleni erőszak büntetténél a fajtalan cselekmény megkezdésével a cselekmény befejezetté válik. Amennyiben az elkövető fajtalanokodás céljából erőszakot vagy fenyegetést alkalmazott, illetve a nőt öntudatlan, akarata kinyilvánítására vagy védekezésre képtelen állapotba helyezte, és a fajtalan cselekmény elkövetéséhez még nem kezdett hozzá, kísérlet megállapításának van helye.¹¹³

Az 1961. évi Btk. tekintetében a fajtalanág sokrétűsége miatt rendkívül nehéz elhatárolni egymástól a befejezettséget és a kísérletet. A csók, az ölelés, valamint az ölbe ültetés még nem ér el

¹⁰⁸ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 206.

¹⁰⁹ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 207.

¹¹⁰ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 208., ERDŐSY – FÖLDVÁRI 175.

¹¹¹ KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 721.

¹¹² BH1983/11-433., BERKES – SZABÓ, Büntető elvi határozatok 1973–1996 294.

¹¹³ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 45–50.

a kísérlet stádiumába, viszont kísérlet lesz, ha fajtalanságra utaló mozdulat kíséri. Ha pedig a mozdulat célt ért, vagy önkielégüléssel jár, a magatartás befejezett bűncselekménnyé válik. Kísérletként értékelendő a kéjvágó kínzás, viszont, ha az intim testrész érintésével jár, abban az esetben a bűncselekmény befejezetté válik. Mindenképpen kísérlet maga az erőszak, illetve a fenyegetés, ha annak célja félreérthetetlen.¹¹⁴

Az 1978. évi Btk. szerint a büntett a fajtalanságnak minősülő cselekménnyel válik befejezetté mindkét fordulat esetében. Ellenben lényeges, hogy ha az elkövető szándéka bizonyíthatóan nemi közösülésre irányult, akkor szemérem elleni erőszak helyett erőszakos közösülés kísérletét kell megállapítani.

Az önkéntes elállás értelmezése megegyezik az erőszakos nemi közösülésénél tárgyaltakkal. A maradékbűncselekmény megállapítása azonban jóval nagyobb körültekintést igényel, tekintettel a fajtalanság rugalmas fogalmára. A megkísérelt és a befejezett fajtalankodás elhatárolási nehézsége fordítva is jelentkezik. Előfordulhat, hogy az elállás után fennmaradó maradékbűncselekmény maga a befejezett alakzat. Ezekben az esetekben csak a társadalomra veszélyesség csökken, a tényállásszerűség viszont maradéktalanul megvalósul (pl. az elkövető önként elállt attól, hogy ujját a sértett hüvelyébe helyezze, viszont előtte cselekményével másféle fajtalanságot – fogdosás, tapogatás –, ezáltal szemérem elleni erőszakot követett el). E cselekmény esetenként maradékbűncselekményként akkor is értékelhető, ha a tettes a kényszerítéstől áll el, és nem jutott el semmiféle fajtalankodásig.¹¹⁵

Az elkövetők és a sértettek tekintetében a *Csemegi*-kódex azonos rendelkezéseket tartalmaz az erőszakos közösülésre és a szemérem elleni erőszakra vonatkozóan.¹¹⁶ Az 1961. évi V. és az 1978. évi IV. törvény értelmében viszont a bűncselekmény elkövetője nemtől függetlenül bárki lehet, továbbá rögzítik, hogy az elkövető a sértettől különböző nemű személy legyen, tekintettel a természet elleni fajtalanság tényállására. A társtettség vonatkozásában az erőszakos közösülésnél leírtak az irányadók.¹¹⁷

Az erőszakos közösüléshez hasonlóan e bűncselekmény is kizárólag szándékosan követhető el.¹¹⁸ Ennek megállapítása feltételezi, hogy az elkövető tisztában van cselekménye szeméremsértő jellegével, valamint a nemi vágy felkeltésére vagy kielégítésére szolgáló alkalmasságával.¹¹⁹

Az 1961. évi Btk. újítása, hogy a bűncselekmény passzív alanya egyaránt lehetett nő és férfi is, tekintet nélkül korára, erkölcsi vagy személyi körülményeire. Az alanyiség korlátai jelen esetben a házassági együttélés – noha a fajtalankodás nem tartozik a házasság tartalmához –, valamint a tettes és a sértett különböző neműsége. Ezt az álláspontot követi az 1978-as Btk is.¹²⁰

A vizsgált törvénykönyvekben az erőszakos közösülés és a szemérem elleni erőszak minősített esetei azonosak. Azonban 20. században már rámutattak, hogy a szemérem elleni erőszak ama minősített eseténél, miszerint a sértett az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása, vagy gyógykezelése alatt állt, fokozott vizsgálatot igényel az elkövető magatartása, hiszen a

¹¹⁴ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 208.

¹¹⁵ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 209.

¹¹⁶ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 35.

¹¹⁷ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 175.

¹¹⁸ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 47.

¹¹⁹ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 176.

¹²⁰ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 202.

fajtalankodás enyhébb változatai könnyen összetéveszthetőek a szeretet vagy játszadozás túlzott megnyilvánulásaival.¹²¹

Az utólagos házasságkötésre szintén az erőszakos közöszülésnél írtak érvényesültek, azzal, hogy az elkövetői kör szélesebb volta miatt a két utóbbi Btk. esetén e kedvezmény a jelen bűncselekménynél nemcsak a férfi, hanem a női elkövetőt is megilleti.¹²²

Az eljárás megindítására vonatkozóan szintén minden tárgyalta törvény azonos rendelkezéseket tartalmaz a szemérem elleni erőszak megvalósulása esetén, mint az erőszakos közöszülésnél.¹²³

5. A megfertőztetés és a megrontás szabályozása 1878 és 1899 között

A megfertőztetés és a megrontás tényállása alapvetően abban tér el az erőszakos közöszülettől, hogy a sértett 12 és 14 év közötti, és a tényállási elemek közül az erőszak hiányzik.

A *Csemegi*-kódex önálló tényállásként szabályozta az ún. megfertőztetést. A korábbi tervezetek e bűncselekményről hallgattak, így a kódex volt az első, amelyik külön esetként foglalkozott vele. 236. §-a a következőképpen rendelkezik a megfertőztetés büntetéről: „*Azon férfi, a ki életkorának tizennyedik évét be nem töltött tisztességes leánnyal nemileg közöszül: a megfertőztetés büntetét követi el*”. Jól látható, hogy a szemérem elleni erőszakhoz képest – ahol az erőszakos közöszülettől való fő elhatárolás a célcselekményben volt keresendő – ebben az esetben az elhatárolás alapját részben a sértett életkora, részben az elkövetési magatartás jellege képezi, tudniillik csak az erőszak és fenyegetés nélküli, beleegyezéssel, illetve rábeszéléssel elkövetett cselekmények tartoznak e tényállás körébe.¹²⁴

A büntett elkövetési magatartása a közöszülés, tehát a 12-14 év közötti sértettel való fajtalankodás a 233. § szerint minősül. Mint negatív feltétel kiemelendő a kényszerítés, valamint a 232. §-ban meghatározott állapotok kihasználásának hiánya. Ebből kifolyólag a cselekmény akkor minősül megfertőztetésnek, ha a sértett beleegyezett a közöszülésbe, vagy legalábbis nem ellenkezett.¹²⁵

Egy 1901-ben történt ügyben *H.E.* lakására fiatal, részben ártatlan lányokat felhívva rávette őket, hogy a hozzá feljáró férfakkal pénzért közöszüljenek. Lakásadójának 13 éves lányát *R.M.* közreműködésével hasonlóképpen rábeszélte, hogy engedje át magát egy úrnak. Midőn a lány a csábításnak engedett, őt tiszta ruhába öltöztették és a másik szobában várakozó férfinak átadták, aki ezt követően a sértettel közöszült, ezáltal szüzességétől megfosztotta. A *Curia H.E.*-t megfertőztetés büntetében bűnsegédként nyilvánította bűnösnek.¹²⁶

Az 1961. évi Btk. a korábbi szabályozáshoz képest több új rendelkezést tartalmazott. Legelőször a megrontás bűncselekményének megalkotását, amely minden feltétel nélkül rendelte

¹²¹ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 208–210.

¹²² LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 211., ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 176.

¹²³ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 176–177.

¹²⁴ VARGA, A büntetőjog nagy kézikönyve 467.

¹²⁵ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 68–69.

¹²⁶ GRILL-féle döntvénytár 348., Fontos megjegyezni, hogy e cselekmény a kerítés tényállásának felelne meg, azonban a *Csemegi*-kódex e büntetről 1901-ben még nem rendelkezett.

büntetni a tizennégy éven aluli gyermekkel elkövetett nemi tevékenységet. Túlmenően azon, hogy büntetendő volt a cselekmény még abban az esetben is, amikor a sértett beleegyezett, a Btk. védte mindkét nembeli gyermeket az olyan támadásoktól is, amelyek esetében az elkövetési magatartás a mással történő közönsülésre vagy egyéb fajtalanság véghezvitelére történő felbujtás, illetve annak kísérlete.¹²⁷ „280. § (1) *Aki tizennegyedik életévét be nem töltött személlyel közönsül, természet elleni vagy egyéb fajtalanságot visz véghez, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.* 281. § (1) *Aki tizennegyedik életévét még be nem töltött személyt arra bír rá, hogy mással közönsüljön, természet elleni vagy bármilyen egyéb fajtalanságot vigyen véghez, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.* (2) *Aki az (1) bekezdésben írt személyt arra törekszik rábírní, hogy közönsüljön, természet elleni vagy bármilyen egyéb fajtalanságot vigyen véghez, három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.*”

E büntettnék három önálló alakzatát különböztetjük meg. Büntetőjogi szabályozásának indoklása a fiatal, tapasztalatlan lányok és fiúk megóvása a csábításban gyakorlott kéjencektől.¹²⁸ A büntett hármas tagolásából kifolyólag a törvényi tényállásnak megfelelően mindhárom alakzatban más-más az elkövetési magatartás. A 280. § (1) bekezdésében a közönsülés, a természet elleni, vagy egyéb fajtalanság van meghatározva. A 281. § (1) bekezdése szerint a sértett rábírása a közönsülésre, természet elleni, vagy bármely egyéb fajtalanságra, de harmadik személlyel, míg a 281. § (2) bekezdése értelmében az előbbi magatartásra történő rábírní törekvés, méghozzá bárkivel (azaz akár magával, akár mással).¹²⁹

A közönsülés, a természet elleni fajtalanság és egyéb fajtalanság mint nemi cselekmény fogalma ugyanaz, mint az erőszakos nemi közönsülés és a szemérem elleni erőszak büntetténél. Különbség viszont, hogy az elkövetésből teljesen hiányzik a kényszer vagy a védelemre képtelen állapot fennállta. Ha az elkövető kényszert is alkalmaz, az előbbi büntettek valósulnak meg. Továbbá az elkövetést akkor is meg kell állapítani, ha a sértett nem ellenkezett, hozzájárult, vagy egyenes kívánta és kezdeményezte a véghezvitelt.¹³⁰

A megrontás elkövetési magatartásként abban a kényszermentes ráhatásban nyilvánul meg, amelynek eredménye a 14. életévét be nem töltött személy nemi cselekménye. A rábírási elkövetési módja az erőszak és a fenyegetés kivételével sokféle befolyásoló magatartás lehet. Ilyen lehet többek között a rábeszélés, az ajándékozás, vagy akár az ígéret. Mivel a sértett koránál fogva a kisebb rábírási is fogékony, a befolyásoló magatartások értelmezését kiterjesztően kell alkalmazni.¹³¹ Közömbös, hogy a rábíró saját akaratelhatározásából, vagy harmadik személy megbízásból cselekedett. Kritérium azonban, hogy a rábírási nem a vele, hanem a mással végbemenő nemi cselekményre irányuljon, tudniillik, ha a sértett az őt erre rábíróval magával közönsül vagy fajtalankodik, akkor az első alakzat valósul meg. Rábírással elkövetett megrontás esetében az eredmény nem kizárólag közönsülés, természet elleni, vagy egyéb fajtalanság, hanem „*bármilyen fajtalanság*” is lehet, ez pedig magában foglalja azokat az eseteket, amelyek partner nélkül valósulnak meg.¹³²

¹²⁷ MERÉNYI, A nemi erkölcs elleni bűncselekmények pönalizálásának fejlődése 20–21.

¹²⁸ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 227–228.

¹²⁹ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 230.

¹³⁰ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 231.

¹³¹ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 232.

¹³² LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 233.

A sértett nemi fejlődését ugyanúgy veszélyezteti az a személy, aki a cselekményre rábírt, mint az, aki vele közösült. A rábírás nem minősül felbujtásnak vagy közvetett tettességnek. A rábíró voltaképpen bűnsegédje annak, aki a sértettel a nemi cselekményt megvalósította. Ha a bűncselekmény haszonszerzés céljából valósult meg, kerítést büntettét kell megállapítani.¹³³

A sikertelen rábírás jogi megjelölése tulajdonképpen a rábírással elkövetett magatartás kísérlete, azonban nem kísérlete a nemi cselekménnyel elkövetett megrontásnak. A rábírássra törekvés csak előkészületnek minősül, ha a nemi cselekményre készül, illetve a rábírnival törekvő személy ugyanaz. Ha azonban a rábírássra törekvő nem azonos személy, akkor az eredménytelen befolyásolás kísérlete a rábírás elkövetési magatartásának.¹³⁴

A fiatal gyermekek nemi fejlődését nemcsak az veszélyezteti, ha a rábírás eredményeként sor kerül a nemi cselekményre. Érdeklődésének felkeltése végett idő előtt és egészségtelenül kezdhet nemi életet. E büntetőjogilag elérhetetlen magatartást üldözhetővé kellett tenni. Ebből kifolyólag a Btk. rábírássra törekvés alatt, önálló magatartásként szabályozta az előkészület-szerű és a kísérlet-szerű cselekményeket.¹³⁵ A megrontás mindhárom alakzatában más a kísérlet gyakorlati jelentősége. A nemi kielégüléssel elkövetett megrontás kísérlete igazodik az elkövetési magatartás változataihoz. A tettes általi rábírás még nem minősül kísérletnek, hanem csak hozzájárulást elnyerő előkészület. Ez pedig rábírnival törekvéssel véghezvitt, tehát befejezett bűncselekmény.¹³⁶

Nem szemérem elleni erőszak büntettét, hanem eredménytelen rábírással elkövetett megrontás büntettét valósítja meg, aki a kiskorú lánygyermekeket fajtalanság véghezvitelére törekszik rábírnival, állapította meg a Legfelsőbb Bíróság a következő ügyben. Az eset tényállása szerint: „1. A terhelt a játszótéren elővette a nemi szervét s az ott tartózkodó 7-8 gyermek előtt mutogatta. 2. Más alkalommal az ittas állapotban levő terhelt a lakására becsalt egy 5 éves kislányt, majd elővette nemi szervét és arra kérte a kislányt, hogy játsszon vele. A gyermek kétségbeesett tiltakozására a terhelt kinyitotta a bezárt ajtót s azzal engedte őt ki, hogy később még visszamegy hozzá. 3. Néhány hónap múlva az erősen ittas állapotban levő terhelt a 8 éves kislánnyal sört hozatott a lakására, majd bezárta az ajtót, arra kérte a kislányt hogy vetkőzzék le meztelenre és közben a nemi szervét is elővette. A kislány arra hivatkozással kérte az ajtókinyitását, hogy W. C.-re kell mennie és ekkor a terhelt kiengedte őt a lakásból.”

A Legfelsőbb Bíróság ítéletében megállapította, hogy a járásbíróság tévedett, „amikor az 2. és 3. alatt jelzett cselekményeket [...] szemérem elleni erőszak büntettének minősítette. A terhelt a tényállásból kitűnően a sértettekkel nem fajtalankodott, illetve védelemre képtelen állapotukat nem használta fel fajtalanságra, hanem a sértetteket rábírnival törekedett fajtalanság véghezvitelére. Ehhez képest a terheltnek ezek a cselekményei a Btk. 281. §-ának (2) bekezdésében meghatározott, eredménytelen rábírással elkövetett megrontás büntettét valósítják meg.”¹³⁷

A rábírással képest kísérlet-szerű magatartás a rábírnival törekvés. Az így megvalósult megrontás tulajdonképpen másik tényállások kísérletének vagy előkészületének megfelelő magatartás, azonban jogilag önálló bűncselekményt képez. Ebből kifolyólag nincs kísérleti stádiuma, tehát külön rendelkezés hiányában az önkéntes elállás büntetőjogilag nem értékelhető. A

¹³³ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 233.

¹³⁴ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 235–236.

¹³⁵ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 238.

¹³⁶ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 238–240.

¹³⁷ Legf. Bír. B. törv. I. 552/1978. sz., BH1978.513., BERKES – SZABÓ 293.

nemi cselekménnyel elkövetett megrontástól elállás legtöbbször úgy bírálható el, mint a nemi cselekmények kényszerrel megvalósult eseteinél. Teljesen mentesíti az elállás azt, aki a kínálkozó sértettre ráfeküdt, de mást nem tett, mert észrevette, hogy nincs nála óvszer. A megrontás bünteténél maradékbűncselekmény jelentkezhethet a nemi kielégüléssel elkövetett büntettnél akkor, ha valamely nemi cselekmény megkísérlése maga is másik cselekmény lehet.¹³⁸

Az 1978. évi Btk. tényállásában értékelt cselekménye – ugyanúgy, mint a korábbi Btk.-nál – két csoportra oszthatók: az első csoportba azok a bűncselekmények tartoznak, amelyek arra irányulnak, hogy az elkövető maga végezhesen meghatározott nemi cselekményt, míg a másik csoportba azok a magatartások tartoznak, amelyek más számára kívánják ennek lehetőségét megteremteni.¹³⁹ Az első csoportba tartozó megrontás alapesete: „201. § (1) *Aki tizennegyedik életévét be nem töltött személlyel közösül, valamint az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét meg nem haladott személlyel fajtalankodik, büntette követ el és egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.*” A második csoportba tartozó megrontás alapesete: „202. § (1) *Aki tizennegyedik életévét be nem töltött személyt arra bír rá, hogy mással közösüljön vagy fajtalankodjék, büntettet követ el és egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) Az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét be nem töltött személyt arra törekszik rábírní, hogy mással közösüljön vagy fajtalankodjék, büntettet követ el és három terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.*”

A törvényi tényállás a sértettek alsó korhatárát nem jelöli meg, hiszen erre nincs is szükség, mivel az erőszakos közösülés és később a szemérem elleni erőszak tényállásában is szerepel, hogy a 12. életévüket be nem töltött passzív alanyok az elkövetővel szemben védekezésre képtelen személyeknek számítanak. Ezzel szemben a mással történő aktusra rábírásnál, valamint a mással vagy a rábírní törekvővel történő aktusra rábírní törekvésnél nem releváns a 12 éves korhatár, ezek a cselekmények 12 év alatti sértett esetén is csak megrontásnak minősülnek, mert a két súlyosabb bűncselekmény tényállási elemeit (az aktust, illetve a fajtalankodást és. a kényszerítést, erőszakot) az elkövető (ti. a rábíró vagy rábírní törekvő) nem valósítja meg.¹⁴¹

Az első csoportba tartozó megrontás elkövetési magatartása a nemi közösülés, a nemi és a természet elleni fajtalanság. A második csoportba tartozó megrontás esetében, a 202. § (2) bekezdésében szabályozott cselekmény önmagában előkészületnek minősülne, mivel eredménytelen felbujtást jelent. E rendelkezés tehát egy előkészületnek tűnő cselekményt szabályoz befejezett bűncselekményként, hasonlóan a korábbi Btk.-hoz.¹⁴² Azért előkészületnek tűnő, mert ha enélkül, „*magától*” tenné meg a 14 év alatti, akkor ő maga nem követne el bűncselekményt, vagyis az ő magatartása nem bűncselekmény.¹⁴³

A *Csemegi*-kódex értelmében a megfertőztetés elkövetője kizárólag közösülni képes férfi lehet, viszont felbujtói vagy bűnsegédi minőségben akár nő is szerepelhet.¹⁴⁴ A két 20. századi Btk. szerint az elkövető bármely nemhez tartozhatott. A megrontás tette az 1961. évi törvény értelmében minden 14. életévét betöltött személy, nemtől függetlenül, azonban a büntett három alakzatában a cselekvő alany a kielégülési érdek szerint különböző (saját, más, illetve akár maga, akár más nemi

¹³⁸ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 238–242.

¹³⁹ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 180.

¹⁴¹ KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 725.

¹⁴² ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 182.

¹⁴³ LÁSZLÓ, Az előkészületi cselekmények büntethetőségéről 66.

¹⁴⁴ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve. 14. A szemérem elleni büntettek és vétségek 64.

kielégülése érdekében cselekedett). Az 1978. évi IV. törvényben egyes alakzatokban új kritériumként jelent meg az elkövető nagykorú volta.

Részesi minősítésre is sor kerülhet, elvgre nincs akadálya sem a felbujtás, sem pedig a bűnsegély megállapításának. Felbujtó csak az a személy lehet, aki az elkövetőt veszi rá a nemi közösülésre. Az, aki a 14. év alatti sértettet veszi rá a közösülésre, a 202. § (1) bekezdése alapján elkövetőként lesz büntetendő. A bűnsegély azonban kapcsolódhat mind a tettes, mind pedig a sértett tevékenységéhez. Megállapításának kritériuma, hogy a bűnsegéd cselekménye által a tettes számára könnyebb legyen a bűncselekmény véghezvitele. A második csoportba tartozó megrontás esetében viszont a cselekménynek csak önálló tettese lehet.¹⁴⁵

A megfertőztetés tényállásában szerepelt, hogy a bűncselekmény akkor valósul meg, ha a sértett leány 14. életévét nem töltötte be és a közösülésnél az erőszak hiányzott. Tehát, a büntett passzív alanya kizárólag a 12. életévét betöltött, 14. életévét be nem töltött leány lehetett, mivel úgy tartották, hogy a gyermeknek 12 éves koráig nincs rendelkező akarata, azaz 12 éves korhatárig a cselekmény feltétlenül erőszakos közösülésnek számított. 14 éves kora felett a nő pedig csak a tényleges erőszak ellen volt megvédve.

A tényállás két feltétel együttes fennállását követeli meg, miszerint a sértett „14. évét be nem töltött”, valamint „tisztességes” leány. Kétségtelen, hogy egy-másfél évszázaddal ezelőtt is nehézségnek számított a tizenéves fiatal lányok korának megállapítása, így az életkor körül igen gyakran fordulhatott elő tévedés. Némely gyermek már 12 éves korában annyira fejlettnek látszott, hogy 16-18 évesnek volt mondható, másoknak pedig 16-18 éves korukban is olyannyira gyermeki kinézetük volt, hogy korukra nézve bárkit tévedésbe ejtettek. A törvény a 14 éven aluli kort a büntett lényeges kritériumává tette. Ez kizárta tehát a büntett esetei közül azt, ha az elcsábított ezt a kort már elérte, habár sokkal fiatalabbnak látszott, még ha maga az elkövető is abban a hiszemben volt, hogy az általa elcsábított nem érte még el a 14. életévét.¹⁴⁶ A 19. századi társadalom és a törvényhozás a női tisztaság és szemérem értékeit védelemben részesítette. A közérzület kötelezte a nőt ennek a tisztaságnak a megóvására, ám az állam e tekintetben kellő védelmet nem nyújtott, ebből fakad az az indíttatás, hogy a nő „elcsábítása” ne csak a leány teljes fejletlensége esetében legyen büntetendő.¹⁴⁷

A tényállás második feltétele a leány tisztességes volta. Tisztességes volt a közzelfogás szerint az a nő, aki a társadalom életében részt vehetett; vagyis fogalmilag ki volt zárva e körből az örömlány, a bordélyházban és hasonló üzletekben alkalmazott, illetve minden más nő, aki köztudomás szerint erkölcstelen keresetforrásból élt. Másképpen fogalmazva tisztességes az a leány, aki nemi életét tekintve nem esik kifogás alá, és akiről a köztudatban nincs olyan vélemény, amely szerint saját elhatározásából magát önként közösülésre átengedné, illetve fajtalan cselekmények elkövetésére kapható lenne.¹⁴⁸ Az 1878. évi V. törvény a nő passzív alanyiságát még erkölcsi feltételhez kötötte, ezt azonban kizárólag a nemi élet szempontjából értékelte, de rendkívül engedékeny volt abban, hogy e tisztességet nem tette függővé a szüzességtől. Az pedig, hogy a megfertőztetésnek elkövetési magatartása kizárólag a közösülés volt – mint egyfajta „jogalkotási

¹⁴⁵ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 182.

¹⁴⁶ EDVI ILLÉS K., A Büntető törvénykönyv magyarázata 284.

¹⁴⁷ FAYER, A magyar büntetőjog kézikönyve 93.

¹⁴⁸ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 67.

takarékosság” – megfelelt a „*tisztességes*” fiatal lányok kizárólagos oltalmának, ellenben védelem nélkül hagyta a 12-14. éveseket minden egyéb nemi kisiklást okozó támadással szemben.¹⁴⁹

A megfertőztetés passzív alanya – a büntett definiálásából fakadóan tehát – csak nő lehetett. Az 1961. évi Btk. viszont kiküszöbölte ezt a megkülönböztetést, melynek indoka nemcsak a nemek egyenjogúsítása, hanem a védelmet igénylő jogi tárgy helyes felismerése is. Ebből kifolyólag a megrontás büntettének sértettje minden 12 és 14 életév közötti, bármely nemhez tartozó személy, bár a törvényi tényállásban nem szerepel konkrétan az alsó korhatár.¹⁵⁰ 1978-ban ez nem változik, ám említést érdemel, hogy a verbális alakzatoknál (rábír, rábírn) törekszik a továbbiakban is sértett lehet a 12 év alatti személy is.

A *Csemegi*-kódex szerint – a korábbiakban tárgyaltak fényében – a szándékot illetően az elkövetőnek tisztában kell lennie azzal a ténnyel, hogy a sértett lány még nem töltötte be a 14. életévét és tisztességes.¹⁵¹ Az 1861. és 1978. évi Btk. szerint a büntett kizárólag szándékosan követhető el. E szándékosság megállapítása magában foglalja a sértett korának ismeretét. Az e tekintetben fennálló tévedés kizárja a szándékosságot, végső soron pedig a büntethetőséget, mivel a Btk. a gondatlan alakzatot nem rendeli büntetni.¹⁵²

Kísérlete e bűncselekménynek nincs, ugyanis ami a nemi részek érintkezésbe hozása előtt történik (csókolózás, átölelés) nem megkezdése a közösülés véghezvitelének, így legfeljebb csak előkészületi cselekményként értékelhető, amely törvényes rendelkezés hiányában nem büntethető.¹⁵³ Az 1961. évi V. törvény értelmében a büntett mindhárom alakzatában más a kísérlet gyakorlati jelentősége. A nemi cselekménnyel elkövetett megrontás kísérlete igazodik az elkövetési magatartás változataihoz. A rábírással elkövetett megrontásnak kizárt a kísérlete, hiszen a bűncselekmény kísérlete az eredménytelen rábírással, amely önmagában rábírn) törekvésként értékelhető. A harmadik elkövetési magatartás tekintetében, mivel a rábírn) törekvés előkészületi magatartás, nincs kísérleti stádiuma.¹⁵⁴

A minősített esetek vonatkozásában az eddigiekhez képest változás abban fedezhető fel, hogy 1961-ben a függőségi viszony leírásában nem szerepelnek a hozzátartozók. A vérfertőzés bűncselekményének miniszteri indoklásából arra lehet következtetni, hogy a felmenő rokonok és a testvér azért maradtak ki az elkövetők sorából, mert a vérfertőzés tényállási elemei lefedik ugyan a megrontás tényelemeit, azonban a vérfertőzésnek jogi tárgyöbblete van. Mivel ilyen esetekben nem kielégítő csak a vérfertőzés, vagy csak a megrontás megállapítása, ezért halmazati büntetést kell elrendelni.¹⁵⁵ Az 1978. évi IV. törvény a minősített esetek tekintetében követi az 1961. évi Btk. rendelkezéseit.

Az első magyar Btk. szerint bűnvádi eljárás – hasonlóan az erőszakos közösüléshez és a szemérem elleni erőszakhoz – csak a sértett panaszára indulhatott, kivétel, ha az elkövető cselekményével más bűncselekmény is megvalósult.¹⁵⁶ Az 1961. évi V. törvény értelmében viszont

¹⁴⁹ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 232.

¹⁵⁰ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 228–230.

¹⁵¹ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 69.

¹⁵² KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 727.

¹⁵³ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 69.

¹⁵⁴ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 236.

¹⁵⁵ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni büntettek 241–242.

¹⁵⁶ MERÉNYI, A szexuális erőszak 125.

– ellentétben az erőszakos nemi közösüléssel és a szemérem elleni erőszakkal – e bűntett mindig hivatalból üldözendő. Míg a *Csemegi*-kódex megfertőztetés bűntette esetén biztosította az utólagos házasságkötéssel a büntetlenséget, a megrontás büntetési szabályozása nem nyújt lehetőséget arra, hogy a házasság a bűncselekmény „*váltságdíja*” legyen.¹⁵⁷ Az 1978. évi Btk. 201.§ alapesetei magánindítványra büntethetők, a bűncselekmény minősített esetében azonban hivatalból megindul az eljárás. A 202.§ mindkét alakzata büntethető magánindítvány hiányában is.¹⁵⁸

6. Záró gondolatok

A nemi erkölcs elleni bűncselekmények a legsúlyosabb bűncselekmények körébe tartoznak, melyről a Büntető Törvénykönyvünkben meghatározott helyük, illetve büntetési tételeik tanúskodnak. Jogi tárgyukat vizsgálva jól megfigyelhető, hogy melyik korszakban mit tekintettek védendő értéknek.

A *Csemegi*-kódex időszakában még különös védelemben részesült a házasság szentsége és a női tisztesség. Az erőszakos közösülés és a szemérem elleni erőszak jogi tárgya a nőnek jogvédelmet érdemlő azon érdeke, hogy nemi életével szabadon rendelkezessen.¹⁵⁹ A megfertőztetés esetében a védendő érték a tapasztalatlan fiatalság megoltalmazása a kéjencek gonoszságával szemben.¹⁶⁰ A kódex a szemérem elleni bűncselekményekkel részletesen foglalkozott. Ide tartozónak tekintette azokat a cselekményeket, amelyek a női szeméremet, illetve a nemi érintkezés természetes és törvényes rendjét, szabadságát jogtalanul és erőszakosan sértették, valamint azokat is, amelyek az uralkodó általános erkölcsi felfogást durván megtámadták. E cselekmények jogi tárgya a nő azon joga, hogy akarata ellenére nemi érintkezésre senkivel sem kényszeríthető, illetve az ide sorolt legsúlyosabb cselekmények rokonságban állnak a személyes szabadság és a testi épség elleni cselekményekkel, valamint ezek jogi tárgyainak megsértését is képviselik. A tényállás (erőszakos közösülés, fajtalankodás) rokonságánál fogva azonban a Btk. ide sorolt olyan cselekményeket is, melyeknek jogtárgya tulajdonképpen a közerkölcsiség, amelyek az uralkodó erkölcsi felfogást, az általános erkölcsi érzést durván felrázták, sőt a nemi érintkezés tisztaságát pszichológiai szempontból is veszélyeztették, ezáltal a közegészséget mint társadalmi érdeket is sértették.¹⁶¹

Az idő múlásával azonban az erkölcsök lazulni kezdtek, változott a társadalmi felfogás, lehetővé vált a házasság felbontása, így az 1961. évi és az 1978. évi Btk. már más szemszögből ítélte meg a nemi erkölcs elleni bűncselekményeket. Az 1961. évi Btk. rendelkezései az erőszakos nemi közösülés jogi tárgyát a nő nemi szabadságában találják, míg a szemérem elleni erőszaknál – tekintettel a sértetti kör kibővítésére – a büntetőjogi védelem tárgya az ember nemi szabadsága.¹⁶² Az újonnan kialakított megrontás bűntettének jogi tárgya jelentősen eltért a korábbi szabályozástól, hiszen az új Btk. védett értéként a fiatalok nemi élményének fejlődését határozta meg,¹⁶³ tekintettel arra a tényre, hogy a 12. életévüket betöltött személyek hiába képesek az elkövetőkkel szembeni védekezésre, tiltakozásra, és hiába vannak bizonyos fokig tisztában a nemi cselekmények

¹⁵⁷ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni bűntettek 243–244.

¹⁵⁸ KIS – HOLLÁN – GELLÉR, A Büntető törvénykönyv magyarázata 728.

¹⁵⁹ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 34–35.

¹⁶⁰ ANGYAL, A magyar büntetőjog kézikönyve 65.

¹⁶¹ FINKEY, A magyar büntetőjog tankönyve 589.

¹⁶² LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni bűntettek 226.

¹⁶³ LUKÁCS – TRAYTLER, A nemi erkölcs elleni bűntettek 227.

mibenlétével, erkölcsi megítélésével, akkor is elmondható, hogy e cselekmények elkövetése mindenképpen káros személyiségük, illetve erkölcsi arculatuk fejlődésére.¹⁶⁴ Az 1978. évi Btk. a nemi erkölcs elleni bűncselekmények jogi tárgyának tekintetében nem tér elődjétől.

Fontosnak tartom megemlíteni az 1993. évi XVII. törvényt, valamint az 1997. évi LXVIII. törvényt, amelyek jelentős változást hoztak a nemi erkölcs elleni bűncselekmények szabályozásában. Előbbi a szemérem elleni erőszak alapesetének büntetési tételét felemelte, ebből kifolyólag e bűncselekmény büntetési tétele megegyezett az erőszakos közösülés büntetési tételével.¹⁶⁵ Utóbbi törvény kibővítette az erőszakos közösülés passzív alanyainak körét, ennek értelmében a büntett sértettje immár férfi is lehet.¹⁶⁶ Lehetővé tette továbbá az erőszakos közösülés és a szemérem elleni erőszak házasságon belüli elkövetését.¹⁶⁷

Tanulmányom középpontjába az erőszakos közösülés szabályozását állítottam három magyar büntető törvénykönyv dogmatikája tükrében. Ennek elemzésekor nem hagyhattam figyelmen kívül a szemérem elleni erőszak, illetve a megrontás (korábban megfertőztetés) büntettének szabályozását sem, hisz e három cselekmény egymástól csak egy-egy mozzanatban tér el. Az erőszakos közösülés és a szemérem elleni erőszak elsődlegesen elkövetési magatartásukban térnek el egymástól, míg a megrontás ezen felül a sértett életkorának tekintetében különbözik még jelentősen az előbbiektől. Mindhárom vizsgált Btk. esetében más volt mind a politikai háttér, mind pedig az erkölcsi-társadalmi felfogás, így változott e bűncselekmények meghatározása, a lehetséges elkövetők és sértettek köre, és az elkövetési magatartások is, ám változatlan maradt az a megközelítés, hogy a társadalom e cselekményeket mélyen elítéli.

Felhasznált irodalom és források

1878. évi V. törvény

1961. évi V. törvény

1978. évi IV. törvény

1993. évi XVII. törvény

1997. évi LXVIII. törvény

2012. évi C. törvény

ANGYAL Pál: A magyar büntetőjog kézikönyve. 14. A szemérem elleni büntettek és vétségek. Budapest 1937

BALOGH Elemér: A magyar büntetőjogi dogmatika kezdetei. Jogtörténeti szemle 2008/4. sz. 1–8.

BÉLI Gábor – KAJTÁR István: Az osztrák (-német) büntető jogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században: A Praxis Criminalis. In: ÁDÁM Antal (szerk.): Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XIX. Pécs 1988, 29–34.

BÉLI Gábor – KAJTÁR István: Österreichisches Strafrecht in Ungarn: Die „Praxis Criminalis“ von 1687. Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte 1994/4. sz. 327–332.

BÉLI Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Budapest–Pécs 2009

BÉLI Gábor: Der Einfluss des deutschen Rechts auf die ungarische Strafpraxis: Die Rolle des Corpus Juris Hungarici in der Strafrechtsprechung zwischen dem Anfang des XVIII. und der Mitte des IX. Jahrhunderts. In: JEROUSCHEK, Günter – MEZEY Barna – RÜPING, Hinrich (szerk.): Strafverfolgung und Staatsraison:

¹⁶⁴ ERDŐSY – FÖLDVÁRI, Magyar Büntetőjog. Különös rész 183.

¹⁶⁵ 1993. évi XVII. törvény

¹⁶⁶ 1997. évi LXVIII. törvény

¹⁶⁷ GÁL, Az erőszakos közösülés de lege ferenda 256.

- Deutsch-ungarische Beiträge zur Strafrechtsgeschichte. Giessen 2009
- BÉLI Gábor: Városi szokásjog az Ars Notaria alapján. Pécs 2014
- BERKES György – SZABÓ Győző: Büntető elvi határozatok 1973–1996, 1-2. kötet. Budapest 1997
- BÓNIS György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Budapest 1962
- BORBÍRÓ Andrea – GÖNCZÖL Katalin – KEREZSI Klára – LÉVAY Miklós: Kriminológia. Második, átdolgozott kiadás. Budapest 2019
- CZEBE András: Az erőszakos nemi deliktumok szabályozásának történeti aspektusai. Diskurzus 2013/1. sz. 3–12.
- CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest 1987
- EDVI ILLÉS Elemér: A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon. Kollonics javaslata és a Novum Tripartitum. Angyal-szeminárium kiadmányai 1916/2. sz.
- EDVI ILLÉS Károly: A Büntető törvénykönyv magyarázata. I–II. kötet. Budapest 1894
- ERDŐSY Emil – FÖLDVÁRI József: Magyar Büntetőjog. Különös rész. Pécs 1995
- FAYER László: A magyar büntetőjog kézikönyve. Budapest 1905
- FAYER László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. Budapest 1896
- FINKEY Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. Budapest 1909
- GÁL István László: Az erőszakos közösülés de lege ferenda. Studia Iuventum 2001/1. sz. 256–270.
- GRILL-féle döntvénytár VIII. Budapest 1905
- HAJDU Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. Budapest 1971
- HORVÁTH Attila: A büntetőjog története Magyarországon a szovjet típusú szocializmus időszakában, különös tekintettel a koncepciók perekre. In: MEZEY Barna – RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére. Budapest 2006
- IVANITS Viktor Miklós: Az erőszakos közösülés aktív és passzív alanya a tradicionális magyar jogforrások, a Csemegi-kódex és a Pécsi Királyi Törvényszék 1876-86 közötti ítékezése tükrében. Studia iuvenum iurisperitorum 2006/3. sz. 13–27.
- KENYERES Balázs: Erőszakos nemi közösülés. In: MÁRKUS Dezső (szerk.): Magyar Jogi Lexikon III. kötet. Budapest 1900
- KIS Norbert – HOLLÁN Miklós – GELLÉR Balázs: A Büntető törvénykönyv magyarázata. II. kötet. Különös rész (1). Budapest 2005
- KÖNIG Endre: Az erőszakos nemi közösülés büntethetőségének kérdéséhez. Jogtudományi Közöny 1929/8. sz.
- LÁSZLÓ Balázs: Az előkészületi cselekmények büntethetőségéről. Jura 2013/1. sz.
- LUKÁCS Tibor – TRAYTLER Endre: A nemi erkölcs elleni bűntettek. Budapest 1963
- VUCHETICH Mátyás: A magyar büntetőjog rendszere. Buda 1819
- MERÉNYI Kálmán: A nemi erkölcs elleni bűncselekmények pönalizálásának fejlődése a felszabadulástól a hatályos rendelkezésekig. Jogtudományi Közöny 1986/1. sz.
- MERÉNYI Kálmán: A szexuális erőszak. Budapest 1987
- NÁNÁSI László: A magyar jogtudomány első akadémikusa, Szlemenics Pál (1783–1856). Magyar Tudomány 2014/1. sz.
- SZLEMENICS Pál: Magyar Fenyítő Törvény. Pest 1865
- VARGA Zoltán: A büntetőjog nagy kézikönyve. Budapest 2007

MATLA Gabriella

PhD jelölt

PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.13

**A spanyol jogszokáskutatás első időszaka:
Serrano, Unamuno Espejo gyűjtései**

The First Period of Spanish Legal Custom Research: Collections of Serrano, Unamuno and Espejo

The study provides an insight into the early period of Spanish legal custom research, highlighting the effect of Joaquín Costa's legal custom program on collectors, whose careers were not determined by legal interest, but whose collections further enriched research and facilitated the incorporation of legal custom research into modern Spanish jurisprudence and history of law.

Keywords: *Spanish legal custom research, collections of Juan Serrano, Miguel de Unamuno and Zoilo Espejo*

1. Bevezetés

A magánjog egységesítését célzó kodifikáció előkészítéséeként, a jogi modernizáció jegyében az 1880-as években kezdődött spanyol jogszokáskutatás ikonikus alakja volt a jogász, pedagógus, antropológus, politikusként a spanyol mezőgazdaság aktuális problémáinak, érdekeinek képviselője, *Joaquín Costa Martínez* (1846–1911).¹ *Costa* sokrétű társadalmi szerepvállalása, a jogszokásgyűjtés iránti tudományos elkötelezettsége, az általa javasolt, a tradíciókra alapozó modernizációs program nem csak a jogi érdeklődésű, hanem az élet más területein tevékenykedő „kutatókat” is a nép körében élő tradíciók gyűjtésének aktív részeseivé tette.

Jelen tanulmányomban elsősorban a jelenleg többségében spanyol nyelven hozzáférhető történeti forrásanyag és a gazdag spanyol szakirodalom alapján kívánom bemutatni a spanyol jogszokáskutatás és jogi kultúrtörténet szempontjából is meghatározó közreműködőket. Tevékenységüket kronologikus rendben, a spanyol jogszokáskutatást meghatározó *Joaquín Costa* hatásának perspektívájából vizsgálom, elsősorban jogszokásgyűjtéseikre, a népi kultúra, a népi jogélet iránti érdeklődésükre fókuszálok.

¹ Bővebben MATLA, A spanyol jogszokáskutatás úttörője: *Josquin Costa Martínez* 261–270.

2. A spanyol jogszokáskutatás első időszakának képviselői

2.1. Juan Serrano Gómez (Barbadillo de Herreros 1837–1898)²

A francia és arab nyelvismerettel rendelkező, katonaként szolgáló Serranot 1885-ben a *Sociedad de Africanistas y Colonistas*³-ból létrejött *Sociedad de Geografía comercial*⁴ segédtitkárává nevezték ki. Ez idő tájt Costa egyik nagy gazdasági aggodalma az afrikai gyarmatosítás volt. Serrano két ízben is járt a Fülöp-szigeteken (1861–1867, 1887–1889) jelentéseket küldött Costának, és az általa vezetett *Revista de Geografía Comercial* című folyóiratban 1887-ben cikket is közölt a témában.⁵

A közjogi tárgyú, az önkormányzati szokásjog témájában íródott és a spanyol önkormányzatot vizsgáló „*Materiales para el estudio del derecho municipal consuetudinario de España*” című munka 1885-ben látott napvilágot, melynek Costa és Manuel Pedregal⁶ mellett Serrano volt az egyik társszerzője. Costa szavai szerint: „*Amikor lesz egy kis irodalmunk erről a közjogi ágról, elkezdjük megismerni a spanyol önkormányzat gazdaságát és képesek leszünk azt élő törvényre fordítani, amelyet betartanak és teljesítenek, mert igazságos lesz; igazságos lesz, mert közvetlenül a nép szuverenitásából fakad.*”⁷

Serrano tanulmánya Burgos, Soria és Logroño tartomány településeinek, köztük szülőfalujának (Barbadillo de Herreros) szokásait, hagyományos intézményeit, állattenyésztését, állattartását, a közösségi élet különböző aspektusait (pl. alapfokú oktatás, kommunikációs rendszer: a harangjelzések), a közösségi helyszínek, pl. a malom, a kocsmák funkcióit írta le.⁸ Serrano e tanulmánya a közös szántóföldek témakörével kiegészítve jelent meg 1897-ben a *Revista General de Legislación y Jurisprudencia* című folyóiratban⁹, illetve tovább bővítve Bezares és Valpeñoso települések szokásaival 1902-ben a *Derecho consuetudinario y economía popular* szokásjoggyűjtései között.¹⁰

Serrano a népi kultúra iránti érdeklődését bizonyította katonai pályafutásának utolsó szakaszában 1891-ben, a *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*¹¹ (továbbiakban: BILE) folyóiratban megjelent rövid etnográfiai cikke („*Las cuevas de Guadix*”¹²). A barlanglakásokban bővelkedő Guadix (Granada) környéki kirándulás eredményeként megszületett írás egyrészt jól példázta a szerző a falusi, vidéki környezet tradicionális, gyakran jogi vonatkozású jelenségei iránti érdeklődését. Másrészt Serrano egyéni, alapvetően funkcionalista látásmódját az életmód és szokásrend, a helyi és közösségi igények és lehetőségek összefüggésrendszerének vizsgálata során.¹³ Érdeemes megjegyezni, hogy ugyanebben a folyóiratban Costa is többször publikált az *Institución Libre*

² PINO DÍAZ, Juan Serrano Gómez (1837–1898) un militar regeneracionista y colaborador de Joaquín Costa 149–190.

³ Afrikanisták és Gyarmatosítók Társasága. Costa 1883-ban részt vett a Spanyol Gyarmati és Kereskedelmi Földrajzi Kongresszuson, 1884-ben megszervezte az Afrikanisták és Gyarmatosítók Társaságát, és ugyanezen évben a Külügyminisztérium Külügyi Törvényhozási Bizottságának tagjává nevezték ki.

⁴ Kereskedelmi Földrajzi Társaság

⁵ PINO DÍAZ, Juan Serrano Gómez (1837–1898) un militar regeneracionista y colaborador de Joaquín Costa 157.

⁶ Manuel Pedregal y Cañedo (1831–1896), jogász, politikus.

⁷ COSTA, Derecho municipal consuetudinario 7.

⁸ SERRANO, Burgos, Soria, Logroño 23–60.

⁹ SERRANO, Derecho consuetudinario de España. Jaén, Burgos 433–452.

¹⁰ SERRANO, Burgos, Soria, Logroño 349–395.

¹¹ Joaquín Costa 1880–1883 között vezette *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* c. folyóiratot, Institución Libre de Enseñanza igazgatója volt 1881–1884 között.

¹² SERRANO, Las cuevas de Guadix 250–254.

¹³ PINO DÍAZ, Juan Serrano Gómez (1837–1898) un militar regeneracionista y colaborador de Joaquín Costa 162.

de Enseñanza által szervezett kirándulások kapcsán. A folyóirat egyébként rendszeresen hírt adott a népi jogszokás kutatásról is, megjelentette a kérdőíveket és a gyűjtések eredményeit.

Serrano cikke megjelenésével azonos évben publikálta Costa a jódari (Jaén) barlangokról, a barlangok lakóiról és szokásaikról szóló írását „*Vida troglodítica en Jódar*” címmel a *La Controversia* című folyóiratban. A kisebb kiegészítésekkel bővített tanulmány Serrano írásával együtt került a *Derecho consuetudinario y economía popular*¹⁴ című kötetben újrakiadásra.

2.2. Miguel de Unamuno y Jugo (Bilbao, 1864 – Salamanca, 1936)

A baszk tudós, író, költő és filozófus a madridi egyetemen filozófiát hallgatott, 1884-ben licenciátusi, majd doktori fokozatot szerzett. Klasszika-filológiai műveltségének köszönhetően 1891-ben a Salamancai Egyetem Görög Nyelvi Tanszékének vezetőjévé, 1900-ban pedig az intézmény rektorává nevezték ki, de monarchia-ellenes írásai és politikai megnyilatkozásai miatt 1904-ben megfosztották rektori pozíciójától. Ezt követően bölcsészkar dékáni és rektorhelyettesi posztot töltött be. Az 1920-as években ellenezte a *Primo de Rivera* diktatúrát, hirdette, hogy az erőszak nem egyenlő az értelemmel, a műveltséggel és a férfiassággal. Nyilatkozatát a *La Tribuna* című lapban is közzétette, emiatt 1924 februárjában Fuerteventura szigetére száműzték. Ezt követően 6 éves önkéntes franciaországi száműzetésbe vonult, és csak 1930-ban, a Rivera diktatúra bukását követően, a köztársaság idején tért vissza Salamancába, ahol nem csak a rektori címet nyerte el, hanem a város tiszteletbeli polgármesterévé is választották. Unamunot 1934-ben élethossziglani rektorrá nevezték ki, de az 1936-ban kitört polgárháború idején újra megvonták tőle a rektori állást. Élete utolsó évét házi őrizetben töltötte a Salamancai Egyetemen felszólaló *Millán Astray* tábornok értelmiségieket, baszkokat, katalánokat gyalázó beszédére adott szenvedélyes válaszbeszéde miatt. Unamuno azt még megérte, hogy Salamancában tanszéket neveztek el róla.¹⁵

Unamuno Vizcayának szentelt tanulmányával indította útjára Costa irányításával 1896-ban a *Revista General de Legislación y Jurisprudencia* folyóirat a népi jogszokásokat is ismertető rovatot: *Derecho civil y derecho consuetudinario (1897-1898)*.

Figyelemre méltó volt a hasonlóság Costa és Unamuno szemlélete és felfogása között. Munkája céljáról, módszertanáról Unamuno az alábbiak szerint fogalmazott: „*Ezekben a jegyzetekben a vizcayai gazdasági jogszokásokról kívánok összegyűjteni néhány (sajnos kevés), információt. Egyeseket közvetlenül én gyűjtöttem, másokat szavahibető emberektől hallottam. Anélkül, hogy nagyobb eredményt várnék, közléteszem őket abban a reményben, hogy másokat is ugyanerre a munkára ösztönöznek, továbbá azzal a szándékkal, hogy apránként kiegészítsék azokat.*”¹⁶ A gyűjtéseket közreadó munkájáról pedig azt írta, hogy „*ez a rövid esszé (...) inkább egy program, mint egy meghatározott mű.*”¹⁷ Kifejtette azt is, hogy közreadott gyűjtéseiben az írott jogban tanulmányozható szokásokat figyelmen kívül hagyja, és elsősorban azoknak a szokásjogi intézményeknek a leírását és publikálását tartja feladatának, amelyeket „*semmilyen előírt betűhöz sem láncoltak.*”¹⁸ Unamuno különböző témákba rendezte az

¹⁴ COSTA, Vida troglodítica en Jódar 448–464.

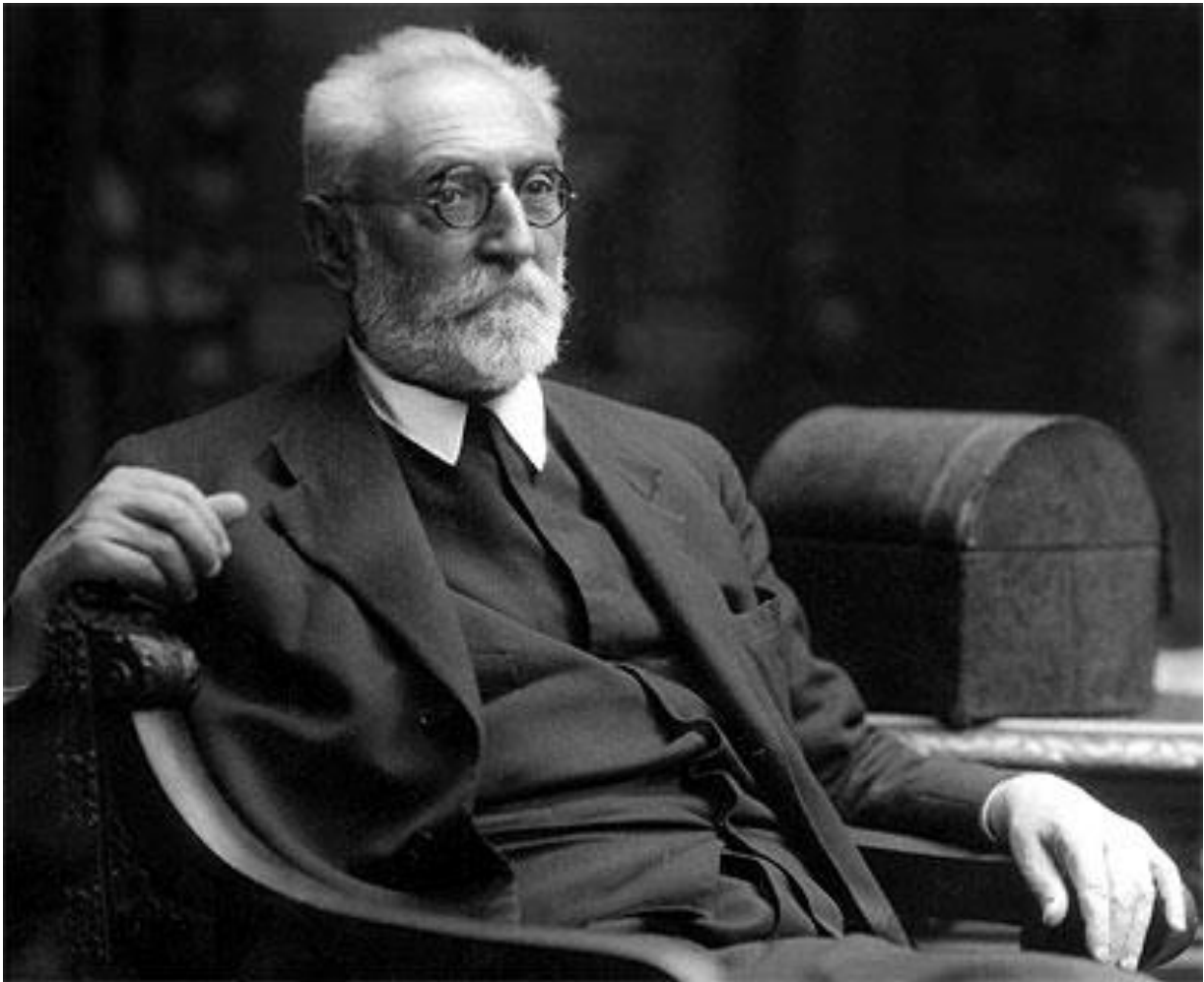
¹⁵ KÉRI, Miguel Unamuno emlékezete (1864–1936).

¹⁶ UNAMUNO, Vizcaya 54.

¹⁷ UNAMUNO, Vizcaya 54.

¹⁸ UNAMUNO, Vizcaya 55.

ismertetett jogszokásokat (pl. vizcayai emberek, vidéki élet, gazdasági társaságok, közös hegyhasználat bemutatása, tulajdon kérdése, közös munkavégzés), amelyeket *Costa* 1902-ben majd ismét közzé tett. (Itt kell megjegyeznünk, hogy *Unamuno* további településeken is végzett jogszokáskutatást (Elorrio, Cenarruza, Yurre, Guecho, Urquiola, Munditibar), ezeknek anyagát azonban nem használta fel későbbi műveiben.

1. kép: *Miguel de Unamuno y Jugo*. Forrás: https://prabook.com/web/miguel.de_unamuno/3779540

Unamuno másik legjelentősebb szokásjogi tárgyú, a gyermekekre vonatkozó műve „*Acerca de algunas costumbres económico-jurídico infantiles*” címmel 1895-ben a *BILE*-ben került közlésre.

Gómez Pellón említést tett arról, hogy a *Costa* gyűjteményes munkájának megjelenését követő hónapokban a *La Estafeta* című folyóirat hasábjain *Unamuno* által közzé tett néhány cikkből is jól látható volt, további érdeklődése a szokásjog iránt. Fontos terepkutatókat végzett Salamanca tartományban, de ezt új feladatai miatt már sajnos nem fejezhette be.¹⁹

¹⁹ GÓMEZ PELLÓN, *Unamuno y la antropología social* 51.

2.3. Zoilo Espejo y Culebra (Montilla, 1838 – Madrid, 1904)

Espejo agrármérnöki diplomát szerzett 1863-ban, életét teljes egészében a tanári hivatásnak szentelte. Az *Escuela General de Agricultura* egyetemi tanára volt, ahol 1892-ben az arborisztika és az erdőszet professzorává, 1904-ben pedig igazgatóvá nevezték ki. Számos mezőgazdasági témájú publikációja jelent meg (pl. a Fülöp-szigetek mezőgazdaságáról, gabonaprotekciónizmusról, mezőgazdasági termelésről és annak tényezőiről, az olajfáról és betegségeinek kezeléséről). A *Junta Consultiva Agronómica*²⁰ tagjává nevezték ki 1895-ben. Tagja volt a *Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País*²¹-nak, 1903-1904-ig pedig szenátor volt a Felsőházban.²²

Costa kezdeményezésére a *Real Academia de Ciencias Morales y Política*²³ évente pályázatot hirdetett monográfia írására a szokásjog, a népi jogszokások témában. Az első, 1897. évi pályázatra *Espejo* „*Costumbres de derecho y economía rural consignadas en los contratos agrícolas usuales en las provincias de la península española, agrupadas según los antiguos reinos*” címmel küldte be munkáját, amely a 4. díjat nyerte el és 1900-ban kiadásra került.

Ez a monográfia olyan témákat fejtett ki, mint a mezőgazdasági és állattenyésztési részes művelési szerződés, illetve azok különböző típusai, vagy a feles ültetvények, a szántóföldek és hegyi legelők időszakos elosztása (és újrafelosztása), a vizekkel összefüggő vitás ügyek rendezése, a mezőgazdasági termelés különböző szereplői közötti kapcsolattartás szokásrendje. *Espejo* kutatásai egész Spanyolországra kiterjedtek. Elsősorban a tulajdonosok, a bérlők és a részes bérlők jogviszonyát szabályozó szokásokra, továbbá a gabonafélék, a bor és az olívaolaj termesztésére, a legelőkre és a művelési módok gyakorlati alkalmazására fókuszált. *Espejo* munkája a kötelmi jog körébe tartozó szerződésekre és követelményeikre, a jogokkal és kötelezettségekkel járó bérleti szerződésekre vonatkozó általános és speciális jogszokások bemutatásával kezdődött. Példákon keresztül részletezte a különböző spanyol tartományok bérleti szerződéseinek egyes típusait.²⁴

Espejo jogszokásgyűjtését, és az ennek eredményeit közreadó monográfiát az akadémia háromtagú bizottsága (tagjai: *Gumersindo de Azcárate*,²⁵ *Damián Isern*²⁶ és *Fermín Lasala y Collado*)²⁷rendkívül elismerően fogadta. Véleményükben azt méltatták, hogy a szerző részletesen ismertette a murciai speciális részes művelési szerződést, Albacetében a részes művelési szerződés és a bérleti szerződés közötti átmenetet, a katalán *masovería*²⁸ szerződést, a soriai önkormányzatok

²⁰ Agronómiai Tanácsadó Testület.

²¹ Az Ország Madridi Baráti Királyi Gazdasági Társasága, melyet *III. Károly* 1775-ben Madridban alapított.

²² Életrajzával kapcsolatban ld. <https://dbe.rah.es/biografias/64116/zoilo-espejo-y-culebra>.

²³ Erkölcsei és Politikatudományi Királyi Akadémia.

²⁴ ESPEJO, Zoilo *Costumbres de derecho y economía rural consignadas en los contratos agrícolas usuales en las provincias de la península española, agrupadas según los antiguos reinos* 7–12.

²⁵ *Gumersindo de Azcárate y Menéndez* (1840–1917) jogász, a madridi Központi Egyetem Összehasonlító törvényhozási jog professzora; León képviselője; a Kodifikációs Bizottság és a Munkaügyi Bizottság tagja.

²⁶ *Damián Isern y Marco* (1852–1914) író, esszéíró, politikus. 1895-től Erkölcsei és Politikatudományi Királyi Akadémia tagja.

²⁷ *Fermín Lasala y Collado* (1832–1918) politikus.

²⁸ *Masovería* egy hagyományos lakhatási rendszer Katalóniában, lényege, hogy a jogosult a birtok tulajdonosa engedélyével saját maga, illetve családja részére a birtokot lakhatásra használhatta, valamint a föld termésének és/vagy az állatállomány szaporulatának 1%-ára volt jogosult, ennek fejében köteles volt a földet megművelni. Előfordult, hogy a tulajdonos és a fölműves ugyanazon a birtokon lakott, azonban külön házban, máskor pedig kizárólag a fölműves élt a birtokon, hogy gondoskodjon annak fenntartásáról.

általi legelők felvásárlását, egy nagybirtok bérbeadását és azt a burgosi tendenciát, ahogyan a hosszú lejáratú haszonbérleti szerződéseket felváltották a rövid lejáratúakkal. Fontosnak tartották a gyakorlati példák sorában a tejre vonatkozó speciális szerződést Guadalajarában, illetve a veriñai (Oviedo) cukorgyár répatermesztőkkel kötött bérleti szerződését.

Az elismerő sorokon túl az értékelés során a bizottság tagjai arra is felhívták *Espejo* figyelmet, hogy a jogszokásgyűjtés célját, a jogi modernizáció megvalósulását sokkal inkább szolgálná, ha a továbbiakban a szerző nem a legáltalánosabb és legismertebb szerződéses jogszokások részletes ismertetését tekintené elsődleges feladatának, hanem az egyes tartományok sajátos, speciális bérleti szerződéses gyakorlatára, a kevésbé ismert és használt, ugyanakkor eredményes jogszokások bemutatására fordítana nagyobb figyelmet.²⁹ Ezzel is hozzájárulhatna az Akadémia által kitűzött közös cél megvalósításához: a spanyol területeken a szokásjog és a földközösségre vonatkozó jogszokások rendkívül gazdag anyagának összegyűjtéséhez.³⁰

3. Összegzés

A spanyol jogtörténetben is egyfajta polihisztorként számon tartott *Joaquín Costa* az 1880-as évek elején jelentette meg aragóniai jogszokáskutatásának eredményeit. Az általa szervezett, irányított és koordinált jogszokás kutatás folyamatában a kor legnevesebb képviselői, jogtudósai mellett ma már kevésbé ismert résztvevők, gyűjtők is helyet kaptak – közöttük a tanulmányomban bemutatott *Juan Serrano*, *Miguel de Unamuno* és *Zoilo Espejo*.

Az 1885-ben megjelent „*Materiales*” kötet azon gyűjteményes munkák előfutára volt, amelyek több szerző gyűjtését közölve folytatták a *Costa* által megkezdett munkát. Jól látható, hogy a kutatási eredményeknek a *Revista General de Legislación y Jurisprudencia* folyóiratban közzétételének lehetősége 1896-tól fordulópontot jelentett a spanyol jogszokáskutatásban. Lehetővé tették, hogy *Serrano*, *Unamuno* és *Espejo* kutatási eredményei a jogszokáskutatás szerves részévé váljanak. Ebben természetesen fontos szerepet vállalt *Joaquín Costa* is, aki műveiben – így a spanyol jogszokáskutatás egyik alapmunkájának tekintett, a földközösségeket bemutató „*Colectivismo agrario en España (1898)*”³¹ című kötetében – gyakran hivatkozott kutatási eredményeikre, az általuk gyűjtött jogszokásokra. Legalább ilyen jelentőséggel bírt az is, hogy a *Costa* által szerkesztett, a különböző spanyol régiók, tartományok szokásjogi és földközösségre vonatkozó jogszokásanyagát összegző *Derecho consuetudinario y economía popular* gyűjteményes kötet szerzői között megtalálható volt *Serrano* és *Unamuno* neve és az általuk gyűjtött jogszokásanyag. Ezáltal mindhárman számon tartott képviselőivé váltak a *Costa* által kezdeményezett jogszokásgyűjtő programnak, amelynek intézményi hátterét és folytonosságát a *Real Academia de Ciencias Morales y Política* biztosította.

A jó barátoknak és mesternek³² tekintett *Costával* való együttműködéséről emlékezett meg *Unamuno* egy tiszteleti konferencián tartott beszédében 1932-ben, a madridi *Ateneo*-ban. A gyűjtők

²⁹ RAMÍREZ JEREZ – MARTÍNEZ NEIRA, La historia del derecho en la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas 112.

³⁰ RAMÍREZ JEREZ – MARTÍNEZ NEIRA, La historia del derecho en la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas 115.

³¹ COSTA, Colectivismo agrario en España 337–382.

³² UNAMUNO, Sobre la tumba de Costa. A la más clara memoria de un espíritu sincero 196.

– akik mellett, hogy változatos foglalkozással rendelkeztek, különböző hivatalt viseltek, eltérő életutat jártak be – elsősorban kutatótársak, sokszor barátok is voltak, akiket összekötött a helyi szokások, hagyományok tisztelete és a jogszokáskutatás iránti elkötelezettség.

Felhasznált irodalom és források

- COSTA MARTÍNEZ, Joaquín: Derecho municipal consuetudinario. In COSTA, Joaquín – PEDREGAL, Manuel – SERRANO GÓMEZ, Juan: Materiales para el estudio del derecho municipal consuetudinario de España. Madrid 1885
- COSTA MARTÍNEZ, Joaquín: Colectivismo agrario en España. Partes I y II: Doctrinas y hechos. Madrid 1898
- COSTA MARTÍNEZ, Joaquín: Vida troglodítica en Jódar. In COSTA, Joaquín Derecho consuetudinario y economía popular. 2. kötet. Barcelona 1902
- ESPEJO, Zolilo: Costumbres de derecho y economía rural consignadas en los contratos agrícolas usuales en las provincias de la península española, agrupadas según los antiguos reinos. Madrid 1900
- GÓMEZ PELLÓN, Eloy: Unamuno y la antropología social. Revista de antropología social 1998/7. 23–65.
- KÉRI Katalin: Miguel Unamuno emlékezete (1864-1936). Polymatheia Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat 2006/1–2. sz.
- MATLA Gabriella: A spanyol jogszokáskutatás úttörője: Joaquín Costa Martínez. In NAGY Janka Teodóra (szerk.): A jogi kultúrtörténet és a jogi néprajz új forrásai: Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi interdiszciplináris nemzetközi konferencia. Szekszárd 2017, 261–270.
- PINO DÍAZ, Fermín del: Juan Serrano Gómez (1837–1898) un militar regeneracionista y colaborador de Joaquín Costa. Agricultura y sociedad 1986/40. sz. 149–190.
- RAMÍREZ JEREZ, Pablo – MARTÍNEZ NEIRA, Manuel: La historia del derecho en la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas. Madrid 2017
- SERRANO GÓMEZ, Juan: Derecho consuetudinario de España. Jaén, Burgos. Revista General de Legislación y Jurisprudencia 1897/45. sz. 433–452.
- SERRANO GÓMEZ, Juan: Burgos, Soria, Logroño. In COSTA, Joaquín – PEDREGAL, Manuel – SERRANO GÓMEZ, Juan: Materiales para el estudio del derecho municipal consuetudinario de España. Madrid 1885
- SERRANO GÓMEZ, Juan: Burgos, Soria, Logroño. In COSTA, Joaquín Derecho consuetudinario y economía popular. 2. kötet. Barcelona 1902
- SERRANO GÓMEZ, Juan: Las cuevas de Guadix. Boletín de la Institución Libre de Enseñanza Tomo XV. Madrid 1891
- SERRANO GÓMEZ, Juan: Las cuevas de Guadix. In COSTA, Joaquín: Derecho consuetudinario y economía popular. 2. kötet. Barcelona 1902
- UNAMUNO, Miguel de: Vizcaya. In: COSTA, Joaquín Derecho consuetudinario y economía popular. 2. kötet. Barcelona 1902
- UNAMUNO, Miguel de: Sobre la tumba de Costa. A la más clara memoria de un espíritu sincero. Ensayos Madrid 1918

SISKA Péter

joghallgató

PTE ÁJK, Jogtörténeti Diákkör

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.14

Fegyverek a középkori igazságszolgáltatásban

Weapons in the Medieval Justice

This essay presents the weapons in the medieval justice of Hungary. Since they were usually used as symbols as well in the discussed period, it is necessary to involve the cultural history of law. As it will be shown, the weapons were present in all parts of the criminal justice in those days, such as in judicial symbols, criminal devices, means of proof and executors of the sentences.

Keywords: *weapons in the justice, cultural history of law, medieval law*

1. Előszó

A fegyverek sajátos jelentéstartalmakkal mutatkoznak meg a középkori magyar jogtörténetben: a hatalmat felfoghatóvá tevő manifesztációktól kezdve a bizonyítási procedúrákon és a különböző deliktumok széles körén át. Tanulmányomban a régi jog interdiszciplináris elemeinek csupán egyik ágát kísérem meg szemügyre venni a fegyverek szemszögéből. Egyfajta szinopszis révén kívánok bemutatni ezeket a tradicionális büntetőjog tükrében, demonstrálva a „fegyverek hatalmát”, vagyis, hogy alkalmasak voltak különféle hatóságok jurisdictióját megtestesíteni, különböző bűncselekmények elkövetési eszközeivé válni, azután a perbeli bizonyításban, illetve az ítélet végrehajtásában szerepet játszani. Noha középkori jogunkban kétségtelenül fellelhető idegen jogok bizonyos fokú recepciója, az ezekkel, valamint egyéb korabeli külhoni normákkal való összevetést e rövid munka nem kíván végezni, pusztán a középkori Magyarországon alkalmazott joganyag elemzésére szorítkozik, tekintet nélkül annak idegen száaira vagy párhuzamaira. Nemkülönb, és elsősorban a büntetőjog talaján igyekszik maradni, annak ellenére, hogy egyes részei más jogterületekkel is összekapcsolhatók. Tanulmányomban elsősorban három nagy okmánytár anyagaira, továbbá a *Registrum Varadiense* feljegyzéseire támaszkodtam elsősorban, amiket közel két évig gyűjtöttem, válogattam, és fordítottam.

Megközelítési módomban talán rendhagyó. Ez részben abból adódik, hogy a fegyverek korabeli megjelenése a büntetőjogban oly nagyfokú, ami már-már megköveteli jelenlétük összegzett áttekintését, másrészt pedig a kornak egy oly sajátos jogi kultúrája figyelhető meg ezeken keresztül, amely az elkövetett bűncselekményeken túlmenően átszövi a büntetőjog joghatósági, bűncselekményi, bizonyítási és végrehajtási területeit. Emellett tisztázásra szorul a fegyver terminológiája is. A modern jog értelmében ugyanis a fegyver jelenti egyfelől a lőfegyvert és az ezzel bizonyos eltérések ellenére adekvát, de más működésű és rendeltetésű eszközöket, másfelől pedig a robbanóanyagot, robbanószert, valamint az ezek használatára szolgáló eszközt,

emellett ugyan nem „*fegyver*” megnevezéssel, de a közbiztonságra különösen veszélyes eszközök is ide sorolhatóak, végül taxatív enumeráció nélkül minden olyan eszközt, ami az élet kioltására alkalmasnak minősül.¹ A régi jog e vonatkozású reprezentálásához azonban a maihoz képest eltérő meghatározás szükséges. Tanulmányomban ezért fegyvernek tekintetem azokat a korabeli tárgyakat, amiket elsődlegesen az emberi élet kioltására, vagy más, ember megsebzését elősegítő eszköz gyanánt készítették, legyen szó akár offenzív, akár defenzív alkalmazásukról, beleértve ebbe a nem militáris felhasználásra készült, főleg a büntetés-végrehajtásban használt tárgyakat, továbbá mindazokat, amiket emberi élet kioltására használtak fel ezeknek kifejezetten e célra alkalmassága okán.

Noha elsősorban a középkori magyar jog górcső alá vételét kíséreltem meg, nem hagyható figyelmen kívül az ezt követő korszakok jelentősebb forrásanyaga, minthogy a korábbi, gyérebb joganyag feldolgozásához, értelmezéséhez szükségszerűen ezekhez is hozzá kell nyúlni.

2. Fegyverek mint hatalmi jelképek

A különböző hatalmak megnyilvánulásának elemzésekor az egyes történeti korszakokban óhatatlanul megfigyelhető egy ezek mögött meghúzódó történelmi tapasztalat, a kulturális fenomének.² A jogtörténeti fejlődés folyamán egy ezt folytonosan kísérő társtudomány jelenik meg, a jogi kultúrtörténet. Noha nem volt rezisztens a mindenkori uralkodó eszmék és kultúrák befolyásával szemben, néhol mégis képes volt hatást gyakorolni azokra. Szubsztanciája összetett. Megismerése az ikonográfia, szimbolika, inszigniológia, numizmatika, és egyéb történeti tudományok révén lehetséges. A jogi kultúrtörténetben az egyes hatalmak szimbolizálása a rájuk jellemző, kulturális szokás révén kitermelt, különböző alakok, tárgyak megjelenítésével történt, amelyek e jogi kultúra révén többet jelentettek pusztán eszköz mivoltuknál, művészi értéküknél. A fegyverek a jogban, a katonai vonatkozások mellett, illetve azokkal összefüggésben, jórészt gyakorolt hatalmi jogosítványok, joghatóságok megjelenítésére szolgáltak, mind egyházi, mind világi alkalmazásban. A büntetőjog tekintetében a fegyverekkel, többnyire lándzsával, illetve karddal tették láthatóvá a joghatóságot, a törvényességet és az igazságosságot.

Az uralkodói hatalom (*imperium*) a patrimonális királyság idején több ikonban is testet öltött. Ezek egyenkénti elemzése előtt azonban nélkülözhetetlen e hatalom mibenlétének ismertetése. *Szent István* a keresztény magyar állam alapjainak lerakásában, az országépítésben nem csupán a pogány szokásokkal szakított, hanem annak hatalmi berendezkedésével is. Ettől kezdve a hatalom, isteni legitimációval, az uralkodó személyében összpontosult, annak személyi hatalma mindenre kiterjedt volt. Ennek alapját a roppant birtokállomány adta, amellyel az uralkodó lekötöztetésébe vonta alattvalóinak potens elemeit. A nemzetségi társadalomból keresztény nemzetté kovácsolódó magyarságot e *quasi* patrimoniumként uralt és kezelt birtokokkal kormányozta, az új igazgatási körzetek, a vármegyék élére tágabb értelemben vett familiárisait, az ispánokat (*comites*) állítva. Noha országszervezése kétségkívül nyugati mintákhoz idomult, azoknak éppen az egyik fő jellegzetességét, a hűbérjuttatást nem vette át. Ezért a nyugati (germán) *beneficium* juttatásával egybekötött, hűbért terhelő szolgálatok a *Szent István* királlyal megjelenő birtokadományozási szisztémában nem jelentek meg, a magyar birtokadományozások a király

¹ Ftv. 2. § 38., Btk. 459.§ 5., 6., Szabs. tv. 169. § (2) a)

² KAJTÁR, Bevezetés a jogi és kultúrtörténetbe 27.

általi kitüntetések voltak a már teljesített szolgálatokért.³ Röviden, a királyi birtokadomány allodiális, míg a nyugati beneficiális volt. E despotikus uralmi szervezetben a jog legfelsőbb forrása a király, mivelhogy mind a dekrétumok, mind a privilégiumok – különbség nélkül – a király jogalkotói akaratát testesítették meg.⁴ Nemkülönb, és a jogalkotói hatalommal összefüggésben a legfőbb bírói hatalom is a királyt illette. Az *Árpád*-házi uralkodók e korlátlan hatalmuk megjelenítésére egyebek mellett fegyveres *signum*okat is alkalmaztak, amik mint közjogi jelképek, militáris jogaik mellett azt jelezték, hogy a király élet és halál ura, az igazságszolgáltatói *potestas* egyedüli birtokosa.

2.1. Lándzsa

Lándzsa és kard, együtt a *III. Ottó* örökébe lépő *II. Henrik* császári méltóságára emelkedésének (1014) ábrázolásában, a koronázó *Krisztus* mellett „*sasként lecsapó*” angyalok által hozott hadi jelvényekként jelentek meg, ezzel is láttatva a császár *imperium*ának mibenlétét.⁵

A lándzsa ezzel közel egy időben jelent meg a magyar hatalmi szimbolikában. Az uralkodó szuverén *imperium*át kronológiai sorrendben először, a korona mellett, amit a hagyomány szerint – minthogy ténylegesen felhatalmazás adásról volt szó a királyavatáshoz – *III. Ottó* „kegyelméből és biztatására” *II. Szilveszter* adott *Szent Istvánnak*⁶, a király lándzsája testesítette meg.⁷ A lándzsát, ugyancsak a hagyomány szerint, *III. Ottó* küldte *Istvánnak* Rómából „*bogy mindenütt szent lándzsát bordonstasson maga előtt, amint az a császár szokása*”, ezért „*az Úr szögeiből és Szent Mór lándzsájából készült saját lándzsa birtoklását engedélyezi számára*”.⁸ E lándzsa nem volt más, mint a *Szent István* hatalmát kifejező jelvény, a király jelképe (*insignum regis*). Ez jelenik meg az 1031-ben *Szent István* megkoronázásának 30. évfordulójára készült miseruhán, a későbbi koronázási paláston is, amely *Szent István* király egyetlen korabeli ábrázolását őrzi: az uralkodó fején korona, jobb kezében pedig lándzsa. Hasonló figyelmet érdemel továbbá az az érmelet, amelyet a Baranya megyei Nagyarsány településén fedeztek fel 1968 júliusában. A negyven darab ezüst dénár kardinális változást hozott a hazai numizmatikában, részben mivel egy addig ismeretlen típusal bővítette a hazai pénztörténet kincseit, másfelől pedig azért, mert a megtalálását követő nagyszabású kutatás megállapította, hogy valószínűleg ez volt az első Magyarországon vert pénz. A pénzek előlapján a központban zászlós lándzsát tartó kéz látható, „*LANCEA REGIS* +” (a király lándzsája) körirattal, hátlapi oldalán templomábrázolás, közepén „*RECI*” felirat, „*REGIA CIVITAS*”⁹ + körirattal.¹⁰

A szent lándzsa *Szent István* idején az uralkodó hatalmát és független erejét volt hivatott jelképezni. Nem sokkal később, 1045 pünkösdjén (május 26.) viszont a hűbéri lekötelezés aktusát

³ DEÉR, Pogány magyarság, keresztény magyarság 103., ENGEL, Szent István birodalma 80.

⁴ BÉLI, Árpád-kori törvényeink 37–38.

⁵ RÁCZ, Rex et regnum 300.

⁶ TÓTH, A magyar koronázási jelvényekről 57.

⁷ DEÉR, Pogány magyarság, keresztény magyarság 96.

⁸ BÓNA, A magyarok és Európa a 9–10. században 85.

⁹ Nyers fordításban: királyi város, a RECI pedig ennek rövidített alakja. A szakértők azonban még nem jutottak közös álláspontra a REGIA CIVITAS pontos fordításának, illetve jelentéstartamának tekintetében, mivel ez jelölheti egyfelől a királyi államot, vagyis Magyarországot, másfelől pedig jelenthetné a verdét, ahol a pénzeket készítették.

¹⁰ BÓNA, A magyarok és Európa a 9–10. században 84., TÓTH – KISS – FEKETE, Opitz Numismatica I. 1.1 (RÉTHY, Corpus Nummorum Hungariae -), TÓTH – KISS – FEKETE, Opitz Numismatica I. 1.2 (RÉTHY, Corpus Nummorum Hungariae -), BÓDINÉ BELIZNAI, A bíbor méltóság, a sárga árulás 110–111.

tette nyilvánvalóvá, amikor az Altaichi Évkönyvek, valamint a vélhetőleg ebből merítő Képes Krónika szerint *Orseolo Péter* Fehérváron III. *Henrikenek* aranyozott lándzsával adta át a magyar királyságot, amit aztán a császár új hűbéresére, *Péterre* bízott, hogy vazallusaként uralkodjon, és adót fizessen.¹¹

A lándzsa szerepének vizsgálatánál *Deér József* abból kiindulva, hogy „a szent lándzsát a Birodalomban is először csupán II. *Henrik* 1002-i felavatása alkalmával használták hivatalos jelvényként” (tudniillik, amikor királlyá avatatták), arra jutott, hogy a lándzsa nem lehetett koronázási *insignum* „az egész magyar középkor folyamán”.¹² A lándzsa, amelyik *Péter* hűbéres lekötézési aktusában szerepet kapott, az a „*lancea deaurata*”, azaz aranyozott (arannyal borított) lándzsa volt, amit *Aba Sámuel* a ménfői csatahelyről menekülteben (1044. július 5.) királyi hatalmának másik jelvényével, koronájával együtt hagyott hátra.¹³ VII. *Gergely* pápa *Salamon* magyar királynak írt 1074. október 28-i levele arról számol be, hogy az *Aba Sámuel*től zsákmányolt királyi jelvényeket III. *Henrik* Rómába küldte. Mivel ez az aranyozott lándzsa nem lehetett tehát azonos a „szent” lándzsával, nem *Szent István* király jelvényei kerültek vissza a pápához, hanem azok, amiket *Aba Sámuel* „volt kénytelen csináltatni” magának.¹⁴ *Kristó Gyula* a lándzsa rejtélyét azzal a feltételezéssel oldotta fel, hogy III. *Ottó* adott *Géza* nagyfejedelemnek, illetve *Istvánnak* *István* házasságkötése alkalmával lándzsát, amely ekként nem hűbéri igényt kívánt megjeleníteni.¹⁵ Ezért inkább hihető, hogy valóban *Aba Sámuel* jelvényei utaztak Rómába, *Péter* pedig hűbéresként kapott lándzsát a császártól. „A magyar politikatörténet *Aba Sámuel* után nem nagyon emlékezik meg [...] a királyi lándzsáról; meglehet, hogy a kettőskereszt váltja fel a hatalmi szimbolikában”.¹⁶ A „nyélre tűzött, bordozható egyes apostoli kereszt” a 11. század óta lett a királyi hatalom jelvénye, „amelyet III. *Béla* nyilván bizánci mintára kettőzött meg”.¹⁷ Ezt támasztja alá a korabeli numizmatika is, minthogy a kettőskereszt, mint *insignum*, III. *Béla* pénzein bukkant fel először.¹⁸

Szabó Károly alapján *Rácz Lajos* említi még a királyi koronával együtt a *Szent István*-i független királyi hatalmat megtestesítő „*bastá*”-t, azaz lándzsát IV. *László* egyik oklevelével kapcsolatosan.¹⁹ A király ezzel az 1274. december 2-i oklevelével, a Vas megyei királyi íjászok összes Vas megyei földjét adományozta *Osl nembeli Herrand* királynéi asztalnokmester, barsi és semptei ispánnak. A szövegben megemlített lándzsa mégsem a királyi lándzsára vonatkozik, hanem egy király elleni támadás képes leírása: egy szókép. A koronát és a lándzsát magába foglaló szövegrész ugyanis így szól: „*qui [...] exercitum ducere contra Coronam Regiam, ac hastam dirigere contra personam nostram non sunt veriti*”. Tehát ez két, az „*ac*” kötőszóval elválasztott mondat, amelyek közül az első a korona, a másik a király személye elleni támadásról beszél. A szövegrész fordítása pedig az előbbieket szerint így alakul: „[...] a Vas vármegyei királyi íjászok nyilvánvaló hűtlenséget és a

¹¹ PAULER, A magyar nemzet története 89., 90., DEÉR, A magyar királyság megalakulása 16., ERDÉLYI, Krónikáink magyarul 159.

¹² DEÉR, A magyar királyság megalakulása 15.

¹³ DEÉR, A magyar királyság megalakulása 16–19., HÓMAN – SZEKFÚ, Magyar történet 255., RÁCZ, Rex et regnum 317.

¹⁴ KRISTÓ, Magyarország története 895–1301 92.

¹⁵ KRISTÓ, Magyarország története 895–1301 93., BÓDINÉ BELIZNAI, Hatalmi felségjelvények 10.

¹⁶ RÁCZ, Rex et regnum 317.

¹⁷ BÓNIS, Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban 99.

¹⁸ TÓTH – KISS – FEKETE, Opitz Numismatica I. 16.13. (RÉTHY, Corpus Nummorum Hungariae -), 16.14. (RÉTHY, Corpus Nummorum Hungariae -), RÉTHY, Corpus Nummorum Hungariae 112. (TÓTH – KISS – FEKETE, Opitz Numismatica -)

¹⁹ SZABÓ, Kun László 27. 1. számú lábjegyzet, RÁCZ, Rex et regnum 317–318.

felségsértés büntetését követték el előbb Henrik egykori szlavón bánnal együtt, aki István úr, Magyarország felséges királya, legdrágább apánk idejében a csebek királyához pártolt, és aztán ugyanezzel Henriekkel és fiaival és segítőikkel, akik nem átallották András herceget, legdrágább fivériünket elrabolni, és hadat vezetni a királyi korona ellen, és lándzsát irányzoni személyünk ellen [...]”²⁰

A lándzsának egy királyi hatalmi jogosítvány tekintetében maradt meg a későbbiekben is a szerepe, és ez már a bíraskodáshoz, a bírói ítéletnek a végrehajtásához kapcsolódott. I. Károlynak 1320 körül kelt dekrétuma, aminek szövege az első magyarországi jogkönyvből, az *Uzsay János* egri olvasókanonoknak tulajdonított *Ars Nortariából*²¹ ismert, a vagyoni büntetések végrehajtásában eljáró személyeknek előírja, hogy a marasztaltak részére határidőt szabjanak, hogy megválthassák magukat. Ha azonban a megjelölt helyen és időben ezt elmulasztanak, akkor: „[...] *ugyanazek a végrehajtók tartozzanak az előbb mondott királyi és káptalani vagy konventbeli emberekkel a büntetésekben marasztalt emberek birtokaira vagy lakhelyére menni, és azok falvainak végére érven, a béke és az igazság jeléül döfjenek vasával lándzsát a földbe, és három napig törvényes intést téve, ott a fent mondott büntetések megfizetésére és elégtételének adására várakozzanak [...]”²²*

2.2. Kard, pallos

A kard általánosan a hatalmat, az igazságot és férfiasságot jelentette. Férfiasság alatt a férfivá avatott személy értendő, akit felöveztek, ahogy azt a Garam partján *Hont* és *Pázmány* lovagok is tették német szokás módjára *Géza* fiával, *Istvánnal*.²³ A karddal történő felövezés a későbbi uralkodóknál is fontos szerepet játszott, ahogyan erről koronázási szövegeink megemlékeznek. A koronázó érsek a ceremónián a következő szavakkal adta át a kardot: „*Övezd fel kardodat oldaladra, hogy ezáltal az igazságosság hatalmát gyakorold!*”²⁴

A királykoronázásban szerepet játszó kard *IV. Bélával* kapcsolatban bukkan fel a Képes Krónikában: „[...] *Béla királyt október 14-én koronázták meg [...] Fehérvárott Boldog Péter székesegyházában, amelyet ő szenteltetett föl. Öccse, Kálmán herceg tartotta tisztelettel az ő oldalán a királyi kardot, Dániel rutén herceg vezette előtte a legnagyobb tisztelettel a lovát*”.²⁵ Valószínűleg, sőt szinte biztos, hogy *IV. Bélához* kötődik a kardhordó (*ensifer*) méltóságának meghonosítása. Uralkodása idejéből négy kardhordó ismert.²⁶ Közülük bizonyos *Csák* mester, aki négy (1257. március 28-án, 30-án, október 11-én kelt) királyi oklevél szerint ura, a király parancsára (Kőrös megyében) a Gerzence vár birtokot és más, a gerzencei várhoz tartozó földeket határolt meg, és iktatott ottani várjobbágyoknak²⁷, nem azonos *Habót nembeli Csákkal*, akit *Fügedi* a sorban első kardhordónak nevezett meg, ugyanis *Habót nembeli Buzád fia Csák* egy 1257. július 8-i királyi levél szerint tárnokmester és zalai ispán volt.²⁸ A gerzencei határjárás és iktatás alapján az *ensifer* a kisebb királyi

²⁰ WENZEL, Árpádkori új okmánytár XIII. 111.

²¹ BÓNIS, Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás 244–245., BÓNIS, Középkori jogunk elemei 30–32., BÉLI, Városi szokásjog az *Ars Notaria* alapján 6., 8–9.

²² BÉLI, A nemesek négy bírója 144., BÓDINÉ BELIZNAI, A bíbor méltóság, a sárga árulás 130.

²³ BÓNA, A magyarok és Európa a 9–10. században 82.

²⁴ BÓDINÉ BELIZNAI, A bíbor méltóság, a sárga árulás 109.

²⁵ ERDÉLYI, Krónikáink magyarul 234–235.

²⁶ FÜGEDI, Ispánok, bárók, kiskirályok 119.

²⁷ WENZEL, Árpádkori új okmánytár XI. 437., IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár VII. 67., 69., 71.

²⁸ WENZEL, Árpádkori új okmánytár VII. 452.

udvari méltóságok közé tartozott, és e „*tisztán presztízs*”²⁹ feladata mellett kisebb megbízatásokat teljesített a király parancsára. Ez az udvari tisztség azt jelzi, hogy a királyi hatalom megjelenítésére a királyi kard nyilvános, kardhordó közreműködésével történő bemutatása gyakran előfordulhatott.

Kardhordókkal később is lehet találkozni, egy 16. századi példát kiemelve, Sopron város 1545-ben kelt egyik statútuma arról árulkodik, hogy ünnepnapok alkalmával a bíró az őt követő kardhordozójával jelent meg, így a hivatalát jelképező kardról a városiak mellett az idegenek is fel tudták ismerni.³⁰

A kard a királyi hatalom szimbólumaként összetett jelentéstartalma(ka)t hordozott. Jelölte egyfelől az uralkodó fegyveres hatalmát és köteleességét, miszerint ellenségeitől az országot megvédi, ahogyan az *I. Ulászló* koronázásából is kitetszik: „[...] *Majd a koronás király emelvényre lépén, többeket lovaggá ütött,*” – tudniillik a lovaggá ütés karddal történt – „*jelezve, hogy az országot fegyverek védik meg, ezt fogja fő gondjának tekinteni. [...] Végül lóra ülén, a városon kívül Szent Márton egyházába ment és felmenvén a toronyba, kibajolva négy vágást tett kardjával a világ négy tája felé annak jelzésére, hogy az országot bárhonnan jövő támadás ellen meg fogja védeni [...]*”³¹

Szintén államhatalmi jelképként jelent meg a Képes Krónikában a „*korona és a dukátust szimbolizáló kard*” a Várkonyi jelenetben: I. András megkoronázását követően hazahívta fivérét, Bélát Lengyelországból, leszármazók hiányában a trónus várományosának: „*Sem örökösöm nincs, sem testvérem kívüled. Te légy nekem örökösöm, te következéssel a királyságban*”.³² Béla erre nagy örömmel hazatért, majd az országot három részre osztották, amelynek két része felett a király (*rex*) regnált, harmadán pedig a herceg (*dux*).

A *dux* ekkor a hercegi címmel azonosítható, a *ducat* pedig a hercegséggel, de jelentéstartalmuk magyarázatra szorul, amihez érdemes *Kristó Gyula* megállapításaihoz nyúlni. Ennek értelmében a *ducat* és *regnum* kapcsolata novumként jelenik meg a honi jogban a XI. századi alkalmazásában, eltérő funkcióira tekintettel a *dux* előzetes itthoni megjelenéseire képest, minthogy ugyan ennek terminológiája jelölt egyrészt hadvezért, másrészt a trón várományosát, mivel *András* és *Béla* esetében e rang a *rex* imperiumából egyfelől egy kihaló részt takart, ugyanakkor egy ezzel szimbiózist képező társ volt. Az ország felosztása, a hercegség célja ugyanis a centralista hatalom kiépítése volt, amihez szükségessé vált a regnálási feladatok megosztása, hogy a külső támadás elleni védekezéssel egyidejűleg a belső szeparatizmus felszámolása megvalósítható legyen.³³ Vagyis *dux* és *rex* hatalma nem ellentétükből fakad, hanem ellenkezőleg, közös érdekük és kölcsönös pártfogásuk termelte ki ezt. *András* királynak azonban később fiai születnek, akik közül a nagyobbikat, *Salamont*, az öt éves infantulust királlyá kente fel az ország főembereinek hozzájárulásával. Emberei azonban folyvást emlékeztették, hogy fia nem lehet király, míg *Béla* herceg él, hasonlóképpen a *dux* emberei sem mulasztották el a sugdolózást, buzdítva őt, hogy a koronát addig szerezze meg, ameddig *András* király gyenge,³⁴ *Salamon* pedig gyermek. *András* biztosítani kívánva fia számára a királyságot, 1059-ben a Tisza mellett fekvő Várkonyba, a királyság és hercegség határára hívta öccsét, két hű emberének a következőt

²⁹ FONT – FEDELES – KISS, Magyarország kormányzati rendszere 18.

³⁰ BÓDINÉ BELIZNAI, A bíbor méltóság, a sárga árulás 132.

³¹ KAJTÁR, Bevezetés a jogi és kultúrtörténetbe 35.

³² ERDÉLYI, Krónikáink magyarul 168.

³³ KRISTÓ, A XI. századi hercegség története Magyarországon 86.

³⁴ Ti. a király szélütés vagy köszvény miatt ekkor már jární sem tudott.

mondva: „*Próbát teszek a herceggel. Megkérdezem, a koronát akarja-e vagy a hercegséget?* – behozták a koronát mint a királyság, valamint a kardot mint a hercegség jelképét, vörös szőnyegre helyezve azokat – *Ha a herceg nyugton a hercegséget akarja: bírja! De ha a koronát választja, akkor, urak, keljete fel, és e karddal vágjátok le!*”.³⁵ Emberei pedig megesküdtek, hogy így tesznek. Fülébe jutott azonban Bélának a csapda, így a király előtt, hogy életét mentse, a kardot választotta. András azt hitte ekkor, hogy öccse tiszta szívből cselekedett, ám amint a herceg Várkonyból elszabadult, rögvest Lengyelországa menekült. A király ebből felismerte a helyzetet, családját osztrák földre menekítette. A következő évben kitört a testvérháború.

A kard királyi jelvényként megjelenik a hazai pénzekben is. A 18. századi pénzverésben válik gyakorivá az uralkodói portrék ábrázolása, amiken a király egyik, esetleg mindkét kezében hatalmát jelző *insignum*okat tart, így a pálca és az országalma mellett kardot is.³⁶

A király *Istentől* származó hatalmát és egyúttal annak egyik fő elemét, a bíraskodási hatalmat megtestesítő *gladius* a királyi adománylevelek *arengájában*³⁷ akkor tűnt fel, amikor hűtlenség miatt elkobzott ingatlanokat adományozott az uralkodó. Az első egyike IV. Bélának az a levele, amelyik Zólyomban, 1240. augusztus 12-én kelt, és a *Kán nembeli Gyula* egykori bán hűtlensége miatt háramlott Borsod megyei Tardona birtok *Gurg fia Miklós* gömöri ispán számára történt adományozásáról rendelkezett: „*Mivel az isteni rendelés mérhetetlen magasztossága a királyoknak avégre engedte át a kardot, hogy a gonosztevőket büntessék, a jókat pedig igazságos osztogatással becsben tartsák, azt tanácsolja az észszerűség, és azt követeli a jognak szigora, hogy a gonosztevők rosszasa ne maradjon büntetlen, és hogy az érdemeseket ne csalják meg járandóságaikban.*”³⁸ IV. Béla egy másik, 1246. január 10-én, Budafelhévízen kiadott levelének *arengája*, amivel *Marchbrand* újvári ispán bevezetéséről szóló jelentése alapján *Pok nembeli Móric fia Móric* pohárnokmester számára adományozta a *Simon fia Fulkónak* büntetetei miatt elkobzott birtokait Fülel várával együtt, kifejezetten arról az ítélezési hatalomról szolt, amit az *Isten „illustribus catholicis”,* azaz a „nagyméltóságú katolikusoknak”, tehát általában a büntető hatalmat is gyakorló hatalmasoknak adott: „*A bosszúállások Ura, aki karddal büntetve fékezi meg a dölyföseket, és a megtévedtek nyakát nehéz járomba hajtja, és mindazonáltal kegyes király, akinek kegyessége illő jutalommal felel az alázatosoknak és szerényeknek, azért adta át a nagyméltóságú katolikusoknak a kardot, hogy az igaztalanok a továbbiakban tanuljanak a kard által, továbbá, hogy az igazaknak a kegyes ajándék okán örvendő lelke szakadatlanul büsleges szolgálattelelekre gyúljon [...]*”³⁹ III. András 1294-ben kelt oklevelében, amellyel *Lőcsei Helbard* ispánnak adományozott egy, az ország pusztítása miatt *Simon fia Györgytől* és testvéreitől elvett földet, az is megfogalmazódott, hogy a király a kard hatalmával úgy éljen, hogy lehetőleg az isteni ítélet igazságát (*veritas divini iudicii*) érvényesítse: „*A királyi felség irgalmassága pedig, aki a jóknak dicséretére és a rosszaknak bosszulására fogadta el a kard hatalmát, miként lehet, az isteni ítélet igazságát követi.*”⁴⁰

Az *Árpádok* okleveleiben szereplőkkel egyezően írták le a királyi kard ítéelő hatalmát később is, mint ezt I. Károly két oklevele is igazolja. Az egyik 1317. május 8-án kelt, amivel *Zoárd nembeli Lőrinc fia István* ispán kapta adományba a hűtlen *Gothard* bán fiainak a Tisza-közben levő

³⁵ PAULER, A magyar nemzet története 106.

³⁶ TÓTH, Insignumok a magyar és erdélyi pénzekben

³⁷ Az *arenga* az oklevél érdemének, azaz *contextusának* gyakori alkotórésze, ami „általános gondolatot tartalmazó mondás (...) valami filozófiai, teológiai vagy jogi igazsággal” SZENTPÉTERY, Magyar oklevéltan 19–20.

³⁸ WENZEL, Árpádokori új okmánytár VII. 100.

³⁹ FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae V (1.) 401.

⁴⁰ IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár V. 76.

Szabolcs megyei birtokait: „[...] az egész világon a királyok trónusát és különféle fejedelmek hatalmát emeli, hogyha egyesek érdemeit törvényes ítélet mérlegén megmérve, a méltóakat illő kedvezésekkel jutalmazza, és a bűnösöket és büntetésre méltókat a bosszulás kardjával illendőképpen bünteti, mivel miként az érdemek érdemeiket, úgy az érdemteleneknek a törvény útján és a természet rendjén igazságos büntetéssel érdemtelenégeket kell magával hozni”.⁴¹ A másik adománylevelével a király a hűtlen Mihály fia Pál összes birtokait adományozta Pál fivérének, Mihály fia Miklósnak és Miklós fivére Péter fiainak 1332. augusztus 31-én: „Avégre adományozott kardot az Úr a királyi felségnek, hogy az érdemeseknek illő jutalmakat adjon fizetségül, és a büntetésre méltókat büntesse, nehogy a rosszaság más merészeknek hasonló példával szolgáljon”.⁴²

Az iménti példákban megjelenő bosszuló vagy büntető kard (*gladius vindictus*) nemcsak a király, hanem általában más bírók hatalmát is szimbolizálta, elsősorban azokat, akik bírói hatalmukat eredendően a királytól nyerték, mint a városok bírái és a földesurak. Ezek különös bírói joghatóságát, a pallosjogot (*ius gladii*) némely esetben kétélű kard testesítette és elevenítette meg a települések határain vagy várakban is elhelyezve.⁴³

Bűnözők, miképpen az Árpád-kor óta nevezték őket, a közönséges gonosztevők (*malefactores publici*) felett eleinte a megyei királyi bírók mondtak ítéletet, Kálmán reformja szerint ketten-ketten megyénként, valamint királyi delegált bírók, majd a 18. század végétől a nádor, közgyűlései (*congregatio generalis*) alkalmával, azután a megyésispánok, négy nemes bírótárral tartott törvényszékeiken, valamint a megyésispánok saját jogon, a 14. század elejétől pedig már csak királyi parancsra tartott közgyűléseken.⁴⁴ A szabadsággal rendelkező hospes-közösségek, majd a városok a király erre vonatkozó joghatóságot meghatározó kiváltsága alapján választhattak bírót, és ítélezhettek. Ezek közül több, már az Árpádok alatt teljes *jurisdictio*val rendelkezett, ami azt jelentette, hogy a közösséghez tartozó bűnöző felett halálos ítéletet is mondhattak. Tehát ezek a közösségek teljes perszonális joghatóságú törvényszéket tartottak. A 14. század második felétől a király az addig perszonális joghatósággal rendelkező városok némelyikének territoriális joghatóságot is adott. Ez azt jelentette, hogy a város, illetve a városi hatóság már nem csupán közösségéhez tartozó, hanem a határain belül elfogott minden gonosztevőt elfoghatott, kínzásnak vethetett alá (*facultas tormentandi*), ítélezhetett felette, és kivégezhetette. Ez a bíraskodási szabadság már ténylegesen a pallosjogot jelentette.⁴⁵

A városok mellett földesurak is kaptak effajta autonóm bíraskodási előjogot, amely I. Károly egyik fontos újítása volt, azt is hozzátéve, hogy az a IV. László által 1282-ben kiadott levél, amit az első pallosjog engedélynek tekintenek, „kétség kívül hamisnak mutatja magát”.⁴⁶ Az első

⁴¹ IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár VII. 373.

⁴² FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae VIII (3.) 596.

⁴³ MEZEY, Magyar jogtörténet 167., KOCHER, Szimbólumok és jelek a jogban 61.

⁴⁴ HAJNIK, A magyar bírósági szervezet és perjog 4., 7., 67–69., 77–79., HOLUB, Zala megye története a középkorban 167., 171., 186–187., NYERS, A nádor bírói és oklevéladó működése 18–19., VÁCZY, A magyar igazságszolgáltatás szervezete 14–16., BÓNIS – DEGRÉ – VARGA, A magyar bírósági szervezet és perjog története 17–20., BÉLI, A nemesek négy bírója 149–153., 161–162., 167–169., BÉLI, A nádor bírói hatalma a XIII. század derekáig 61–62., BÉLI, A középkori bíró működésének törvényessége 252–253., BÉLI, A vármegyei nemesi bíraskodás szervezete 22–23.

⁴⁵ BÉLI, Városi szokásjog az Ars Notaria alapján 42–61., VARGA, Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek 10.

⁴⁶ HAJNIK, A magyar bírósági szervezet és perjog 99., SZOIKAI, A földesúri bíraskodás az Árpád-kori Magyarországon 64., HOLUB, Zala megye története a középkorban 227–228., BÓNIS – DEGRÉ – VARGA, A magyar bírósági szervezet és perjog története 16., DEGRÉ, A kínvallatás bevezetése a magyar büntetőperbe 141., SZENTPÉTERY – BORSA, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. 300.

között, 1325-ben nyert ilyen bíraskodási hatalmat *Köcski Sándor* országbíró.⁴⁷ Ebben, valamint az ehhez hasonló különleges bírói hatalmat biztosító kiváltságlevelekben⁴⁸ ezt a jogot a sajtáságok miatt egyedi megfogalmazású, szokásossá vált formulákkal írták le úgy, hogy felsorolták azokat az eljárási cselekményeket és bűncselekményeket, melyeket a széket tartó jogosult és köteles volt teljesíteni, illetve amik miatt jogosult és köteles volt büntetéseket kiszabni: 1348-ban *I. Lajos* király *Héder nembeli Hédervári Miklós fia Miklós* udvari vitéz, és fivére, *István* fiai, *Miklós*, *György* és *János* részére, kérésüknek megfelelően különös bíraskodási jogot adott: „[...] mivel hogy birtokaikat és javaikat rablók, tolvajok és más gonosztevők folytonosan csalárdul kifosztják [...] a mondott Miklós fia Miklós mester által az ő és mondott fivére fiainak felségünk számára előterjesztett efféle kéréseit elfogadhatónak tartva, helybenbagytuk, és a jelen levél révén engedélyeztük, hogy birtokaik területén és határai közt bárhol a mondott rablók, tolvajok és más gonosztevők közül, gonosz cselekmények művelésében eljárókat el tudnak fogni, legyen mindig szabad nekik letartóztatni, és bármely megvénispán, kivált a pozsonyi, mosoni, győri és vasvári ispánok ellentmondása nélkül büntetési ügyekben ítélni, és ezek érdemei és kihágásai szerint őket megbüntetni, felakasztani és megkínózni, nemkülönb e gonosztevők végett birtokaik határai között bármely előbb mondott megyében akasztófát vagy bármilyen kínzó oszlopot és kínzóeszközök bármi más nemét állítani és örökre fenntartani tulajdon jóváhagyásunkból, ahol számukra megfelelőnek és alkalmasnak látszik [...]”.⁴⁹ 1363-ban hasonlóképp *I. Lajos* adott *Katli János* fiai, *Vörös Péter*, és *Dezső* részére, valamint ezek unokatestvéreinek, *Miklós fia Pálnak* és *Istvánnak*, valamint *Was László fia Simonnak* és *Lökösnek*, nemkülönb *Tamás fia Jánosnak* (cegei nemeseknek) a Doboka megyei Cegén és más birtokaikon jogot arra, hogy „[...] földjükön bitót és más kínzóeszközök fajtáit létesítsék és emeljék, és ugyanezek és örökösök és utódai örökre fenntartsák és az összes tolvajt, rablót, gyilkost, és más gonosztevőket, akiket a megjegyzett Cege birtok és nemkülönb minden más vármegyében bírt birtokaik, szabásaik és földhatáraik között, bárkit és valabányszor tudnak, letartóztassanak és elfogassanak, a már mondott Cege birtokban tartandó és összehívandó törvényszékükön ítélkezhessenek és marasztalhassanak, és a büntetési és kihágás módja és minősége szerint büntethessék és megkínózhassák őket örök időkre [...]”.⁵⁰ Nemkülönb e sajtáságos hatalommal ruházta fel 1418-ban *Zsigmond* király *Palóci Máté* borsodi ispán familiárisát, *Vajai Miklós fia Ábrahámot* szolgálatai érdeméül, valamint testvérét, *Miklós fia Istvánt*, *Vajai Benedek* fiait, *Tamást* és *Istvánt*, továbbá *Vajai László fia Györgyöt*, unokatestvéreit és örökösöiket: „[...] hogy ők és örökösök összes, az előbb mondott ország bármely megyéjében tulajdon kezeiken lévő összes birtokaik színén akasztófát és kínzóeszközök más fajtáit állíthassanak és állítsanak, és az összes tolvajt, rablót, útonállót, gyilkost, gyújtogatót, zsebmetszőt, zártörőt, hamispecsét-vésőt, hamispénzverőt, és egyéb más gonosztevőket, akiket ők vagy örökösök birtokaik határai közt, ezeknek efféle gonosz tevékenységeiben értéket elfoghassák, és legyen telj- és korlátlan hatalmuk elfogni, akasztásokkal, lenyakazásokkal, égetésekkel, és keréketörésekkel büntetni és ezek érdemétől megkívántan, bármely a törvény igaz útján megkívánt büntetéssel sújtani jelen kegyünkénél és különös rendelésünkénél fogva [...]”.⁵¹ Megjegyzendő azonban, hogy noha e jogukat *de jure* a királyoktól

⁴⁷ FÜGEDI, Ispánok, bárók, kiskirályok 194., BÉLI, A nemesek négy bírója 139.

⁴⁸ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY, Zala vármegye története II. 256., IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár 359., II. 225., NAGY, Sopron megye története II. 272., IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár III. 374., V.392., FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae IX (1) 768., IX. (3) 345., 490., IX. (4) 172., 229., IX. (5) 370.

⁴⁹ IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár I. 205.

⁵⁰ IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár 268.

⁵¹ FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae X (6) 128.

nyerték el a földesurak kiváltságlevelekkel, *de facto* azonban akadtak esetek, amikor földesurak e joghatóságot ennek hiányában önkényesen gyakorolták.⁵²

A végrehajtási módok sorában az akasztás (*suspensio*), égetés (*combustio*), kerékbetörés (*rotatio*) mellett szerepel ugyan a lenyakazás (*decollatio*) is, amit rendszerint pallossal hajtottak végre, de a szokásos formulákban sehol sem említették a *jus gladii*-t. Noha azt senki sem vonja kétségbe, hogy a fentiek szerint definiált joghatóság a 14. század óta kiváltságlevéllel territoriális joghatóságot nyert, azaz pallosjogú bíróságokra vonatkozott, csak egy szerzőt, *Degré Alajost* kiemelve: „1388 és 1398 közötti időből már 19 pallosjogi privilegium maradt fenn”,⁵³ ezek megkülönböztetésre, a pallos, a *gladius* megjelenítése, illetve a *jus gladii* használata csak jóval később tűnt fel és terjedt el.

A Hármaskönyv III. részének XX. címe a szabad városok territoriális joghatóságáról ugyan említést tett, ahogyan a földesúri joghatóságról rendelkezve közvetetten a III. rész XXXII. címe is, mégpedig „*nobiles privilegia non habentes*”-ről szólva, ennek a különös *jurisdiction*-nak a pontosabb megnevezése egyik esetben sem kapott helyet.⁵⁴ Ezeket a teljes, territoriális joghatóságú bírói fórumokat a 17. századtól kezdték „*jus gladii*” néven jelölni, ahogyan a későbbi törvények azt megfogalmazták: „*jus gladii* (1638: 20. tc.), „*liberi comites et nobiles jus gladii habentes*” (1655: 38. tc.), „*jus gladii habentes*” (1659: 15. tc., 1662: 30. tc., 1715: 48. tc.), megjegyezve, hogy az említett „*liberi comites*”, azaz szabad ispánok megnevezéssel az e joggal felhatalmazott földesurakat tüntették ki (1495: 19. tc., 1655: 38. tc.).⁵⁵ A terminológiának a 17. század közepe óta bevett használatát igazolják már a megyei statútumok is, mint ahogy ezt a következő példák mutatják: Trencsén 1650. évi statútumainak *De fautoribus malefactorum vagabundis et furibus equorum* címe alatt: „*A nemesek kúriáin kívül bárhol talált csavargókat az 1625. évi 13. artikulussal értelmében bárki szabadon elfoghatja, és azok, akiknek pallosjoguk van, érdemiük szerint büntethetők, egyébként főispán urak kezébe adják őket bebörtönzésre*”.⁵⁶ Hasonlóképpen Győr vármegye 1653. évi statútuma: „*Elrendelték, hogy minden nemes és pallosjoggal nem rendelkező úr alattvalóját feltétel nélkül, javaikban letartóztatott közönséges gonosztevőket pedig ne büntethessék, és ne vonakodjanak alispán úr kezébe adni. Pallosjoggal bírók pedig a közönséges gonosztevőket ne tartózzanak néki átadni és átengedni*”.⁵⁷ Úgyisint Nyitra vármegye 1666. évi statútuma: „*Hogy ha ezután bármely birtoknak bírója e birtok kebelében kapott gonosztevők elfogásában rest volna vagy a gonosztevők elfogására gyalogosokkal nem volna kész, lakoljon a törvényben kifejtett büntetéssel. Az elfogottak pedig a legközelebbi egyetem, joghatóságára juttassa, vagy más szomszédos pallosjoggal rendelkezőknek*”, valamint Pozsony vármegye 1673. évi statútuma: „*A hasonló gonosztevők és segítők és támogatóik kinyomozása, miként a társak kitudása végett elrendelték, hogy a pallosjoggal bíró főpap, mágnás és nemes urak és szabad városok, miként a határok kapitányai és ezeknek tisztjei, tudniillik jószágaik kormányzói és igazságszolgáltatói a fővesztés ítélet végrehajtás idején a közönséges gonosztevőket a törvény közbejöttével a fővesztés ítéletben marasztaltakat az előbb említett alispán úr tájékoztatására megelőző kínvallatás után fővesztéssel büntessék*”.⁵⁸

⁵² VARGA, Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek 10.

⁵³ DEGRÉ, A kínvallatás bevezetése a magyar büntetőperbe 141.

⁵⁴ WERBÓCZY, Tripartitum 506., 533.

⁵⁵ MÁRKUS, Corpus Juris Hungarici 1000–1526 573., MÁRKUS, Corpus Juris Hungarici 1608–1657 383., 607., MÁRKUS, Corpus Juris Hungarici 1657–1740 147., 245., 479.

⁵⁶ KOLOSVÁRI – ÓVÁRI, Corpus statutorum Hungariae municipalium IV. (1) 289.

⁵⁷ KOLOSVÁRI – ÓVÁRI, Corpus statutorum Hungariae municipalium V. (1) 151.

⁵⁸ KOLOSVÁRI – ÓVÁRI, Corpus statutorum Hungariae municipalium IV. (1) 352., 386.

A pallosjogot vérhatalomként is definiálták. Miként *Szegedi János* fogalmazza: „*A pallosjog a büntető ügyek ítélésének hatalma. Nevezik ezt vérhatalomnak is, azért, mert az ezzel rendelkezőknek joga van büntettekben a bűnösök testére és vérére ítéletet hirdetni és azokat az igazság végrehajtója (közönségesen hóhér) által végrehajtani*”.⁵⁹ Hasonlóan említi *Husztly István* is: „*A vérhatalom vagy pallosjog általában jog és hatalom büntettekben az ítélethirdetésre és végrehajtásra a bűnösök testére és vérére, és az ahhoz szükségesek gyakorlására, vagy röviden: hatalom a büntető ügyek felderítésére és a büntettek büntetésére*”.⁶⁰ Más 18–19. századi szerzők csak a büntetőbíróságokat sorolták fel, köztük a pallos jogú úriszékeket is megemlítve miként *Tarnói Gochetz Gábor*: „*A büntetőeljárás büntettekben a megyei törvényszék, továbbá a pallosjoggal rendelkező úriszékeken folyik*”, azután *Bodó Mátyás*: „*A vármegyék, szabad királyi városok, privilegizált mezővárosok mellett [...] magánszemélyek és családok, a számukra engedélyezett és kiváltság útján adott hatalommal rendelkeznek, és pallosjognak örvendenek*” és ugyanezt a sorrendet követte *Vuchetich Mátyás* is.⁶¹

A kard egészen különös jelentéssel is felbukkant egyik korai forrásunkban, mégpedig egy birtokdúlási ügyben.

IV. Béla 1239. május 18-án, Horomban kelt oklevelével jóváhagyta, hogy *Bertalan* veszprémi püspök és egyháza, tekintettel arra, hogy a Dráva és Zaratka közt fekvő *Vyzmich* nevű földjük „*oly távoli, hogy csak néha vagy egyáltalán nem látogatták*”, eladta *Hahót* nembeli *Buzád* testvérének, *Mihály* királynéi asztalnokmesternek száz aranymárkáért, mely föld egyebek mellett *Egynthku* és nemzetsége birtokival volt határos.⁶²

Még az évben egyfelől *Buzád* bán fivére, *Mihály* mester, másrészt pedig az említett szomszédok, *Eguthku*, valamint *Walchun*, *Otbok* és rokonaik közt per támadt a *Wyzmeth* nevű birtok miatt. Az ügy bírója, *Arnold* zalai ispán, aki ugyancsak a *Hahót* nemhez tartozott, kiszállt a helyszínre, ahol először *Mihályt* kérdezte arról, „*hogyan birtokolja az említett földet, aki azt mondta, hogy vétel jogán birtokolja [...]*”, és bemutatta a király előbbi, valamint a püspök és a veszprémi káptalan más, a vitás földre vonatkozó leveleit, amiket *Arnold* felolvastatott. Mivel a kikérdezett nagy számban jelen lévők közül ennek senki sem mondott ellent, „*az említett földnek a birtokát Mihály mester részére meghagyták békés birtoklásra*”.⁶³

Az is kiderült, hogy nemcsak követelte *Egynthku* ezt a földet, hanem fel is dulta. A birtokdúlás pedig nem volt más, mint hatalmaskodás. Mivel ez a deliktum súlyosnak számított, az ügyben eljáró *Arnold* ispán ítélete alá tartozott, aki végül az ügyet egyezsége vitte: „*Azután pedig, midőn a föld Mihály mester számára igazolódott, a két fél beleegyezésével és kérésére e M[ihály] mester prédiúmának feldúlása felől bírói úton a béke üdvéért olyan egyezséget tettünk, hogy a mondott Egynthku, rokonoit kivéve, mivel Mihály mester prédiúmát feldúlta, három ember elfogásáért a mondott M[ihály] mesternek fizessen százhusz friesahi penzát, tovább tízenhat ökröt, ezenkívül három lovat Szent Mihály nyolcadán [1239. október 6.] mégis úgy, hogy az előbb mondott pénz felét a szent király nyolcada utáni vasárnap [1239. szeptember 2.], felét pedig Szent Mihály nyolcadán, továbbá, ha egy az oldalán állók közül és *Levka* nevű serviense huszonöt ökör, harminckét juh és kétszázötven kereszt gabona felől esküdni mer, mindezeket mondott E[gyetku] adja vissza, továbbá ugyanez az E[gyetku] tízenkét hozzá hasonló emberével, mezőtláb és kivont kardokat*

⁵⁹ SZEGEDI, *Tripartitum juris Hungarici tyrocinium* 841.

⁶⁰ HUSZTY, *Jurisprudentia practica* III. 13.

⁶¹ GOCHETZ DE TARNÓ, *Systema praxis criminalis incltyi regni Hungariae* 10., BODÓ, *Jurisprudentia criminalis* 15., VUCHETICH, *Institutiones iuris criminalis* 327.

⁶² WENZEL, *Árpádkori új okmánytár* VII. 70.

⁶³ WENZEL, *Árpádkori új okmánytár* VII. 86.

kezeikben tartva, könyörögjön az előbb tárgyalt M[ihály] mesterhez és lakoljon meg kécsapongásaiért, a bírónak és a poroszónak pedig szintén ez az E[gyutku] feleljen ilyen felek közt közbevetett megegyezéssel. Hogyha valamelyikük a helyreállított békét megsértené, nyilvánuljon teljesen marasztaltnak”.⁶⁴

Az oklevélben említett bocsánatkérés e sajátos megnyilvánulásában a kard egy feltehetően bevett aktus szimbólumaként funkcionált. Ennek rövid leírása (*gladiusque euaginatís in manibus eorum ipsius*) nem szolgáltat több adatot ennek részleteiről, így például a pozitúráról, a rituálé menetéről, mindenesetre megállapítható, hogy a marasztalt vezeklő fél a megalázkodáson túlmenően az életéért könyörgött, vagyis a kard az élet és halál feletti hatalmat szimbolizálta. Ez az élet és halál feletti hatalom Isten hatalmára utal, akit végső és minden halandó bírójának tekintettek, aki e hatalmánál fogva adományozta a királyoknak is az ítélező kardot.

A kivont kardokhoz társult, hogy mindez „*nudis pedibus*”, vagyis mezítláb történt, ez pedig rokoni kapcsolatot mutat egy különös eskütétellel: a földre tett esküvel (*juramentum super terram*), megjegyezve, hogy esetünkben nem esküről van szó. Utóbbi nem volt más, mint egy rendszerint tulajdonjogi vitákban perdöntő bizonyítékként alkalmazott aktus. A *juramentum super terram*, *Egyntkv* és társai esküjéhez hasonlóan, mezítláb, avagy lábbelítől megszabadítva (*discalceati pedes*), leoldott övvel (*resolutum cingulum*) ment végbe, amelyek a holt embert szimbolizálták, ezen felül a fej fölé tartott föld (*terra super caput posita*) a sírhantra utalt, amely adekvát volt azzal a marék földdel, amelyet a koporsó leeresztése után arra rászórnak, vagyis az illető saját életére-halálára tett esküt.⁶⁵ Jól kivehető tehát a két gesztus közti hasonlóság, eltekintve az aktusok lényegének különbözőségétől, mindkét esetben az esküt tevő, illetve a vezeklő fél, arra nézve, hogyha igaztalan volna, az élete feletti transzcendentális hatalom ítéletére bízta magát.

Az effajta bocsánatért esedezés, ami a bírói közreműködéssel kötött egyezés vellejárója, nem volt idegen a régi jogban az előkelők, az archaikus nemesek körében, akiknek jogállása *Szent Lászlónak* tulajdonított három dekrétumában bukkan fel először.⁶⁶ Nemkülönb a megkövetésnek egy különös módja volt az önkéntes börtönbe vonulás. A bűncselekmény elkövetésében marasztalt fél, az okozott károk és sérelmek vagyoni megtérítését, jóvátételét követően olyképpen követte meg a sértettet, hogy egyezésüknek megfelelően önként börtönbe ment. E vonatkozásban a börtönbe vonulás nem poenális használatban jelenik meg, hanem mint a tettes bocsánatkérését megtestesítő megszégyenítő eszköz, ugyanis e bocsánatért esdeklést rendszerint nobilis elkövető esetén alkalmazták, akik számára szabadságuk korlátozása szégyen volt.⁶⁷

3. Fegyverek a deliktumokban

A fegyverekről szóló jogi források zömét a középkori Magyarországon az ezekkel elkövetett bűncselekményeket rögzítő okiratok szolgáltatják. Noha némely esetben forrásaink hallgatnak magáról a fegyverhasználatról, így annak típusáról is, ennek hipotézisét az effajta esetekben többségében a kontextus, az elkövetés módjának leírása, annak jellege, illetve a kiszabott büntetések alapozzák meg.

⁶⁴ WENZEL, Árpád-kori új okmánytár VII. 88., BÉLI, Magyar Jogtörténet 215.

⁶⁵ BÉLI, Az eskütétel sajátos módjai a középkori Magyarországon 126.

⁶⁶ BÉLI, A nemesek négy bírója 18.; BÉLI, Árpád-kori törvényeink 35-36., BÉLI, Magyar Jogtörténet 33.

⁶⁷ BÉLI, Börtönviselés perbeli egyezés alapján a XIII. században 71.

Az *Árpád*-kori deliktumok egyik leggazdagabb forrásanyagát a 13. század elején született *Regestrum Varadiense* szolgáltatja. A Jegyzékben számos felfegyverkezve elkövetett bűncselekményt örökítettek meg. Ezek, annak ellenére, hogy egyes tényálláscsoportok között átfedés figyelhető meg, két csoportra különíthetők el: az elsőbe azok a deliktumok tartoznak, amelyekben a tényállás megvalósulása magával a jogellenes fegyverhasználattal történik meg, így ezek tekinthetők kifejezetten fegyver-tárgyú bűncselekményeknek, a másodikba azok, melyeknél a fegyver alkalmazása *instrumentum*ként van jelen, vagyis a fegyveres bűncselekmények.

3. 1. Fegyver-tárgyú bűncselekmények

E deliktumkörnek két kauzája érdemel figyelmet: a kardrántás, vagyis a karddal való sebzés, és az azzal történő emberölés. Ezek azért nem keverhetők a fent említett második tényállással, mivel ezeket egyfelől önálló bűncselekményekként értékelték az *Árpád*-kor elején, másfelől a büntetések is éles differenciát mutatnak. A kardrántás (*evaginatio gladii*) *Szent István* I. dekrétumában jelenik meg: „[...] mind az idősebbek, mind a fiatalabbak közt, bármilyen jogállásúak legyenek, teljességgel megtiltjuk, hogy valaki másnak a bántalmazására kardot rántson. Ha ezt a jövőben valaki vakmerőségtől ösztönözve megkísérelné, ugyanazzal a karddal öljék meg”.⁶⁸ Az „*interdiximus omnino, ut nullus ad ledendum aliquem euaginet gladium*” megfogalmazás nem köti ki kifejezetten, hogy a kardrántás mely esetekben tilalmazott, így nem tér ki a jogos védelemre, mivel azonban törvények a szokásjogon alapulnak, feltételezhető, hogy e rendelkezés kizárólag az indokolatlan kardrántást tiltja meg. Ezt teszik világossá az „*ad ledendum aliquem*”: „bárki megsértésére”, illetve a „*stimulis sue audacie*”: „vakmerőségtől ösztönözve” kifejezések is, amelyek a kardrántás motivációját világítják meg, azaz, hogy a törvényhozó csupán a kard általi indokolatlan károkozást tilalmazza, a jogos védelmet, legyen szó a kardot rántó vagy más személyek testi épségéről vagy vagyonáról, hallgatólagosan engedélyezi. Az „*eodem inguletur gladio*”, vagyis „ugyanazzal a karddal öljék meg” pedig nem más, mint a *talio* elvnek klasszikus megfogalmazása. Egy 1214-ből származó ügy kardrántási büntettről számol be: „*Volura Péterrel pereskedett, mondván, hogy Péter egy ezüstmárkával tartozik neki, és amikor visszakövetelte, Péter tagadta, hogy valamiben adósa volna neki, ráadásul szidalmazta is, és kardot rántott rá, majd „olyképp békültek ki, hogy Volura elengedi Péternek mindazt, amit követelt, és ugyanő ad Péternek negyed márkát. Péter pedig a bírót és a poroszlót engeszteli, és mindketten mindig békében maradnak*”.⁶⁹ *Volura* és *Péter* esete arról tesz tanúbizonyságot, hogy *Szent István* törvényi szigorától eltérően, a 13. században – a többi váltságos magánbűncselekményhez hasonlóan, ami e kor jogának egyik jellemzője – a feleknek már lehetőségük volt a megegyezésre e magándeliktum esetén.

Talán természetesnek mondható, hogy a fegyverek, kiváltképpen a kard, az emberölési esetekben gyakran bukkantak fel. A *Regestrum Varadiense* egyik 1215-ben feljegyzett esete számol be elsőként fegyveres emberölésről, amelyben Ghony falusi *Miklós* fiának meggyilkolása okán (*de occisione filii sui*) perelte falubelijeit *Mibábyt*, *Texent*, *Burát* és *Mecust*. Ezért tüzesvaspróbára Váradra küldték őket, ahol emberölésben marasztalódtak.⁷⁰

⁶⁸ ZÁVODSZKY, A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények 31., LÉDERER, Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához 20.

⁶⁹ NAGY, *Regestrum Varadiense* 192. (107.) (290.)

⁷⁰ NAGY, *Regestrum Varadiense* 202. (138.) (191.)

Noha a forrás nem tesz kifejezetten említést fegyverről a megvalósításban, a terminológiából feltételezhető, hogy az emberölés felfegyverkezve valósult meg: a *homicidium*, azaz gyilkosság megfelelője itt az „*occisio*”, az „*occido*” (levág, lekaszabol) ige főnévi alakja. Hasonlóképpen „*pro occisione sui filii*”, vagyis fia meggyilkolásáért perelt 1219-ben Folth falusi Gábor, mely ügyben egy földvásárlásnál valósult meg az emberölés.⁷¹ Jóllehet, az *occisio* és *homicidium* fogalmi elválasztása az elkövetés eszköze terén akadályokba ütközik azoknál a forrásoknál, amelyek hallgatnak a megvalósítás körülményeiről, Szent István I. dekrétumának 14. és II. dekrétumának 12. fejezetei támpontul szolgálhatnak. Előbbi a szándékos emberölés megvalósításról tárgyalja: „*Si quis [...] spontaneum commiserit homicidium*”, azaz „aki szándékos emberölést követ el”, fizessen százötven aranypénzt, amiből ötven a királynak, ötven a rokonoknak, tíz pedig „a bírának és közbenjáróknak” jár, utóbbi pedig a kard ítéletéről rendelkezik: „*Si quis gladio hominem occiderit, eodem gladio iuguletur*”, azaz, „ha valaki karddal embert öl, ugyanazzal a karddal öljék meg”.⁷²

A két deliktumtípus közti különbség a terminológiában is megmutatkozik. Míg az I. dekrétumban „*spontaneum homicidium*”, azaz általában élet kioltására alkalmas eszköz említése nélkül szabad akaratból, tehát szándékosan megvalósított cselekményről van szó, a II. dekrétum 12. fejezete ennek fegyveres megfelelőjeként az „*occido*”, ígét alkalmazza. A fejezetek megnevezésében is hasonló a megkülönböztetés: „*De homicidiis*”, az emberölésekről, ugyanis a szándékos mellett, szerepel a nem szándékos emberölés is, illetve „*De iudicio gladii*”, azaz „a kard törvényéről”. Sajátos ugyanakkor, hogy az I. dekrétum tényállásában, amikor az ember életének kioltása „*casu*”, azaz véletlenül esik meg, ugyancsak az „*occido*” utal az emberölésre: „*Si quis autem casu occiderit quemlibet*”. Ez viszont arra mutat, hogy a nem szándékos emberölés körébe a fegyverrel, karddal elkövetett is beletartozik. Ezt figyelembe véve, nyilvánvaló, hogy a „kard törvénye” szándékos emberölést feltételez.

3. 2. Fegyveres bűncselekmények

A deliktumok fent említett csoportosításaiban a második bűncselekményi körbe tartozó bűntettek jellemzője a fegyverhasználat az elkövetés során. Ilyen tényállások voltak például a hatalmaskodás vagy a rablógyilkosság. Ezeknek, noha a jogalkotó nem tért ki felfegyverkezve elkövetésük eseteire, a fegyverhasználat gyakori velejárójuk volt.

A karddal megvalósított súlyos bűncselekmények közül a legismertebb Anjou-kori büntett, Záh nembeli Felicián merénylete I. Károly és családja ellen. Záh Felicián, a trencsényi nagyúr, Csák Máté előbbi familiárisa, miután 1318 táján Károly Róberthez csatlakozott, a király 1321-ben a felvidéki Sempte várnagyává nevezte ki. Leánya, Klára pedig a király negyedik feleségének I. (Lokietek) Ulászló lengyel király leányának (anyai ágon IV. Béla dédunokájának) Erzsébetnek az egyik udvarhölgye lett. I. Károly 1320. június 6-i házasságkötését követően gyakran felkereste a magyar király udvarát a királyné fivére, Kázmér herceg, aki feltehetően elcsábította Felicián leányát. Noha az indítékok⁷³ pontosan nem ismertek és nem tisztázhatók, valószínűleg emiatt kísérelte meg a

⁷¹ NAGY, Regestrum Varadiense 221. (189.) (74.)

⁷² ZÁVODSZKY, A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények 28–29., 52.

⁷³ Van olyan elmélet, miszerint Bánk bán féltékenységi szálát ez az eset ihlette KRISTÓ, Az aranybullák évszázada 45–46.

merényletet a „*bosszút libegő atya*” 1330. április 17-én a visegrádi palotában.⁷⁴ A király és hitvesének kíséretből kilépő *Felicián*, a merénylet után összeülő országos ítélőszék 1330. május 15-én kelt levele szerint, „*vibrato et evaginato gladio*”, azaz „*villogó és kivont karddal*” támadt a királyra, és „*jobb kezén súlyos sebet ejtett*”. A királyné jobb kezének négy ujját vesztette el, sőt a suhogó kard még a hercegek, *Lajos* és *András* néhány hajfürtjét is lemetszette. *Feliciánt* a királyi kíséret tagjai közelben lévő fiával együtt rögvest levágták, és testüket kutyákkal falatták fel. *Felicián* közvetlen családtagjait pedig a király végeztette ki.⁷⁵ Végül az országos bíróság a legnagyobb bárókkal, *Druget János* nádorral, *Szécsényi Tamás* erdélyi vajdával, *Ákos nembeli Mikcs* szlavón bánnal, *Nekcsei Demeter* királyi tárnokmesterrel, *Nagymartoni Pál* országbíróval az élén *Felicián* rokonságát ítélte halálra harmad íziglen, és összes vagyonuk elkobzását is elrendelte.

A forrásokból nem mindig derül ki, hogy az emberölést szándékosan vagy nem szándékosan valósították meg. Azokban az esetekben viszont, amelyekben „*per violentiam*”, vagyis erőszakosan történt az emberölés, továbbá, ha a deliktum a megölt vagyonának elragadásával járt, bizonyos, hogy szándékos elkövetésről volt szó. Efféle rablógyilkosság miatt perelte Macra falusi *Viba*, *Lelezi* birtokos, *Ibat* és *Danust* testvére rablás közbeni meggyilkolásáért: „*Viba de villa Macra, praedio Lelez, impetiit Ibam et Danum de occisione fratris sui per latrocinium*”.⁷⁶ Béltek falusi Pál is testvére meggyilkolásáért (*pro occisione fratris sui*) perelte az összes batári flandriait, akik azt mondták, hogy az ölés rablás közben történt (*in latrocinio occidisse*).⁷⁷

A középkor egyik legjellemzőbb bűncselekményének a hatalmaskodás (*potentia, actus potentiae*) tekinthető, ami – röviden – jogosulatlan erőhatalom alkalmazásával megvalósult deliktum volt. Ahogy *Degré Alajos* fogalmazott, e körbe tartozott minden tényállás, „*amelyből kártérítési kötelezettség származott*”, így az emberölés, testi sértés, tagcsonkítás, személyes szabadság megsértése, más házára törés, lopás, rablás, gyújtogatás, más javainak megrongálása, „*idegen jószág gyümölcseinek erőszakos szedése*”, ami a tett súlya szerint formálisan halálbüntetéssel volt büntethető, de ezt a büntetést, bírságfizetéssel és jóvátétellel meg lehetett váltani.⁷⁸

A hatalmaskodás általában fegyverek alkalmazását feltételezte. Ez már *Szent László* ún. II. dekrétumának 11. fejezetéből is kitűnik, ami a más házát megtámadó nemesekről és vitézekről szól: „*Si quis nobilium vel militum alterius nobilis domum invaserit et ibi pugnam fecerit*”, azaz „*ha nemesek vagy vitézek valamelyike más nemes házára támad, és ott harcot folytat*”.⁷⁹ A korai adatok közül erre utal a Suptal falusiak esete is 1234-ből, akik „*a Fives falusi Tubot perelték erőszakotéért, mondván, hogy négy lovat és hat ökröt erőszakosan elragadott tőlük, ezenfelül, hogy három férfit és egy asszonyt súlyosan megsebesített és egy elragadott férfit elzárva tartott [...]*”.⁸⁰ Fontos itt megemlíteni, hogy a hatalmaskodást megvalósító cselekményeket ekkor még *violentiának* jelölték, ami a továbbiakban is használatos maradt a 13. század közepére bevett *potentia, actus* vagy *factum potentiae* mellett.⁸¹ Ugyanakkor megjelenik a fegyverhasználat is („*percussio unius hominis gladio*”) egy 1221-ben feljegyzett ügyben:

⁷⁴ HÓMAN – SZEKFŰ, Magyar történet 276., ENGEL – KIRSTÓ – KUBINYI, Magyarország története 1301–1526 48., ENGEL, Szent István birodalma 120.

⁷⁵ FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae VIII (3.) 413.

⁷⁶ NAGY, Regestrum Varadiense 248. (256.) (188.)

⁷⁷ NAGY, Regestrum Varadiense 212. (163.) (243.)

⁷⁸ DEGRÉ, Kártérítés Anjoukori magánjogunkban 119., BÓNIS, Középkori jogunk elemei 102., BÉLI, A nemesek négy bírója 136–137.

⁷⁹ ZÁVODSZKY, A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények 169.

⁸⁰ NAGY, Regestrum Varadiense 299. (374.) (127.)

⁸¹ BÉLI, A nemesek négy bírója 136.

„Gottfrid aradi prépost megperelte a Berente falusiakat tizenöt ökör erőszakos elragadása és egy ember karddal megölése miatt, midőn a bíró Miklós nádorispán volt, poroszló Janus falusi Zuma. Akik, miután Váradra mentek, olyképpen egyeztek, hogy a Berente falusiak adjanak az előbb mondott prépostnak négy márkát és felet a poroszlónak, a bírót pedig a prépost engesztelje. Ezeket pedig fizessék Mária Magdolna ünnepén a keresztesek falujában, név szerint Popban”.⁸² 1273 körül arról jelentett a győri káptalan László országbírónak, hogy Herbord és tisztje Óvári Konrád falujára, Potfalvára „*manu armata potentialiter uenissent*”, azaz fegyveres kézzel hatalmasul ment, és 1293 körül hasonlóképpen történt, hogy Tumai Sándor és fia hét serviensükkel Golsai Benedek falujában Golsában 20 jobbágyportát felgyújtva „*manu armata*” ragadtak el onnan 12 lovat és 14 ökröt.⁸³ A pécsi káptalan 1296. október 6-án kelt jelentése szerint Fülöp fia Fülöp „*cum suis armatis*”, azaz fegyvereseivel dúlta fel Óvári Konrád két faluját.⁸⁴

Az esztergomi Szent István király keresztesei konventjének bizonyosága, Miklós és az eljáró királyi ember, Macsalai Potócs fia Sebestyén jelentés végett visszatérve arról számoltak be az ezt tanúsító 1299. május 27-i oklevél szerint, hogy amikor az érseki Bulcsú falun át akartak menni Lóránd, Dénes, Mihály és más keszüi nemesek idézése végett, „*akkor Dénes és testvére, Jakab, servienseikkel, fegyveres kézzel rájuk rontottak, és szörnyen megverték őket, és két lovat nyergekkel és kantárokkal, tudniillik Zoárd mester lovát nyereggel és kantárral, és a másik lovat nyereggel és kantárral Csák mester serviensétől és ennek a serviensnek a kardját, valamint övét késsel együtt, és egyéb dolgokat vettek el tőlük, miután lehajították őket lovaikról a földre, és ha csak az említett Sebestyén, emberetek a futásnak oltalmával nem menekül a falu templomába, megölték volna [...]*”.⁸⁵ Vécs unokái, Zoárd és Csák voltak a perlő felek. A lovat tehát Zoárd adta az idézéshez, míg Csák serviense az idézők kísértére ment. Az ügyben említett kés: „*bicellus*” pedig nem volt más, mint egy kétélű hosszú kés.⁸⁶

Fegyveres kézzel elkövetett hatalmaskodásokról a későbbi források is beszámolnak. Például 1351-ben Szabari Atyuz fia ügyében, akik famulusaikkal és jobbágyaikkal a zalavári apát tisztjének házára törtek „*armatis manibus*”, vagy 1372-ben, amikor Opuljai László nádor Bars megye közgyűlésén Kozmáli Forgács András fia János azzal vádolta a csütörtökhelyi polgárokat, köztük a bírót is, hogy azok „*potentialiter manibus armatis*” a Kozmál birtokra menve fivérét megölték, és minden nála lévő elraboltak.⁸⁷

4. Perbeli bizonyítás fegyverrel: a *duellum*

Az istenítéletek (*judicia dei, ordaliae*) a középkori igazságszolgáltatásban mind büntető, mind magánjogi ügyekben alkalmazott bizonyítási eszközök voltak. Az ordaliák alkalmazása, amelyek eredményét perdöntő bizonyítékként értékelték, az isteni gondviselés megnyilvánulásán nyugodott, azzal az elfogadott vélekedéssel indokolva, hogy *Isten* mint bíró, megsegíti az ártatlant, igazat ad a becsületesnek. A magyar praxisban ezek közül döntő többségben a próbák⁸⁸ (*judicia, examina*) és a bajvívás (*duellum*) szerepeltek.⁸⁹

⁸² NAGY, Regestrum Varadiense 262. (290.) (46.)

⁸³ WENZEL, Árpádkori új okmánytár XII. 696., IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár VII. 237.

⁸⁴ IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár VII. 250.

⁸⁵ WENZEL, Árpádkori új okmánytár X. 358.

⁸⁶ KUBINYI, Bicellus 189.

⁸⁷ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY, Zala vármegye története I. 507., FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae IX (4).

⁸⁸ A hazai források szerint ez elsősorban a tűz- és vízpróbákat jelentette.

⁸⁹ HAJNIK, A magyar bírósági szervezet és perjog 259.

Utóbbi akkor vált istenítéletté, amikor az ítékezés vallásos meggyőződéssel itatódott át, minthogy ősi intézményként a magánharcokból lett azzá, amelyeknél mindenkinek annyi joga volt, amennyit fegyverével kiharcolt magának.⁹⁰ *Pesty Frigyes* szerint gyökereit a Skandináv-félszigeten érdemes kutatni, ahol már *Krisztus* születése táján *I. Frotho* király törvényt hozott, miszerint minden viszály bajvívás által volt eldöntendő, mondván: „illőbb dolog fegyverekkel, mint nyelvvel harcolni”.⁹¹

Noha a *duellum* feltehetően germán eredetű, megoszlanak a vélemények, hogy melyik népnél bukkant fel először a felek vitás ügyeinek rendezésére. *Dahn Felix* az ordaliák szinte egészét a germánoknak tulajdonítja, de bizonyításra várnak még olyan elméletek is, mint Münster Sebestyéné, aki a *duellum* szabályait a hunoktól és gótoktól származtatja.⁹² Elterjedtségéről azonban bizonyossággal kijelenthető, hogy a középkori Európa valamennyi államában feltűnik mint bizonyítás, mi több, a bajvívás csírái már a pogány népeknél megtalálhatók a többi próbákat megelőzve, majd az ordaliák magyarországi eltörlésével 1279-ben, egyedül a *duellum* élt tovább *I. Mátyás* 1486. évi, megszüntető dekrétumáig.⁹³

Hazai megjelenése források hiányában nem állapítható meg pontosan. *Edvi Illés Károly* szerint a bajvívás már *Szent István* alatt szokásos és népszerű volt.⁹⁴ Az első *expressis verbis* említése *II. András* 1222. évi dekrétumának 12. artikulusában bukkan fel: „*A megboltak feleségeit vagy azokét, akik bírói ítélettel halára ítéltettek vagy párbajban elesetek, vagy más okért semmiféle okból csalárd módon ne fosszák meg hitbérüktől*”.⁹⁵ Ez már feltételezi egy már szokásban lévő alaki módszer meglétét. Az oklevelek a XIII. században jelentékeny számban emlékeznek a bajvívásról.

Az egyik legkorábbi ezek közül *Béla* ifjabb királynak egy 1225-ből származó levele, amelyben a bajra egy földbirtok okán került sor. Ez arról számol be, hogy *Mutmér* a *Béla* ifjabb király és bírótársai jelenlétében lezajlott perben egy Toplica környéki földjét „*in duello contra Christianum perdidisset*”, azaz *Krisztián* elleni bajon elvesztette. Ezután sértés okán egy újabb bajt rendeltek: „*[...] végül ugyanennek a M[utmér]nek anyja az említett Krisztiánt a neki okozott bántalom és gyalázat okán súlyosan megperelte, emiatt pedig párbajra ítélték [...]*”, de erre mégsem került sor a felek megegyezése miatt, akik abban állapodtak meg, hogy az okozott bántalomért *Mutmér* anyja a földből két részt kapjon, aki ezt „*pro remedio anime sue*”, vagyis saját lelkének üdvéért a zágrábi káptalannak juttatta.⁹⁶ Hasonlóképpen egy birtokvita okán rendeltek bajt *Dama* és testvére, valamint a *Meneke* falusiak között 1232 körül, akik „*nehogy [...] valaki alulmaradjon a párbajban*”, vagyis mellőzve azt, „*egymás közt [...] sok nemes férfi színe előtt*” egyezsége léptek.⁹⁷

A 13. században, illetve a 14. század elején a bajt rendszerint bíró rendelte el, a felek megkérdezésével. Ekkor még osztályra és státuszra tekintet nélkül mindenki vívhatott, beleértve a szolgákat is. A 14–15. században ez már csak a királyi kúriára és a megyei törvényszékre vonatkozott, így a nemeseknek volt csupán lehetőségük küzdelemmel bizonyítani. A hospesek és városi polgárok esetében nem konstitucionálisan, hanem kiváltságleveleik következtében tűnt el,

⁹⁰ ILLÉS, Az istenítéletekről 9.

⁹¹ PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon 8–9.

⁹² PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon 8., 12.

⁹³ A budai zsinat 1279-ben elrendeli a próbák megszüntetését Magyarországon: BÉLI, Magyar Jogtörténet 274.

⁹⁴ EDVI ILLÉS, A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata 572.

⁹⁵ LÉDERER, Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához 70.

⁹⁶ WENZEL, Árpádkori új okmánytár XI. 180.

⁹⁷ IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár VIII. 29.

helyébe pedig a tanúk állítása és az eskütétel lépett, ahol megmaradt, ott a szabadságlevelek rögzítették a legfontosabbakat, mint Besztercebánya esetében 1255-ben: „*a bajt kerek pajzssal és kardokkal vívják*”, szász szokás szerint.⁹⁸ A 14–15. századig általában a felek választhattak eskü és baj között, a bírói döntés megmaradása mellett, aki egyéb bizonyíték, illetve azok perdöntő súlyának hiányában ajánlotta fel a bajt, háromszor feltéve a kérdést, hogy a felek bajjal vagy esküvel kívánnak-e bizonyítani.⁹⁹ Ezt súlyos deliktumoknál viszont a bíró indítványozta felségsértés, hűtlenség, pénzhamisítás, gyújtogatás stb. esetén köteleességéből folyóan.¹⁰⁰ Hajnik Imre szerint az *Anjou*-korszakot követően pedig már kizárólag a felek megegyezése alapján valósulhatott meg.¹⁰¹ Ifj. Vutkovich Sándor szerint azonban a felek szabad választása ellenére azok gyakran ódzkodtak *duellum*ba bocsátkozni, annak költségei okán.¹⁰²

A kihívás a párbaj jelének átadásával „*signum duelli porrectus, porrexit*”(a baj jelét átadta) történt. Ez egy facövek vagy fapálca volt: „*cemie, chewk, chewek, cewiek*” megnevezéssel, amit az Ars Notaria írt le.¹⁰³ Ezt a felperes nyújtotta át az alperesnek személyesen, vagy azok bajnokai egymásnak. A viadorok engedélyezése bírói belátáson nyugodott, leszámítva azokat az eseteket, amelyeknél a felek *personaliter* nem küzdhettek nemükből vagy jogállásukból kifolyólag. A kihívás esetén a *signum duelli* elfogadása – „*acceptum signum duelli*” – a kihívott fél döntésére volt bízva, azonban megtagadása ronthatott a fél esélyein a perben. A *signum duelli* elfogadása alapján rendelt bajt 1329-ben Miklós ispán Hajagosi Jakab fia Domonkos és Fertes fiai, János, Péter, valamint Lukács között támadt perben is, melyben Domonkos Fertes fiait perelte, mondva, hogy Fertes megölte Baccáz nevű testvérét hajagosi birtokán. János azonban tagadta, hogy apja ezt tette volna, ezért „*in instanti, porrecto signo duelli [...] producto testimonio, se super duello submisit*”, azaz a baj jelét rögtön átadta, hogy bizonyítson, a bajnak alávetette magát. Domonkos pedig „*signo duelli in eodem instanti acceptante*”, vagyis a baj jelét ugyanott tüstént elfogadta.¹⁰⁴

Ha a felek *duellum*ba bocsátkoztak, annak kitűzött határnapjáig, sőt a vívás alatt is még lehetőségük volt kiegyezni, ahogy azt 1255-ben a pannonhalmi Szent Márton és a budai Szent Péter egyházak is tették a Somogy megyei tizedre vonatkozó perükben, amelyben Rátót nembeli Lóránd nádor ítelt bajt, s akik, miután a király visszavonta a bajt, királyi engedéllyel „*egymás közt kipróbált férfiak közbenjárásával békéltek meg*”.¹⁰⁵ 1268-ban is ez történt, amikor Iharos fia Gergely ispán, somogyi nemes és a Berény falusi népek között egy földbirtok okán vita támadt, majd „*constitutis in area duelli, et certantibus seu dimicantibus pugilibus*”, tehát, „*amikor kiálltak a bajtérre, és vívtak vagy harcoltak a bajnokok*”, a felek békéltetők közreműködésével egyezsége jutottak: Gergely visszaadta a földet a berényieknek, azok pedig 20 ezüstmárkát adtak engesztelésül (*in forma compositionis*). A földet Mária királyné utóbb Gergelynek adományozta, aki megtarthatta a 20 márka engesztelést is.¹⁰⁶ Birtokperekben egyébként a felek rendelkezésének megfelelően elrendelt bajvívás rendszerint elmaradt, és ügyüket inkább egyezséggel zárták le, ami, ha erről nem is mindig tettek említést az

⁹⁸ HAJNIK, A magyar bírósági szervezet és perjog 260., BÉLI, Városi szokásjog az Ars Notaria alapján 130.

⁹⁹ BÉLI, Városi szokásjog az Ars Notaria alapján 129.

¹⁰⁰ HAJNIK, A magyar bírósági szervezet és perjog 262.

¹⁰¹ Hasonlóképpen vélekedik Pesty is: PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon 29.

¹⁰² ifj. VUTKOVICH, A párbaj 97.

¹⁰³ PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon 25.

¹⁰⁴ FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae VIII. (3) 391.

¹⁰⁵ WENZEL, Árpádkori új okmánytár II. 258.

¹⁰⁶ WENZEL, Árpádkori új okmánytár VIII. 193.

oklevelek, magába foglalta a bírónak járó békebírság (*judicium pacis*) fizetése felőli megállapodást is.¹⁰⁷

A kibékülésnek egyik jól részletezett esetét *Druget Miklós* országbíró 1354. május 23-án kelt levele tartalmazza. A *duellumot* még az előd, az időközben elhunyt *Szécsényi Tamás* országbíró rendelte el egyrésztől *Nagysejnéni István fia István*, másrésztől *Kántor Bereck* számára annak igazolására, illetve cáfolatára, hogy három évvel azelőtt *Bereck* ellenfelének radolcsi jobbágyait kegyetlenül megverette és megsebesíttette. A felek a bajvívás napján a király szeme előtt kiállították „*gyakorlatlan*” bajnokaikat, akik „*lóra szállva és lándzsát ragadva*” készek voltak egymás ellen vívni, amikor *Bereck* és *István* „*józan tanácstól vezérelve*” a megelőzőleg elnyert király engedéllyel és számos nemes közbejöttével, „*hogy közöttük minden tűz, irigység, harag, veszekedés és gyűlölet teljességgel kiirtódjon*” egyezséget kötöttek. *István* az elkövetett tettek miatt mentesítette *Berecket* és fivérét *Lórándot*, *Bereck* vállalta, hogy 45 budai márkát fizet, részint dénárookban vagy illő becsértékben, mégpedig 15-öt pünkösöd nyolcadán (június 8.), 15-öt *Szent Mibály* nyolcadán (október 6.), a maradék 15-öt pedig *Szent András* nyolcadán (december 7.), azzal a feltétellel, hogy ha az első fizetést elmulasztaná, 3 márka bírságot, ha a másodikat, a kétszerest fizeti, végül, ha a harmadik határidőt mulasztaná, akkor „*in succubitu duelli facti potentialis [...] conviceretur eo facto*”, azaz „*batalombajon bukásban marasztalódjon azonnal*”.¹⁰⁸

A feleknek csak kivételesen volt kötelességük személyesen (*personaliter*) megküzdeni. Egyébként, ha nem kirívóan súlyos deliktumról volt szó, vagy ha a kihívás nem személyre szólt, bajnok (*pugil, duellator*) által vívtak a felek.¹⁰⁹ A király, nők, valamint az egyháziak nem is vívhattak személyesen, nekik minden esetben bajnokot kellett állítaniuk. Az 1024. augusztus 16-án keltezett zalavári oklevél szerint a zalavári egyháznak már *Szent István* állandó bajnokot ígért. Noha az oklevél hamis, bizonyos, hogy a bizonyításul rendelt bajvívás megjelenésétől lehetett már a nagyobb egyházaknak saját bajnokuk.¹¹⁰

A viadorok felfogadása azonban igen költséges volt, megesett, hogy valaki a kihívást visszautasította, mint a már tárgyalt hatalmaskodó *Tumai Sándor* és a sértett *Golsai Benedek* ügyében (1293 körül) az utóbbi, aki „*propter suam inopiam pugilem non dixit se posse apreciari*”, vagyis „*azt mondta, hogy szegénysége okán bajnokot nem képes fogadni*”.¹¹¹ Saját bajnokot a király, a jelentősebb egyházak és a nagyurak tartottak. Ezek a bajnokok nagy becsben álltak. Ezt jelzi, hogy 1274-ben *IV. László*, a neki tett kitűnő szolgálaiért *Budafalvi Pétert*, saját, különleges bajnokát (*noster pugil specialis*) az ország nemeseinek közösségébe emelte.¹¹² Efféle személyes viadorok alkalmazása bajnok-generációknak adhatott mesterséget. Ez a szolgálat, hogy tehát a király rendelkezésére álljanak a perbeli bizonyításban (is), gyakran apáról fiúra szállt.¹¹³

A viadorok minőségét tapasztaltságukban mérték. E szerint megkülönböztettek újonc vagy gyakorlatlan (*incongressus, inexaminatus*) és gyakorlott (*congressus*) bajnokokat. Amennyiben az előzetes bizonyítással a felperes került kedvezőbb helyzetbe, úgy számára gyakorlott, míg az

¹⁰⁷ BÉLI, A succubitus duelli facti potentialis 73.

¹⁰⁸ FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae IX. (2) 356.

¹⁰⁹ BÓNIS – DEGRÉ – VARGA, A magyar bírósági szervezet és perjog története 61.

¹¹⁰ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY, Zala vármegye története I. 1., SZENTPÉTERY – BORSA, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 5. (8.)

¹¹¹ IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár VII. 237.

¹¹² FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae V. (2) 211.

¹¹³ PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon 68., 69.

alperesnek kevésbé jártas *pugilt* rendelt a bíró, míg „*egyenlő*” helyzetben azonos kvalitásúakat.¹¹⁴ Például 1244. március 23-i, IV. Béla által megerősített ítéletlevele szerint *Kán nembeli László* nádor a rablás miatt vádolt, eskü helyett bajjal bizonyítani kívánó *Sándor fia Mártonnak* és *Móric fia Bertalannak*, az őket panaszló királyi udvarnokokkal szemben: „*mindkét fél saját tapasztalatlan bajnokát állítsa a szent királynak nyolcadán* [augusztus 27.]”.¹¹⁵

A *duellum* körülményeit, ideértve nemét, helyét és idejét a bíró szabta meg. A bajtérenk (*area certaminis* vagy *duelli*) erre alkalmasnak és illőnek kellett lenni. Azokon a helyeken, ahol gyakorta folyt baj, állandó helyek szolgáltak erre a célra. A királyi kúria által megítélt viadalok rendszerint a király jelenlétében történtek, Budán. A nádor törvényszéke által rendelt rendes, azaz *duellum equestrem*ot a 14. század elején Vizsolyban, míg Erdélyben Tordán, a vajdai *congregatiók* székhelyén vívták.¹¹⁶ A városi helyszínekre, mint állandó bajterekre *Pesty Frigyes* nyelvemlékeinkből következtetett, mint amilyenek: Boytyn (Bajtény), Bajod, Bajcsa, Bajta, stb.¹¹⁷

Az ítélet meghozatalát követően a bíró rendszerint kellő időt biztosított a feleknek a felkészüléshez, akár személyesen, akár bajnokuk által tartoztak megküzdeni. A források tükrében ez nagyjából hatvan nap lehetett. Egészen hosszú felkészülési időt biztosított *Guti Ország Mibály* nádor *Szerecsen György* és *Mindszenti Miklós*, valamint bajnokaik számára, mivel az 1478. évi november 24-én meghozott döntésében a *duellumot* 1479. március 6-ára tűzte ki.¹¹⁸ Ezzel szemben igen rövid időt biztosított I. *Károly* 1337-ben *Somosi Egyed* és *Kajuli Dömötör* felkészülésére, akiknek az ítélet meghozatalát követő huszonkettedik napon volt kötelességük megjelenni a bajtéren.¹¹⁹ A bajvívók régi szokás szerint napkeltétől az esti alkonyat beálltaig vívhattak.

I. *Lajos* uralkodásától azonban, aki az esti harangszóig meg nem jelent, arra úgy tekintettek, mint aki bajon bukott, és pervesztesnek nyilvánították.¹²⁰ A bajtéren való meg nem jelenés okán veszítették el perüket *Illés fia Sank*, és öt társa, *Pál*, *Dés*, *Miklós*, *Tyrvan* és *Román* is egy 1262 körül. *Héder nembeli Kőszegi Henrik* nádor előtt *Tószoki Illés fia Sankot* a tihanyi egyház tisztje, perelte *Nedel* és fivére *Zaba* perelte fivérük, *Zomojn* megölése miatt, állítva, hogy ezt másik öt segítségével követte el. A vádra *Sank* azt válaszolta, hogy „*azt az embert ő nem vétkéből ölte meg, az öt ember pedig azt felelte, hogy ártatlanok abban a gyilkosságban, és nem is segédkeztek*”. A nádor ezek után közbeszóló ítéletet, majd pedig végítéletet hozott: „*Noha mi tanúbizonyoságot rendeltünk az ügyben; később, miután a felek egyetértettek, párbajra ítéltük őket, rögvést kibírdetve annak idejét. Amikor elérkezett a baj ideje, mindenestre az említett *Nedel* az egyház tisztje megjelent előttünk bajvívása végett, készen arra, hogy bajt vívjon, és bajnokát odavezette; *Sank* és a fent említett öt ember pedig nem jelentek meg, bajnokot sem küldtek. Ezért pedig kinyilvánítottuk, hogy e *Sankot*, bárhol is találják, fogják el, és bíró elé vezessék vérenek ontására, és akinél elfogják, ne merészelje ott tartani; a fent megnevezett öt embert pedig nem ítéltük arra, hogy véreket ontsák, de akármit is bírnak, úgy földekben, mint másokban, veszítsék el egészen [...]*”.¹²¹

¹¹⁴ HAJNIK, A magyar bírósági szervezet és perjog 267., BÓNIS – DEGRÉ – VARGA, A magyar bírósági szervezet és perjog története 61.

¹¹⁵ FEJÉR, Codex diplomaticus Hungariae IV. (1.) 310., BÉLI, A nádor bírói hatalma a XIII. század derekáiig 60., 64.

¹¹⁶ HAJNIK, A magyar bírósági szervezet és perjog 270.

¹¹⁷ PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon 89.

¹¹⁸ PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon 90.

¹¹⁹ PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon 90., 91.

¹²⁰ HAJNIK, A magyar bírósági szervezet és perjog 271., 272.

¹²¹ WENZEL, Árpádkori új okmánytár VIII. 48.

A bajon meg nem jelenés jogkövetkezménye, mivel a fél nem bizonyított, megegyezett a bajvívás elvesztésével, a bajon bukással (*succubitus duelli*), illetve a hatalom bajon bukással (*succubitus duelli facti potentialis*), ami azt jelentette, hogy a fél súlyosabb esetben halálbüntetésben és vagyonvesztésben marasztalódott. A halálbüntetés és a vagyonvesztés büntetés is megváltható volt, utóbbi a rokonok által. A hatalom bajon bukás miatt marasztalt a bírónak járó bírság és az ellenfélnek engesztelésül fizetendő vagyoni büntetés megfizetésért teljes vagyonával tartozott helytállni. Ezért arra az esetre, ha a marasztalt a büntetés fizetésével késedelembe esne, rendszerint hatalom bajon bukást kötöttek ki, mint ezt *Nagysejnéni István fia István* és *Kántor Bereck* előbb tárgyalt egyezsége is igazolja. Szerződő felek is, ha a hitelező ekként látta kellően biztosítottnak az adós szerződészerű teljesítését, hasonlóképpen *succubitus facti potentialist* kötöttek ki szerződési büntetésül, ami azt jelentette, hogy az adós teljes vagyonával felelt a hitelezőnek a késedelemért vagy a nem teljesítésért.¹²²

A bajt vagy lóháton (*duellum equestre*), vagy gyalog (*duellum pedestre*) vívták. A küzdelem, illetve a fegyverek nemének meghatározása az ügy jellegére tekintettel függhetett a bizonyítást rendelő bíróságtól, illetve a vívó felektől.¹²³ Lovas bajt kizárólag a királyi kúrián rendeltek a budai bajtéren, lóháton, ahol először kopját törtek, majd kardjaikhoz nyúltak a küzdők.¹²⁴ A megye törvényszékén rendelt bajvívás mindig gyalogos volt, amit az Ars Notaria szerint pajzssal (*chypens*) és lándzsával vagy dzsidával (*contus*) vívtak. Ha netán lovas bajra szólt a törvényszék közbülső ítélete, azt a királyi kúrián vívták.¹²⁵ Hasonlóképpen a városok bíróságai is gyalogos bajt rendeltek. *Pesty* a perdöntő bajvívásokon az alábbi fegyvereket említi: dárda, kard (*gladius, ensis*), bot (*baculus*), tőr (*cultellus*), bolgár bunkó (*clavae bulgaricales*), kelevéz, illetve *framea* (germán hajítódárda), pajzs, valamint lovasoknál a kopja.¹²⁶ A felek, illetve bajnokaik a küzdelem előtt bemutatták fegyvereiket, lovaikat, felszerelésüket, nehogy bárminemű csalás fennforoghasson. Ha valaki a kelletténél jobban fel volt fegyverkezve, mint azt illene, fegyvereit urának átadta, és egy szál ingben vívott. Másfelől viszont, aki gyengébb fegyverzetben jelent meg, nem volt lehetősége hiányának pótlására.¹²⁷

A bajvívás eredményét a bíró állapította meg. A küzdelem akkor ért véget, ha az egyik fél a másikat lefegyverezte, a küzdőtérrel kiszorította, megadásra kényszerítette, megsebesítette, vagy ha valamelyikük vesztesnek nyilvánította magát. A bajon bukással (*succubitus duelli*) rögvést beállt a pervesztesség. A kimeneteltől függően a bíró a győztest végítélettel (*sententia diffinitiva* vagy *finalis*) pernyertesnek nyilvánította, a vesztest pedig örök hallgatásra (*silentium perpetuum*) kötelezte. Ezzel pedig a per lezárult: azt mint *Istenhez* fellebbezett ítéletet, megtámadni többé nem lehetett.

A bajvívásnak volt egy ritka, különös formája is, a meztelen baj (*duellum nudum*). Ez esetben súlyos deliktumok (hűtlenség, nagy kárt okozó hamisítások, számos ember életének kioltásával és tetemes vagyoni károk okozásával járó bűncselekmények) miatt a küzdelem életre-halálra szólt, amit egy szál ingben és egy szál karddal vívtak. Az Ars Notaria szerint „látni és hallani” kellett ilyenkor a vívó halálát.¹²⁸ Meztelen baj elrendeléséről egyetlen forrás tudósít,

¹²² BÉLI, A *succubitus duelli facti potentialis* 85., 86., 87., 88., 89., BÉLI, Pénzkölcsön, zálogkölcsön 19–20.

¹²³ Ti. bizonyos személyek kiváltságokat élveztek e tekintetben, ill. megh. fegyvernemmel tartoztak vívni.

¹²⁴ PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon 33.

¹²⁵ HAJNIK, A magyar bírósági szervezet és perjog 271.

¹²⁶ PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon, 33.

¹²⁷ PESTY, A perdöntő bajvívások története Magyarországon 31.

¹²⁸ BÉLI, Magyar Jogtörténet 274., BÉLI, A nemesek négy bírója 142.

mégpedig IV. Béla már érintett, 1246. január 10-i, *Pok nembeli Móric fia Móric* pohárnokmester számára kiállított adománylevele, amiben a hűtlenséget, felségsértést, hamis pénzverést megvalósító *Simon fia Fulkóval* szemben elrendelt, de az ország nemeseinek közbenjárásával mégis elengedett meztelen bajról úgy beszélt a király, mint amit „*super huiusmodi criminibus regni nostri consuetudo antiqua requirit*”, azaz „*az efféle bűntettek miatt országunk régi szokásjoga megkíván*”.

A meztelen baj lefolyása nem ismert. Valószínűleg egyenlőtlen felek küzdelme volt, akként, hogy az ingben, karddal vívóval szemben ellenfele vértetben állt ki. Ez, noha alig adott esélyt, nem zárta ki teljesen, hogy a „*meztelen*”, azaz a mez nélkül küzdő legyőzze ellenfelét.

5. A fegyverek a halálbüntetések végrehajtásában

Rendeltetésükből adódóan a korabeli büntetőjogban a fegyverek a büntetés-végrehajtásban is kiemelt szerephez jutottak. Noha a kínzások, csonkítások és kivégzések rendszerint más, többnyire erre szolgáló eszközökkel is történtek, a fegyverek is helyet kaptak ezek sorában. Korabeli forrásaink gyakorta hallgatnak a büntetés-végrehajtásnál igénybevett eszközök fajtáiról, így teljes listájuk rekonstruálása problematikus, mindazonáltal alkalmazásaik és egyes típusaik jobbra tisztázhatók.

A fegyverek a büntetések két fő csoportjában érdemelnek figyelmet, ezek a halálbüntetések (*poenae capitales*) és a testcsonkító büntetések (*poenae corporales mutilantes*), amelyek a test valamely tagjának vagy érzékszervnek a megsemmisítésére irányultak.¹²⁹

Az eddig tárgyaltak rendjét követve, mivel olyan bűncselekmények kerültek előtérbe, amelyek esetében legtöbbször halálbüntetésnek volt helye, a következőkben e büntetések végrehajtásának fontosabb ismérvei következnek.

A halálbüntetés a középkori magyar jog rendes büntetésének tekinthető. Alapvető célja a megtorlás és az elrettentés volt. A dekrétumok e büntetésnek kétféle végrehajtását rögzítik: a fővételt és az akasztást.¹³⁰ A *poena gladii* és a *suspendium* mellett azonban alkalmazták még a vízbefojtást (*suffocatio aqua*) és kötéllel történő megfojtást (*starngulatio*) és egyebeket is.¹³¹ Az érintett büntetési nemek közül a fegyverek az előbbi kettőre szorítkoznak. Forrásaink tükrében, módját tekintve, kétféle kivégzésről lehet beszélni. Eszerint meg kell különböztetni egyszerű (*poenae capitales simplices*) és minősített halálbüntetéseket (*poenae capitales qualificativae*). Az egyszerű halálbüntetés enyhébb megítélésű, ami célját tekintve az élet kioltására irányult. Ezzel szemben ennek minősített módja a kivégzéssel egybekötött kínzás volt, vagyis az élet kioltásán túlmenően kifejezetten a fájdalomkozás. Utóbbiak voltak a kerékbetörés, a karóba húzás, felnégyelés, megégetés, megkövezés, élve eltemetés.¹³² Mindkét típus járhatott azonban a kivégzést megelőző kínzással, amelyet e büntetés megsúlyosított nemének tekintettek (*poena mortis cum exasperatione*).

Halálbüntetést súlyos közbűncselekmények és egyes magánbűncselekmények megvalósítása esetén rendeltek el. Magándeliktumok esetén – miként a testcsonkító büntetéseknél – ez a büntetés rendszerint megváltható volt, azaz célja a sértett fél kiengesztelése volt. A halálos ítélet végrehajtása az ország szokásjoga szerint az elítélt gonosztevőt elfogóra, illetve a

¹²⁹ BÉLI, Magyar Jogtörténet 169.

¹³⁰ CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 304.

¹³¹ BÉLI, Magyar Jogtörténet 168.

¹³² MEZEY – LÓRINCZ, A magyar börtönügy története 15., FINKEY, Büntetéstan problémák 78.

közönséges gonosztevőnek nyilvánulttal vagy a megváltás elmaradása esetén pervesztessel szemben a pernyertesre hárult. 1292-ben királyi parancsra Moróchelyen tartott köztörvényszékükön, *Péc Gergely* somogyi és *István* zalai ispánok 4–4 bírótársukkal hozott, a két megye nemesei által tolvajnak és rablónak kikiáltott *János fia Márton* marasztaló ítéletében szomszédjának, *Panyit fia Jakabnak* arra adtak hatalmat, hogy ha elfogja *Márton*, legyen szabad neki „*torkát elválni vagy mint tolvajt és rablót felakasztani*”.¹³³ A használt *jugulo* ige megengedi, hogy a végrehajtás karddal, törrel történhetett. A nádor által tartott közgyűléseken levelesített gonosztevők halálbüntetésének végrehajtása pedig mindenkinek kötelessége volt, ahogy például *Kont Miklós* nádor Zala megye számára hirdetett *congregatio generalison*, 1357. július 1-jén kelt levelében is szerepelt: „[...] minden embernek és népnek, legyenek bármilyen állásúak és helyzetűek [...] meghagytuk, hogy bárhol és bárkiknél, akár nemesek birtokain, akár városokban, akár falvakban, és általában bármely helyen e gonosztevők közül bárkit vagy bárkiket fellelhetnek, legyen korlátlan hatalmuk megölni, felakasztani és bármilyen büntetéssel sújtani [...]”.¹³⁴

Hatalmaskodás esetében a pernyertes ugyanilyen hatalmat kapott a bíró ítéletével, ahogy az *Ars Notaria* egyik nádori levélmintája igazolja: „[...] és bírói hatalmunknál fogva elrendelve jelen levelünk bizonyosságával és tekintélyével, hogy mostantól bárhol, bárkik területein ugyanezeket a *Saud* fiait s felperesek, *D* fiai megfoghatják és elfoghatják, főbenjáró ítélettel [...] büntethessék és marasztalhassák őket bármely bíró szava nélkül”.¹³⁵ Az 1351. évi dekrétum 9. cikke a hatalom bajon bukásban, patvarkodásban, hamis bírói napon perben állás, hamis oklevél bemutatása miatt hozott fővesztés büntetések esetén úgy rendelkezett, hogy az ilyen elítéltet a bíró 3 napig tartsa őrizte alatt, hogy ellenfeleikkel kibékülhessenek, de ha nem tudnak megegyezni, „akkor az ország szokásjoga szerint szolgáltatassa ki ellenfele kezébe, hogy rajta a törvény szerint megérdemelt büntetést végrehajthassa”, azaz saját kezűleg kivégezze.¹³⁶ Tulajdonképpen ez a rendelkezés azt a szokást követte, amit az *Ars Notaria* mintája tartalmaz. A fővesztés büntetés végrehajtása nemes estében „*torok elvágást*”, lefejezést, felkoncolást feltételez, amit karddal hajtottak végre.

Közdelikumok esetén, melyeknél a *poena capitalis*-t végrehajtották, az rendszerint az eljáró bírói fórum feladata volt. A kivégzések esetenként előzetes megszegyenítő módokban is végbementek, például az elítéltet ló mögé kötözve vonszolták a vesztőhelyre, disznó hátára kötözték, számárra ültették.¹³⁷

A kivégzéseknek az ország régi szokásjoga szerint két rendes módja volt: az akasztás és a fővétel. Ha Anonymusnak állítása valós, hazánkban a kivégzések előbbi neme már őseinktől fogva ismert, mivel ahogyan írja: „*Hungvár Laborcz nevezetű ispánját Álmos vezér vitézei üldözvén s elfogván, egy folyó mellett azon helyén fölakasztának*, valamint: „*Zobort a nyitrai vezért egy magas hegyre vívén, fölakaszták*”.¹³⁸ Az *Árpádok* alatt pedig már okleveleink és dekrétumaink tanúsítják, hogy az ország egyik rendes kivégzési módja. Az akasztófa kezdetben fából készült. Később megjelentek a kőből készült akasztóhelyek is, amikre az ítélet-végrehajtás feladatain túl fontos szimbólumként is tekintettek.¹³⁹

¹³³ BÉLI, A nemesek négy bírója 50., IPOLYI – NAGY – PÁUR – RÁTH – VÉGHÉLY, Hazai okmánytár II. 22. 2008.

¹³⁴ NAGY – VÉGHÉLY – NAGY, Zala vármegye története I. 573.

¹³⁵ BÉLI, Eljárás hatalmaskodási ügyekben 45.

¹³⁶ LÉDERER, Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához 109.

¹³⁷ PANDULA, Kivégzés, tortúra és megszegyenítés a régi Magyarországon 10.

¹³⁸ VAJNA, Hazai régi büntetések II. 170.

¹³⁹ PANDULA, Kivégzés, tortúra és megszegyenítés a régi Magyarországon 11.

A fővétel önmagában „egyszerű” büntetési nemként definiálható, „kegyelmes” kivégzésnek számított, mivel az elítélt így szenvedett a legkevesebbet. A vesztőhely rendszerint nem egy ad hoc jelleggel kijelölt hely volt. Annak egyfelől szimbolikus, másfelől, rendeltetése okán, szokott helye volt a vérhatalommal bíró joghatóságok területén.

Noha az ítélet végrehajtásában szerepük lehetett nem kifejezetten erre kvalifikált személynek, példaként a poroszlonak, a fővételre – valamint más büntetési nemekre is – rendszerint hóhért tartottak, mivel e procedúra komoly szakértelmet kívánt. A büntetés-végrehajtás eme összetéveszthetetlen alakjának a kivégzéseken túlmenően feladatköreibe tartoztak a testcsonkító és testfenyítő büntetések is.¹⁴⁰ Noha teendője elődegesen az élet kioltása és fájdalom okozása volt, más téren is szolgálója volt a társadalomnak, minthogy munkája során szerzett anatómiai tapasztalatait a gyógyítás terén is hasznosította, így egyfajta félelemmel átszótt tisztelet övezte.¹⁴¹ A hóhér egyik legfontosabb eszköze egyben szimbóluma, a kardja, azaz a hóhérpallos volt.

A pallos egy- vagy kétélű, hosszú, egyenes kard volt, amelynek több típusa is ismeretes. A jellegzetes hóhérpallos a XV. század folyamán fejlődött ki, amelyet itthon *gladius iustitiae*-nek, szó szerint az igazság kardjának, vagyis törvényes pallosnak neveztek, hasonlóképpen *gladius iudicii*-nek, valamint a magyar szóhasználatnak megfelelő *gladius carnificis*-nek. Ennek kialakítása az előre történő vágást szolgálta, amelyhez súlya révén roppant átütő erő társult. Az eszköz átlagos hosszúsága markolatával együtt 105–115 cm volt, súlya pedig 1,7–2,3 kg. A 4,5–7 cm széles pengéjén vércsatorna futott mindkét oldalán. Egyik feltűnő jellegzetessége pengéjének a hegye volt, amely rendszerint négyszögletes, laposan lekerített, félkörös alakú vagy átlósan levágott volt. A pallos másik különlegességét a rajta megjelenő feliratok és ábrázolások adták. Utóbbiak közt lehet találkozni például bitó, kerék, pallos, vessző vésetekkel, mint a hóhér legfontosabb eszközeivel. Emellett feltűntek a pengéken *Justicia*, *Krisztus*, *Mária*, *Szent Mihály*, *Szent György*, *Judit* stb. ábrázolások is. A feliratok gyakran a kard tulajdonosának a nevét örökítették meg évszámmal, de megjelentek rajta moralizáló szövegek, valamint egész olvasók. Utóbbiakat ennek okán illették a „*miatyánk-pallos*” megnevezéssel.¹⁴²

A pallossal történő fővétel a következőképp zajlott: korábban az elítélt összekötözött kézzel, gyakorta bekötött szemmel, a hóhér elé térdelt. Haját általában rövidre nyírták, hogy az ne legyen akadály. A kivégzés előtt a hóhér tetszése szerint megigazíthatta a kivégzendő fejét, majd egy csapással lesújtott rá pallosával, mellyel fejét vette. Az újabb korban megjelentek a hóhérszékek, amelyeknél a delikvens hátrakötözött kézzel ült e durva kivitelű ülőalkalmatosságon, így fejezték le. E módszer feltehetően a lesújtás könnyebb, precízebb végrehajtását segítette elő.¹⁴³ Az effajta fővételt tehát rendszerint szakképzett hóhér végezte, aki első suhintásával abszolválni tartozott az ítéletet.

A szokásjog szerint megkövetelt saját kezű kivégzés azonban még a 15. század végén is megmaradt, amit egy *Bónis György* által közölt eset bizonyít. Ez 1474-ben egy Csanád megyei pappal történt meg: „*Renechey János pap Rómából hazatérve Apátfalván rablók támadásának esett áldozatul, akik ágyában fekvő súlyosan megsebesítették és ingóságait elhítték. Azonban az ottani földesúr emberei*

¹⁴⁰ MEZEY, Régi idők tomlőcei 148.

¹⁴¹ GABÓ-KILBINGER – LOSONCZI, A hóhér szerepe és társadalmi megítélése 17.

¹⁴² PANDULA, A hóhérpallos 74-78.

¹⁴³ PANDULA, A hóhérpallos 80.

elfogták a rablókat s az elrabolt jószágokat is bemutatták a károsultnak. Mikor ezeket felismerte »annak az országnak a szokásjoga szerint, amelyet romlottságnak lehet mondani«, halálos fenyegetéssel kényszerítették, hogy az úriszéken elítélt tetteket maga akassza fel. A kegyetlen földesúr nem hajlott János pap könyörgésére, mire életét megmentendő, mégis csak végrehajtotta a halálbüntetést, s ez által irregularitást vont magára”.¹⁴⁴ A 15. században tehát még dívik ugyan a sértett kezei általi kivégzés, jelen van már a hóhér általi végrehajtás is, mint azt Hunyadi László 1457. március 16-án végrehajtott fővétele is mutatja, akinek fővesztésre szóló ítéletének végrehajtása nem merítette ki a törvényes eljárás követelményeit. Ranzanus Péter, nápolyi követ, a kivégzést csodálatra méltónak, hallgatással nem mellőzhetőnek jellemezte: „Amikor a hóhér a harmadik ütessel a fejét nem tudta levágni, László, ámbár kezét háta mögött összekötötték, saját erejéből felemelkedett és álha mondta: – Jogosan kerültem el a halált, midőn három csapással lesújtva, Isten jószágosságából eddig megvagyok. – Így szólván, amit sokan, akik ott álltak, hallottak, ott néhány lépést tett, de hosszú ruhájától akadályoztatva, amit lábával tapodott, a földre esett. Így néhányan azok közül, akik az ő megölésére a királyt esküszegővé tették, azt parancsolták, hogy a hóhér mérjen negyedik csapást és így legott kiszívott”.¹⁴⁵

6. Összegzés

A fegyverek alkalmazása a középkori Magyarországon a hatalmi megnyilvánulások és az igazságszolgáltatás minden területét átszövik. Kiemelkedő jelentőségük kiváltképpen szimbolikájukban figyelhető meg, amelyet joghatósági jelvényekként való használatuk mellett az egyes jogi aktusoknál történő igénybevételük is mutat. Mindezek okán a korabeli jogi kultúra szerves részét képezik.

Jogi alkalmazásban a lándzsa és a kard rendelkezett a fegyverek közül a legtöbb funkcióval. A lándzsa a legrégebb uralkodói jelvényükként jelenik meg, a szuverenitás kifejezésének fő eszköze, emellett ítélkezési jelkép. A kard összetettebb jelentéssel bír, királyi felségjelvény szerepe mellett eljárási aktusban is bevett volt, bírói hatalmat jelölt, illetve a területiális teljes ítélkezési hatalmat testesítette meg, ami mind kínzásra, mind kivégzésre hatalmat biztosított, amelyet később „*ius gladii*”, azaz pallosjog vagy vérhatalom megnevezéssel illettek, és illetnek ma is a tudomány művelői. Ennek sajátossága, ahogy kimutatni törekedtem, az, hogy „*ius gladii*” megjelölés a teljes területi büntető joghatóságú bíróságokra későn, a XVII. században vált általánossá. A kard különös jelentésének tisztázása a pernyertes ellenfél megkövetésben szintén új adaléknak tekinthető dolgozatomban.

A fegyverek használata bűncselekmények elkövetésében igen színes. Törvényi rendelkezésekből jól kivehetően már a kora Árpád-kortól megkülönböztethetők kifejezetten fegyver-tárgyú deliktumok, illetve egyéb, fegyveres bűncselekmények.

A párbaj a korai perjog egyik rendes bizonyítási eszköze volt. Az Anjou-kortól kezdve felek konszenzusán nyugvó viadalt perdöntő bizonyítékként értékelték, a küzdelem végével rögvest beállt a pernyertesség, illetve vesztesség. Ennek helyét, idejét, szabályait a bíró szabta meg. A felek, noha nem minden esetben tartoztak személyesen küzdeni, gyakorta kötöttek egyezséget a viadalt elkerülve, melyre annak kezdetéig, sőt lefolyása alatt is lehetőségük volt. A

¹⁴⁴ BÓNIS, Törvény és szokás a Hármaskönyvben 127.

¹⁴⁵ SZÉKELY, Hunyadi László kivégzése 37, 38.

bajvívás a perek mellett kötelmi viszonyokban is megjelenik mint biztosíték, tudniillik az effajta kötelmek megszegőire úgy tekintettek, mint aki hatalombajon bukott.

A büntetés-végrehajtásban kiemelt szerepet kaptak a fegyverek, kiváltképpen a halálbüntetésekénél. A szokásjog szerint azoknál a deliktumoknál, melyeknél a büntetést kivégzéssel hajtották végre, a tettes életének kioltása a sértett joga és kötelessége volt. Ez a XV. századig megfigyelhető. Ezt követően a marasztalt felet hóhér végezte ki. Ennek két esete az akasztás és a fővétel volt. Nemeseket rendszerint pallossal történő fővételre ítélték, míg az akasztás a nem nemes jogállásúak kivégzési módja volt. Mind az akasztófát, mind a hóhérpallost szimbólumként is alkalmazták.

Annak ellenére, hogy a fegyverek mint szimbólumok, hatalmi jelvények, eljárási eszközök elemzése nem áll a jogtudományi kutatások fókuszában, jogászi szemmel elvégzett vizsgálatoknak érdemes figyelmet szentelni, minthogy szerepük tisztázása, alkalmazásuk bemutatása különböző jogcselekményeknél pusztán más tudományokra alapozva funkcióik több elemét, ismérvét rejtve hagyja. Emellett a jogtörténet körében és éppen úgy a modern jogban mellőzhetetlen a fegyverekre vonatkozó és az azokkal összefüggő szabályok ismerte, valamint szimbolikájuk értelmezése is. Az igazságosság és igazságszolgáltatás szimbóluma ma is *Iustitia* istennő, akit mérleggel és karddal a kezében jelenítenek meg. Egyik kezében mérleget emelő, másikban pedig kardot tartó *Iustitia* jelképezi az állam- és jogtudományokat a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának, hasonlóképpen a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának emblémáin. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának épületét díszítő Zsolnai kerámiareliefek egyike szintén kardot ábrázol nyitott könyv közepén. Emellett egy óriás kard őrzi az épület egyik sarkát is.

Felhasznált irodalom és források

2004. évi XXIV. törvény a lőfegyverekről és lőszeréről (Ftv.)
2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről (Btk.)
2012. évi II. törvény a szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről (Szabs. tv.)
BÉLI Gábor: A középkori bíró működésének törvényessége. In: VÍZKELETY Mariann (főszerk.): 5 éves az Alaptörvény: Válogatás az ünnepi konferenciasorozat beszédeiből. Budapest 2017
BÉLI Gábor: A nádor bírói hatalma a XIII. század derekáig. In: HOMOKI-NAGY Mária (szerk.): Konferencia a bírói hatalomról és az állampolgárságról: IV. Szegedi Jogtörténeti Napok, Szeged 2011
BÉLI Gábor: A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351. Budapest – Pécs 2008
BÉLI Gábor: A succubitus duelli facti potentialis. In: BALOGH Ágnes – HORNYÁK Szabolcs (szerk.): Tanulmánykötet Erdős Emil professzor 80. születésnapja tiszteletére. Pécs 2005
BÉLI Gábor: A vármegyei nemesi bíraskodás szervezete 1723-ig. Jogtörténeti Szemle 2017/1-2. sz.
BÉLI Gábor: Árpád-kori törvényeink. Jura 2000/1–2. sz.
BÉLI Gábor: Az eskütétel sajátos módjai a középkori Magyarországon. Jogtörténeti Szemle 2007 különszám
BÉLI Gábor: Börtönviselés perbeli egyezés alapján a XIII. században. In: MÁTHÉ Gábor (szerk.): Jogtörténeti parerga. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 60. születésnapja tiszteletére. Budapest 2013
BÉLI Gábor: Eljárás hatalmaskodási ügyekben a nádor törvényszékén az Ars Notaria szerint. In: GOSZTONYI Gergely – RÉVÉSZ T. Mihály (szerk.): Jogtörténeti Parerga II. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 65. születésnapja tiszteletére. Budapest 2018
BÉLI Gábor: Magyar Jogtörténet. A tradicionális jog. Budapest – Pécs 2009

- BÉLI Gábor: Pénzkölcsön, zálogkölcsön a régi magyar jogban a Hármaskönyv megjelenéséig. Acta Universitatis Szegediensis, Forum, Acta Juridica et Politica IX. 2019/ 1. sz.
- BÉLI Gábor: Városi szokásjog az Ars Notaria alapján. Pécs 2014
- BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: A bíbor méltóság, a sárga árulás. Budapest 2014
- BÓDINÉ BELIZNAI Kinga: Hatalmi felségjelvények. Jogtörténeti Szemle, 2011/1. sz.
- BODÓ, Mathias: Jurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones Hungaricas. Posonii 1751
- BÓNA István: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000
- BÓNIS György – DEGRÉ Alajos – VARGA Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Zalaegerszeg 1996
- BÓNIS György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban, Kolozsvár é. n.
- BÓNIS György: Középkori jogunk elemei. Budapest 1972
- BÓNIS György: Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. In: CSIZMADIA Andor (szerk.): Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből I. Pécs 1967
- BÓNIS György: Törvény és szokás a Hármaskönyvben. Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár, Acta Juridico-Politica. 1941/2. sz.
- CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán– ASZTALOS László: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest 1972
- DEÉR József: A magyar királyság megalakulása. Budapest 1942
- DEÉR József: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Budapest 1934
- DEGRÉ Alajos: A kínvallatás bevezetése a magyar büntetőperbe. In: MEZEY Barna (szerk.): Degré Alajos: Válogatott jogtörténeti tanulmányok (Millenniumi magyar történelem). Budapest 2004
- DEGRÉ Alajos: Kártérítés Anjoukori magánjogunkban. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulója ünnepére. Budapest 1938
- EDVI ILLÉS Károly: A magyar büntetőtörvénykönyv magyarázata, II. kötet. Budapest 1909
- ENGEL Pál – KIRSTÓ Gyula – KUBINYI András. Magyarország története 1301–1526. Budapest 2003
- ENGEL Pál: Szent István birodalma. Budapest 2001
- ERDÉLYI László: Krónikáink magyarul. Szeged 1943
- FINKEY Ferenc: Büntetéstan problémák. Budapest 1933
- FONT Márta – FEDELES Tamás – KISS Gergely: Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Pécs 2007
- FÜGEDI Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok (Nemzet és emlékezet). Budapest 1986
- GABÓ-KILBINGER András – LOSONCZI Eszter: A hóhér szerepe és társadalmi megítélése Magyarországon. Joghistoria 2015/1. sz.
- GOCHETZ DE TARNÓ, Gabriel: Systema praxis criminalis incluti regni Hungariae. Partiumque eidem adnexarum. Budae 1746
- HAJNIK Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Budapest 1899
- HOLUB József: Zala megye története a középkorban. Pécs 1929
- HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula (szerk.): Magyar történet I–VIII. Budapest é. n.
- HUSZTY István: Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus Hungaricum, Agriae 1794
- ifj. VUTKOVICH Sándor: A párbaj. Pozsony 1895
- ILLÉS József: Az istenítéletekről. Budapest 1933
- IPOLYI Arnold – NAGY Imre – PÁUR Iván – RÁTH Károly – VÉGHÉLY Dezső (szerk.): Hazai okmánytár I–VIII. Győr 1865–1873, Budapest 1876–1891
- KAJTÁR István: Bevezetés a jogi és kultúrtörténetbe. Budapest – Pécs 2004
- KOCHER, Gernot: Szimbólumok és jelek a jogban. Pécs 2008
- KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen (szerk.): Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye II–V. Budapest 1890–1902
- KRISTÓ Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest 1974
- KRISTÓ Gyula: Államalapítás, társadalom, művelődés. Budapest 2001
- KRISTÓ Gyula: Az aranybullák évszázada. História. Budapest 1981
- KRISTÓ Gyula: Magyarország története 895–1301. Budapest 2003
- KUBINYI András: Bicellus. Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához. In: TARJÁNYI Sándor (szerk.): Budapest régiségei. Budapest 1973
- LÉDERER Emma (szerk.): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. 1000–1526-ig. Budapest 1964

- MÁRKUS Dezső (szerk.): Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895 (Mileniumi emlékkiadás). Budapest 1900
- MEZEY Barna – LÓRINCZ József: A magyar börtönügy története. Budapest 2019
- MEZEY Barna: Magyar jogtörténet. Budapest 2004
- MEZEY Barna: Régi idők tömlőcei. Büntetések, börtönök, bakók. Budapest 2010
- NAGY Gyula (szerk.): Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologio digestum. Budapest 1887–1889
- NAGY Imre – VÉGHÉLY Dezső – NAGY Gyula (szerk.): Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Budapest 1886, 1890
- NAGY Imre (szerk.): Sopron megye története. Oklevéltár I–II. Sopron 1889, 1891
- NYERS Lajos: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386). Kecskemét 1934
- PANDULA Attila: A hóhérpallos. Jogtörténeti Szemle 1987/2. sz.
- PANDULA Attila: Kivégzés, tortúra és megszégyenítés a régi Magyarországon. Eger 1989
- PAULER Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. Budapest 1899
- PESTY Frigyes: A perdöntő bajvívások története Magyarországon. Pest 1867
- RÁCZ Lajos: Rex et regnum. Tanulmányok a magyar politikai gondolkodás és kormányzás történetéből. Budapest 2016
- RÉTHY László: Corpus Nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár, I. füzet. Budapest 1899
- SZABÓ Károly: Kun László 1272–1290 (Magyar történeti életrajzok). Budapest 1886
- SZEGEDI, Johannes: Tripartitum juris Hungarici tyrocinium, juxta ordinem titulorum opera Tripartiti. Nagyszombat 1751
- SZÉKELY György: Hunyadi László kivégzése. Jogtörténeti Szemle 1986/1. sz.
- SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Budapest 1923, 1961
- SZENTPÉTERY Imre: Magyar oklevéltan. Budapest 1930
- SZOIKA Kamill: A földesúri bíraskodás az Árpád-kori Magyarországon. Budapest 1944
- TÓTH Csaba – KISS József Géza – FEKETE András: Opitz Numismatica 1. Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa I–III. Budapest 2018–2020
- TÓTH Csaba: Insignumok a magyar és erdélyi pénzekben. In: NÉMETH Péter – ULRICH Attila – LAKATOS Sarolta (szerk.): Numizmatika és a társtudományok III. A Nyíregyházán 1997. október 17–19. között tartott konferencia előadásainak tanulmánykötete. Nyíregyháza 1999. 213–220. <https://mek.oszk.hu/09800/09874/html/Tothcs.html> (2020. 11. 30.)
- TÓTH Endre: A magyar koronázási jelvényekről. In: FONT Márta – KAJTÁR István: A magyar államiság első ezer éve. Pécs 2000
- VÁCZY Péter: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI–XII. században. Miskolc 1930
- VAJNA Károly: Hazai régi büntetések I–II. Budapest 1907
- VARGA Endre: Úriszék XVI–XVII. századi perszövegek. Budapest 1958
- VUCHETICH, Matthias: Institutiones iuris criminalis in usum academiarum regni Hungariae. Budae 1819
- WENZEL Gusztáv (szerk.): Árpád-kori új okmánytár. Budapest 1860–1874
- WERBÓCZY István: Tripartitum. In: GAZDA István (sorozatszerk.): Tudománytár. Budapest 1990
- ZÁVODSZKY Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest 1904

ZULFIQAR, Rida
PhD Student
University of Szeged

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.15

Judicial Independence in Pakistan

Independent judiciary is the justification of a balanced and disinterested and judiciously equitable civilization. Independence suggests that professionals in law can unobstructed deliver legal judgments whether involving powerful diplomats, executive characters, or average residents. Therefore, guaranteeing resolutions are built on vitality slightly than is the outcome of governmental tensions or is promoting some bulk. Founded with freedom, the judiciary system works as a defense of public equities and independence. In Pakistan, however, the Constitution designates an individualistic and non-interrupted judiciary but political authorities, from multiple years, have been doubled upon guaranteeing that the lawmakers or law implementers/ judges constantly survive in an environment of anxiety and address partial and advantageous determinations under the leadership and intentional power of the outside officials. This paper settles that an unconventional or independent judicial system may not denote the clarification to all the dilemmas of Pakistan but is the numerous significant paces towards resolving the obstacles covered by the country machinations. These hurdles have great impact on country's overall judicial performance which turns it not a democratic state and throw critical observation over dependent proclaims of judicial system, where jury could not perform and execute rule of law individually. Furthermore, the historical events from 1947 to 1956 stand the revolution in constitutional corner of the state but unfortunately severe contamination in legislative system and interpretation of external bodies in organizational independency of law, upgraded nepotism and corruptions like threats in current infrastructure of administration.

Keywords: *judicial independence; Pakistan judiciary; superior judiciary of Pakistan; subordinate judiciary; rule of law; violation of legislation*

1. Introduction

The origins of the presently executed judicial system of Pakistan outstretched to the middle-age duration and flat earlier. The constitutional order that we apply in the current era has emerged from a long spun, transversion approximately over a period of thousands of years. This judicial system has accepted through various times, embracing the Hindu epoch, Muslim ending-pitch comprising of the Mughal Territory, British inhabitable days, and before independence division.¹ Despite the consecutive qualifications including one dominion/dynasty replaced by the opposite, which consistently finished in the socio-economic and legislative transmutation of the Indian community, the judiciary arrangement ordinarily sustained a consecutive maturity and progressive progression towards stabilization and enhancement/clarification, without certainly, producing to support any extreme interruption or malfunction.

¹ Pakistan got the council of Islamic state after a series of periods in slavery to other judicial systems that were apparently not matching the rules of Muslims, moreover, the actual concept of Islamic legislation was also base-less for Muslims. MUNIR, Challenging State Authority or Running a Parallel Judicial System.

Cumulatively, the regularity encountered and moved into three different degrees of past improvement, specifically, the extended population concentration or the Hindu Kingdom, Muslim Rule acceptance and implementation during the combined time of sub-continent, and regional time for the British Colonial Directorate.² The 4th and contemporary period, originated with the separation of India and the verification of the Islamic Republic of Pakistan, as an independent and unconventional Country.³ The Judicial system, afterward, has developed over a method of betterment and advancement. This resolution experiences near harmony among archivists and observers of Indian constitutional antiquity.⁴ Through this manner of development and extension, the constitutional system did experience leadership and motivations from international laws/suppositions and original standards/modes, both in courses of building tribunals' construction, hierarchy, authority, and assuming analysis schemes/applications. Accordingly, the contemporary constitutional system is not a completely international reflection, as is generally claimed, but has obtained a congenital characteristic and political complexion. And whereas the arrangement may not entirely accommodate the capability of inhabitants or citizens or coincide with the geographical limitations, its unbroken reinforcement and discipline have presented it understandable to average individuals. The powerful point that an expanding quantity of people is looking to the royalties of legislation for the determination of their oppositions/arguments, symbolizes that the regularity appreciates a standard of legitimacy and affirmation.

But in most or frequently seen cases of violation of independent judiciary in past events, Pakistan has deformed a huge percentage of transparency while sorting out national-level disputes. The independent judiciary demands non-interpretation of any outside parties into the legislative structure of accountability or constitution. In this way, no governmental force could influence a case filed in order to retain personal interest by depositing corruption with senior judges. Whereas, violation of parliamentary finalized decisions is also undeniable and applicable to members of government, whether federation personalities or divisional authorities. Not once in history but many times the cases from an illegal perspective have been reported, ended at crucial results such as resignation from allotted authorization.⁵ In this context, Pakistan however incorporates an independent judicial system in restraining the democratic aspects of the state, but due to opposition from governmental parties and involvement of legislative staff in self-interest has declined the consistency for the independent acquisition of the judicial system.

2. Literature review

2.1. Historical review

Historically, legal freedom developed as a defense against the administrator to command the law's ill-usage in England. While during 1610, *Sir Edward Coke* placed the establishment of

² The Colonial Directorate was a state office of the Kingdom of Great Britain and next of the UK, primarily built to dispense with the colonial subjects of British North America but required further to supervise the growing figure of communities of the British Empire. HUSSAIN, *The Judicial System of Pakistan*.

³ After rule of three consequent eras were dominant in subcontinent; Hindu, Muslims, and British, the fourth era remarked the current possibility of Pakistan separation from other judicial infrastructures.

⁴ NELSON, *Indian Basic Structure Jurisprudence in the Islamic Republic of Pakistan* 333.

⁵ SHAH, *Critical study of the factors undermining independence of the superior judiciary in Pakistan*.

noninterference of the judges when he canceled the Act of Parliament in *Dr. Bonham's* event (1610), in which he declared the domination of the public authority in England, seeing that the rights of Parliament were obtained from and limited by the president. In 1748, *Montesquieu* presented the hypothesis of the division of laws. Freedom of court is a component of the theory of the division of rules in the judgment that it requires the cut from other branches of authority. The American SC explained the idea of judicial evaluation in *Marbury V. Madison* (1803) to examine the occupancy of the manager and the parliamentary activities.

As stated by *Ahmed*⁶, the idea of Judicial Review was introduced from Great Britain. The British rulers simply checked the administrator's performances upon the standard of the Upper House laws. This is to mean that British rulers didn't nullify the legislature's performances, but this system is extensive in various British communities involving Canada, Australia, Bangladesh, and Pakistan. *Paula Newberg's* volume *Judging the State: Tribunals and Lawful Governments in Pakistan* described the record as a significantly educated approach to Pakistan's higher tribunals' performance and capacity. *Newberg*⁷ examines Pakistan's higher rulers as becoming declared the British vice-regal (a ruler or a governor-general is the superior spokesperson of the British sovereign) attitude that centralized authority in the colonial official's guidance. *Newberg* states that Pakistan's higher sessions recognize it is a responsibility to defend the country by supporting army jurisdiction and have been asked to replace civil acts in times of emergency.

2.2. The inter-revolution of three eras

The execution of current legislation among the Muslim territory of the sub-continent combines three major evolutionary eras. These are interconnected for conventional improvements in the legislative system present today. The Hindu phase remained for three millenaries, i.e., from 1500 B.C. to 1500 A.D.⁸ Notice on the legal practice through Hindu time has been slightly inadequate, assumed principally from distributed roots, including antique publications involves Dharma Shastra and explanations of the identical by recorders and judges. These roots form a comprehensive model of the power of law throughout the Hindu time. The Ruler was considered as the origin of law which more executed administrative roles. In this job, jurists, as well as his representatives and lawyers, helped him. He was the ultimate constitutional official and arena of the final application. At the seat of government, besides the Ruler's Office, the forum of Chief Justice survived. This Court, in the government, was after the Ruler's one and request upon its settlements arrange to the Ruler's Court.⁹ The jurists were selected based on their capacities and accomplishments, but the decision was principally confined to higher rank called Brahmins.

The Muslim era in the Indian sub-continent approximately starts in the 11th age A.D. This time was split into two sections i.e., the duration of initial Muslim kings who ordered Delhi and further different regions of India and the *Mughal* era, which repaired before-mentioned Muslim and additional kings. Islamic authority continued the country's rule in resolving local and illegal arguments throughout Muslim kings' limits. While this time, various rulers were organized

⁶ AHMED, *Supremely Fallible* 213–239.

⁷ NEWBERG, *Judging the state Courts and constitutional politics in Pakistan*.

⁸ SATHE, *Judicial Activism: The Indian Experience*.

⁹ 14 Report of Law Commission of India, 1958, Vol. I, 26.

and worked at the fundamental, countrified, division, and tehsil (Pargana) stage. These tribunals had established authority in municipal, illegal, and taxation topics and served following the Ruler administration. Primary to jurisdictional authority was the Ruler's Official, directed over via the Ruler himself, operating independently and appellate power. The Ruler was the source of administrative control, and he performed every profession to administrative jobs. Applicants of approved knowledge, identified as able and extraordinary sincere, were elected to these jobs. The jurists carried performance through the comfort of the Ruler.

The Mughals developed against the past practice and formed an acceptable way of handling law throughout the land. Tribunals were built at various sections of the legislative classification. At the community milestone, the Hindu rule of Panchayats (Settlement of dispute through Ancestors) was employed, which picked narrow conflicts of municipal and illegal character, applying pacification and negotiation as midpoints of resolving conflicts. At the village stage, there established tribunals controlled via Qazi-e-Parganas (religion-based resolution makers). Likewise, at the division and pastoral setting, Qazi's tribunals were built next to the ruler. The most leading forum at the countrified spot was that of *Adalat Nazim-e-Subah*. Thus, for taxation problems, directors called Ameen were selected at the municipality confront. Interest claims were dispensed with through Amalguzar and on the countrified approach via Diwan on the community approach.

Even though these sessions usually applied independent power in distinct classes of problems, but, seldomly their right was not well-defined. managers dispensing with illegal circumstances were too needed to function as tax tribunals. Moreover, whereas regionally, these sessions developed an inter-related group, their authority was not eternally particular on the principle of regional ends. Therefore, a rare number may decide to register his action in a township, a division, or a territory. The tribunals' financial administration was similarly not specified, so a more unusual state may be deposited in a courtyard of the miniature municipality.

2. The independent judiciary

The judiciary is the method of sessions that describes, advocates, and practices the legislative rule of law in the designation of the country. The concept of the courts can also be considered as the device for the determination of arguments. Under the law of the detachment of authorities, the judicial compulsion frequently does not constitute rightful law (which is the reliability of the assembly) or support legislation (which is the liability of the administrator), but somewhat describes the fundamental rule of regularity, covers and implements it to the realities of individual situations.

Nonetheless, in a low number of nations, the courts do obtain general legislation.¹⁰ In several domains, the constitutional section has the potential to replace decisions, quite acceptable among nationwide conceptualization, into the method of legal inspection. Suites with constitutional analysis strength may revoke the codes of regularity and jurisdictions of the country when it discovers them opposite with a more leading standard, such as fundamental law, the provisions of the constitution, treaties, or international law. Judges constitute a critical force

¹⁰ RUBIN, Law and Legislation in the Administrative State 369.

for interpretation and implementation of a constitution, thus in common law countries creating the body of constitutional law.

2.1. The judiciary system of Pakistan

Pakistan appeared on the map of the world as an Islamic federal republic with a dimensional and multidirectional parliamentary policy of the administration, mainly built on the UK representation, compatible with the 1973 Fundamental Principles of Pakistan.¹¹ Pakistan's central parliamentary section is composed of the President, the National Assembly as the further down apartment for legislation (also known as a lower house), and the Senate which makes a superior judiciary of the state. The liabilities constituted by the Senate include Legislation and Stability of Law, Answerability, Overlooking of the Administrator, and Presentation of Federating complements. The National Assembly and Senate establish Pakistan's bicameral (two-chambered) Parliamentary judicial system. This bicameral actually denotes national and senate assemblies where judges are appointed on various parameters of their expertise, based on dispute severity in various situations. These authorities by using their legislative visions create and implement rule of law, which appears as a mandatory exercise for countries to declare a democratic civilization.

From an operational point of calculations, the National Assembly has 342 sittings¹² which include positions maintained for women and minorities or non-Muslims. So that the women's rights and independence of minorities would not be on negligence under the legislative controversy of the nation's Islamic Ruler. The Senate of Pakistan consisted of 104 segments¹³ selected discursively by the posts of the National Assembly and the posts of the federal assemblages. The national assembly supports the infrastructure of the Senate and hence it is the second assembly room of the Parliamentary judicial. The liabilities constituted for the Senate Act¹⁴ independently and this second-chamber authorizes to counterparts the performance of the National Assembly. It distributes the responsibility of declaring and forming regulations in law and investigating and questioning the operation of the executives. Seat holders of the National Assembly are selected by a combined appointive method, likewise recognized as a parallel system.¹⁵ In succession for a proposal to display rule in Pakistan, it necessarily experiences an authoritative system in the individual apartment of Parliament that includes 12 or 13 measures, inclusive of three translations in both the National Assembly and the Senate, obeyed by presidential approval. This method is governed by Pakistan's Constitution and the Rules of Method of the appropriate ancestry. It could be feasibly notable that the judiciary system of Pakistan is a hierarchical system (based on a series of ranking authorities) with two rings of tribunals: the superior (or more leading) judiciary and the subordinate (or lower) courts. The sector of the superior judiciary is composed of three sequenced courts: the higher or Supreme

¹¹ MUNIR, Principles of Policy in Pakistan Constitution 1973. Each resident shall hold the claim to the independence of conversation and explanation, and there shall be independent of the journalists, directed to any sensible limitations required by legislation in the case of the majesty of Islam or the sincerity, safety, or protection of Pakistan.

¹² AHMAD, National Parliaments: Pakistan.

¹³ JAMAL, Pakistan Gears up for Senate Polls.

¹⁴ The Senate has the individual capability to carry charges against govt official cases, primarily laboring as tribunal and judiciary. RASOOL, Distilling Eligibility and Virtue: Articles 62 and 63 of the Pakistani Constitution.

¹⁵ MUNIR, Challenging State Authority or Running a Parallel Judicial System.

Court of Pakistan, the Federal Shariat Court, and five High Courts substituted in every single province. On apparent priority prospects, the Supreme Court ranks at the top by holding completely the legislative command which we refer to as law releases from the officials sitting in the Supreme court. On the second rank, there exists a fully legislative shelter for providing equal judiciary and resolutions of severe to moderate kinds of conflicts to individual federations: The High Court. These courts are located in each of the four provinces and a High Court localized in the Islamabad Capital dominion.

The Judiciary of Pakistan commits the superior judiciary with the responsibility to maintain, defend, and retain the law code, for every general to the national level situation. Apart from the Supreme Court's dominance over each federation and division of the state, there are regions that are not legally built-in under the constitutional prioritization of Pakistan until such time as. They include Gilgit Baltistan and Azad Jammu Kashmir. The debated quarters of Azad Kashmir and Gilgit–Baltistan possess autonomous or individually independent court arrangements. According to the judiciary of Pakistan, these localities are not appropriately the section of Pakistan, preferably they are remaining administered by the Administration of officials of Pakistan on an intervening authority. Although Gilgit Baltistan announced its sovereignty from Dogra/Maharaja Kashmir on 1 November 1948, that is supposed to be the self-containment festival of Gilgit Baltistan's section, visible inside the map of Pakistan. Furthermore, the jurisdiction of the Judicial System of Pakistan is not confined there, nonetheless, by Regulatory directives including the president, and Prime Minister aggregates, they are ruled and supplied a provisory administration authorized by the Federation Administration of Pakistan. In this constitution, the federal government is responsible to demonstrate democratic maintenance in these sections of Pakistan by implementing the power they have acquired while the superiority provided by national integers. When it comes to retaining judicial encouragement, the supreme court remains out of the boundaries of Gilgit, hence an individual court has been separated for this region named as APEX Court or Supreme Appellate Court for Gilgit Baltistan.

In substitution to subordinate courts, they are composed of civilian and illegal division benches, and diverse functional tribunals shielding investment, security, tariffs and taxation, importation and exportation illegality of stuff, narcotics, terrorism, money laundering, the atmosphere, and environmental scalability rules, customer assurance, and exploitation of limits. The criminal tribunals were conceived following the Criminal Procedure Code, which appeared in 1898, and the civil courts that were authorized by the West Pakistan Civil Court Ordinance in 1962. Among specified directions for criminals/sessional and civilian courts there exist also the revenue courts that conduct under the West Pakistan Land Revenue Act, taken into consideration in 1967. The administration may additionally set up legislative courts and specified tribunals for practicing independent judicial exercise in distinct circumstances. Hence the normality prescribed under the domain of rule of law could only be promoted and executed down towards the public lane when handled through civil courts for resolving general conflicts and criminal courts for the assumption of origin and way of crime among people present on the division level. The judges sit for listening to disputes are appointed by the statements of high courts which are a part of the superior judiciary in Pakistan.

2.2. Historical evolution of judiciary

The Muslim ending-pitch in the Indian sub-continent approximately starts in the 11th century A.D. This phase may be separated into two components i.e., the time of ancient Muslim leaders who directed Delhi and few other elements of India and the Mughal era, which reinstated such Muslim and other leaders in 1526 A.D.¹⁶ The Mughal Ancestors remained till the middle of the 19th age. Throughout the conclusion of Muslim leaders, Islamic doctrine survived the legality of the country in establishing civil and unlawful conflicts. Nonetheless, traditional cultures and attitudes were also requested in establishing temporal affairs. These directors were not individually enthusiastic about administering the Islamic authority to individually and each globule of living and allow the domestic practices and organizations to proceed alongside Islamic legislation and conventions. During this session, distinctive benches were authorized and performed at the fundamental, rural, community, and further depth or sub-divided regions known as tehsil vertical of commendation. These benches had representation in civil, criminal, and revenue interests and conducted under the jurisdiction of the supreme ruler. On the capital of administrative government was the King's Forum of law, controlled over by the King himself, operating independently as well as an appellate authority. The King was the peak of administrative management and he performed all nominations to constitutional appointments. Personalities of acknowledged accomplishments identified as subsistence and high sincerity were elected to such appointments. The critics contained duty throughout the satisfaction of the Crown.

The Mughals developed against the preceding happening and produced an interrelated policy of execution of the law, all across the nation. Sessions were organized at several and each member of the legislative department. At the community and rural standard, the Hindu concern of Panel of Community Chiefs (panchayat) was maintained, which picked insignificant conflicts of civil and criminal cosmos, practicing not complex investigations and negotiation as a mechanism of compensating discussions. At the municipality spot, there subsisted tribunals, directed via Qazi-e-Parganas (these members were concluding the disputes through direct implementation of Islamic rules). Likewise, at the division and federation scale, benches of Qazi's were ascertained. The most chief session at the federal ruler was that of Court Nazim-e-Subah. Then, for taxation characters, managers recognized as Ameen were selected as the city ruler. At the division level, income predicaments were administered through Amalguzar and at the countrified or federal based notions by Diwan. The highest revenue bench was proclaimed, the Imperial Diwan. In the same way, including civil and income or revenue tribunals, criminal sessions, controlled over by Soldiers, Mere of Community, and massive land owner operated. No doubt these tribunals with appointed members based on various specifications frequently applied independent authority in diverse classifications of crises, but, seldom their judicial implication was internally connected, in as abundant as, administrators administering with illegal situations were also obliged to perform as revenue benches. Moreover, in contrast with the fact, these bars developed a focused direction, their power was not continuously restricted on the cornerstone of provincial boundaries. Therefore, a person who brings a dispute against another person may decide to sharpen his lawsuit in a municipality or a division or a territory. The financial

¹⁶ CHOUDHURY, Hindu-Muslim Relation; Proceedings of the Indian History Congress 282.

administration of the benches was also not determined; consequently, a matter of tremendous significance may be registered in a bench of a miniature municipality. Furthermore, appellate arbitration survived but was not properly labeled. Thus, a person who bound a complaint against the second one, not filled with a resolution, may register a second action/objection in the next authorization of court with distinctive specialties based on specified conflicts. The before-mentioned following ruler would determine the subject again, without surely getting into evidence the more initial conclusion of the tribunal.

The sovereign presented the judiciary nominations and personalities of extraordinary knowledge and high-grade reliability were selected to the offices. The guidance was supplied to the experts to be disinterested and unprejudiced; accusations upon them were considered thoughtfully. Dishonest leaders were eliminated. Accordingly, the triple order of authority was extremely large. The method accompanied in civil arguments was not considerably complex from the method, which is suitable now. On a uniform holding ground, the forum gathered the opposing bloc to confess or disprove the case. Subjects were fixed in the proximity of both the participants who were later claimed to provide confirmation proof in assistance of their particular cases. Unmixed problems were determined, built on such proof, though, in difficult circumstances, the authority may drive his personal research into the object. A supreme attempt was produced to discover perfection. At the resolution of the steps, decision-makers were declared and properly administered. Defendants were allotted to display their cranks either individually or by representatives. Such means were not specifically advocated (in the improved knowledge of the time) but remained thoroughly familiar with the judiciary system and scheme implementation in practice. An administrator of the judiciary denominated as Mufti, connected to the session, executed the 5 descriptions of the constitution.

On the occasion of freedom, the Officials of India Act 1935 was clutched as a facilitated Constitution. As an outcome, the constitutional and legal arrangement of the British time was maintained, linearly, with due adjustments and changes, where specified, to satisfy the provisions of the innovative State. This trend, there happened no space or collapse, and the administration of the juridical conformity proceeded consecutively. The administrative composition also inhabited the same. The Lahore High Court proceeded to perform and so made the Sindh Chief Court and the rulers of Judiciary Commissioner in North-West Frontier Province (NWFP) and Baluchistan. A unique High Court was launched at Dacca. Likewise, a distinct Federal Court for Pakistan was further installed. The authorities, jurisdiction, and scope of the Federal Court and High Courts, as designated in the Government of India Act in 1935, survived uninjured.

2.3. Post-independent propagation (1947–1956)

The Officials of India Act appeared in 1935 was corrected in 1954 including a prospect to authorize the High Courts to concern the advantage processes. The consequent Codes of rule i.e. 1956, 1962, and 1973 did not prominently remodel the constitutional composition or the strengths and power of the higher or superior tribunals. The modifications accomplished were, restoring and rearranging the term of Federal Court as the Supreme Court by the year 1956 judiciary composition and the evaluation of the Highest Court of North-West Frontier Province and Judicial Commissioner Court of Baluchistan into jurisdictional High Courts, by considering the

postulates in 1973 Constitution. Afterward, a distinctive session/tribunal announced as Federal Shariat Court was founded in 1980 with authority to circumscribe, *suo moto* (cases on which supreme court and high courts pay attention themselves) or on the request by a national or the Federal or a Provincial Officials, as to conversely or not a particular prerequisite of legislation is disagreeable to the directives of Islam. Pakistan by possessing the hierarchical system of the judiciary enables the dependencies in federations to experience broad capabilities, and points to conduct including the execution of the law. The High Court is the superior suite of the territory, which stretches fundamental rule (acknowledging and implementing the process for prescription of Basic Concerns of Public, including citizenship or dual nationality disputes) and appellate authority (adjacent to rules/discriminations of Subordinate Courts and specialized tribunals). The Subordinate Courts operate below the supervisory administration of the High Court. These norms of courts have 24/7 operable liabilities, public interacts directly with these courts therefore, subordinate courts have essentially sitting in the overall independent judicial system of Pakistan. The courts lie under the category of Subordination are subsidized by the Provincial Government.

2.4. Analysis

In present circumstances, the method of Governance in many sectors of the entire globe is prepared on the principle of the detachment of potential within countries' central processes. i.e. the administrator, parliament, and judicial debate. The law of a nation commands a definite prescription of their receptions, yet the non-interpretation of these processes has constantly been controversial. The rule of answerability of one process to added guarantees clearness in settlement building though, it advances intervals in the method which may last dangerous in the conclusion. It is for this understanding that the degree of their nonpartisanship is a delicate subject that is determined on the foundation of the socio-economic and administrative settings of a nation. An authentically running and self-sufficient judicial system is the vertebrae of the state-construction method. The tribunal is the medium of power that develops the country's government and advocates fairness.¹⁷ Pakistan is enforcing republicanism disturbed with a slightly fractionable federal service, protection concerns, and an always developing mortgage weight.¹⁸ The greatest of the difficulties prevailing in Pakistan can be assigned to administrative deficiencies. With further than a moiety of its lifetime contributed beneath government, proclaiming Pakistan a newborn government would not denote an overemphasis. Similar to each newborn republic, the function of the publications of the country through design is not constantly comprehended in vision. Pakistan holds an administrator that operates outdoors any remittances and profits, a chamber controlled by the governmental and bureaucratic aristocracy¹⁹, and a court trying to emerge as a sovereign, self-governing disinterested establishment. This was carried about through a constitutional campaign admitted by the undemocratic pause of the Chief Justice over the more preceding administration. Judges of this campaign analyze it on the principle of accidental events where the attorneys portrayed violent performance under the

¹⁷ SANA, In the Court of Appeal.

¹⁸ AHMAD, Latest Judgements.

¹⁹ HUSSAIN, Power dynamics, institutional instability and economic growth.

appearance of the supplementary influence of the experience and the hole it has generated within the means of the country. Though, the responsibility that has been planned for the primary point in Pakistan is a level in the correct management. Furthermore, the courts now have a more all-embracing obligation towards the rapid presentation of fairness because of the assistance delivered to it by the local community and the means of communications.

In actual core judicial independence, the jury is capable of executing nonpartisan judgments in a hall of legality with common residents holding the foremost recipient of those judgments. This sovereignty suggests that declarations should eternally obey the regulation of the country even though it opposes the advantages of the decision-makers and law building multitude or any additional authoritative object.²⁰ Independent judiciary indicates that a jury as a system alongside independent critics should be disengaged from any kind of oppression and intervention, whether the participating components be the administrators, lawmakers, regional parties, governmental bodies, armed forces and paramilitary oppression, governmental and bureaucratic cream, illegal chains and administrative hierarchy itself. The most advanced comprehension of community-structuring however, primarily concentrates on applications in which “declined countries” are equipped with the propagational provision in various areas including infrastructure, automation in exportation and importation business, etc, intended at the substantiation of security.²¹ This comment derives from the old background, where a kingdom not managed with outside protection warnings or magnetism may quite attain it difficult to formulate its country engine and systems for harmonious execution.

For Pakistan, similar to many other realms across the globe, it is essential to ought an individually operative court. This exists as an individual most essential element that could ensure the security of public traditionalists, the command of the vitality, justice before the constable, and impartial authority to complete. These representatives cumulatively are the construction segments for societal unification and attachment. Furthermore, a practical and independent institution of jury guarantees that fairness is fulfilled whenever a person’s rights are dishonored, consequently preventing the perpetrator and out of the legal movements under analysis. Though a controlled bench is not just penetrated to Pakistan exclusive, slightly it is actually well-known in separate sections of the world excessively. But, the inefficient constitutional policy of Pakistan and the reasonable deformation of the nation's foundation have prominent associations with the country fabricating means in Pakistan. The previous discussion and genuine testimonies confirm that in Pakistan, sadly, the constitution has never remained competent to exert its self-containment in a reliable judgment. Repeated splitting in a governmental manner by soldiery, unchecked exploitation of legal concerns including bribery and corruption, the continuous energy distribution and the dynamism contest within municipal and armed officials for their personal fixed investments, are but some representatives that have been contributory in the declining of Independent judiciary. In Pakistan, the controlled courts proceed to drop precision at operating independently without outside and intimate connections, henceforth leading to most unfavorable values for both republic and the government. This right can be quickly confirmed by indicating distinctive appropriate models rampantly surviving in the federal and representative past of Pakistan. One infinite relevant model could be when Gen. *Musharraf* in 1999 launched Provisional

²⁰ ZAMAN, Towards a New Paradigm for Economics.

²¹ STEPHENSON, Nation Building.

Court Order (PCO)²² and suspended the National Assembly but the Supreme Court notwithstanding existing apparently the toughest system could not accept any actions against this unconstitutional behavior. The absence of stamina, independence, objectivity, and seriousness will grow more obvious under the appearance of a “law of obligation”.²³ Gen. *Musharraf* firmly was directed to convert into the principal administrator²⁴ along with leading authority²⁵ at the identical period, effectively digging the constitutional sincerity and legal necessities. The inability of the courts was additionally pronounced when 61 authorities were withdrawn by Gen. *Musharraf* and notified of crisis in the countryside (Jan, 2015). Nonetheless, this critical movement was joined with uncontrollable friction by the jurists also by the governmental bodies and mechanisms, who straightly conveyed out regional assemblies and objected against the elimination of jurists and Chief Justice.²⁶ It denoted one extraordinary consequence when the municipal civilization also bounded in to support the independence and uprightness of the judicial system. The form of consciousness between ordinary bodies and exceptionally juvenility was unbelievable. The accomplishment that the domination of the institutions and an independent judicial system, unfettered from the hooks of abolition, is the alone approach to accomplish civil nonpartisanship, delivered the vibes to the entire country to appear synchronically. Nonetheless this reveals that the judges of Pakistan experienced some extreme modifications and have developed into a comparatively more powerful establishment, but few making mess factors motionlessly pursued to constitute obstruction in the gratuitous and freethinking functioning of the jury.

2.5. In-superiority towards rule of law

The rule of law, which is guaranteed by the powerful legal configuration and should authentically shape up the pretty structure of democracy and community-construction, has the experience and repeatedly been negotiated, as can be observed from the expected suspension in the legal records of Pakistan. The 1956 composition of legislation recognized an immediate death and denoted canceled by President *Iskandar Mirza* during the succession of 1958;²⁷ the 1962 charter was another time presented unsatisfactory by President *Ayyub Khan* who canceled it in 1969.²⁸ The 1973 code was whipped by General *Zia-ul-Haqq* who obeyed litigation in 1979²⁹ nonetheless he designated it as the provisional postponement of the vitality of legislation; it was an effort of discontinuation anyway. General *Musharraf* has recently been supporting investigation for canceling the legislative structure doubly; primarily in 1999 by bringing over the then selected administration and next in 2007 by commanding pressure in the roots of the state and undeviatingly involving the Chief Justice *Iftikhar Chaudhary* and transmitting him in unauthorized supervision.³⁰ Gen. *Musharraf's* claims were directed to a heavy stroke by the attorneys throughout

²² SHAH – FOLETS, Family, Religion and Law.

²³ Mr. Justice Qazi Faez Isa. Supreme Court of Pakistan, 2015.

²⁴ Former Foreign Ministers – Ministry of Foreign Affairs.

²⁵ Memorandum Opinion. In the Court of Chancery of the State of Delaware.

²⁶ GURA, Heller and the Triumph of Originalist Judicial Engagement.

²⁷ AHMAD – RASHID, Rashid On Sharif: ‘I Don’t Think The Military Will Be A Hindrance To Him’.

²⁸ PARDESI, Independent Judiciary and Nation Building 97.

²⁹ ROLLIER, Across the Fence: Belongings and Representations between Pakistan and Kashmir 83.

³⁰ Special Report: The Military Strikes Back 1999-2008.

the nation, which pointed to the renovation of Chief Justice *Ifitikbar Chaudhary*. Yet, while on one control the Prosecutor's tendency, reclamation of Chief Justice and the appointing and judicial headache against President *Musharraf*, indicate on the improvement of the courts and rule of law but later at the corresponding season, the comfort with which he was capable to move away from the countryside, with debits still surfaced against him, determines that Pakistan possesses a lengthy approach to pass before it could surprisingly celebrate the independent performance of its judiciary, particularly the independent recruitment of legislative decisions in which no political superiority mentioned.

Cultural assimilation in Pakistan is juggling to a prominent range where there is barely any union of communication, traditions, rule of law, and where inherited pluralism (declaration of heterogeneity inside a governmental party) is basically an old-fashioned character.³¹ Likewise, the commercial combination has been earned over by an estimated and intentional plan beamed at expected magnificence and lamination of the community. The dependency of legislative bodies with political groups within “predominance of the institution”, “justness before the constitution” and “civilized alternatives”, is something that forms the essence of exemplary self-government, an independent judiciary, and land-structure. Though, Pakistan seems not to display any forward-looking panorama in certain tracks. The concise parliamentary interruptions between the prolonged intervals of army coups conceived it lightly for the soldiers to realize a fortification over the governmental proportion of the country. At the equivalent interval the inability of civic administration, and shortage of satisfying doing by the country machinations, directed to the destruction of successful column and guardianship in the civilian direction thus generating a reasonable location for the soldiery to exchange in on the occasion and create intrusions into the administrative, strategic and statutory divisions.

3. Brokers creating obstacles in the independence of judiciary and effective building of constitution in Pakistan

In status to explain the mentality as to why the community-construction and courts have been a suspended fixture, it is significant to observe the agents that are working as obstacles in the direction of prosperous country concretion and noninterference of legislation. Noticeable of these can be identified as:

3.1. Loss of power partition

This is especially associated with the horizontal and unshaped functioning of the country machinations which lean on the 3 principal establishments; Executive, Legislature, and Judiciary. These Limbs of the country have to operate autonomously and independently inside their owned divisions of obligation. The approach is extremely manageable i.e. to check the strength from staying practiced by any individual branch and to grasp any one foundation or section from practicing total handle over the separate divisions of the kingdom.³² This further provides for conserving straightest notes and stability on the manipulation and completion of these systems.

³¹ HEDLING, StackPath.

³² SULTANA, Montesquieu's Doctrine of Separation of Powers.

Though, regrettably, in the instance of Pakistan, the administrative section appears to be the diverse permitted article. The authority looks to stay in the instructions of the administrator that has multiple terms crushed and diminished the independence and sovereignty of other nation systems and has instantly negotiated the extreme principle of justice and rule of law. In Pakistan, an individual actuality i.e., armed forces or related official is experiencing the “unquantified authority”³³ and several frequently lead to damage this strength in whichever direction it desires. Not solely does the country means standing difficulties in its steady functioning but the matter for nation-building doesn’t yet comprehend anywhere. When the fixtures that are capable of defending personal traditionalists are themselves staying discredited, how could they increase their settings towards community-construction and betterment in the judiciary?

3.2. No esteem for the fundamental principles

Law as a reproduced paper precisely differentiates the power of the judiciary of the administration. Not only does it recognize the constituents of leadership and authorization for parliament, officials, and courts, it also guarantees that any system and department continue by the policies planned and has added clarity in the paper. The intention is to withdraw any dispute and to support the mastery of the law-code itself. The constitution of the country should hold chief legislation. It should be defended and confirmed at all values. Alongside, the law should further warrant the fundamental individual freedoms, rule of law, and local rights. Yet repeatedly both certain perspectives are absent in the position of Pakistan. Not alone has the law been constantly and periodically canceled, revoked, and changed as per the longings of public and army administration, the legal circuit breaks and infirmities with attachments to countrified and central virtues and description, has critically influenced the nation-building method.³⁴ Therefore, a delicate or contaminated structure of law, invariably being tampered at will is something Pakistan has which will nevermore be an adequate mechanism for nation building.

3.3. Corruption and Favoritism

Political degradation and nepotism are the most influential threats to Pakistan’s existence now. These diseases are located in the judiciary arrangement as present the same as in any additional system of the nation. The country has been driven to the edge of destruction where these circumstances are immediately liable for the extensive domestic non-customary protection warnings such as stopping income, ignorance and underdevelopment. An extensive figure of seized and troubled people centers to complete descriptions of unlawful medians for its nutrition and maintenance. Henceforth the factionalism on the foundation of a person’s substantial framework encourages communitive delamination. The minor exempt may be motivated to carry on to whatever reference which could support their durability. This construction produces an excellent environment and presents a tremendous strength for civilization to transform into a transmuted territory for offenders and rule violators. This is precisely something that has occurred to the Pakistani community at the same time. It has been fooled by the dangers of

³³ BURKHARDT – JONES, *Judicial Intervention into Prisons* 39.

³⁴ SHAH, *Self-Defense in Islamic and International Law: Assessing Al-Qaeda and the Invasion of Iraq*.

debasement and administrative corruption where the kingdom jurisdictions and managers have either been corrupting the rights or most frequently been supplying the constituent methods.³⁵ Corruption and nepotism more often neglect the excellence-patterns rules only to end in the unproductiveness of meritorious skills. Many disheartened people have either spotted the world of corruption or wrong or ignored the nation making extensive streams of intellectual exhaustion. In Pakistan, the process for hiring the candidates on the cornerstone of corruption and favoritism is supported to perform without throwing serious sight of legislation over it, and endure strange because the powerful authority shaping material is forced incapable to misbehave its liabilities with liberty and independence, hence contributing it non-around.

3.4. Fraudulent and Defective Jury

The social, economic, and governmental model of Pakistan proposes an impression of a civilization where the grading scheme has virtually misplaced its significance. Nepotism is widespread and popular penetrated to several circumstances including; reduction of responsibility, cheap wages, copyright of dynamism, shortage of clarity of assets, corruption, violation of laws, non-answerability before the law, and red-tapism, etc. It is considered that the majority of citizens execute conscious selections to promote their businesses and to achieve the greatest privileges for themselves.

3.5. Inadequacy of democracy

Constant interruptions of non-civilian drives into the administrative field, the continuous disturbances in the administrative methods, short-fleeting legislative sessions, exposed party operation, and unfair treatment of selection method, cumulatively could not concede for the democracy to increase and advance in Pakistan in its sincere understanding.³⁶ Democracy is considered to transport resolutions to a lot of country dilemmas. People's opinions are monitored, their complaints are practiced into the description, and they are supported to communicate their evaluations without the anxiety of trial or a beat behind. Furthermore, democracy guarantees that all nation systems are uniformly considered and should never signify threatened.

4. Conclusion

A prolonged and participatory method, guaranteed by a supreme constitution, should be established in a direction to instruct and induce recognition amongst the public about their fundamental freedoms. This information will commence securing connectivity to the legality and law-establishing parties, limiting any situation of exploitation of potential or jurisdiction. A successful civilian community is an individual example that acknowledges that it is an equitable commanded notion in an administrative manner and can maintain the executives liable for their faults. Local culture should build assured that the capability of judges is not impaired and the law

³⁵ SHAH, Constraining Consolidation 21.

³⁶ MADADIN et al, The Islamic Perspective on Physician-Assisted Suicide and Euthanasia 278.

abides excellent. Nation-building can enhance an actuality solely when the process of the country is dominated free. Only if an organization level independency originates from legislative structures, the system will be ruptured which portrays the democratic picture of a nation. Therefore, it's essential for law bodies to hold not only the crew non-interpretation of parties but also make sure that individual judges are independent in launching law code in practice.

Following actions can be practiced to magnify the performance of the Judicial system in stimulating the notion of nation-fabric: (1) Pakistan is in desperate indigence of an operative justice where the bars of the constitution should be capable to arrange judgments without specifying toward anyone on the principle of authority, power, rank, or intimate devotion. Regrettably in Pakistan, the comfort of passage to fairness is imaginary. Infirm and impoverished people have to pause for years before their applications are detected in the sessions and the most maximum of the extent are not equivalent signed in their existence, yet when they are inexperienced and wrongfully involved in the crisis. This melancholy nature of activities operates against the possibility of nation-building where people are disappointed and coping with their difficulties. Consequently, the jurisdiction of self-government is the only option out that can surely straight and unbiased tribunal. (2) Pakistan in its contemporary condition doesn't allow similar parkways of expansion and commercial possibilities to the whole public inside. The people are incapable to appreciate the social and economic benefits cumulatively at the corresponding stage. Civilization is extremely polarized and with a huge hole between furnished and poor people. Therefore, the civil composition in the administrative method is a significant constituent that should not be neglected. (3) Pakistan is in the crushing dilemma of social and economic differences which require prompt consideration if political unification is to be accomplished. The reason of people who don't alike have fundamental living materials to persevere on can scarcely be supposed to support the concept of nation-construction or to represent their resolute performance for this object.

Bibliography

- AHMAD, Tariq: National Parliaments: Pakistan
<https://www.loc.gov/law/help/national-parliaments/pakistan.php> [Accessed 20 Dec. 2020]
- AHMAD, Riaz – SULTANA, Kishwar: Development of Sufism in the Indo-Pak Subcontinent During the Sultanate Period (1206-1526 AD). *Journal of Asian Civilizations* 32(2)/2009, 177–188
<http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&profile=ehost&scope=site&authtype=crawler&jrnl=19934696&asa=Y&AN=58771788&h=YEmRLqKCKSALQ%2BlvFx9Bdb9F9gXfBteUgFyuAGYvxsHKAzaXIceeEliDeiPeedwDGZndxzX4dOxBngAgEK5pmw%3D%3D&crl=c> [Accessed 20 Dec. 2020]
- AHMED, S.: Supremely Fallible? A Debate on Judicial Restraint and Activism in Pakistan. *ICL Journal*, 9(2)/2017, 213-239
- AHMAD, Latest Judgements. Supreme Court of Pakistan, 2016
<https://www.supremecourt.gov.pk/latest-judgements/> [Accessed 20 Dec. 2020]
- AHMAD – RASHID, Rashid On Sharif: 'I Don't Think The Military Will Be A Hindrance To Him'
<https://www.rferl.org/a/pakistan-sharif-interview-rashid/24985934.html> [Accessed 20 Dec. 2020]
- BURKHARDT, Brett C. – JONES, Alisha: Judicial Intervention into Prisons: Comparing Private and Public Prisons from 1990 to 2005. *Justice System Journal* 37/2015, 39
- CHOUDHURY, M. L. ROY: Hindu-Muslim Relation During the Mughal Period 1526 to 1707 A. D. *Proceedings of the Indian History Congress* 9/1946, 282–296
<https://www.jstor.org/stable/44137074> [Accessed 20 Dec. 2020]

- DOBBINS, J. – JONES, S. G. – CRANE, K. – DEGRASSE, B. C.: *The Beginner's Guide to Nation-Building*. 2007 Santa Monica – Arlington – Pittsburgh
<https://books.google.com.pk/books?hl=en&lr=&id=7XIH9kMezOIC&oi=fnd&pg=PP1&dq=nation+building+and+judiciary+in+pakistan&ots=Qoye24x9eo&sig=wKqj0pClfS7c5BkgfSaZOxFjWg>
 [Accessed 20 Dec. 2020]
- Former Foreign Ministers – Ministry of Foreign Affairs
<http://mofa.gov.pk/former-foreign-ministers/>
- GHIAS, S. A.: Miscarriage of Chief Justice: Judicial Power and the Legal Complex in Pakistan under Musharraf. *Law & Social Inquiry*, 35(04)/2010, 985 – 1022
- GULZAR, Saima: Glazed tile ornamentation in Mughal Monumental Architecture. *International Journal of Research in Chemical, Metallurgical and Civil Engineering* 3/2016, 114-117
<http://escholar.umt.edu.pk:8080/jspui/handle/123456789/3249> [Accessed 20 Dec. 2020]
- GURA, Alan: Heller and the Triumph of Originalist Judicial Engagement: A Response to Judge Harvie Wilkinson
https://heinonline.org/hol/cgi-bin/get_pdf.cgi?handle=hein.journals/uclalr56§ion=33
 [Accessed 20 Dec. 2020]
- HEDLING, N.: StackPath
<https://www.corteidh.or.cr/tablas/28322.pdf> [Accessed 20 Dec. 2020]
- HIRSCHL, Ran: “Juristocracy” – Political, not Juridical. *The Good Society* 13(3)/2004, 6–11
<http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&profile=ehost&scope=site&authtype=crawler&jrnl=15224147&AN=84587423&h=7vKUpOTCvB0TL%2BX%2ByeMQdv542U6wX6BzoGEdaLqvVBhNtxBQvCTj7g86Hh57ro21ao8P%2BBtmw%2FDGQYFs74gI2A%3D%3D&crl=c>
 [Accessed 20 Dec. 2020]
- HUSSAIN, Faqir: *The Judicial System of Pakistan*. Islamabad 1988
https://www.supremecourt.gov.pk/downloads_judgements/all_downloads/Judicial_System_of_Pakistan/thejudicialsystemofPakistan.pdf [Accessed December 19, 2020]
- HUSSAIN, Akmal: Power Dynamics, Institutional Instability and Economic Growth: The Case of Pakistan
<https://www.asiafoundation.org/resources/pdfs/DriversOfChange.pdf> [Accessed 20 Dec. 2020]
- ISMAIL, A. – RASHID, K.: Time series analysis of the nexus among corruption, political instability and Judicial Inefficiency in Pakistan. *Quality & Quantity*, 48(5)/2013, 2757–2771
- SANA, Jamal: Pakistan Gears up for Senate Polls.
<https://gulfnews.com/world/asia/pakistan/pakistan-gears-up-for-senate-polls-1.77558686>
 [Accessed December 19, 2020]
- SANA, Jamal: In the Court of Appeal (Criminal Division) an Appeal from the Crown Court and Central Criminal Court. <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2016/05/r-v-kahar-and-others.pdf>
 [Accessed December 19, 2020]
- MADADIN, Mohammed et al: The Islamic Perspective on Physician-Assisted Suicide and Euthanasia. *Medicine, Science and the Law* 60/2020, 278
- Mr. Justice Qazi Faez Isa. *Supreme Court of Pakistan*, 2015
<https://www.supremecourt.gov.pk/judges/honorable-judges/mr-justice-qazi-faez-isa/>
 [Accessed 4 March 2021]
- Memorandum Opinion. In the Court of Chancery of the State of Delaware (2015)
<https://courts.delaware.gov/Opinions/Download.aspx?id=286980> [Accessed 4 March 2021]
- MUNIR, Muhammad: Challenging State Authority or Running a Parallel Judicial System? ‘Ulama versus the Judiciary in Pakistan. *LUMS Law Journal* 4(1)/2017
<https://sahsol.lums.edu.pk/law-journal/challenging-state-authority-or-running-parallel-judicial-system-%E2%80%99ulama-versus-judiciary> [Accessed 4 March 2021]
- MUNIR, Ahmad Mughal: *Principles of Policy in Pakistan Constitution* 1973
<https://www.ssrn.com/abstract=1905955> [Accessed 4 March 2021]
- NELSON, Matthew J.: Indian Basic Structure Jurisprudence in the Islamic Republic of Pakistan: Reconfiguring the Constitutional Politics of Religion. *Asian Journal of Comparative Law* 13/2018, 333
- NEWBERG, Paula R.: *Judging the State: Courts and Constitutional Politics in Pakistan*. Cambridge 2002
https://books.google.com.pk/books?hl=en&lr=&id=PbSeGQO3xdsC&oi=fnd&pg=PP13&dq=judicial+in+pakistan&ots=H04FPFby6_&sig=MvcEQKhHNp7sKfBV0JPGvCB2N2M
 [Accessed 20 Dec. 2020]

- PARDESI, Independent Judiciary and NationBuilding: A Case Study of Pakistan. *Global Regional Review* I/2014, 97
- RASOOL, Saad: Distilling Eligibility and Virtue: Articles 62 and 63 of the Pakistani Constitution
<https://sahsol.lums.edu.pk/law-journal/distilling-eligibility-and-virtue-articles-62-and-63-pakistani-constitution> [Accessed 13 Jun 2019]
- ROLLIER, Paul: Across the Fence: Belongings and Representations between Pakistan and Kashmir. *Pakistan and Its Diaspora* 2011
- RUBIN, Edward L.: Law and Legislation in the Administrative State. *Columbia Law Review* 89/1989, 369
- SADAF, Farooq – ABIDA, Rafique – GHULAM, Qumber: Independent Judiciary and Nation Building: A Case Study of Pakistan. *Global Regional Review*, I/2016, 97–113
<https://www.grrjournal.com/jadmin/Auther/31rvIoLA2LALJouq9hkR/TtkZB8xSN2.pdf>
 [Accessed 20 Dec. 2020]
- SATHE, SP.: Judicial Activism: The Indian Experience. *Washington University Journal of Law & Policy* 6/2001
https://openscholarship.wustl.edu/law_journal_law_policy/vol6/iss1/3 [Accessed 13 Jun 2019]
- SHAH, Amanullah: Critical Study of the Factors Undermining Independence of the Superior Judiciary in Pakistan. 2008
<http://www.lcwu.edu.pk/ocd/cfiles/Political%20Science/EC/Pol.Sc-507/CRITICALSTUDYOFTHEFACTORSUNDERMINING.pdf>
<http://www.lcwu.edu.pk/ocd/cfiles/Political%20Science/EC/Pol.Sc507/CRITICALSTUDYOFTHEFACTORSUNDERMINING.pdf>
 [Accessed 13 Jun 2019]
- SHAH, Prakash – FOBLETS, Marie-Claire: *Family, Religion and Law: Cultural Encounters in Europe*. Routledge 2016
[https://books.google.com.pk/books?hl=en&lr=&id=6PYGDAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=\(Shah+2016\)++judicial+journal&ots=kFaPgIyZyU&sig=IJRMkxZ6cOtvnzeL5oi24AZloTM](https://books.google.com.pk/books?hl=en&lr=&id=6PYGDAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=(Shah+2016)++judicial+journal&ots=kFaPgIyZyU&sig=IJRMkxZ6cOtvnzeL5oi24AZloTM)
 [Accessed 20 Dec. 2020]
- SHAH, Aqil: Constraining Consolidation: Military Politics and Democracy in Pakistan (2007–2013). *Democratization* 21/2013, 1007
- SHAH, Niaz: Self-Defense in Islamic and International Law: Assessing Al-Qaeda and the Invasion of Iraq.
<http://scholar.google.com/scholar?cluster=655990767353365417&hl=en&oi=scholar>
 [Accessed 20 Dec. 2020]
- Special Report: The Military Strikes Back 1999-2008
<https://www.dawn.com/news/1372376> [Accessed 20 Dec. 2020]
- STEPHENSON, Carolyn: Nation Building.
https://www.beyondintractability.org/essay/nation_building/%3B [Accessed 20 Dec. 2020]
- SULTANA, Tasneem: Montesquieu's Doctrine of Separation of Powers: A Case Study of Pakistan.
<http://www.lcwu.edu.pk/ocd/cfiles/Political%20Science/EC/Pol.Sc-403/An-Article-on-Separation-of-Powers.pdf> [Accessed 20 Dec. 2020]
- TAYYAB, Mahmud: Freedom of Religion & Religious Minorities in Pakistan: A Study of Judicial Practice. 19 *Fordham Int'l L.J.* 40/1995-1996
<https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/frdint19&div=14&id=&page=>
 [Accessed 20 Dec. 2020]
- TAYYAB, Mahmud: Praetorianism and Common Law in Post-Colonial Settings: Judicial Responses to Consitutional Breakdowns in Pakistan. *Utah L. Rev.* (1993), 1226–1273
https://heinonline.org/hol-cgi-bin/get_pdf.cgi?handle=hein.journals/utahlr1993§ion=47
 [Accessed 20 Dec. 2020]
- ZAMAN, Asad: Towards a New Paradigm for Economics.
<https://www.ssrn.com/abstract=3073318> [Accessed 20 Dec. 2020]
- ZIRING, Lawrence: Public Policy Dilemmas and Pakistan's Nationality Problem: The Legacy of Zia ulHaq. *Asian Survey*, 28(8)/1988, 795–812
<http://www.jstor.org/stable/2644587> [Accessed 13 Jun 2019]

NIKLAJ Patrícia Dominika
tanársegéd, PhD-hallgató
PTE ÁJK

DOI: 10.15170/DIKE.2021.05.02.16

„Száz plusz Tíz”

A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport jubileumi kötetéről¹

A „Száz plusz Tíz” címet viselő jubileumi kötet *Nagy Janka Teodóra, Bognár Szabina* és *Szabó Ernő* szerkesztésében készült a Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 10. köteteként. A keménykötetes mű összesen 457 oldal terjedelmű. Ahogyan azt a címe is mutatja, kiadásának alkalmá két eseményhez is kötődik: *Tárkány Szücs Ernő* születésének 100., valamint a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport megalakulásának 10. évfordulója volt 2021-ben.

A mű szerkezeti tagolása szintén a kettős évforduló alkalmából adódik. A kötet első felében *Tárkány Szücs Ernő* születésének 100. évfordulójához kötődően a jogi néprajz elismert kutatóját méltató írásokat és visszaemlékezéseket olvashatunk. A fejezet elején az ünnepelt életpályájának fontosabb állomásait összegzi két írás (*Nagy Janka Teodóra: Tárkány Szücs Ernő jogász, a magyar jogi néprajz kutatója (1921–1984)*; *Katona Imre: Tárkány Szücs Ernő, Hódmezővásárhely 1921. 10. 13. – 1984. 07. 20.*), majd visszaemlékezések következnek *Tárkány Szücs Ernő* életéről: *Tárkány Szücs Attila: A börzönyi kaland*; *Szenti Tibor: Ember, aki már fölülről néz ránk!*; *Filep Antal: Emlékezés Tárkány Szücs Ernőre: a hódmezővásárhelyi indulás*; *Gráfik Imre: Tárkány Szücs Ernőre emlékezve (Chicago 1973)*. A személyesebb hangvétellű visszaemlékezéseket követően *Tárkány Szücs Ernő* tudományos munkásságának eredményeit tekinti át *Mezey Barna (Tárkány Szücs Ernő és a jogtörténet)*, *Homoki-Nagy Mária (Tárkány Szücs Ernő és a magyar végrendeletkutatás)*, *Gyáni Tibor (Tárkány Szücs Ernő hagyatéka és a magyar társadalomtörténet)*, *Nagy Janka Teodóra (Tárkány Szücs Ernő és a magyar népi jogéletkutatás fénykora, 1939–1949)* és *Bognár Szabina: Egy jogi néprajzi szintézis lehetősége: Tárkány Szücs Ernő az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában (1975-1984)*. Az első fejezet *Tárkány Szücs Ernő* hagyatékaához kapcsolódó ismertetésekkel zárul: *Szenti Csilla: Dr. Tárkány Szücs Ernő jogász, néprajztudós írásos hagyatéka a Hódmezővásárhelyi Levéltárban*; *Presztóczy Zoltán: Tárkány Szücs Ernő könyvhagyatéka a Hódmezővásárhelyi Levéltárban*; *Bognár Szabina – Szabó Ernő: Tárkány Szücs Ernő (1921–1984) 100 jogi néprajzi vonatkozású publikációja*.

¹ NAGY Janka Teodóra – BOGNÁR Szabina – SZABÓ Ernő (szerk.): „Száz plusz Tíz”. Jubileumi kötet. Tárkány Szücs Ernő (1921 – 1984). Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport (2011 – 2021). Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár 10. Pécsi Tudományegyetem KPVK – Bölcsészettudományi Kutatóközpont NTI, Szekszárd 2021.

A kötet első egységét nyitó visszaemlékezéseket megelőzően Nagy Janka Teodóra „*Tárkány Szűcs Ernő jogász, a magyar jogi néprajz kutatója (1921–1984)*” címmel rövid összefoglalást ad *Tárkány Szűcs Ernő* életútjáról. Ezt követi Katona Imre (etnográfus, 1921–2001) „*Tárkány Szűcs Ernő, Hódmezővásárhely 1921. 10. 13. – 1984. 07. 20.)*” című, az *Ethnographia* lapjain 1985-ben megjelent cikkének változatlan formában való újraközlése, amelyben *Tárkány Szűcs Ernő*t búcsúztatta. Az ünnepelet fia, *Tárkány Szűcs Attila* (ügyvéd, a Bozzay és Társa Ügyvédi Iroda partnere, választottbíró) „*A börzönyi kaland*” cím alatt eleveníti fel néhány emlékét édesapjáról. *Szenti Tibor* (író, néprajzkutató) az „*Ember, aki már fölülről néz ránk!*” írásában idézi fel *Tárkány Szűcs Ernő* életútját, vele való közös élményeit. *Filep Antal* (etnográfus, PTE BTK Néprajzi Tanszék, MTA Néprajzi Kutatócsoport) „*Emlékezés Tárkány Szűcs Ernőre: a hódmezővásárhelyi indulás*” címet viselő írásában bemutatja azokat a pontokat, amelyek által életük során kapcsolódtak egymáshoz, illetve Hódmezővásárhelyhez *Tárkány Szűcs Ernő*vel. A visszaemlékezések sorát *Gráfik Imre* (néprajzkutató, ny. főosztályvezető, Magyar Néprajzi Múzeum) „*Tárkány Szűcs Ernőre emlékezve (Chicago 1973)*” című írása zárja, amelyben az 1973-ban megrendezett IX. Nemzetközi Antropológiai és Ethnológiai tudományok Kongresszusán szerzett közös élményeiről számol be *Tárkány Szűcs Ernő*vel és *Katona Imré*vel, akikkel a magyar küldöttség tagjaiként együtt utazott Chicagóba a kongresszus alkalmából.

A *Tárkány Szűcs Ernő*re emlékező egység második részét az ünnepelelhez kapcsolódó tanulmányok sora folytatja. *Mezey Barna* (jogtörténész, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE ÁJK) „*Tárkány Szűcs Ernő és a jogtörténet*” című tanulmányában abból indul ki, hogy *Tárkány Szűcs Ernő* igazolta monográfiájában a népi jog létezését, amely a magyar lakosság körülbelül kilencven százalékának, a paraszti társadalomnak a teljes életét meghatározta a 18. században, adott esetben az állam jogával is szembeszegülve. Ennek az „alternatív” jogrendszernek a kutatása *Tárkány Szűcs Ernő* munkája nyomán vált a jogtörténet egyik feladatává.

Homoki-Nagy Mária (jogtörténész, egyetemi tanár, SZTE ÁJK) írásában – „*Tárkány Szűcs Ernő és a magyar végrendeletkutatás*” – kiemeli, hogy a jobbágysok 18–19. századból fennmaradt végrendeletei fontos forrásai a kor társadalom- és gazdaságtörténetének, ugyanígy a jogtudomány és a néprajz számára is megkerülhetetlen a vizsgálatuk. *Tárkány Szűcs Ernő* tanulmányai és a vásárhelyi jobbágysok végrendeleteiről írt monográfiája is azt bizonyítja, hogy jelentőségüket ő is elismerte.

Gyáni Tibor (történész, akadémikus, prof. emeritus, BTK TTI–ELTE TÁTK) „*Tárkány Szűcs Ernő hagyatéka és a magyar társadalomtörténet*” című tanulmányában azokat a jogi jellegű társadalmi gyakorlatokat tárgyalja, amelyeknek az alapja *Tárkány Szűcs Ernő* a „*Magyar jogi népszokások*” művének azon alapvetése, miszerint a parasztság bizonyos viszonylagos autonómiával rendelkezik, létrehozhat külön szabályozási rendszert, amelynek célja a saját társadalmi céljainak kiszolgálása.

Nagy Janka Teodóra (jogtörténész, néprajzkutató, tanszékvezető egyetemi tanár, PTE KPVK) „*Tárkány Szűcs Ernő és a magyar népi jogéletkutatás fénykora (1939–1949)*” nevet viselő írásában *Tárkány Szűcs Ernő* és professzora, Bónis György a kolozsvári, majd a szegedi egyetemhez kötődő kutatási eredményeit összegzi publikációk, levéltári források és pályatársakkal folytatott levelezések nyomán. A bemutatott időszak egybeesik a magyar népi jogéletkutatás fénykorával.

Bognár Szabina (néprajzkutató, jogász, tudományos főmunkatárs, BTK NTI) „Egy jogi néprajzi szintézis lehetősége: Tárkány Szücs Ernő az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában (1975-1984)” című tanulmányában az MTA Néprajzi Kutató Csoportja vonatkozásában mutatja be Tárkány Szücs Ernő munkásságát, amelynek kiteljesedéséhez nagy mértékben hozzájárult az, hogy ott töltött ideje alatt idejét teljes egészében a tudománynak szentelhette. Tárkány Szücs Ernő 1945 és 1975 között nemzetközileg elismert tudományos műveket adott ki, azonban hazai elismeréséhez fontos lépést jelentett az, hogy 1975-ben állást kapott az MTA Néprajzi Kutató Csoportjánál.

Szenti Csilla (történész, Bethlen Gábor Református Gimnázium és Szathmáry Kollégium) „Dr. Tárkány Szücs Ernő jogász, néprajztudós írásos hagyatéka a Hódmezővásárhelyi Levéltárban” cím alatt röviden említést tesz Tárkány Szücs Ernő életének legfontosabb eseményeiről, majd hagyatékáról való megemlékezés körében kiemeli, hogy a Hódmezővásárhelyi Levéltárban őrzött, Tárkány Szücs Ernőhöz kapcsolódó dokumentumok által bepillantást kaphatunk kutatási- és munkamódszerébe, emberi kapcsolataiba. Munkásságához kapcsolódóan az írás jelentős részét a levéltári iratok listáját tartalmazó melléklet teszi ki, amely értékes mutatót nyújt az érdeklődők számára.

Presztőczki Zoltán (történész, főlevéltáros, MNL Cs-CsML Hódmezővásárhelyi Levéltár) „Tárkány Szücs Ernő könyvhagyatéka a Hódmezővásárhelyi Levéltárban” című írásában Tárkány Szücs Ernő széles érdeklődési körét mutatja be könyvtárán keresztül, amelynek egy része – több, mint ezer kötet – a levéltárba került: tárgyköreit tekintve megtalálhatóak köztük a magyar és az egyetemes állam- és jogtudomány, a néprajz, a történelemtudomány mellett a népi jogszokásokra vonatkozó könyvek, továbbá a magyar és a nemzetközi bányajog alapvető szakirodalmá is.

Bognár Szabina és Szabó Ernő a Tárkány Szücs Ernőt méltató írásokat tartalmazó fejezet zárásaként az ünnepelt jogi néprajzi vonatkozású publikációiból válogattak össze száz darabot „Tárkány Szücs Ernő (1921–1984) 100 jogi néprajzi vonatkozású publikációja” cím alatt. A tematikus bibliográfia kiindulási pontot nyújthat a jogtörténet, történelem, jogszociológia, etnográfia iránt érdeklődők számára.

A mű második fele a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport keretében született tanulmányokat tartalmazza a Kutatócsoport interdiszciplináris jellegéből fakadóan jogtörténészek, történészek és néprajzkutatók tollából: Bánkiné Molnár Erzsébet: *A Jász kun terület népi jogéletének tükröződése a 18. századi helyi rendtartásokban*; Bárbth János: *Vallásérkölcsi vétségek feltárása és büntetése 1828-ban a Nyikó mente három katolikus falujában*; Bódiné Beliznai Kinga: *Szimbólumok a tárgyalóteremben*; Csáji László Koppány: *A humor szerepe az ügyvédfolklorban*; Domokos Mariann: *„Éljen Wekerle s a polgári házasság!” – Propaganda és populáris kultúra a 19. század végén*; Gelencsér József: *„A gazdák kékbeli parlamentje” – Székesfehérvár paraszttársadalmának fóruma*; Herger Csabáné: *Die Errungenschaftsgemeinschaft im ungarischen Ehegüterrecht nach 1848*; Horváth József: *A végrendeletek kutatásának újabb eredményei (2008–2020)*; Lanczendorfer Zsuzsanna: *Jogi néprajzi adatok az irodalomban – Bűnesetek Galgóczi Erzsébet műveiben*; Marian Mateczki – Falus Orsolya: *Árpád-házi Szent Kinga – Egy legenda és jogtörténeti háttere*; Matla Gabriella: *A spanyol jogszokáskutatás intézményesülése: Joaquín Costa öröksége*; Örsi Julianna: *A család változó szerepben*; J. Újvári Zsuzsanna: *A jogszokások szerepe a földesúr-jobbágy viszony alakulásában a Magyar Királyság északi megyéinek bódoltsági falvaiban*; Varga Csaba: *Tárkány Szücs Ernő és kora. A jogi néprajz és helyzete a marxista-leninista állam- és jogelmélet közegében*; Völgyesi Levente: *A konzisztoriális bíráskodás jogi néprajzi elemei a váci egyházmegye területén*.

A Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport megalakulásának 10. évfordulója alkalmából készült írások sorát a kötetben *Bánkiné Molnár Erzsébet* (történész, levéltáros, ny. múzeumigazgató, Kiskun Múzeum) „*A Jász kun terület népi jogéletének tükröződése a 18. századi helyi rendtartásokban*” címet viselő tanulmánya nyitja. Írásában a Jász kun terület rendtartásait mutatja be, amelyek alapja az 1745-ben elnyert területi autonómia volt. Meglátása szerint a rendtartásokban kimutatható azok egymásra épülése, a tekintélyelvűség és a szakszerűség érvényesülése, valamint azok tárgyi, területi, társadalmi vonatkozású típusai.

Bárth János (néprajzkutató, c. egyetemi docens, ny. múzeumigazgató, SZTE BTK) írása – „*Vallás erkölcsi vétségek feltárása és büntetése 1828-ban a Nyikó mente három katolikus falujában*” – Erdély katolikus magyarok által lakott falvaiban folytatott egyházi vizsgálatokkal foglalkozik. A római katolikus egyház helyi képviselői törekedtek annak feltárására, hogy a vizsgált faluban kik és miben vétettek a vallási parancsok, valamint a korabeli erkölcsi normák ellen. A szerző a három katolikus falu lakosaira kiterjedő, 1828. évi egyházi vizsgálat dokumentumait mutatja be a vallomások elemzésén keresztül.

Bódiné Beliznai Kinga (jogtörténész, egyetemi docens, ELTE ÁJK) „*Szimbólumok a tárgyalóteremben*” című írásában hangsúlyt helyez a tárgyalótermek szimbólumainak bemutatására. A tanulmányban felhívja rá a figyelmet, hogy manapság kihívásokkal szembesülnek a bírósági épületek tervezői, hiszen a tárgyalótermek kialakításánál szem előtt kell tartaniuk a kor elvárásait és a jogkereső közönség igényeit, az épületnek tükröznie kell a nyitott és átlátható igazságszolgáltatást.

Csáji László Koppány (etnológus, író, irodavezető ügyvéd, Dr. Csáji Ügyvédi Iroda) „*A humor szerepe az ügyvédfolklorban*” című tanulmányában a hazai kortárs ügyvédtársadalom folklórájának gyűjtését és elemzését adja. A folklór fogalmának változásain keresztül indokolja, miért tekint az ügyvédekre olyan szakmai csoportként, amely sajátos szokásokat, rítusokat, hiedelmeket, vicceket, mondákat, anekdotákat hozhat létre.

Domokos Mariann (néprajzkutató, jogász, tudományos főmunkatárs, BTK NTT) írása – „*Éljen Wekerle s a polgári házasság!*” – *Propaganda és populáris kultúra a 19. század végén* – a kötelező polgári házasság intézményével kapcsolatban Magyarországon létrejött populáris nyomtatványokat ismerteti. Ezek a források különböző lírai és narratív műfajok segítségével népszerűsítették a polgári házasság intézményét, egyben gazdag és javarészt feltáratlan területet jelentenek.

Gelencsér József (jogász, ny. c. egyetemi docens, Nyugat-magyarországi Egyetem) „*A gazdák kékbeli parlamentje*” – *Székesfehérvár paraszttársadalmának fóruma*” cím alatt a 19. század elejétől a 20. század közepéig a magyar városok főterén (így Székesfehérváron is) vasárnap délelőttönként felállított, férfiakból álló népi tanácskozásokat mutatja be, amelyek résztvevői elsősorban a parasztság soraiból kerültek ki. A fórumokon a megjelentek az őket érintő viszonyokról társalogtak, alkalmanként szerződéseket is kötöttek a kialakult jogszokás szerint.

Herger Csabáné (jogtörténész, egyetemi tanár, PTE ÁJK) „*Die Errungenschaftsgemeinschaft im ungarischen Ehegüterrecht nach 1848*” című, német nyelvű tanulmányában a közszerzemény intézményét elemzi levéltári források, a magyar magánjogi törvénykönyv-tervezetek szövege és indokolása, valamint a korabeli szakirodalom alapján.

Horváth József (történész, könyvtáros, igazgató-helyettes, KPKKT, Győr) „*A végrendeletek kutatásának újabb eredményei (2008–2020)*” című írásában az utóbbi évek hazai végrendelet-

kutatásának eredményeit tekinti át, kitérve a történelmi Magyarország területét érintő relevánsabb munkákra ebben a tárgyban.

Lanczendorfer Zsuzsanna (néprajzkutató, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem) tanulmányában – „*Jogi néprajzi adatok az irodalomban – Bűnesetek Galgóczi Erzsébet műveiben*” – Galgóczi Erzsébet műveivel, az azokban feldolgozott bűncselekményekkel, jogi esetekkel foglalkozik. Kiemelt figyelmet fordít a Ménfőn megtörtént esetekre, amelyek az író alkotásainak forrását jelentették.

Marian Maleczki (jogtörténész, egyetemi tanár, Jagelló Egyetem, Krakkó) és *Falus Orsolva* (jogtörténész, egyetemi docens, Dunaújvárosi Egyetem) közös tanulmányukban „*Árpád-házi Szent Kinga – Egy legenda és jogtörténeti háttere*” cím alatt *Árpád-házi Szent Kinga*, Lengyelország és Litvánia védőszentje, *IV. Béla* magyar király leánya életéhez, tevékenységéhez szolgálnak adalékokkal, valamint egy hozzá fűződő legenda jogtörténeti hátterét igyekeznek feltárni lengyel és magyar források és hagiográfiai kutatás eredményeinek elemzése alapján.

Matla Gabriella (doktoranda, PTE ÁJK) „*A spanyol jogszokás kutatás intézményesülése: Joaquín Costa öröksége*” címet viselő írásában a spanyol jogszokás kutatás történetének főbb állomásait, képviselőit és intézményesülését tekinti át, kiemelve *Joaquín Costa* jogszokásgyűjtő programját, gyűjtési és módszertani eredményeit, beépülésüket a spanyol jogtudományba.

Örsi Julianna (társadalomkutató, ny. múzeumigazgató, Túrkeve) „*A család változó szerepben*” című tanulmányában kifejti, hogy a 20–21. században a női egyenjogúság kivívásával és a férfiak munkaerőpiaci helyzetének megváltozásával meggyengült a férfi vezető szerepe a családban, amely hatással volt a nemek és generációk kapcsolatára a családokon belül, valamint a fiatalok házasság-szemléletére is.

J. Újvári Zsuzsanna (történész, egyetemi docens, PPKE BTK) „*A jogszokások szerepe a földesúr-jobbágy viszony alakulásában a Magyar Királyság északi megyéinek hódoltságai falvaiban*” című írásában a Magyar Királyság északi vármegyéi vonatkozásában vizsgálja, hogy azok mikor hódoltak meg a törököknek, az ott élő jobbágyok milyen kincstári és földesúri adókat fizettek.

Varga Csaba (jogász, jogfilozófus, professor emeritus, PPKE JÁK, ELKH JTI) „*Tárkány Szűcs Ernő és kora. A jogi néprajz és helyzete a marxista-leninista állam- és jogelmélet közegében*” címet viselő tanulmányában a marxista-leninista állam- és jogelmélet felől közelíti meg a témát, kiemelve, hogy ebben a felfogásban a jog felépítményként az osztályharc eszköze, Engels mégis jognak tekintette az őstársadalom normatívumait.

Völgyesi Levente (jogtörténész, teológus, egyetemi docens, PPKE JÁK) tanulmányában – „*A konzisztoriális bíráskodás jogi néprajzi elemei a váci egyházmegye területén*” – a váci egyházmegye területén vizsgálja levéltári forrásokra támaszkodva a területnek a töröktől való visszafoglalását követő időszak jogvitáinak rendezését. A felmerült ügyek betekintést adnak a lakosság mindennapi életébe, ahol megmutatkozik az egyházmegyei hatóság jogalkalmazó tevékenységének szükségessége.

A kötet végén *Nagy Janka Teodóra* és *Szabó Ernő* foglalja össze „*Tárkány Szűcs Ernő szellemi hagyatéka: a 10 éves Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport*” című írásában a kutatócsoport tevékenységét az elmúlt tíz évből. Emellett helyet kapott a kutatócsoport alapító okirata, tagnévsor, valamint az eltelt egy évtized pillanatképei is színesítik a zárást.

A kötet értékes adalékokkal szolgál a jogi néprajz iránt érdeklődő olvasóközönség számára, emellett méltón emlékezik meg *Tárkány Szűcs Ernő* születésének 100., valamint a Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport megalakulásának 10. évfordulójáról. Mind terjedelmét, mind szerteágazó tematikáját tekintve hasznos és érdekes kötetel bővíti a hazai szakirodalmat.